

AZ

EMBER ÉS VILÁGA

PHILOSOPHIAI KUTATÁSOK

ÍRTA :

Dr. Böhm Károly
egyetemi tanár

II. RÉSZ :

A SZELLEM ÉLETE

Az egyén szabad :
Érvényre hozni mind, mi benne van.
Csak egy parancs kötvén le : szeretet.
Madách.

Mikes International
Hága, Hollandia

2004.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN 90-8501-026-8

NUR 730

© Mikes International, 2001-2004, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

2003. szeptember 10-én elkezdtük Böhm Károly AZ EMBER ÉS VILÁGA című hatkötetes rendszerének elektronikus kiadását. Ezennel folytatjuk vállalkozásunkat. Jelen kiadásunk a rendszer második kötetének eredeti kiadását hűen követi, amely 1892-ben Budapesten jelent meg Kókai Lajos gondozásában.

A Mikes International felkérésére Ungvári Zrínyi Imre, a Kolozsvári „Babeş-Bolyai” Tudományegyetem Szisztematikus Filozófia Tanszékének tanára írt bevezető tanulmányt. A kötetben szereplő s Tavaszy Sándor hagyatékából származó Böhm-fényképet Tonk Márton, a Pro Philosophia Alapítvány és Kiadó igazgatója bocsátotta rendelkezésünkre.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a filozófiai sorozatban:

- **Al-Ghazálíj Abú-Hámíid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alaphilosophia ~
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémia értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhms
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~

Hága (Hollandia), 2004. szeptember 8.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

On September 10, 2003 we started to publish electronically the six-volume large opus magnum (entitled 'MAN AND HIS WORLD') of Károly Böhm, founder of the first authentic Hungarian school of philosophy. Today we continue this work with the publishing of the second volume, entitled '*Life of the Spirit*'. The text of present volume is unabridged and authentic that follows the original edition (in traditional paper-based format), published in 1892 in Budapest.

On request of Mikes International, Imre Ungvári-Zrínyi, professor of philosophy at the University "Babeş-Bolyai" of Kolozsvár/Cluj/Klausenburg (Department of Systematic Philosophy). The photograph of Böhm published in this volume was found by Márton Tonk, director of the Pro Philosophia Foundation and Publisher, in the bequest of professor Tavaszy. We publish this photograph by courtesy of him.

The Hague (Holland), September 8, 2004

MIKES INTERNATIONAL

UNGVÁRI ZRÍNYI IMRE

BÖHM SZELLEMFILÓZÓFIÁJÁNAK HELYE AZ EMBER ÉS VILÁGÁNAK FELÉPÍTÉSÉBEN

A *Szellem élete* című munka Böhm Károly hat kötetben megjelent főművének, *Az ember és világának* második kötete, amely különösen fontos szerepet játszik a böhmi filozófia rendszerének kialakításában. Mint ismeretes, Böhm Károly éppen azáltal vált a magyar eszmetörténet elismert gondolkodójává, hogy Magyarországon elsőként teljesítette a klasszikus német filozófia által a gondolkodás tudományosságának feltételévé tett követelményt: a filozófiának egyetlen alapelve támaszkodó rendszerként való kifejtését. A filozófiai magyarázat sokoldalú és rendszeres artikulációjának biztosítása *Az ember és világa* egyik alapvető célkitűzése, amely a koncepció alapjaiban, a következetes ismeretkritikai beállítottságban és a tudatfunkciókként értelmezett filozófiai kategóriák belső összefüggésében megalapozott.

A *Szellem életének* rendszertani helye

A *Szellem élete* továbbfolytatja és lényeges kérdésekben kiegészíti a módszertani ismeretelméleti megalapozást nyújtó első kötet, a *Dialektika vagy alapphilosophia* gondolatmenetét azáltal, hogy a tudati funkciókat immár nem csupán az ismeretek adottságformája és artikulációja szempontjából játszott szerepük szerint értelmezi, hanem az ismerettartalmak szemléleti és értelmi önadottságának háttérében megrajzolja az ember egységes önfenntartó szellemi lényének életfolyamatait. Az így adódó teljesebb, szellemfilozófiai és nem csupán ismeretorientált szemlélet tette lehetővé, hogy a böhmi filozófia rátaláljon arra az egységes alapelve, amely szerint az embert a képzeletben magáévá tett „idegen” világ, illetve az öntudatos cselekvéseiben és alkotásaiban feltáruló „saját” érték-világa egységes szubjektumaként értelmezheti. Ez az alapelv az öntevékeny szellemiség önfenntartó, önérvényesítő tevékenysége, avagy böhmi szóhasználattal élve, „az öntét önállítása”. A böhmi filozófia e központi kategóriája szisztematikus jelentőségének a megértéséhez szükséges röviden felidéznünk az öntét-fogalom három megjelenési formáját az öntét ismeretelméleti-módszertani, szellemfilozófiai és axiológiai értelmét.

Az öntét: tevékeny valóság

Az öntét kategóriája már a *Dialektikában* megjelenik, mint a „valóság”-fogalom ismeretelméleti szinonimája. Eszerint a „valóság” alanyi és tárgyi aspektusában egyaránt jelentéshordozó értelmi-szemléleti egység, amely különböző megnyilvánulásokból, azaz részjelentések sokaságából tevődik össze, és amelynek alaptendenciája a cselekvés, azaz a tudat előtti önkifejtés és önérvényesítés: „Egy ilyen egységet – írja Böhm –, mely a többségben [sokféleség –U. Z. I.] bírja lételetét s egy olyan többséget, mely egy összjelentést tartalmaz, nevezzük *öntétnek*. Az öntét pedig

egy szellemi, azaz ideális egység, s annyiban annyiféle öntétet kell a világon statuálni, a hányféle ilyen különböző egység található tapasztalatilag”.¹ Az öntét az öntudatban és az öntudat számára adott cselekvés, amelynek a fogalmában kifejezett „önfenntartó önállóság” a komponensek résszerű hatásában, az „ágtétek”-ben és azok belső összetartozásában is megnyilvánul. Az *öntét* minden tagolt szellemi egység, önérvényesítő valóság közös megnevezése, akár ismereti tárgyról, akár a megismerő alanyról van szó. Böhm szerint minden valóság (kép) összetett, jelentéshordozó és önérvényesítő, amennyiben arra törekszik, hogy az öntudatban a maga számára teret szerezzen, önmagát sajátos tartalmában az öntudat előtt „kifejtse” és „állítsa”. Eszerint minden *létezőt* természeténél fogva tevékenynek, azaz *élőnek* kell elgondolnunk, aminek logikai értelme az „*önállítás*” (önmagát fenntartó törekvés).²

Az öntét meghatározásában említett belső tagoltság és összetartozás logikai implikációként, azaz *célszerűségként* is értelmezhető, amennyiben az csak az önfenntartásra és önkifejtésre való sajátos alkalmasságot jelent és semmi mást. A célszerűség és az egyes öntétek, illetve a célszerűség és az alany viszonyában Böhm mindvégig ragaszkodik hozzá, hogy a célszerűséget az alkotó elemek természetéből kell megérteni, és semmi köze sem lehet külsődleges, előzetesen adott célokhoz. Ily módon a valóság célszerűsége csakis az alanyi projekció célszerűsége, azaz akadálytalan megvalósulása alapján értelmezhető. Eszerint a világ azért célszerű, mert az alany vetülete, vagyis mert az ismeretek formáiban artikulált világ az alany artikuláltságához hasonló, s ennél fogva, állítja Böhm, csak azt értjük meg belőle, aminek saját magunk alkotó funkcióival való egyezését felfedeztük. A célszerűség tehát, akár alanyi, akár tárgyi értelemben vesszük, nem egyéb mint különböző tényezők okszerű hálózata (kivetítése), logikai mozzanatokban megmutatkozó értelmi egység. Egy ilyen egység nem valamely cél előzetes tételezésével adódik, hanem csakis az okozati összefüggésekből és kialakult kapcsolatokból visszafelé értelmezhető, mégpedig úgy, hogy a célszerűséget az ok-okozati viszony egyik formájának tekintjük.

Az öntét: az ember szellemi lényének szinonimája

A *Szellemtanban* kifejtett szubjektumelmélet, az „öntét explikációja”, mint láhattuk, nem egy újfajta megközelítés, hanem pontosan onnan indítja gondolatmenetét, ahol a *Dialektika* befejeződött. Kétségtelen, hogy a kategóriatan megmutatta Böhm világértelmezésének alapvonalait, de a gondolkodó úgy érzi, hogy az ismeretszerzés tartalmi összefüggéseinek magyarázata hiányos lenne, ha nem egészítené ki „a szellem tartalmának magyarázatával”. Ez lényegében azt jelenti, hogy az *öntétként*, vagyis logikai mozzanatok ideális egységeként leírt ismereti tárgy jelentése csak az emberi szellem mint *alapöntét* logikai mozzanataiból érthető meg, ugyanis éppen ezek együttműködéséből származik. Logikusnak tűnik tehát a következtetés: ha a valóságot öntét formájában fogjuk fel, az arra vezethető vissza, hogy az ember is öntétszerű létező. Az egyes kategóriák egymásra vonatkozása, vagyis az ismerettárgy tartalma és a szubjektum szellemi lényé tehát egylényegű, a szellemi egységnek különböző konkrét formákban való kifejeződései.

Böhm az *öntét* kategóriájában megtalálta egész filozófiájának központi problémáját, amely egyesíti magában a megismerés és a cselekvés, a lét és az érték értelmezésének alapkérdéseit, s ezt a problémát a *Szellemfilozófiában* egész eljövendő munkásságára nézve is programadó

Az itt közölt szöveg egyes passzusai néhol megegyeznek *Öntételezés és értéktudat. Böhm Károly filozófiája* című Böhm monográfiám vonatkozó fejezeteinek szövegével. Pro Philosophia, Kolozsvár-Szeged, 2003.

¹ Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I. Dialektika vagy alapphilosophia*, Budapest, 1883, 222. o. (a Böhm-idézetekben mindenhol az idézett kiadás helyesírását követtük). [A Mikes International által kiadott elektronikus változatban a 103. l. - Mikes International Szerk.]

² Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I. Dialektika vagy alapphilosophia*, Budapest, 1883, 161. o. [Az elektronikus változatban a 76. l. - Mikes International Szerk.]

módon megfogalmazta: „Egész művem nem egyéb, mint az emberi öntétnek explikációja; a dialektika, melyet az első kötet tartalmaz, csak azon negatív előmunka, amely a helyes utra igazított, s amelynek eredményeképp a szellem alapformáinak ellentmondás nélküli fogalmazása gondolható. Az ott nyert alapfogalmat, az öntét fogalmát, a valóságba kell átvinni. Ez ezentúl a műnek célja. Önként két részre oszlik tehát egész hátralevő teendőnk. Az egyik részben (melyet a jelen kötet nyújt) a szellem vagy az emberi öntét magában vizsgáljuk; a másikban az öntét alkotásait vesszük fontolóra tulajdonságaik s keletkezésük tekintetében.”¹

Az emberi öntét mint gondolati egység az emberi képességek hiposztázisa is egyben, vagyis mindazoknak a tevékenységeknek ideális összefoglalása, amelyeket az ember életében kifejezhet.² Öntétként az ember mindenekelőtt *öntudatos* és öntudatlan, böhmi szóhasználat szerint *ösztöni* természetű tevékenységek eredője, akinek lényét éppen a két oldal elválaszthatatlan egysége jellemzi. Az *öntudat* az öntét ideális központja, amelyet az öntét önfenntartásának részfeladatait megvalósító ösztönrendszerek vesznek körül: az „*éltető ösztön*”, a „*mozgató ösztön*” a „*nemző ösztön*” és a „*képező ösztön*”, amely a maga részéről további *érzéki*, *értelmi (jelentő)* és *öntudati* összetevőkből áll. Az *ösztönök* az öntét „*ágtétei*”, konkretizációi, olyan törekvések, amelyek minden ingerlésre reflexszerűen visszahatnak, megnyilvánulnak az öntudat előtt és/vagy a nekik alárendelt szervek, szervrendszerek mozgósításával kivetítik sajátos természetüknek megfelelő tartalmaikat. Eszerint *ösztönző-tápláló*, *mozgató-kihelyező*, *nemző-fajfenntartó* és *utánaképző-megjelenítő* cselekvéseik révén hozzájárulnak az öntét egyes funkcióinak önérvényesítéséhez, összességükben pedig az öntét egészének a fenntartásához. A *Dialektikabeli* képzet-idealizmus ismeretfogalmának tartalmait jelentős mértékben kiegészítik, új megvilágításba helyezik az *ösztönöknek* az öntudat előtti megjelenésére vonatkozó böhmi fejtegetések. Ezek szerint az *ösztönök* az öntudat előtt *képek* formájában jelennek meg, mégpedig vagy közvetlenül saját képeikkel, vagy más *ösztönök* tartalmaiban tükröződve. Az egyes *ösztönök saját „képei”* Böhm szerint az éhség, szomjúság, „könnyű vagy nehéz lélekezés”, „betegségérzet”, fáradtság, „nemi gerjedelem”, látási és hallási érzetek, *érzéki képek* általános jelentése, én-alany és én-tárgy, „*önállítás–énvisszaragadás–összefoglalás*”.

Akárcsak a *Dialektika* ismeretelméleti fejtegetéseiben, Böhm a *Szellemtan* önfenntartó folyamatai között is elhatárolja egymástól az ént és a nem-ént. Az emberi öntéten belül a nem-én fenntartó ösztönrendszereivel szembenáll az *öntudat*, mint az öntét másik egyenrangú oldala. Kétségtelen, hogy Böhm számára az ember megértésében a központi szerepet az *öntudat* játssza, ugyanis felfogásában az Én elsődleges hatótényező: nem a belső aktivitás pusztá eredménye, hanem annak forrása, aki „*öntudatos funkciói*” által határozza meg önmagát. Az Én öntudatos funkciói az *ítéletalkotás*, a *következtetés*, a *gondolkodás*, az *érzés*, az *indulatok*, a *szeretet*, a *vágy* és az *akarát*. Az öntudat tehát az én hatáslehetőségeinek olyan középpontja, amelyben az egész önfenntartó tevékenység összpontosul, és újabb magasabbrendű, alkotó formákban valósul meg. Böhm megfogalmazása szerint az öntudat „...nemcsak a közvetlen önismeret sarkcsillaga, hanem sarkköve mindazon, értékükben abszolút becsű, alkotásoknak, melyeket az öntudatos észlelény élete, kisebb-nagyobb tökéletességben, de mindenkor létesít.”³

Amint az az idézett megfogalmazásból világosan kiderül, az emberi öntét explikációja a benne feltáruló mechanizmusok révén méltán tekinthető az egész rendszer alapproblémájának, ugyanis az öntudatos lelki műveletek nem csupán létezési, megismerési, hanem *értékelő* vonatkozásokat is magukban foglalnak. Ez utóbbi vonatkozásokat is figyelembe véve a szellem valamennyi öntudatos funkciója közül kiemelkedik a *szeretet*, amely nem csupán érzés, az öntét tökéletes önbirtoklásának és az ezt biztosító tárgy megnyugtató nagybecsülésének az érzése, hanem olyan megvalósítandó ideál is, amely a szervezetet a „*tökéletességének anticipált képe*” felé

¹ Böhm Károly: *Az ember és világa. II. A szellem élete*. Bp. 1892. 21. o. [Jelen elektronikus változatban a 9. l. - Mikes International Szerk.]

² Böhm Károly: *Az ember és világa. II. A szellem élete*. Budapest. 1892. 24. o. [Jelen elektronikus változatban a 11. l. - Mikes International Szerk.]

³ i.m., 239. o. [Jelen elektronikus változatban a 102. l. - Mikes International Szerk.]

ösztönzi. Ideális, értékelő összefüggései értelmében a szeretet a bölcsességen alapul, s mint ilyen a valódi szabadság előfeltétele és az öntét fejlődésének végső eredménye.

Az öntét: az én szellemi önértékelése

Az öntét kategóriájának a gondolati megalapozása, amint azt az eddigi fejtegetések megmutatták, nem a szellemfilozófiával kezdődik és elméleti jelentősége nem is korlátozódik a szellemfilozófiára. E kategória központi rendszertani jelentősége érthetetlen volna, ha nem látnánk szerepét az értékelés és az értékfilozófia szempontjából is. Következésképpen röviden ki kell térnünk a böhmi axiológia idevágó mozzanataira is.

A értékelés filozófiai kritikájának *Az ember és világa* harmadik kötetében, az *Axiológia vagy értékstanban* az a feladata, hogy az értékelő folyamatból kiküszöböljön minden szubjektív és esetleges mozzanatot, és helyette feltárja azokat az objektív és szükségszerű összefüggéseket, amelyek az értékítéletek ésszerű alapjait képezik. Egy ilyen törekvés megköveteli, hogy az értékelést úgy tekintsék, mint logikai ítéletet, amely egy tárgy *objektív tulajdonságai* és az alany tudatosan megragadható *szintetikus reakciója* közötti összefüggést fejez ki, *értékjelzők* segítségével.

Az objektív tárgyi vonások figyelembevételére és a racionális eljárás szükségességére összpontosítva tehát Böhm az értékelés központi mozzanatát, az *értékítéletet* állítja előtérbe, s ennél fogva elemzésnek veti alá annak szerkezetét, terminusait és transzcendentális feltételeit. Az értékelés logikai értelemben *kétszintes ítélet*, amelynek első szintjét a tárgy objektív képe és az alany változása közti viszony megfogalmazása képezi, ez *ontológiai ítélet*, avagy a „tetszés alapítélete”. A második szint a tulajdonképpen *értékítélet*, amely az ontológiai ítéletben kijelentett alany-tárgy viszonyra (az összbenyomásra) egy „önmagában értékes” mértéket alkalmaz. Az értékelés objektív feltétele tehát az önérték, vagy abszolút érték, amely az értékelmélet ismeretelméleti (transzcendentális) határfogalma. Az abszolút érték, mint azt Böhm kifejti, logikai értelemben olyan értéket jelent, amely nemcsak más számára, hanem önmaga számára is értékes. Eszerint az abszolút értékesség, vagy önértékesség feltételei az öntudatosság, a reflexivitás és az önértékesség tudata, önigenlése. Az önigenlés szempontja értelmében Böhm úgy gondolja, hogy „A végső érték, az, aki önmagát valamely minősége miatt szereti”, sőt nem habozik kijelenteni, hogy „Ez a mindenkire nézve végső értékes: *ő maga*. Mondhatjuk tehát, hogy a becslés logikai alapfeltétele úgy módosul: *minden más tárgy értékének előzménye az önmagunk értéke*”.¹

Az én önaffirmációja, amint arra a *Szellem életének* öntét-fogalmával kapcsolatosan rámutattunk, az öntét tudatos és öntudatlan funkcióinak összhangját is kialakító alapfunkció. Mindazonáltal az önaffirmáció különböző formáiban Böhm minőségi fokozatokat különböztet meg. Az én önaffirmációjának minőségi fokozatai a szellem három objektív fejlődési fokának, az *érzékenységnek*, az *értelemnek* és az *észnek* megfelelően, az *érző*, az *értő* és az *eszes Én*. Ilymódon az a végső mérték, amely az értékességről dönt, az alany mindenkori reflexiók szintje [„reflexiófoka” – Böhm], avagy „az egyén lelki élete felett uralkodó centrális gondolat”, szerint változik. A különböző fejlettségi fokoknak megfelelően tehát mértékként funkcionálhat az érzékenység (a „közvetlen kedvérzet”), az önfenntartás (a „hasznosság”) és az öntudatos szellemiség intuíciója (az „Én minősége”). A mérték természete szerint Böhm megkülönbözteti egymástól a *hedonisztikus*, az *utilisztikus* és az *idealisztikus* értékelést, majd ezeknek megfelelően elhatárolja egymástól az *élvezeti értékek*, a *haszonértékek* és az *önértékek* csoportját.

¹ Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. rész Axiológia vagy értékstan*, Stein János, Kolozsvár, 1906. 67. o.

Az értékcsoportok és az én fejlődésfokai közötti összefüggés rámutat az *Axiológia* és a *Szellemfilozófia* benső kapcsolatára. Miután az *Axiológia* a korábbi rendszertervben nem szerepelt, Böhm különös figyelmet fordított az új problematikának a korábbi koncepcióval való összhangjára. Ennek jegyében az értékelést mint az öntét projekciójának egyik oldalát, reflexív kiegészítését bontotta ki az alapkonceptióból. A *projekció*, amint az a *Dialektika* és a *Szellemfilozófia* gondolatmenetéből kiderül, a böhmi filozófia egyik alapfogalma. Az említett ismeretelméleti és szellemfilozófiai kérdésfelvetésben a projekció bármely létező (öntét) önfenntartásának alapformája, amelynek révén a létező a maga tartalmát kivetíti és ezáltal magát létében fenntartja.¹ A kivetítés alaptörvénye: a hiány és kielégedés, amely az önfenntartás, önmegvalósítás, önállóság alaptendenciájának a szolgálatában áll. A létezők és a cselekvést indító hiány jellegzetességeitől függően a kivetített tartalom lehet az öntét ágátételeinek, funkcióinak a kihelyezése, valamely kötöttség (ontológiai hiány) hatására, de az öntudatos szellemiség számára az indítók, sőt maga a hiány pótlása is kivetített kép formájában jelentkezhethet.

Az öntéttel kapcsolatos alapvető vizsgálódások összefoglalásaként megállapítható tehát, hogy Böhm számára az öntét az az alapfogalom, amely az ember eszméjét a legjobban kifejezi. Eszerint az ember nem egyszerűen test vagy szellem, hanem a kettő dinamikus és funkcionális kapcsolata. Az ember egységként, vagyis öntétként való értelmezésének Böhm számára rendkívüli módszertani és világnézeti szerepe van, ugyanis álláspontja szerint az ember csakis mint testi-szellemi egység illeszthető be egyrészt az „összvalóság nagy képébe”, másrészt pedig „az emberi egyesek erkölcsi világréndjébe”. Ez a gondolat előrevetíti a böhmi rendszer későbbi diadikus struktúráját, a „való” és a „kellő” filozófiájának ágazatait, amelyeket viszont éppen az öntét önfenntartó tevékenysége tart fenn és foglal egyetlen egységes korpuszba.

Az emberi öntét mint szubjektum kétségtelenül Fichte *Abszolút Énjének* transzformációja, amennyiben annak nemcsak számos jellemvonásával, így például az önállósággal, a cselekvőképességgel rendelkezik, hanem olykor Böhm még szóhasználatában is fichtei terminusokat követ, pl. „az ember mint öntét résztétek, ösztönök egysége az abszolút énben”. A böhmi szubjektum azonban a fichtei előképétől eltérően felbonthatatlanul eljegyezte magát a „Más”-sal, s így abszolút voltát elvesztette. Abszolútum jellege a böhmi szubjektum esetében már csupán „emlék”, ideál, egész lényében megalapozott potencialitás és törekvés, de csak ennyi. Megmutatkozásához, „kifejléséhez” elkerülhetetlenül szüksége van a másra, amelyet nem képes „saját erőiből” pótolni. Böhm ismeretelméleti attitűdje, amint azt az előbbiekből láttuk, sokkal közelebb áll Kanthoz és korának tudományos szemléletéhez, mint Fichtéhez, ugyanis elengedhetetlenül szükséges számára a tapasztalatból való kiindulás, sőt ez a tapasztalat sem lehet már számára pusztán a tiszta tapasztalat valamiféle jogosultságának logikai biztosítása, hanem logikai esszencializáltságában is állandó kapcsolatot tart fenn a tudományos tapasztalattal. Így például a *Szellemtan*, akárcsak a további értékelméleti kutatások is, jól érezhetően magukon hordozzák a korabeli filozófiai, pszichológiai és társadalomtudományi gondolkodás nyomait.²

¹ A fogalom általános „lételméleti” ismeretelméleti értelmét a böhmi filozófián belül, jól mutatja az a leírás, amely a *Dialektikában* szerepel: „Minden tárgy önfenntartása = kivetítés: az oxigén működése ép oly kivetítés, mint a nap nehézkedési ereje; a növény kivetíti szerveit ideális csirájából s illatát messze szerveiből. A szellemnél a proectio készíti az obiekív képeket. E kivetítés az érzéki pályákon végig megy s a kép ezektől nyeri a sajátos jellemvonását mint érzéki tárgy. Az értelmi functio tehát, mihelyes kivetítem, az érzéki functioval jön kapcsolatba, a minek kifejezése egy a priori synth. itélet alakjában adható.”

Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I. Dialektika vagy alaphilosophia*, Budapest, 1883, 28. 29. o. [Az elektronikus változatban a 16. l. - Mikes International Szerk.]

² Böhm saját szemléletmódja kialakulásáról a következőket írja az *Axiológia* előszavában: „Mind világosabban kezdtem belátni, hogy a „vera imago mundi” sem terjedelmileg, sem tartalmilag teljesen meg nem valósítható ábránd; mert a való világ előttünk csak az *általános emberi szellem formáiban* jelenhetik meg, melyeknek tartalma is ugyanezen szellemből fakad. S ezért az emberben a *művész* kezdett érdekelni, ki a világot saját tartalmából és saját formáiban alkotja meg; s álláspontom rendszeresen mind jobban Fichte J. G. felé tolódot, kinek tulzásait Kant higgadtságával fékezni s formalizmusát a pozitív ismeretekkel helyesbíteni s tartalmassá tenni volna feladat.” Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. Axiológia vagy értékten*. Kolozsvár, 1906. V.–VI.o.

A *Szellem élete* és a tudományos szemlélet

A szellemfilozófia terminológiája és hangvétele egyaránt azt mutatja, hogy Böhm gondolkodására jelentős befolyást gyakorolt a korabeli tudomány és a tudományos eredmények értelmezése. Ezzel magyarázható, hogy a megismerés feltételrendszerének leírása mellett számtalan biológiai, fiziológiai és pszichológiai fogalmat találunk, mint pl. a pete (petesejt), protoplazma, ösztön, idegcentrumok, idegfonalak (idegpályák), reflextevékenység stb. Mindazonáltal az itt említett fogalmak és a segítségükkel felépített magyarázatok jelentősége nem valamely tudományos elmélet igazolásában rejlik, mint ahogy a böhmi filozófiai elmélet magyarázó ereje sem változik lényegesen az általa hivatkozott tudományos elméletek igazságának elfogadása vagy megkérdőjelezése által. Filozófiai kategóriákként a tudományos fogalmak és összefüggések csupán szemléleti formák és logikai alapviszonyok kifejezéseiként érvényesülnek, anélkül, hogy empirikus tartalmuknak tárgyi bizonyítóerőt tulajdonítanánk. Erre már csak azért sincs lehetőség, mert a kantianus gondolkodás jellegének megfelelően Böhm az általa feltárt viszonyok egyetemes és szükségszerű jellegére építette gondolkodásának érvényességét, nem pedig a hivatkozott összefüggések tényszerű realitására.

Böhm a *Szellem életében*, az ember-egész transzcendentálfilozófiai összefüggésrendszerének kifejtésében kétségtelenül pszichológiai jelenségeket, folyamatokat és mechanizmusokat is felvázol. Mindazonáltal a böhmi szellemtan sohasem rendeli alá az emberi jelenségek magyarázatát a pszichologizmus szempontjainak. A magyarázat elve sohasem azonos a tényleges tudati folyamatokkal. Nem véletlen, hogy Böhm ebben a művében határozottan eltávolodik a pozitívizmustól, amennyiben hangsúlyozza, hogy nem a tények keresését tekinti a filozófia feladatának, hanem a magyarázat alapfeltételeinek a feltárását. A magyarázat során igénybe vett mechanizmusok a *Dialektika* formális, ismeretkritikai magyarázatai mögött eleven összefüggésrendszer meglétét mutatják ki, amely pusztán tudati mechanizmusokon túl kiterjed a reflextevékenységekre és az élet legmagassabbrendű, öntudatos műveleteire egyaránt. Ebben az értelemben a Szellemtan, mint az „öntét explikációja” nem megismerési formákra (tudatfunkciókra) összpontosít, hanem az emberi létfunkciók átfogóbb aspektusaira. Az öntét kategóriája, bár az emberi jelenség megismerésének speciális kategóriája, s mint ilyen ismeretelméleti, értelmező kategória, mindamelllett létfunkciók megragadásaként „lételméleti” kategória is, sőt valójában az egyetlen olyan lételméleti kategória, amelyet egy következetesen ismeretkritikai filozófia a maga számára egyáltalán elismerhet. Az öntét önállítása az az eredendő tevékenységforma, amelyre vonatkoztatva a létezés, a megismerés és az értékelés összefüggő és egységes életjelenségekként elképzelhetők. Ez az a legátfogóbb értelmezési keret, amelybe az öntudatlan önfenntartás és az öntudatos szabadság egyaránt beilleszthető.

Ungvári-Zrínyi Imre (1960)

Egyetemi adjunktus (PHD), Kolozsvári „Babeş-Bolyai” Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar, Szisztematikus Filozófia Tanszék (Etika, Antropológia, Magyar filozófia történet) tanára.

Néhány publikáció: *Változó értelemben* (esszé-kötet), Komp-Press, Kolozsvár, 1998; *Öntételezés és értéktudat. Böhm Károly filozófiája* (monográfia), Pro Philosophia, Kolozsvár-Szeged., 2002; *Dialogic ethics for Business* (tanulmány), In: Society and Economy, Volume 25, Number 2, 2003; *Az erény folytonossága* (tanulmány), In: Dékány András-Lackó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 1. Az erény*, Szeged, Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Librarius, 2003.

BÖHM KÁROLY

(1846-1911)

AZ
EMBER ÉS VILÁGA

II. RÉSZ :

A SZELLEM ÉLETE

ELŐSZÓ.

A jelen kötet azon alapconcepciónak részletes kifejtése, melyet az I-ső részben az „öntét” neve alatt foglaltam össze. Ezen szó (elismerem nyelvi szokatlanságát, de jobbat a gondolat kifejezésére nem találtam) mindenkor arra akarja az olvasót figyelmeztetni, hogy a valóság nem *keletkezik*, hanem *van*, s hogy annál fogva a mi filozófiánk szerint tudományos kérdés soha sem lehet az: miképpen eredt a lét? hanem mindig csak az: mi az alkata? mit cselekszik? s mi a célja? Ezt pedig nem oly szempontból vizsgáljuk, mintha a tőlünk független valóságról volna szó, hanem mindig azon szempontból: milyennek jelentkezik nekünk a valóság? eltekintve attól, hogy a valóság ismeretünktől függetlenül micsoda. Álláspontom annál fogva itt is a subiectivismus, célja az *ismeret* megértése, a gnosis, s így végső kérdésül a jelen kötetben is a magyarázat problémája áll előttünk. A tények, melyeket magyarázni kívánok, pozitív tények, s annyiban akár positivista is lehetnék; hanem a cél, melyet követek, nem az ismeretek egyszerű rendezése és hierarchiája, mint Comtenál, s azért, ha már vignette kell, inkább gnostikusnak akarok neveztetni, mint pozitivistának, - jelezvén ezzel annyit, hogy tanom a positivizmus merev ténylegességén túl és felül áll, álláspontját illetőleg. A dolog igen könnyen érthető. A positivizmus számára pl. léteznek matematikai tételek, melyeket logikumuk alapján mindannyian elismerünk; ezeknek rendszeresítése pozitivistikus mivelet. A ki azt akarja megértetni: miért érvényesek a geometriai tételek, az a positivizmust befogadja ugyan tanába, hanem egy lépéssel túl is ment rajta; mert ezen kérdéssel a ténylegességből kilépett s az ismerés alkatából értette meg azt, a mit, szükségképeni megvoltában, a geometria rendszeres összefüggésbe hozott.¹

Ezen szempontok vezéreltek a jelen kötet fejtegetéseinél is. A feladat az volt: azon valóságot („öntétet”) megérteni, melyet embernek nevezünk. Nem metaphysikai feltevésekből indultam ki, hanem a tényleges adatokból, melyek szerint az ember öntudatlan és öntudatos funkciókat végez s e funkciók által magát egységében fentartja. A monizmus tehát az emberi öntétre nézve nem feltevés, hanem *tagadhatatlan tény*, s ezen tényt kellett a funkciók természetéből megérteni. Első lépés volt erre a physiologiai (testi) és psychologiai (lelki) funkciók szokásos merev ellentétbe helyezésének megszüntetése. Ezen célznak tüzetesen két monographiát szenteltem a „Magy Philos. Szemle” 1889. és 1890-diki évfolyamában. Az egyik kimutatta, hogy ismeretileg (gnostice) test és lélek nem két valóság, hanem két különböző tartalomú képsorozat, miért is dualizmust állítani közöttük - metaphysika. A másikban kimutattam, hogy az öntét két tagu; az egyik tag az én a másik a nemén, hanem összefüggésük szerves és legszorosabb. Ebből következett, hogy a gyomor ép oly szükséges alkatrésze az embernek, mint a feje; lába olyan, mint a keze; ivarszervei olyanok, mint érzelmei. A ki másként hiszi, - az legyen boldog a hitében; én azt hiszem, hogy egy ember, a ki még ezen dualizmuson túl nincsen, soha sincsen otthon. Lakbért fizet annak, kinek házat ő építette, éhezik azért, kinek éhségét ő csillapítja, szenved azért, kinek szerelmi eszközeit ő növesztette; egy szóval: földönfutó kóborló (igazi „Lump”) az ezen világon, a kinek semmije sincsen, mert mindenét egy betolakodó idegen, a test, emésztí és pazarolja el. Sokkal erősebb önérzetem van, semhogy azt imádjam, a ki az én alkotásom; már pedig testemet én alkottam, én tartom fen, én hizlalom, én szerzem neki szerelme tárgyait, - s azért nem is engedem őt sem zsarnokoskodni, sem elszakadni tőlem. Ha én teremtettem, én parancsolok; ha belőlem nőtt ki, el nem ereszttem soha. Teremtényem és rabszolgám marad, a mig élek! Ámde, ha egyszer testemben az *én* tulajdonomat felismertem, az *én* parancsom lesz az ő törvénye; ő az én házi rendemhez és szabályaimhoz köteles alkalmazkodni. Ezzel a physiologiai funkciók az *én* egységes valóságom momentumaivá lettek, s a lényeges különbözés helyét az *általam* megítélendő dignitás fokozata foglalta el. Valamint a nagy háztartásban a szolga is a család *törvényei*, de *védelme* alatt is áll, ugy a physiologiai funkciók is az én egységem törvényei alá kerültek s egységem részéről táplálásban és védelemben részesülnek.

Mihelyest így állott a kérdés, azonnal más arcza lett a szellemnek. Az a nyomorult lelkecske, mely a „nagy bivalylyal” össze volt láncolva, valóban sajnálatos teremtés képét mutatja az eddigi lélektanban. A test minden megrezdülését szenvedí, maga pedig, mint tehetetlen monarcha, ott ül az agyvelő kanyarulataiban

¹ Nem sürgetném a dolgot, ha egy irodalomtörténészünk, jelölül annak, hogy művem első részének előszavát sem olvasta el, egyszerűen „positivistának” nem bélyegezne. A ki munkámat ismeri, az szerző állítását el nem hiszi. Nehogy azonban ilyen hirtelenkedő chablonirozás a közönséget tévutra vezesse, a vignettet, mint tanomhoz nem illőt, ezennel tisztelettel visszautasítom. Sajátos egyéni vonásomat chablonba szorítani nem engedem.

valahol oly ibolya szerénységgel, hogy a legnagyobb mikroskopumokkal sem tudunk nyomára jutni. S a lelkecske azon szégyenletes helyzetben volt, hogy mindent megtalált, csak saját magát nem; mert eddig semmi anatómiai, sem physiologiai kutatás fel nem fedezte a szerencsétlent; halljuk ugyan jajszavát, de mivel nem tudjuk, hol van? segítségére csak úgy találomra indulhatunk a pszichiatriában. Az én tanomban a rejtőző félnék teremtés - urrá lett, a láthatatlan - vaskos és izmos valósággá, a kiterjedés nélküli abstractio élettelen hatalommá. Gunyolódhatnak azzal, hogy a feltámadás napján csontjaimat össze nem szedhetem (ámbár Pál apostol más nézetet volt); én nevetem - mert csontjaim *én* vagyok s azokat tőlem, mint örök valóságtól, soha senki el nem veheti. Mit bánom én, ha senki sem látja! én *vagyok* csont, *vagyok* izom, *vagyok* gyomor, *vagyok* szem és fül, - akár látja valaki, akár nem! Elég az nekem, hogy *én* látom és tudom. Ha pedig ez nem vagyok, akkor semmit sem gondolhatok, a mi *én* volnék. Tehát: vagy megengeded, hogy hus, csont, szem, fül, gyomor és agy vagyok, vagy nem tudom, mit beszélsz, mikor engem valaminek mondasz. Mindez az enyém, mindez *én* vagyok!

Az öntudatlan és öntudatos functiók szerves egysége, melyet embernek nevezünk, bizonyos törvények szerint tartja fen magát részeiben és egészében; egyik functiója segíti a másikat s valamennyinek összehatása megőrzi az egységet. Ezen véd- és dacszövetség törvényeit a kapcsolás (associatio) törvényeiben találtam. Mit adsz, ha megmentlek? kérdi a gyomor és láb; s mit nyerek, ha botló lépteidet vezérlöm? kérdi az én és a gondolkodás. Ezen kölcsönös szerződés pontjait, ezen alku tételeit stipuláltuk a kapcsolás tanában. Mindenik magát akarja első sorban fentartani; hanem az én, mint az egység functiója, közös munkára szorítja, hogy az öntét magát fentarhassa s így élvezhesse. Így lett a lelki tünemények központi törvényévé a hiány és kielégedése közti viszonynak törvénye, melyet, bevallom, sokszor kinos részletezéssel, az élet egész körében kellett feltüntetnem.

Nem könnyű, sokszor nem is kellemes munka volt e tömérdek vonatkozások kifürkészése; hanem elméleti fontossága a legtűrelmesebb munkára készítetett s így keletkezett nekem hatszoros (néhány ponton többszörös) átdolgozás után azon részletes tanegész, melyet ezen kötet 2-dik szakasza tartalmaz. S etéren alig volt előmunkálat; mert a mit az eddigi associationismus e téren előhozott, az csak rengeteg anyag, igen sokszor zavarosan és idegen szempontokból összehordott, helyes kategoriák szerint soha nem rendezett, helyes elvekből soha meg nem magyarázott anyag. Az én igyekezetem tehát arra fordult, hogy az Aristoteles óta divó szabályoknak *okát* is feltárjam s ezt az öntét ösztöneinek életfentartásában, a hiány és kielégedés alapvonatkozásában találtam, mely formai kifejezést nyer ugyan az egyidejűség és egyterűség szabályaiban, - lényeges valósága azonban mélyen alább rejlik az öntét életküzdelseiben.

A képkapcsolásban rejlik az öntét életének dynamikája; öntudatlanul is működik ugyan, hanem az öntudatos ember számára teljes értéket csak akkor nyer, a mikor az én élvezi vagy szenved. A 3-dik szakasz az én functióit fejtegette. Az öntudatot az őt megillető centralis helyre állítottam; logikai okoskodással és lélektani tényekkel kimutattam, hogy az én nem *eredmény*, hanem forrás, nem üres kép, hanem valóság, melynek functióihoz nemcsak az ítélet és következtetés, szóval a gondolkodás, hanem épen úgy az érzés és az akarás is tartoznak, Mindezen functióknál szándékosan és a leghatározottabban sürgettem önkényes és szabad voltukat, ellentétben azon mai nap szinte egyetemesen elterjedt irányzattal, mely a szellem ezen legmagasztosabb nyilvánulásait képek üres tolongásából véli megérthetni, - holott egyfelől a ténny meg nem magyarázza, másfelől pedig a szabad egyéniséget elhajtva, mindenben a formalistikus szempontot lépteti előtérbe s pusztá mechanizmust lát, egyoldalú következetességgel, ott is, a hol az élet legmagasztosabb értékeit: a szabadságot és a szeretetet, kell keresnünk.

Az érzés fejtegetése átvezetett az indulatokra, melyekben conceptióm az én önfentartási tetteit ismerte fel. A mit e tannál, a szokástól eltérőleg, mint sajátomat igénybe veszek, az az indulatok levezetése az énből s azon fontos ténynek felderítése, a mire eddig csodálatosan senki sem ügyelt eléggé, melyet az affectusok rejectiójának neveztem. Csakis ennek megértése képesít az ember egységének helyes felfogására; s a belőle eredő corollariumban, mely az öntétek merevségi fokozatára vezet, a karakterologia alapját s minden erkölcsi viselkedés magyarázatának egyedüli kulcsát birjuk.

Ezen hosszas kutatások után, nagy örömemre, két olyan fogalmat nyertem eredményül, melyeket gyermekkorom óta mindig nagyra becsültem, rajongással üdvözöltem, a hol észlelhettem, s melyeket nyomorult társadalmi viszonyaink és téves elméletek az emberek legnagyobb részével majdnem végleg elfelejtettek: a *szabadság* és a *szeretet* fogalmait. Lehetetlen, hogy az öntudat, az egyetlen közvetlenül bizonyos tény, annyira tévedne, hogy magától eldobná, mint üres illusiót, a *szabad választás* képességét; lehetünk *determinálva*, de nem vagyunk *kényszerítve*, s ha van különbség barom és ember között, akkor bizonyosan nincs egyebütt, mint ama képességében, melylyel az ember ösztönei fölé emelkedik s azok működését a *szeretet* céljai felé szabadon intézi, - míg a barmot falánksága s bujasága hajtja s gondolkodása ezen „nagy körforgásnak” alacsony, a többtől nem különböző eszköze. Lehetetlen továbbá, hogy az emberiség a szeretetet mindenkor oly nagyra becsülte volna, hogy oly fenkölt elmék és nemes karakterek, mint Buddha és Jézus, ebben találhatták volna életünk legfőbb célját, hogy annyi száz meg

száz millió e tanhoz szegődött volna, ha benne nem rejlenék az emberi szellem legmagasabb ideálja. S azért megrendültem az örömtől, mikor egészen idegenszerű, sőt bizonyos fokban pessimistikus szempontból kiindult kutatásaim végén gyermekkorom ideáljait, az emberek legjobbjainak hitét, az emberiség küzdelmének vezércsillagát, nem mint idegen parancsot, hanem mint önfentartásunk egyenes következményét s lényünk elidegeníthetetlen sajátosságát szemtől szembe kiragyogni láttam. Vajha ezen levezetéseim másoknak is oly tiszta örömet okoznának, a milyen gyönyörűséggel töltött el engem sokszor kétségbe vontam ideáljaim elméleti visszaszerzése.

Mert az emberiség tényleges viselkedése igazat látszik adni az egoismus orczátlan hirdetőinek s igaza van Schopenhauernek, mikor kétes dolognak állítja: vajjon az emberek butasága vagy gonoszsága nagyobb-e? Sebeket tépünk embertársaink lelkén-testén s a szeretet bálzsámcseppjeit vajmi ritkán alkalmazzuk a sajtó fájdalmak enyhítésére. Kijut ebből mindenkinek; hanem azért ápolnunk kell magunkban azon meggyőződést, hogy a gonoszság maga boldogtalanabb, mint vérző áldozata s hogy a butaság legjobban magamagát károsítja.

Budapest, 1892. szeptember 24-én.

Böhm Károly.

TARTALOM.

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface	IV
Ungvári Zrínyi Imre: Böhm szellemfilozófiájának helye <i>Az ember és világának felépítésében</i> V	
ELŐSZÓ	XIII
BEVEZETÉS	1
1. §. A kutatás álláspontja és célja.	1
2. §. A szellemtan kettős összefüggése.	1
3. §. A test és lélek dualismusa.	2
4. §. A szellem egysége s tehetségeinek fejlődése.	5
5. §. Módszeres fejtegetés.	8
6. §. Felosztás.	9
ELSŐ SZAKASZ. Az emberi öntét kifejlése, alkotó részei és a fejlődés alaptörvénye.	11
7. §. Az emberi öntét mint pete.	11
8. §. A szellem alapténye : megválás alany-tárgyra.	12
9. §. Az öntét kifejlése szemléleti ágátéibe. A kerületi tárgy.	15
10. §. A kivetítés mint a kifejlés elve. Az idegrendszer mint vetítő rendszerek egysége.	16
11. §. A kerületi tárgy szerkezete ; az idegrendszer mint vetítő rendszerek egysége.	18
12. §. A kivetítő rendszerről részletesen. Tagoltsága jelentés tekintetében.	19
13. §. Az öntét tagoltságának szemléleti kifejezése.	21
14. §. Az ösztönök localisatiója.	24
15. §. A reflexmozdulat, mint az öntét tevékenységének egyetemes formája.	28
16. §. A vetületi sík fogalma s ösztönök szerinti fekvése.	30
17. §. Az öntét végcélja ; a kielégedés fogalma.	32
18. §. Az ösztön részszerű nyilvánulása : a kép.	34
19. §. Az ösztönök pusztá képei (éltető, mozgató, nemző, érzéki ösztönök)	35
20. §. A jelentő ösztön képei ; szóképek.	38
21. §. Az inger fogalma. Az öntudat és inger erőfoki viszonya. A psychophysika alaptörvénye.	43
MÁSODIK SZAKASZ. Az ösztönök egymásra hatása.	49
22. §. A vonatkozások keresésének oka és módja.	49
23. §. Az ösztönök szerves vonatkozásai.	49
24. §. A vonatkozás értelme és végbemenése.	51
25. §. Az ösztönök vonatkozásának alaptörvénye ; hiány és pótlék. A kettős körforgás.	52
26. §. Az ösztönök dignitása. A hiány és pótlása különböző módjai.	55
27. §. A pótlás általános formái : egyszerű és foglalt segítők.	57
28. §. A vesztés ösztön döntő irányadása a kapcsolatnál. Schneider.	57
29. §. Az egyes ösztönök pótló járulékaik és hiányai összevetve.	60
30. §. A kapcsolat főformáinak átnézete. Az ellenkép genesisise.	61
31. §. Nehézségek a concret kapcsolatok magyarázatánál.	64
32. §. A foglalt segítők tana. Éltető és nemző ösztön.	66
33. §. A mozgató ösztön. Az érzéki ösztönök kapcsolatai.	69
34. §. A jelentő ösztön kapcsolatai más ösztönökkel.	74
35. §. A jelentő ösztön tagoltsága s immanens kapcsolatai.	77
36. §. Az eddigi kapcsolatok értelme. A vesztesség.	82
37. §. A megváltás. Az álpótlékok értelme és részletezése.	83
38. §. Összefoglaló visszapillantás.	87
39. §. A kapcsolási fajok összeállítása a vetületi síkok viszonyai szerint.	88
40. §. A kapcsolatok állandósítása (instinctus) ; az emlékezet.	91
41. §. A kapcsolatok feléledésének alaptörvénye.	94
42. §. A kapcsolódás elméleteinek bírálata ; a kapcsolódás öntudatos formái.	95

HARMADIK SZAKASZ. Az öntudatos lelki műveletek.....	99
43. §. A teendők jelleme és a tárgyalandók köre.	99
44. §. Az öntudat kettős lény, melynek tevékenységét az önkényesség jellemzi.....	101
45. §. Az én önkényessége mint megakasztás és figyelmezés.....	103
46. §. Az öntudat analitikai hatása az öntét ösztöneire.	105
47. §. Az öntudat ítél.....	107
48. §. Az ítélés szerepe az öntét fenállásában ; a fogalom.	109
49. §. A következtetés lényege és szerepe az öntét oekonomiájában.....	111
50. §. A gondolkodás.	117
51. §. Az érzés alanyisága és viszonya a képpel.	120
52. §. Az érzés, mint az én önállításának módosulata.	122
53. §. Élvs és kín jelentése az öntétre nézve.	124
54. §. Az indulatok természetének fővonásai.....	126
55. §. Az alapindulatok természete a kín.	128
56. §. Az őszindulatok elágazása.	131
57. §. Az indulatok átalakulása (transzfiguratio-commutatio).....	133
58. §. Az őszindulatok specificatiója.	134
59. §. A szeretet és hajtásai.	138
60. §. A szeretet ingadozásai.....	142
61. §. A vágy.....	148
62. §. Az akarat.	150

BEVEZETÉS.

1. §. A kutatás álláspontja és célja.

Minden philosophiának kezdete és vége az ismeret problémája. Művünk I. részében¹ kifejtettük, hogy a philosophiának methodice legfőbb problémája a magyarázat,² egyetlen tárgya az ismeret, mely közvetlenül nem a külvilágra, hanem ennek alanyilag készült tárgyas képére vonatkozik.³ A magyarázat problémáját úgy oldottuk meg, hogy közvetlenül ismeretes tényezőket követeltünk, melyeknek szövődéke a mi ismereti tárgyunk. E közvetlenül ismeretes tényezőket két csoportra osztottuk volt el, egyfelől a léti, másfelől az értelmi tényezők csoportjára, melyek ismereti világunknak mintegy alapját, gerincét, képezik. A mi világunk ugyanis *térben, időben s oki* kapcsolatban lép fel előttünk; azt pedig, a mi ezen formákban fellép, szükségképen *cselekvőnek* kell felfognunk, mely cselekvés a tárgyak *lényegét* képezi, a melyet anyag és erő, szellem nevével illetünk, - míg e lényeg cselekvése mint *változás, mozgás, célszerű élet* észlelhető.

Hogy ezen fogalmak miként foghatók fel ellenmondás nélkül, azt a dialektika hivatva volt kimutatni. Vajjon elérte-e célját? azt azon mélységes hallgatásból, melyet művemre pazaroltak, meg nem ítélem; annyi azonban bizonyos, hogy a félreértést ott, a hol nyilatkoztak, kikerülnöm nem sikerült. Az én tanom nem a külső világról szól, - hiszen ez a természettudomány és a történelmi tudományok dolga; hanem szól azon ismereti képről, melyet az ember magának a világról megalkot, s keletkezésének s helyességének feltételeit kutatja. Az egyes tapasztalati tudományok az unalomig részletes pontossággal boncolják és állítják újra össze a szellem caput mortuumát, - de mindezek a philosophia küszöbén elhelyezett sphinxek, melyek jelentést csak a szentély belsejéből felhangzó mennyei szózatból nyernek. E *jelentés* kutatása, ez az én művem feladata.

E kutatásnál eddig elfoglalt álláspontomról most sem távozom. Nem ismerek el a philosophia számára más biztos alapot, mint öntudatunk közvetlen adatait; nem más tárgyat, mint szellemünk alanyi képeit. Most is, a mikor az abstract fogalmak hideg csucsairól az élet melegébe készülünk leszállani, nem a völgyek milliányi részletein, hanem a magaslat csendes-csucsán csüng a szemünk; s bármilyenek legyenek is az alakzatok, melyek utunkba esnek, ránk nézve csak annyiban bírnak érdekléssel, a mennyiben a magányos csucsnak lehuzódó folytatásai, mennyiben öntudatos lényünknek kifejlései. Csakhogy a mit eddig mint világmegalkotmányunk gerincét, a világfelfogó hálózat alapfonalait, megtisztult alakban kitüntettünk, azt most új szálakkal át fogjuk szőni, hogy egy szín sem hiányozzék ama tarka szőnyegből, melyet ámuló szemünk külvilágnak néz. Szükséges pedig ezen tovafűzés nem a formai fogalmaknál (mert hiszen a tér és idő fejtegetéséhez, a mint a dialektika adta, a matematikai tanok közvetlenül csatlakozhatnak), hanem az ismerési mechanizmus tartalmi gépezeténél, melynek logikai alaptengelye a cselekvés fogalma. Hogy ezen jelentések forrása pusztán csak a mi egyéniségünk, azt a dialektika általában kimutatta; e gazdagság elemeinek s azok egymásra vonatkozásainak részletezése, tehát az egyedül ismeretes *szellem* tartalmának explicatiója, ez a jelen műnek feladata.

2. §. A szellemtan kettős összefüggése.

Ezen feladatánál fogva a szellemtanról szóló tanrészlet kétfelé kapcsolódik. A mennyiben ugyanis a dialektikából veszi alap gondolatát, annyiban ennek tanai rá nézve is döntő befolyásúak; a mennyiben azonban ez alap gondolatot a szellemi élet concret valóságába kíséri, annyiban a dialektika tovafejléséül tűnik fel s tárgyának concret volta miatt a tapasztalati tudományok adataihoz simulni köteles.

¹ „Az ember és világa.” Philos. kutatások. I. rész: Dialektika. 1883. [Megjelent elektronikusan a Mikes International kiadásában, 2003-ban. Letölthető: http://www.federatio.org/mikes_bibl.html. A továbbiakban, amikor Böhm erre a kötetre utal lapszámok megjelölésével, akkor mi megadjuk ezen elektronikus változatban a megfelelő oldalszámot. - Mikes International Szerk.]

² i. mű 2. és 106. §.

³ i. mű 8. és 106. §.

A szellemtan ezen Janusfejétől nyeri sajátos jellemét, mely a pszichologia alacsony színvonala fölé emeli. Egyfelől ugyanis a szellem lényét a valóság egységes concepciója alá foglalja, másfelől pedig a szellem concreten egyes viszonyait egy valamennyit átható, mert a valóság fogalmából származott törvénnyel egységbe szorítja s így lehetségessé teszi, hogy a szellemek közti életviszonyokat ép úgy megértsük, mint a hogy a concreten szellemet az egyetemes világtörvénnyel keretébe beillesztjük. A szellemtan ezen két karja, melylyel (a pszichológiától élesen különbözve) a dialektika és a pneumatologia testéhez kapaszkodik s a kettőt összefűzi: az *öntét fogalma* és a *kielégedés világtörvénye*. E két fogalom pedig egyik a másikra utal közvetlenül; az öntét élete csak a kielégedésből érthető s viszont a kielégedés csak öntétről állítva bír jelentéssel.

Az ismereti tárgy ugyanis jelentésében addig nincs megértve, a meddig azt a lényeg és módosulatai, az anyag és erő dualistikus formáival megragadni próbáljuk. Az ismereti tárgy mint concreten valóság, soha nem egyszerű, hanem logikai mozzanatok ideális egysége s éppen ezt értettük az *öntét* neve alatt (l. r. 100. §.). Minthogy pedig közvetlenül ismeretes csak az én, a szellem, annál fogva a szellemtan feladata, ezen alapöntét logikai mozzanatait kifejteni, - mert ezeknek összeműködéséből ered a többi öntétek ismereti képe, - azaz a világ, mint ismereti tárgy.

Minthogy már most az öntét, mint a cselekvés szemléleti egysége, nem holt lét, hanem folytonos élet és tevékenység, ezen tevékenységnek pedig eredménye az önmegvalósítás (miáltal az öntét a cél kategóriájába alá kerül), azért a szellem is, mint egyetlen, közvetlenül ismeretes öntét, folytonos tevékenység; ezen tevékenység pedig a célszerűség kinyomata, melylyel a szellem önmagát megvalósítani és fentartani igyekszik. A szellem ezen céljának elérése azonban a szellem öntudatos természete miatt a kielégedés érzetében jut közvetlenül tudomásunkra. Azért az összes szellemi tevékenység a célszerű melegezésre vezet s így az összes lélektani törvényeket a kielégedés főtörvénye szabályozza s teszi végleg megérthetőkké. Ezen egyetemes hatalom nélkül, mely a lelki élet ezerszeres apró változatait folyton ugyanazon cél szolgálatába hajtja, érthetetlen a testi s lelki funkciók kapcsolata, érthetetlen a szellem érzéki és értelmi élete, érthetetlenek azon küzdelmek, melyeket az öntudat az igazság, a jó és szép eléréséért állani kénytelen. Ekkép az öntét fogalma rávezet a kielégedés folyamatára, emez pedig, míg egyfelől az elszórt lelki nyilvánulásokat összefűgésbe hozza, másfelől a szellem műveinek s alkotásainak megértésére képesít. Ez a szellemtan kettős összefűgése a dialektikával s a pneumatologia egyes részeivel; a miből érthető, hogy ezen tanrészlet számára a pszichologia elnevezését használni vonakodtunk. Mert a pszichologia egyes tudomány, a szellemtan pedig philosophiai ismeret.

3. §. A test és lélek dualismusa.

Egész kutatásunk rendszeres álláspontjából következik, hogy a szellemi élet fejtegetésénél minden oly kérdés elől kitérjünk, a mely a metaphysikai bonyodalmakba visszahozható, vagy a melyet positiv alapokon megfejtteni nem lehet. A szellemtan kettős sarkiteléhez: az öntét és a kielégedés fogalmához pedig több ilyen kérdés fűződik. Az egyik, az anyag és szellem dualismusa, a mely itt mint test és öntudatos lélek újra feléled, még az öntét dialektikai praemissáihoz tartozik (v.ö. I. Rész 90-98 §-ok). Ugyancsak az öntétekből folyik a lélek egységének s tehetségei sokaságának problémája (l. 81. s k. §.). Ellenben a kielégedés problémája az öntét végcéljának kutatására vezet, mely a halhatatlanság gondolatába szakad, még pedig a parte ante ép úgy, mint a parte post. Minthogy ezen kérdések számára művünk jelenlegi összefűgésében hely nem marad, — azokkal azonban, akármilyen módon, de leszámolni kénytelenek vagyunk, azért e bevezető sorokban röviden összeállítjuk az indokokat, melyek e problémák alakulását előidézték s azon gondolatokat, melyekből positiv értékük megíthető.

Az öntudatos szellemmel, az emberiség első mivelődésének ideje óta, az öntudatlan testet szokás szembe állítani. Az indokok, melyek ezen ellentetésre rávezettek, többfélék voltak s tüzetesen megolvashatók az erre vonatkozó művekben;¹ a legfőbb mindenkor a két tüneménysor lényeges különbözése volt, — a mennyiben az egyik, mint szemléltető alany, maga szemléltetővé soha sem vált, a másik, mint tárgy, folyton közvetlen szemléleti tárgya volt az önmagát érző ének. Hosszu elvonás munkájával végre Cartesius ez ellentétet akkép fogalmazta, hogy a szellem az öntudatos gondolkodó alany, ellenben a test pusztán mozgások forrása és eszközlője (cogitatio-extensio, Spinoza). A kétféle lényeg ezen erőszakos összefűgéséből már most az érthetetlen s megfejtethetetlen kérdéseknek egész sora állott elő. A

¹ Lippert Jul. Culturgesch. der Menschheit. 1886. I. 106. sk. — Spencer H. Principles of sociology. 1874. VII. — Tylor. Primitive Cultur. Animism.

testi elv ugyanis öntudatlan funkcióival anyagi elemekre és atomusokra bontatott; s ezen, csak mozgást végző elemekkel a szellem egysége, mint öntudatos elv, lett szembe állítva. Minthogy azonban a test változásait a szellem tényleg megéri s felfogja, azért a két teljesen különböző lényeg közt mégis a legszorosabb kapcsolatot kellett tanítani, mely szerint a kölcsönhatás a testről a lélekre s a lélekről a testre történik. Az összekényszerített kettős fogat ellentétes természetét már az isteni Platon festette művészi phantasiával (Phaidros 34. sk. f.); tudományos nehézségeit különösen a két lényeg teljes különbözőségében keresték. Pedig a dualismus nehézségei nem a két lényeg különbözőségében rejlenek, — hanem abban, hogy ilyen két lényegesen különböző valóságot *csak egy közös harmadik bírna azon átható egységgé összefoglalni*, a melyet az ember alakja mutat. Nincs ugyanis nagyobb logikai nehézség abban, hogy két minőségileg különböző valóság egymásra hasson, mint abban, hogy két valóság egyáltalában hathat egymásra; ez még azon esetben sem lehetetlen, ha az egyiket kiterjedtnek, a másikat kiterjedés nélkülinek tekintjük. Hanem lehetlenséggel határos az, hogy ilyen két ellentét mégis a legszebb egyetértéssé kibéküljön. Már pedig a való tapasztalat nem az, hogy van külön test és van külön lélek; hanem az, hogy *van egységes ember*, kinek testi s lelki funkcióit ismerjük. Ezen belátással a két lényeg különböző természetének actualis fontossága megszűnik s ködös távolba hátrál vissza, a hol talán megfejtése nem lehetetlen. Az egységes lény conceptiója ugyanis logikai momentumokul minőségileg különböző funkciókat is megtűr; látás és hallás ép oly gyökeresen különböznek egymástól, mint érzés és emésztés; a mennyiben egyik sem vezethető vissza a másikra. Hanem ellenkezésben nem állanak; sőt a közös cél, melynek megvalósítására szolgálnak, sokkal bensőbb és törhetetlenebb lánccal köti egymáshoz, mint a hogyan homogén anyagi atomusok összetarthatnak. Az ember minden tevékenysége ez egységnek kifejezése; a hur rezgése szakaszonként önálló s a másiktól relative független. Széttépni amazt a részek megbontása nélkül lehetetlen; emennek megszakítása az egyes részek önállóságát nem másítja meg. Ezen egységen belül a kölcsönhatás tisztán megérthető; az egység egyik alkotó tényezőjéről a másikra száll az ingerlés, a szivről az agyra, az agyról az izmokra stb., a mi teljesen megfelel a tapasztalatnak s nehézséget nem rejteget, ha oly közös egységről van szó, melynek momentumai egymást ekképen kölcsönösen módosítják. Ép oly megítélés alá kerül a külső világ ráhatása az egyéni szellemre; ha a valóságot tagolt egységnek tekintjük, akkor egyes alkotó tényezői közt a kölcsönhatás nem jelent egyebet, mint az ingerlés tovaterjedését.

Az emberi alak felfogásánál tehát mindenkor az *egységre* esik a súly, melyet semminemű aggályok miatt megbontani nem szabad. Lehet ez egység millió atomusok complexusa s számtalan képelem alkothatja annak szellemi valóját; e részek mellett és felett ott áll az egység, mint a tulajdonképeni valóság, mert hiszen az atomusokat s a képelemeket az öntudat csak megfeszített sőt gépekkel élesített figyelemmel képes észrevenni, az egységről ellenben *közvetetlen* tudomása van. Mint ilyen egység az ember öntét, azaz igazán örök valóság, egységes valóság, melynek ingereltetése különböző reakciókban nyilvánul; s csakis mint ilyen egység illeszthető be egyfelől az összvalóság nagy képébe, másfelől az emberi egyesek erkölcsi világrendjébe. A philosophia, mely ezen egységet a részletek halmaza alá borítja, tehetetlen az ember erkölcsi lényegének megértésében.

Minthogy azonban az egység csak nyilvánulásainak egysége, ezek nélkül pedig pusztán üres szemléleti kép, azért a philosophia feladata, ez egységet alkotó tényezőiben is felkeresni (a mint már az 1. §-ban mondtuk). Az ember alkotó tényezői pedig azon alaptevékenységek, melyeket kifejti: táplálkozás, mozgás, nemzés, érzéki felfogás, gondolkodás, érzés és vágyból fakadó cselekvés; a szellemtanra nézve tehát első sorban ez a döntő kérdés: mit jelentenek eme tevékenységek az emberre, mint egységre, s alkotására, a világra, nézve? És csak ezen kutatásnál áll elő a testi alak anyagisága s a tevékenység jelentése közti nehézség. A tényezők ugyanis, melyekben az ember egységes öntéte nyilvánul, ugyanazon szemlélő előtt lépnek fel anyagi szervekűl, a melyik a tevékenységüket egyes szellemi képek alakjában észreveszi. Az öntudat szeme előtt a test kiterjedtnek, de egyszersmind szellemi jelentésűnek tűnik fel. A ki már most azt hiszi, hogy a philosophia a tőlünk független valóságra vonatkozik, — az ezen tényállásnál az embert két összeférhetetlen lényegre fogja bomlani látni, melyeknek összekerülése örök titok, összeműködése pedig kölcsönhatáson alapulónak látszik. S ez a lélektani dualismus vagy *spiritualismusnak* fent jelzett álláspontja. A testet 14 elemből alakultnak fogja találni, melyek organikus vegyületekbe összeállanak. Ezen elemek folytonos mozgása létrehoz: 1. folyton megújuló vegyületeket 2. megadja a test alakját és színét 3. okozza az állati meleget s a villamos folyamokat 4. valamint mindazon tulajdonságokat, melyeket szag, íz, tapintat stb. útján az emberen felismerünk. Azonban be fogja vallani azt is, hogy ezen anyagi tulajdonságokon kívül a test egyes részeinek más tulajdonságaik is vannak; nevezetesen *tesznek* valamit, a mi az öntudat előtt mint önfentartása egyik eszköze kerül beszámítás alá. Épen ezen tevékenységek pedig azok, miket fentebb mint az öntét nyilvánulásait jeleztük. Az iránt semmi kétség nem forog többé fenn, hogy ezen nyilvánulások a testhez kötve vannak; a közvetlen megfigyelések, valamint a kóresetek tanulságai arra vezetnek, hogy az egyes testrészek a beléjük szolgáló idegállomány következtében specifice különböző jelentésű tevékenységeket végeznek, hogy annál fogva mindaz, a mi az emberben rejlik, testében befoglaltatik, még a szellemi tevékenységek forrása, az öntudat is. Mert ha nincs

a testben, hol legyen? S a kérdés ama realistikus szemléltre nézve nyilván így alakul: a test pusztán mozgást viszen-e véghez? értve a mozgás tüneményével az összes atomváltozásokat; vagy pedig az ő erőforrásából ered-e a szellemi, öntudatos tevékenység is? Első esetben nyilván a jelentések megértéséhez a testen belül új lakó keresendő, melynek a mozgástól különböző funkciói vannak, — s ez volt az animistikus kor óta a spiritualismus alapdogmája. A második esetben pedig önkénytelenül kibővítjük az anyag fogalmát, mert tartalmába fel kell vennünk oly vonásokat, melyek a tőle állítólag teljesen különböző szellemet jellemzik.

Ámde ezen feltevések elseje mellett felbomlik az ember egysége; mert ha a testi elemek egész tevékenysége a helyváltoztatásra, egyszóval a mozgásra szorítkozik, úgy hogy a sokkal nevezetesebb szellemi képek számára új elvet kell felvennünk, akkor egy harmadik kell, a mi e kettőt egységbe foglalja. Pedig a tényleges tapasztalat azt mutatja, hogy az idegállomány az, a melyhez a szellemi tevékenység kötve van, olyannyira, hogy a nélkül szellemi tevékenységet nem észlelünk soha. A test változása ugyanaz, a mit az öntudat róla tapasztal; a kéz megégetése, a gyomor fájdalma, a nemi szervek ingerültsége nem más, mint maguknak az illető szerveknek állapota. Teljesen felesleges munkát végzünk, ha ezen testi változásokat újra a szellemi substantiába átvisszük; mert a mi a másik, szellemi elváltozást illeti, az semmi esetre sem lesz világosabbá azzal, hogy azt a testi változással párhuzamosan külön állítjuk, mint ha a testi változással azonosítjuk. Ha a gyomrom fáj, akkor ez csak azért fáj *nekem*, mert az a gyomor *én magam* vagyok; ha nem volna személyiségem egy része, hanem idegen anyag, akkor fájhatna az *tőlem*, a hogy kedve telik, én nem volnék az ő fájdalmánál érdekelve.

Tagadhatatlan tehát, hogy a testi élet nemcsak anyagi atomusok közönyös helyváltoztatása, hanem mélyen beleterjed egész valónkba s annyiban nem állítható a szellemmel szemben, hanem annak alkotó részéül, momentumául kell felfogni. Az ő változásai, fájdalmak, vagy örömeik legyenek bár, a mi fájdalmaink és örömeink; s épen azért az emberi szellem fogalmi körét sokkal tágabbra kell megszabni, mint a hogy az rendszeren történik. Sokaknál félszeg szégyenérzet dönt e kérdésben, nem bírván méltóságukkal összeegyeztetni, hogy ők is esznek, isznak, közösülnek s még alacsonyabb dolgokat is művelnek. De a pruderia itt semmit sem használ; a tény az hogy mindezeket *mi* végezzük s azért felelősségre nem testünket, hanem öntudatunkat vonják.

A ki már most ennek megfejtésére feltenné, hogy az anyagi atomusokat szellemi tényező lakja (mint tette Giordano Bruno, Leibniz, Herbart), az megfontaná az anyagi atomus correct fogalmát s célt még sem érne. Az anyagi atomus a kiterjedés minimuma, mely csak a térbeli helyeket változtathatja; ha a szellemség tagolt jelentését beléviszük, megszűnt használhatósága s correctsége. Mert azt még csak meg lehet érteni, hogy a szellem kiterjedt; de hogy a merő kiterjedtség szellemi tartalmat fejtsen ki, azt, mivel logikai ellenmondás, gondolni nem lehet. Végre is tagadhatatlan tény, hogy közvetlenül csak a szellemet értjük; ha ennél fogva a kiterjedt valóságra rátérünk, akkor annak tartalmát másban kell keresnünk, mint a kiterjedésben. A kiterjedés csak tulajdonsága annak, a mi valamit tesz; maga a kiterjedés nem tesz semmit.

S így azt látjuk, hogy, a mennyiben a testi atomusok mellett külön erőt teszünk fel, mely a szellemi tüneményeket létesíti, a testnek ki kell szorulnia a szellemből s a mellett, hogy az ember tapasztalati egységét elveszítjük, még a tényekkel ellenkező felfogást is dédelgetünk, mert a testnek élete tényleg mélyen behatol az ember szellemi életébe is. Amennyiben pedig az atomusokat szellemi erőkké is felruházzuk, egyfelől az atomusba visszük az anyag és szellem dualismusát, melynek eltávolítására törekszünk, másfelől a tulajdonságot teszszük a való helyébe s azt állítjuk róla, meg nem engedhető módon, hogy ezen abstractum a concretumnak a forrása, a forma a tartalomé, a külső a magé. Mindezekkel pedig messzire távozzunk a tapasztalat termékeny mezejétől.

Mert a tapasztalat csak az, hogy öntudatunknak kétféle képsor jelentkezik. Az egyik sornak jellemzője a kiterjedés és mozgás, a másiké a közvetlenül ismeretes tevékenységek jelentése. Amott a testi alak egysége, minden érzéki tulajdonságaival, melyet az elemző figyelem folyton apróbb részletekre bont fel, — a részletek folytonos mozgása, cseréje s így más meg más alakú érzéki tulajdonságok képei; emitt a részek jelentése, vonatkozása az egység fentartására, az öröm és fájdalom kíséretével. Ezen két sor pedig egymástól elválaszthatatlan; minden tevékenység érzéki vonásokkal kibővülve reális valósággá alakul ki. Ekkép lesz a látás a szem-apparatussá, a hallás füllé, a beszéd gégefővé stb., melyeket egymástól elszakíthatunk ugyan, de azon felelősséggel, hogy a valósággal ellenmondásba helyezzük magunkat. Ezen képsorok hypostasisai, azok egyfelől az anyagi test, másfelől a képező szellem. A valóság azonban csak e kettő egységében, az ember öntétében létezik; magukban sem az egyik, sem a másik nincsen, csak a szemléltre nézve esnek szét, de úgy, hogy folyton összeolvadnak concret egységgé. A holt testet az idegen szemlélő tekinti anyagnak, az élőét a saját öntudatunk által vezérelt gondolkodás. De az ismeretelmélet igen jól tudja, hogy itt kétféle tudattényvel, ugymint érzéki és értelmi ismeréssel van dolgunk s azon tul az ismerés sürgetését céltalannak találja. A hypostatikus anyag atomusainak önjelentése az ismeretre nézve ép

oly megközelíthetetlen, mint a szellemé — ha attól eltekintünk, a mit mindketten az öntudatnak közvetlen tény gyanánt szolgáltatnak.¹

4. §. A szellem egysége s tehetségeinek fejlődése.

Midőn a megelőzőkben az ember egységét a legfeltétlenebbül sürgettük, ezzel azt akartuk elérni, hogy a szellem és anyag képtelen dualismusa valahára elejtessék, azon belátás alapján, hogy a philosophia számára nincs két abszolút létező, hanem két képsor, mint tudattény, adva, melyeket a valóságot lepő alakba kell összeszerkeszteni. Az alapfogalom, tehát, mely az ember gondolatát kifejezi, nem a test vagy a szellem, hanem az öntét, mint logikai egység, melynek tartalma az ember egyes functiói, melyeknek ismét formája és alakja a kiterjedés. A test és lélek problémájának ezen *gnostikus* azaz *ismeretelméleti* megfejtése képezi véleményem szerint ama positiv alapot, melyet a szellemtan részleteihez logikai kiindulásul vehetünk. Azonban az öntét egysége nem homogén üres egység, hanem logikai momentumok egysége. Ezen egység és momentumai képezik a lélektannak egyik régi nehézségét, melyet értékére le kell szállítanunk, mielőtt a részletekbe hatolnánk.

A mult század végén a lelki életben 3 főirány lett elismerve: ismerés, érzés és akarás, melyek ujra alsóbb sugarakra oszoltak. Ezen megállapodásnak egészen helyes megfigyelés szolgált alapul; a 3 fősugarat ugyanis oly minőségi különbözőség választja el egymástól, hogy azoknak reductiója egymásra lehetetlennek látszott. Ezen gondolatot, mely a tapasztalat tényére támaszkodik, a formalistika metaphysika megtámadta s még ma is vannak, a kik ezen támadásban a lélektan *tudományos* alakulásának kezdetét vélik találhatni. Pedig éppen ezen támadás, melyet Herbart a tehetségek ellen intézett, a lélektant a metaphysika zsákmányává tette s oly terméketlen, hogy igazi lélektani törvényt Herbart nevéhez fűzni nem is lehetséges. Mig ugyanis a régi lélektan határozottan megkülönböztethető lelki tevékenységeket birt tényekül felhozni (mert a látást vagy okoskodást csak nem fogja senki az érzéssel vagy a vágyggyal összetéveszteni), addig Herbart az egység-többség formalistikus fessegetésével kisütötte, hogy a léleknek semminemű tehetsége nincsen, még erőnek sem nevezhető, hanem vannak önfentartásai vagy képzetek, melyekből mechanice megalakul a szellemi élet minden gyönyörűsége és keserve. „Minálunk” úgymond Diogenes Polydeukeshez² „nincsenek fekete vagy vig szemek, nincs erős váll, sem feszült izom, hanem mind csak egy por” (πάντα μία ἡμῖν κόνις). Önkénytelenül ezen alvilági szürkesség jut az ember eszébe a herbarti „vívmányok” megfontolásánál.

Hogy a régi lélektan tehetségei a tapasztalat előtt meg nem állhatják helyüket, azt, úgy hiszem, Gall József elég behatóan és alaposan kimutatta. Olyan tehetség, milyen a megismerés, csakugyan nem létezik; mert a megismerés csak jelző, — azaz azt a tevékenységet jellemzi, melynek eredménye a megismerés. Az emlékezet „tehetsége” ép oly alapos kifogás alá eshetik, mint az ítézés vagy az érzés, az erkölcsi „tehetség” stb. Abban egyezünk, hogy ezek formalitások, melyek valamelyik valósághoz tapadnak s ennyiben realis tehetségek nevét nem érdemlik. De ha ez így van, jogosult-e akkor az abstract jelzővel együtt a realis alapnak is elvetése? Nem-e sokkal abstractabb még annak állítása, hogy ezen jelzők egyforma minőségű képviszonyokra szólnak? Pedig Herbart szerint a tehetetlen, üres matematikai pont lépett a tehetős lélek helyébe a reale gondolatával, melynek szürke schemenei egybeolvadás, összeenyvezés s mindennemű hasonló mechanikus vonatkozás által a lelki élet complicáltabb alakzatait létesítik.

A herbarti reactio tehát nem hogy a szellem realitásának helyesebb megértését eszközölte volna, hanem ellenkezőleg az abstractumok szürke kódéba burkolta a tapasztalat való adatait. A polemia, mely a tehetségeket gyökeresen ki akarja irtani, csak üres metaphysikai vakhitből eredt. Ezen babonának alapdogmája, mely az absoluta positio méhéből elvetéltetett, az egyszerű reale, mely épen egyszerűségénél fogva nem enged tehetségeket magában. Ámde épen erre nézve elegendő hivatkoznom művem I. részének 93. §-ára, mely az atomus tehetetlenségét bizonyítja, valamint a 99. §-ra, mely a valóságot végig tagolt egységnek kimutatta. A személyes tapasztalat az öntudat tényében kétségtelenül bizonyítja, hogy az ember összes tevékenysége egy középpont körül helyezkedik el, hogy egységes valóság. Ezen valóság momentumai épen maguk a tevékenységek. Az egység tehát a tevékenységek sokaságától nem realiter, hanem gnostice azaz ismeretileg különbözik. Az egység a nemtudatosba kihelyezett többség; a hol részeire

¹ Tüzetesebb fejtegetését ezen bonyolult kérdéseknek a szives olvasó a *M. Philos. Szemle* 1889-iki évfolyamában találja ezen cikkemben: „A lélektan ismeretelméleti alapjai.”

² *Lukianos*. Mortuorum dialogi. I. Diogenes et Polydeukes.

fel nem bontja, ott egyforma, ahol pedig tartalmát átgondoljuk, ott sok tevékenység szövedékéül lép fel. A ki az egységet egyszerűnek követeli s a tevékenységeket ezen egyszerűnek bármilyen viselkedéséből eredőknek véli kimutathatni, az metaphysikát üz s a formalismusba belefulad.

Ámde a ki az egység-többség gnostikus jelentőségét átértve a többség terjedelmes mezejére veti a lábát, az más irányban fogja a tényeket keresni, mint a metaphysikus. Ha Herbart pusztá képeket látott, akkor mi a képeket is, de azok jelentését is fogjuk keresni; mi nekünk a szellem nem tükör, mint Leibniznak, hanem önmagában alapját és célját bíró valóság, személyiség; élete annál fogva nem a külsőnek visszatükrözésében, hanem a belsőnek megélésében, élvezésében s kialakításában fog állani. A képek, melyek az öntudat előtt megjelennek, mint Platon barlangi mythosában, az ember egységében rejlő, azt alkotó tényezőkre fognak vezetni s a mi közvetlenül fellép az öntudatban, azt a szellem körébe tartozónak fogjuk elismerni. Így fognak a szellem funkcióihoz kerülni a physiologiai funkciók is; mert ezek nélkül az emberi öntét, mint egység, fenn nem állhat; már pedig csak az *egységes* embert ismerjük a valóság egyik alakjául. Milyen viszony van azután az egyes tényezők között, az a részletezés dolga; egyet, azonban előzetesen is megemlíthetünk, azt t.i., hogy ezen tényezők egyike sem öntudatos, mind csak a központi functio előtt válnak azzá. S minthogy nem öntudatosak, azért szellemi természetükre nézve nem is különbözök; a minőségi különbséget köztük csak az egésznek fentartására fordított munkarészletük adja meg, mert épen abban, a mit tesznek, rejlik tartalmuk. A szellemiség annál fogva nemtudatos is lehet, — sőt természeténél fogva *nemtudatos* s öntudatosra csak a központi functio előtt válik. Mint ilyen azonban megismerésünk tárgya soha sem lehet; azért az ember szellemi élete alatt mindenkor az öntudatos, személyes életet kell érteni, a nemtudatos csak ennek logikai előzménye, melyről tehát csak reconstructive lehet valamit állítani.

Mellözve egyébként a nemtudatos szellemiségnek kétségtelenül szükséges határfogalmát, forduljunk egy utolsó kérdéshez, melylyel szemben a lélektanok állást foglalnia kell: vajjon a szellemi tehetségek megértéséhez kell-e azokat közös elvből kifejtettekül felfogni?

A Lamarck-Darwin által kifejtett fejlődési elméletet a lélektanban legbehatóbban Herbert Spencer alkalmazta¹ s annyira elterjedt ezen inkább phylogenetikus kutatás, hogy a mi szempontunkról néhány szóval érinteni szükségesnek látszik. Az elmélet támaszpontját kivált az érzéki végkészülékek hasonlóságában találja (l. ezen rész 13. §.) s kiindulva, a protoplasma homogén alkotából, az egyes szervek forrását a közérzéki és tapintási adatokban vélik találhatni. „Die anatomische Vergleichung der äussern Sinnesapparate lässt keinen Zweifel daran zu (!), dass die Empfindungen der höheren Organismen aus einer Differenzirung ursprünglich gleichförmiger Sinneserregungen hervorgehen. Die Functionen des *Gefühlsinnes*, die Tast-, Temperatur- und Gemeinempfindungen erscheinen hierbei als der gemeinsame Ausgangspunkt der Entwicklung.”² Wundt ezen állítása szerint, mely már Demokritosnál található s újabb időben a physiologusok nagy részénél (Todd és Bowman) el van terjedve, a protoplasmában az érzetek igen egyformák s ingerül a protozoáknál kivált a nyomás és temperatura szolgál. A szaglás és izelés első törmelékeit alkalmasint a környező folyadék vegyi hatása okozhatta s ép úgy a fényt már az infusoriumok némely fajánál pigmentfoltok absorbeálják. Az első adatok tehát a közérzéki adatok voltak, melyektől a fejlődés úgy haladt tovább, hogy először a tapintó szervek tökélyesbültek, azután pedig a különleges érzéki szervek és készülékek fejlődtek ki (v.ö. 14. §.).

Ezen tan ellen tapasztalati adatokkal küzdeni bajos, mert maga a tan a tapasztalat kiegészítője akar lenni s így a közvetlen tapasztalat körébe nem esik. Felhozhatnók ugyan, hogy ezen állítólagos biztosságot („kein Zweifel”) a functiók átalakulásában directe sehol sem figyelték meg, — hogy tehát a kérdés a lehetőség logikai fejtegetése alá tartozik. Nem egészen világos azon állítás sem, hogy a külső ingerek (melyeket nagyrészt reconstruálni nem is bírunk) a homogen állományban 1. a tapintást tökéletesbitették és 2. új különleges érzékeket is fakasztottak belőle, mert következetesebb minden esetre azon felfogás, hogy a különleges érzékek a tapintásból fejlettek ki. Mindezek a nehézségek azonban csak egyes érvek értékével bírnak s az elméletet, ha egyébként magában összefüggő és a gondolkodás alapjaival nem ellenkezik, cáfolni nem bírják. Az evolutio tanának a lélektanba való behozatalát jogosítottnak vagy jogosulatlanoknak csak magának az evulciónak fogalma mutathatja ki.

Speciflce más tevékenység csak más forrásból eredhet. Ha a külső körülmények a protoplasmából egyfelől tapintási, másfelől látási, hallási s egyéb tevékenységeket fejlesztettek, akkor ezt logikailag csak két alakban lehet fentartani. Ugyanis 1. vagy új tehetség keletkezett vagy pedig 2. a protoplasmában magában rejlött az arravalóság, hogy különböző ingerekre különbözőképen reagáljon. Mindkét eset azonban

¹ Herbert Spencer. Principles of Psychology.

² Wundt Vilm. Phys. Psych. I. 279. (2. kiadás.)

ellenmondásokba keveri a fejlődés elméletét. Mert

1. ha a környezet új tehetséget képes létesíteni, akkor nem levőt létezővé változtat. Ezt azonban az öktörvény fejtegetésénél lehetetlennek bizonyítottuk meg (I. Rész. 33. §.). A teremtés fogalma, akár az egész világra akár a részeire vonatkozik, elgondolhatatlan; az új elem, mely sehol sem volt, nem kerülhet valamibe a semmiből, az indító ok pedig (milyenek a környező folyadék vegyi alkotórészei) soha egyebet a protoplasmából nem csálhat ki azon egyen kívül, a mi benne rejtett. Már pedig, ha a protoplasma eredetileg csak közérzéki adatokra volt alkalmas, abból tapintási, látási s egyéb adatokat kihozni lehetetlen volt. Különböző is a környezet és a protoplasma közti viszony annyira abstract, hogy annak alkalmazása magyarázó elvül csak azon esetre megengedhető, ha logikailag egyetlen elvül, és ellenmondásoktól mentnek bizonyodnók. Mert a meddig a folyadék kémiai alkotórészeinek hatását a protoplasmára (melyből az egész mysteriosus fejlődés előállt) részletenként kimutatni nem bírjuk, addig két szót kapcsoltunk össze önkényesen, — de ennek jogosultsága a gondolkodás alapjaiból vezethető le egyedül. Ennyire pedig még a jelenben lefolyó párhuzamos tüneményekre nézve sem jutottunk, s annyival kevésbé van kedvünk a phantasia röptét a világteremtés 3-dik napjába követni.

2. A fejlődési elmélet logikailag helyes tehát csak azon egy esetre, ha a protoplasma homogén állományát a szerves lények összes tulajdonságaival telítve képzeljük. Ámde ha Hegel „Sein”-jától éppen ezen monstrositása miatt a természettudományok elfordultak, milyen joggal kívánják ujabban, hogy ezen „lét” physiologiai mását jobbnak, okosabbnak tekintsük? Nem egyszerűbb lenne-e akkor, az anorganikus létet is egy egyszerű pontból levezetni, mely olyan „világ-protoplasmakép”, a mesés tojás módjára, az egész világot bocsátaná ki magából? És végre is, miért ez a nagy erőlködés a gondolkodás lényegének ellenére? Hiszen azzal, hogy a protoplasmára visszatérünk, semmivel sem értjük meg jobban sem az organismus titkait, sem a szellem erkölcsi feladatait. Miért nem elégszünk meg azzal, a mi van, s kutatjuk minduntalan azt, a mit megérteni soha sem bírunk, a változást és a keletkezést (I. Rész. II. könyv. I. szakasz)?

Nem lévén tehát sem logikai, sem tapasztalati indok, mely a lelki tehetségeknek specifice különböző tüneményeit valami közös őforrásból magyarázni kényszerítene, — ellenkezőleg pedig a fejlődés fogalma ezen előadott alakjában ellenkezőleg a dialektikailag megállapított létfogalommal, mely a változhatatlan örökkévalósággal azonos, — a fejlődési elméletnek, ilyen teremtésszerű értelemben alkalmazását a lélektanban céltalannak és zavarónak tekintjük: Megvilágosíthatjuk a mi lelkünk életét alsóbb rokonaink szellemi életével (a melybe utóvégre is a mi szellemünk viszi bele a világító értelmi szövétneket); de azért semmi sem kényszerít arra, hogy magunkat bármi tekintetben a vér kötelékei által hozzájuk fűzötteknek tekintsük. Mert a tények, a miket felkutattak, nem a származás közösségére, hanem a terv egységére utalnak, melynek megfelelőleg alsóbb állatok szellemi élete úgy van berendezve, mint a miénk, csak kevesebb fejlettséggel s alacsonyabb fokon.

A fejlődési elmélettel párhuzamosan halad csekély értékű torzképe a lelki tevékenységek magyarázatánál. Míg amaz az atomconfiguratio elvével az érzékek fejlődését az állatok sorában velünk megértetni óhajtja, addig emez a lelki élet atomjaiból, a képelemekből, kívánja az ismeretes tevékenységek előállítását kimagyarázni. Ezen irány az érzetből indul ki, s hívő szemmel pihelve Herbart „realejának” csodálatos vergődésén, még physiologiai képviselőinél is a legképtelenebb és legkalandosabb vállalatoktól sem riad vissza. Egy absurd gondolatból, melynek jelentése nincs, kiindulva, tompa érzéketlenséggel tölteszi magát az érzékek qualitativ különbözőségein s ezen homogén „képből” kívánja a szellem legnevezetesebb formáit megérteni, lemondván egyébként az egységes ember valóságáról egy egyszerű pont rémképe kedvéért. Az anyagi atomusoknál végre is érthető vonzási s tasztási tünemények élettelen és érdektelen közönyösségükben a szellemre vitetnek át s e brutális abstractio pöffeszkedő tehetetlenségét úgy állítják még ma is oda, mint mély metaphysikát, s követelik fennhájázon a tapasztalatot (kivált a természettant) arculütő üres szóbuborékoknak kincsekként való megőrzését.

Ámde ilyen ócskaságok nem igényelhetnek többé elismerést, hanem egyszerű nevetést és félrelökést. Nem egyebet tesz fel rólunk ezen ócska sensualismus, mint hogy az öntudatról, mint valóságról, lemondjunk s helyét egy toladó képcsoportnak engedjük át; „felfogadó képcsoportok” (appercepirende Vorstellungsgruppen) schemenjei foglalják el a figyelem lelket átjáró hatalmát; hűtelen emlékezet foglalja el a phantasia trónusát; képek mechanikai kapcsolata helyettesíti a gondolkodás szabad személyes actusát; szorítóba került képek adnák az érzést és e szorításból kiszabadultak lépnek az akarat helyébe; megcsontosodott képkapcsolatokat kellene jellemül imádnunk. Szóval: a tulajdonképeni szellemi élet helyébe a mechanikai változások sora lépne, a melyek, legalább időbeli discretiójukban, az egységes szellemet ezer szellemi atomusra bontanák fel. De míg a mechanika *megfigyelt* adatokból szükségképen halad következményeire s ezen munkában a matematika részéről hathatós támogatásban részesül, addig ezen lélektan, bár nagyfénhangon „metaphysikára, tapasztalatra és matematikára” épültnek hirdette magát, — ezen egész munkával néhány algebrai képletnek nyuzott bőrén kívül életrevalót létesíteni semmit sem tudott.

A lelki életet, egy szóval, ilyen elemi képekből megszerkeszteni nem lehet; a szellem nem minimális részecsek gépezete, hanem komoly jelentések organismusa. Ezen jelentések vonatkozása az organismus egységére, — a lélektan legfőbb problémája, melyet pedig a mai lélektanok egyike sem tart fejtőre méltónak. Ellenkezőleg a részletek kutatása annyira lábra kapott, hogy az egyes lelki tevékenységek pillanatnyi nyilvánulásai felett az egészet átfogó egységet s összetevékenységének alaptörvényét felkeresni teljesen elmulasztották. A kísérleti lélektanok aprólékos pizsmogásai s a magát tévesen „positív”-nak nevező lélektan azon evolutionismusa mellett, melynek végbölcsésége abban lyukad ki, hogy az öntudatot az emlékezet folyton újra alkotja, — ilyen félszükségek mellett idején valóban látszik azon nyomatékos figyelmeztetés, hogy a részleteknek csak az egységben van értelmük, hogy az öntudat a szellem *centralis* funkciója, mely nélkül az emlékezet értéktelen, mert legfeljebb hizási processus, sőt az emlékezet azonossága csak az öntudat azonossága mellett lehetséges.¹ Egyébiránt ezen lélektan tehetetlenségét művem jelen részében oly számos helyen fogom feltüntetni, hogy most további fejtegetéseket bátran mellőzhetünk.

5. §. Módszeres fejtegetés.

A halhatatlanság kérdését, mennyiben ismeretelméleti feltételekhez fűzhető, az I. R. 33. §-ában elegendőleg jeleztük; mennyiben pedig az erkölcsi világrend conceptiója újra előtérbe állítja, az erkölcstani problémák között fogjuk megvilágítani. Hátra van a tárgyalás módszerének s a pozitív problémák körének, valamint a mű beosztásának kérdése.

Álláspontunk sajátos volta egyfelől a módszer, másfelől a felölelt anyag tekintetében különös jelleget kölcsönöz művünk ezen részének. Minthogy mi a *való* embert akarjuk megérteni, nem pedig az abstractio által kettéhasított feleít, — azért az ember testi szervezetét s funkcióit ép úgy figyelemmel kell átvizsgálni, mint szellemi tevékenységét. Az anatomia és physiologia az egyiknek, a psychologia a másiknak abstract, ép azért félszeg és egyoldalú fejtegetése. A mi tanunk, melyet azért szellemtannak (pneumatologia) nevezhetünk, e kettőnek concret egységét igyekszik elérni; mert maga az ember e két félnek elválaszthatatlanul összeolvadt egysége (miért is ezen tant anthropológiának is mondhatnók, ha a terminus más tanfejemény részére nem volna lefoglalva). Mert a valóság, melyre vonatkozik, az öntudat tényleges adatai szerint két sort tüntet fel: az érzéki (mozgási, szemléleti) s a jelentő (gondolkodási) képek sorát. E kettőnek egysége a *való* ember; a mi tanunk ennél fogva minden ponton e kettős sort feltüntetni s egyeztetni van hivatva. A rendes physiologiai lélektantól azonban, melynek főképviselőiül Wundt,² Ladd³ és Sergi⁴ műveit fogom említeni, — épen célja és módszere különbözteti meg. Célja: a lélektani részletekben azon pozitív törvényt kimutatni, melyből a képelemek összes tüneményei, tehát az egész szellemi élet függ s melyből azok tulajdonképeni értelmüket nyerik. A részletek ennél fogva e műben csak azon terjedelemben és határig fordulnak elő, a melyet a törvény érvényességének felmutatása igényel.

A kettős elem viszonya is nálunk másféle. Az anatómiai külső nálunk csak a való lét megbizonyítására szolgál; a törvény a *belső megfigyelés* alapján lett nyerve s az anatómiai és physiologiai részletek ezen törvény lelki kialakulásához alkalmazkodtak. Én sehol sem indultam ki az anatómiai és physiologiai adatokból, — mert azokat ily kiindulásra alkalmatlannak találok. Művem egész álláspontja, mint egyedül biztos alapra, az öntudat előtt fellépő képekre utalt; ezen képek jelentése, ez az egyedüli közvetlenül ismeretes és érthető, melyhez a szemléleti megjelenés formája csak külső s az egészre nézve magában érthetetlen. A *belső megfigyelés* tehát azon forrás, melyre rendszeres álláspontom ép úgy, mint az egyszerű eszmélés utalt. Mert hiszen már az érzékek munkáját is csak közvetlen önmegfigyelésből értjük (pl. látás, hallás); az érzékek szerkezeti finomságait csak e célra szolgáló alkatuk conceptiójából lehet érteni s valamint visszás dolog lenne már csak pl. a fül szerkezetét megérteni akarni a hallás közvetlen ismerete nélkül, ép oly visszás volna, csak nagyobb mérvben, az ember egészét külső szerkezetéből megérteni akarni. Csak *belső megfigyelésünk* garantirozza a tény, csak ez bírja megérteni s azért minden lélektani kutatásnak alapja, összes magyarázataink egyetlen forrása a *belső megfigyelés* vagy az öntudat közvetlen adatai, melyekhez csak második sorban csatlakozhatnak a szemléleti képek vagyis a tevékenység anatómiai

¹ V.ö. erre nézve cikkemet a Magy. Philos. Szemle 1890-iki évfolyamában „Az öntudat”.

² Wundt. Grandzüge der Phys. Psych. 2. köt. 2. kiadás. 1890. Leipzig.

³ Ladd George. Elements of Physiological Psychology. London 1887.

⁴ G. Sergi. La psychol. physiologique. Olaszból francziára M. Mouton. Paris 1888.

székhelye. A fiziologiának manap igen kedvelt azon magyarázatait azonban, melyeket az elemek (legyenek azok sejtek vagy valóban atomok) configurációjából produkálni szoktak, legfeljebb szemléltető segédeszközül ismerem el, — ha azonban valaki végleges magyarázatul elfogadja, tudományos izlését sajnálom. Azzal ugyanis tisztába kell lennie mindenkinek, ki szellemi problémákba ereszkedik, hogy az anyagi atomok és a szellem közti kölcsönhatás csak helytelen ismereti felvétel, magyarázat céljából, de sem nem magyaráz, sem valóságban fel nem tüntethető.

A belső megfigyelés ezen feltétlen elismerésében meg nem ingathat minket sem Comtenak komolysága,¹ sem Wundtnak² élcélődése. Ha ez utóbbi az önmegfigyelést Münchhausenhez hasonlítja, ki saját magát huzza ki a mocsárból, — akkor ez csak Comte megjegyzéseinek szellemes kifestése. De ha tőle, az experimentatorok fejétől, kérdezzük, honnan magyarázza experimentumainak jelentőségét? végső elemzésben bizonyára e Münchhausen szavára kellene hivatkoznia. Mert registráló gépeiről csak nem vakarta le a magyarázatot. A meglehetősen spiritualistikus zománcu Wundt-nál sokkal nyíltabban látnak még a materialisták is, kiknek egyikétől hadd álljon itt sok helyett e higgadt nyilatkozat: „il faut bien convenir que les physiologistes auraient beau étudier objectivement, pendant les siècles, les nerfs et le cerveau, ils n'arriveraient pas a se faire la plus petite idée de ce qu'est une sensation, une pensée, une volition, si eux mêmes n'éprouvaient subjectivement ces états de conscience.”³ Ezen megfontolásból eredt azon nagy terjedelem, melyben a belső, tisztán szellemi tüneményeket tárgyaltuk, míg a fiziologiai lélektan minden képviselője anatómiai és fiziologiai adatok halmazára alá temeti a lélektani belátás egyes aranyszemeit.

Az előadás módszerét illetőleg a constructiót ezen kötetben is tartottam célravezetőbbnek. Nem azt volt célom, hogy olvasóim előtt azon utat jelezzem, melyen eredményeimhez jutottam; mert az igen hosszadalmas, s az ingadozás s tévovázás, mely vele jár, oly kellemetlen, mint az ingatag hajónak lebbenése. Hanem akartam az eredményeket befejezett formájukban összeállítani, hol az alap gondolat egyensúlyban tartja a részletes fejtegetések tovahaladó hajóját, úgy hogy olvasóm mindenütt biztos vezetés mellett és rövid idő alatt, bár éppen nem fáradság nélkül, maga vázolhatja s kifestheti magának a képet, melyet saját egyéniségéről öntudata elébe vetit.

6. §. Felosztás.

Ezen ut pedig a következő problémákon át s a következő rendben vezet.

Egész művem nem egyéb, mint az emberi öntétnek explicatiója; a dialektika, melyet az előző kötet tartalmaz, csak azon negatív élmunka, mely a helyes útra igazított, s a melynek eredményeképp a szellem alapformáinak ellenmondás nélküli fogalmazása gondolható. Az ott nyert alapfogalmat, az öntét fogalmát, a valóságba kell átvinni. Ez ezentúl a műnek célja. Önkényt két részre oszlik tehát egész hátralevő teendőnk. Az egyik részben (melyet a jelen kötet nyújt) a szellem vagy az emberi öntét magában vizsgálják; a másikban az öntét alkotásait vesszük fontolóra tulajdonságaik s keletkezésük tekintetében.

Ezen nagy kereten belül az egyes kérdések fontosságuk arányában lelik helyüket. Még pedig ezen első könyvben általában szó lesz az emberi öntét szervezetéről; továbbá azon alaptörvényről, mely valamennyi tevékenységében kifejezésre jut s végre tüzetesen az öntudat közbejötté folytán előálló szellemi munkáról. A jelen kötet ennél fogva 3 szakaszra oszlik, úgymint

1-ső szakasz. Az emberi öntét kifejlése és alkotó részei. Ezen szakasz, támaszkodva az anatómiai adatokra, az egyes szervekben működő tényezők jelentését s részszerű változásait fogja kifejteni.

2-dik szakasz. Az ösztönök egymásra hatása. Minthogy az öntét a sok tényezőbe szétvetett egység, azért ezen tényezők között állandó vonatkozások léteznek. Ezeknek felderítése s azon törvénynek, melynek uralma alatt amaz egység önmegtartása sikeresen végbemehet, felmutatása ezen szakasz teendője.

3-dik szakasz. Az öntudatos szellemi miveletek. Míg a 2-dik szakasz azon törvényt kutatja, mely minden tényezőt az öntét szolgálatába kényszerít, tehát az öntudatot is, addig ezen szakasz az öntudatot, mint az öntét egyik felét, vizsgálja természete s tevékenysége szerint s megállapítja azon tevékenységeket,

¹ *Comte.* Système de philos. positive. I. 31. sk. (ed. Littré).

² *Wundt.* Essays. 1885. 136 l.

³ *Alex. Herzen.* Le cerveau et l'activité cérébrale. 34. l. 1887. Ép úgy nyilatkozik Ch. *Richet.* Essai de psychol. générale. Introd. XII.

melyek (mint pl. figyelem, érzés, akarás) egyenesen az én forrásából fakadnak.

Ezen áttekintésből láthatni, hogy a jelen kötet az általános lélektani fejtegetéseket tartalmazza (körülből azt, a mit Richet „psychologie générale”-nak nevezett el). Azonban ezen könyvnek kettős szándéka van: megállapítani, igenis, a szellemi élet általános törvényeit, — de egyuttal azon fejtegetéseket is előterjesztem, melyek a szellemtan 2-dik főrészének, a szellemi művek tanának alapul s előzményekül szolgálnak. Ezen harmadik kötetnek tartalmát most jelezni is felesleges s azért megelégszem azzal, hogy az I. Rész 29. §-ára utaljak, a hol a hátralevő tanok tartalma főcikkeiben jelezve van.

ELSŐ SZAKASZ.

Az emberi öntét kifejlése, alkotó részei és a fejlődés alaptörvénye.

7. §. Az emberi öntét mint pete.

Hogy az emberi öntét tartalmát helyesen kifejthessük, szükséges egyfelől újra a dialektika eredményéhez visszafordulnunk, másfelől pedig azon realis létezőt megjelölnünk, melynek alakjában az embert úgy találjuk, a mint az öntét fogalma követeli.

A dialektika a valóságot az öntét fogalmával tanított megközelíteni. Az öntét fogalmát pedig (I. 99. §.) ekképen fejtettük ki: „A valóság csak egy ilyen jelentéses egység képében valóság; ez egység a maga jelentését más létezőkkel szemben sokféle vonásban nyilváníthatja, de mindezen vonások nem egyebek, mint egyes részjelentései az egységnek. S épen azért, mert eme részjelentések benne rejlenek az egységben, mert, bármennyire egyszerűnek látszassák valami, mégis különböző nyilatkozatokat tüntet fel, — ezen egység nem térbeli egymásmellettség, hanem jelentéses, egymást áthatás alakjában áll előttünk. Ezen egység, melyben a többség mint valóság rejlik épen azért *idealis vagyis szellemi egység*.” A dialektika ezen egységet összetétnek, részjelentéseit ágtéteknek nevezte s a kettő közötti viszonyt közelebbről vizsgálva, ezen eredményre jutott (I. 100. §.). „Minthogy a többség ezen egységnek valósága, azért az egyes ágtétek egymással nem lehetnek összekötve idegenszerű harmadik hatalom által, hanem belsőleg kell összetartaniuk, egyiknek a másikba, értelmük, jelentésük alapján kell áthatni; valamint a sokfonalu szőnyegben külső hatalom folytán összekerültek a különböző színű fonalak, úgy itt belsőleg kell azoknak egymással összetartaniuk. Ezen viszony csak a jelentés folytán állhat elő köztük s azért ez összetartozás logikai szükségképenisége nem *szemlélhető* hanem csak *gondolható*”. S így a jelen esetben: az emberi öntét mindazokat a tevékenységeket idealiter magában bírja, melyeket az ember életében kifejtteni bír. Miképpen? azt szemléletileg nem lehet elképzelni sem; de gondolni nagyon is lehet. Mert logikai összefüggésük a cselekvésben nyilvánul, ezen cselekvés pedig észlelhető, okilag megindokolható és mással összekapcsolható; s ezen tevékenységek értelmi összehatása adja a logikai egységet, melyet az egyes tevékenységek fentartani vannak hivatva. A törvény, melynek az egész hódol, a valóság ismertetési lényege, az egyes tevékenységek azon részjelentések, a melyek a lényegét alkotják.

Hogy pedig az ágtétek kifejlése az összetétből miként értendő, azt a dialektika az egyetemes lét fejtegetésénél ekképp mutatta ki. A mi a világon előáll, annak léti alappal kell bírnia; a mi még nincs, az soha nem fejlődhet ki, hacsak a teremtéshez folyamodni nem akarunk. Ezen dialektikaikg bebizonyított tételt máig senki sem cáfolta meg s logikailag cáfolni nem is lehet; mert senki sem tud számot adni arról, hogy a még nem volt tehát új vonás a létezőbe honnan kerül? „Az okozat maga nem lehet egyéb, mint a megváltozott ok” (I. 63. I.),¹ — ezen tételtől itt sem szabad elállani s azért az öntétben, mint csirában, mindazon tevékenységek szunyadozóknak gondolandók, melyek idővel belőle kifejlének. Az okozatnak, azaz az egyes részjelentéseknek fellépése tehát nem jelent egyebet, mint a szülő oknak, kifejlését.

A szülő ok összes elváltozása ennél fogva csak formai, azaz öntudatunk formáira vonatkozó lehet. Már pedig az öntudat változásánál úgy találtuk, hogy változása a szemlélése megakadásában vagy szabad folyásában áll. „Amazt térvesztésnek látjuk s *kötésnek* fogjuk nevezni, emezt térszerzés képében észleljük s *oldásnak* nevezzük (vagy teremtésnek, ter-em-ből)” (I. R. 129 I.).²

Az összetét ágtétei ezek után oldás által valósulnak meg, melyet valamely inger megindít: ez oldás által térbeli, szemléleti (azaz anyagi) alakot öltenek. S minthogy az öntétet cselekvőnek kell gondolni, azért „ezen egység (az öntét) mindenkor „feszített ijj” képében áll előttünk, mely csak indokra vár, hogy nyilatkozzék. Mint ilyen törekvő egységet nevezzük a valóságot „*ösztöninek*” (der Trieb) (I. 225. I.).³ Maguk

¹ Az elektronikus kiadásban a 29. I. [Mikes International Szerk.]

² Az elektronikus kiadásban a 61. I. [Mikes International Szerk.]

³ Az elektronikus kiadásban a 105. I. [Mikes International Szerk.]

az ágtétek ennél fogva szintén ösztöni természetűek; az ösztön alatt pedig értünk egy létezőt, „mely sajátos tartalommal bír (a melyet nyilatkozataiból tanulunk megismerni) s mely kifejtésre törekszik” (u.o. 225. l.).

A dialektika abstract fogalmát megvalósulva a *petében* találjuk, mely azért az emberi öntét fejtegetésére nézve a legalkalmasabb kiindulási pont, minthogy benne, mint szemléleti valóságban a természettudományi szempont, fejlődésében a szellem alaptörvénye, egészében pedig az öntét fogalma észlelhető. Maga a természettudomány a protoplasmában organisált anyagot ismer el, azaz az anyag általánosságán kívül még egy ezen fokig nem észlelt elvet. Az emberi öntét első realis alakját tehát a *petében* találjuk. Mint ilyen a tevékenységek sokaságát zárja magában, minden közbejövő kapocs nélkül, pusztán tényleges egybeszőtttségükben. Természeténél fogva az ingerlést követve térbeli alakká fejlődik, melynek alkotó részei tevékenységnek induló tényezők vagyis ösztönök. *A pete ennél fogva idealis egység, ösztönök rendszere.* Ez ösztönök mindazon tevékenységek forrásai, melyeket az ember élete folyamán kifejt. Céltalan ennél fogva (a test és lélek dualismusának elejtése után) ez ösztönöknek testi és szellemi, physiologiai s pszichologiai ösztönökre való felosztása. A metaphysikusok előtt az egységnek ezen szétszaggatása igen kedves foglalkozás (v.ö. a herbarti lélektanok bármelyikét); a ki a valóságra szegi figyelmét, az csak különböző *jelentésű* tevékenységeket fog látni, de sehol ellenkező lényegű erőket. Álláspontunk tüzetesebb megindokolása az egész kötetben végighúzódik. Most csak a következő általános megjegyzést tesszük.

Tagadhatatlan tény 1. *hogy a physiologiai functiók az öntudat elé képek alakjában kerülnek s annak,* valamint a többi jelentő ösztönöknek életét befolyásolják. Csak azok, a kik gondolkodásukat mesterséges érdekgepezettel a régi időbe visszacsavarják, bírnak ezen tény elől elzárkózni. Jelent pedig ezen tény annyit, hogy a physiologiai functiók, melyek képek alakjában (pl: éhség, szomjuság, nemi gerjedelem) jelentkeznek, ugyanoly idealis tényezők, mint a szintén képekben jelentkező látás és hallás. Mind ezen érzéki adatokat a „lélekből” leszármaztatni, ignava ratio, mert kényelmes tudatlanság forrása, — egyuttal pedig elmaradott, hamis metaphysikai berzenkedés. A *test,* ha már valaki nem akar tőle tágitani, a *szellemnek egyik alkotó része* vagyis az öntét egységére nézve a physiologiai és pszichologiai functiók egyformán szükségesek, s azért merev szétválasztásuk indokolatlan. Tagadhatatlan azonban 2. az is, *hogy a szellemi életnek nagy része öntudatlan.* Bizonyos, hogy látási, hallási képek, fogalmak s indulatok emlékei megvannak akkor is, mikor az öntudat rájuk nem világít. Magyarázó elvül ugyan, mint a reclamnemtudatost, ezen tényt soha sem engedjük használni; azt sem vitatjuk, hogy ezen nemtudatos szellemiséget miképen kelljen képzelni? A kinek könnyebb ezen nemtudatosat anyagváltozás képében gondolni, mint Dühring teszi, az ekkép boldoguljon, bár semmit sem nyer vele. A tényt azonban tagadni nem lehet s logikai következménye ez. Ha egyfelől a physiologiai functiók öntudatunkba határozott minőségű képek alakjában juthatnak s ott befolyásukat gyakorolhatják; ha másfelől a tüzetesen szellemi functiók is öntudatlanul fenmaradhatnak, — akkor mind a kétféle functió ugyanazon jellemző vonásokat mutatja (t.i. nemtudatosak és öntudatosak) s ezen oknál fogva 1. köztük csak jelentési, de nem lényeg szerinti különbség forog fenn, 2. mindkettő egyformán segíti alkotni az öntét egységét.¹ Mig ebből a kettőből azt az okulást merítjük, hogy a szellemtan tényezőin tágitani kell s hogy a physiologiai és pszichologiai functiók megkülönböztetése érthetetlen (legalább ilyen dualismusban), valamint hogy az emberi öntét egysége ezen különbözőség daczára is egységnek marad, — addig, másfelől alkalmasnak találok a helyet, arra figyelmeztetni, hogy ha e kétféle functio ép úgy öntudatos, mint nemtudatos alakban felléphet, velük szemben az öntétben oly tényezőnek kell állania, a mely ezen sajátos vonást létesíti, — az öntudat, mint az öntét egyik fele.

8. §. A szellem alapténye : megvalás alany-tárgyra.

Meg lévén ezek után határozva: egyfelől az öntét dialektikai jelentése s kifejlési módja, másfelől azon realis alak, melyben az öntétet találjuk, — további teendőnk az öntét mozzanatainak kifejtése s így szervezetének felmutatása. Mikor azonban ezen munkához fogni készülünk, teljes fontosságában lép fel a belső megfigyelés szerepe a szellemi kérdések fejtegetésénél. A *pete* szemléleti alak, — fejlődésének lépései is szemléleti anyagi mozgások; ezeknek értelmét azonban csak a kifejlett szellemi élet tényeiből lehet meríteni. Mert közvetlen önismeret nélkül az embryologia a *pete* homogén protoplasmájának megoszlását, művészi szabatosággal haladó formaváltozásait nem bírná jelentéstelt életnyilvánulásul felfogni, hanem csupán iuxtaposíciót találna az egész haladásban. E szerint a *pete* fejlődésének megérthetése céljából az

¹ Ezen tényállást *Sergi* is igen fontosnak találta s azért külön hivatkozik arra, hogy „minden functio egyformán néha tudatos, néha nemtudatos” (Physiol. psychol. 9. l.). Ő azonban ebből azt következteti, hogy a psychikai tünemény physiologiai is (92. l.), a mit ugyan nem tagadok; de dualismusnak (realiter) el nem fogadom.

emberi szellem közvetlen tényeihez kell fordulnunk.

Az emberi szellem alapténye pedig az, hogy magát, mint illet, megragadva, mást is állít magával szemben: azaz a szellem alapténye az alany-tárgyra való megválás. Ezen tényben kettő rejlik: 1. közvetlenül tudunk saját magunkról, azaz én tudom, hogy én vagyok. Ennek a ténynek kifejezője az öntudat vagyis az én; 2. közvetlenül tudom, hogy valami más is áll velem szemben, s ezen másra azt mondom, hogy ez nem én, de mégis az enyém. Ennek a ténynek kifejezője a tudat, mely tárgyra, másra vonatkozik. Amaz elsőnek összes tartalma az én=én, azaz a közvetlen önmegragadás; ezen másiké az, hogy ezen énnel szemben állanak látási, hallási, emésztési, nemzési, művészi, gondolkodási tevékenységeim, azaz hogy az énnel szemben az én azonosságától különböző, tehát más tevékenységek lépnek fel.

Ezen kétségtelen tapasztalati adatokat tényekül kell elfogadnunk, mielőtt magyarázatukba fognánk s csodálatos, hogy sokan éppen ezen tények elismerésétől vonakodnak; pedig minden egyes öntudatos tényben benne rejlik mind a két felemlített körülmény. Az okoskodás ezen tényből tovább haladva, azt állapítja meg, hogy a fundamentális tétel, melytől minden egyéb függ, az: én=én azonossága. Csak ezen azonosság feltétele mellett (a melyet magyarázni nem lehet, csak felmutatni) bír értelemmel a más; mert a más éppen azért más, mivel nem=én s azért Fichte neménnek nevezte el. A tárgyról értesülő tudat tehát az öntudat specialis esete vagy kifelé való tevékenysége. Miért is egész kutatásunknak alapjává nem ezen tárgytudatot, hanem a tiszta és merő öntudatot tesszük.

Azonban ugyanazon okoskodás, mely a tárgyi tudat feltételül az öntudatot mutatja ki, arra is vezet, hogy az énnel jelentkező tárgyat (mely nyilván más nem lehet, mint a tárgyas kép) szintén az énhez tartozóul elismerjük. A látás, hallás actusában az én és a nemén oly szorosan összeolvadt alakban lépnek fel, hogy maguk a nevek: „látás”, „járás”, „hallás” stb. merő abstractumok, elszakítva azon egyedüli realitástól, melyhez tartoznak, az éntől. Mert mindenütt az én az alap: én járok, én látok, én hallok s nélkülem sem az egyik, sem a másik, sem általában semmi tevékenység meg nem esik. Ezen belátás azonban azon továbbival függ össze, hogy azért ezek a tevékenységek még sem azonosak az énnel, — bár övéi.

Az okoskodás előtt tehát világosan áll ezen tény: 1. az én=én önmagában zárkózott egységes tevékenység, — az öntudat; 2. az énnel szemben minőségileg különböző tevékenységek, melyek az (én=én) tárgyai; 3. ezen tevékenységek közvetlen összefüggése az énnel, természetüknek minőségi különbözőzése dacára. Ezen tényállásban rejlik az én problémája, mint egykor nevezték s talán éppen a kérdés helytelen felállítására tette megfejtését oly nehézé. Kantnál még az én szépen megfér a többi tevékenységekkel, bár ismeretelméletileg helyesen lőn valamennyihez előfeltételül tanítva. Fichténél lett az énből metaphysikai valóság¹ s a kérdés ekkép élesedett ki: ha az én, mint egyszerű azonosság, csak magát állítja, honnan eredhet a nemén, mely tőle elválaszthatatlan? így állítva a kérdést, megfejtését azért tették maguknak lehetetlenné, mert a lét concepciója az egyszerűből változatos és hozzá állandó tényezők eredetét meg nem engedi; Fichte az én pusztá tevékenységével ugyanoly metaphysikai lehetetlenséget állított, mint Herbart a realéjával. Éppen azért amaz az én reflexibilitásával folyton maga körül forog, mint a türe szurt pille; emez pedig a képelemek sokasága mellett elveszti lába alól magát az ént, a melyet éppen valóságában akart megmagyarázni.

A metaphysikai nehézségek azonban más, enyhébb alakot öltének, ha a kérdést nem ilyen kiélesedett formában állítjuk fel, hanem úgy, a hogy a valóság a tényeket szolgáltatja. Hiszen a közvetlen öntapasztalat ép úgy, mint a figyelő okoskodás nem azt tanítja, hogy a szellem sokféle tényezői az énnel azonosak vagy belőle erednek. Ellenkezőleg, minél biztosabb és világosabb az önismeret, annál határozottabban és élesebben válik el az öntudat azonossága a konkrét szellemi tevékenységek tarka változatosságától s annál élelkebbé lesz annak érzete, hogy ezen különbözők mégis egy közös egységben, összetartoznak. Ezen közös egység pedig éppen az öntét concepciója. Nem az tehát a problema, hogy miként eredhet az énből a más? vagy mint lehet az én egyuttal nemén is? hanem az a kérdés: *miként lehet az én és a nemén* (vagy első sorban csak a más) *egy és ugyanazon valóságban együtt?*

Erre azonban a dialektika már megadta a feleletet. Az egység a nemtudatosba kihelyezett sokaság, az csak az egybetartozásnak képe; a valóság azonban a többségben találhatik. A metaphysikai összefüggést pedig mely a noumenalis öntétben egyes résztényezői között fenáll, ismeretelméletileg elejtettük. Így tehát pozitív kérdésül ajánljuk: az én természetének, a más minőségének, s a kettő közti kölcsönhatás törvényeinek meghatározása s bizonyítása. A valóság által adott tényeken túl a mi kutatásunk nem terjed; megelégszünk annak constatalásával, hogy az én és a más egy és ugyanazon valóság alkotó mozzanatai;

¹ Fichte tételének ezen metaphysikai vonását kezdők számára igen ajánlatos módon fejtegette *Rich. Falkenberg*: *Geschichte der neueren Philosophie von Nicol. von Kues bis auf die Gegenwart*. 334 l. 1886.

— de az egységet *azért* nem bolygatjuk, mert az öntudatnak nem jelentkezik, mivel tapasztalati kifejezését épen az öntudat tényében: én=én találja. Tapasztalatiilag ezen vinculum az egység számára elegendő, — mert az én funkcionális tekintetben annyira behatol a többi tényezőbe, hogy egyforma azonossága mellett is elszakíthatatlan bilincsekkel fűzi magához s így az öntét noumenalis mélységeihez.¹

Ezen fejtegetéseknek célja volt: azon tény kidomborítása, hogy az én és a más ugyanazon valóságnak koordinált tagjai. E tagok egyike, az én, természeténél fogva kettős lény, a mennyiben, mint alany, magát, mint tárgyat, megragadja; ezen önmegragadás, bármilyen nehéz a megértése s elképzelése, ténynek marad minden támadás dacára s tényekkel szemben nem correctio, hanem megadás és hódolat illet meg. Részletesebben természetének ezen mysteriumát jelen kötet 44. §-ában fejtegetjük. Itt még csak azon kérdést szükséges tisztába hoznunk: vajjon minek kell az én ezen önmegváltását képzelnünk? Kétségtelen dolog ugyanis, hogy, ha a pete kifejtéséről analog képet akarunk nyerni, nem a másnak természetéből fogjuk annak ismeretét meríteni; mert a más már csak az énre más, tehát nem első, hanem második, nem direct, hanem indirect ismeret. Az egyetlen közvetlenül világos és biztos ismeret csak az én önmegragadásából nyerhető, mert közvetlenül csakis ezt éljük. Tekintve már most az én ezen önmegváltását, valamit ingerül kell elfogadnunk, — s ezt egyelőre a realistikus tudattal a külső valóságban keressük. Az inger hatása alatt már most az öntétben először is az én és a más szétválak; de ezen szétválást csak az én önmegváltásából érthetjük meg. Már pedig, a mikor az én magát megragadja, szükségképpen 1. magát szembesítette magával, 2. magát mint szembesítettet visszaragadta magába; mert ezen megváltásban is én=én, azaz kettős egységnek maradt. Erről mondtuk (I. 71. I.):² „Az alany (itt az öntudat) ezen cselekvése, melylyel tárgyat magával szembesíti s létéről öntudatosan tudomást szerez, szemlélésnek (Anschauung) neveztetik. Ezen sajátos viszony a tárgy és az alany között legegyszerűbben feszülés alakjában képzelhető; szemlélés annyi, mint az alany öntudatos feszülése tárgyával szemben.”

Ugyanilyen módon kell az (én=én) viszonyát a mással felfogni. Minthogy eredetileg az öntét kettős egység, t.i. az öntudat és a más egysége, azért az inger itt is e kettőnek megváltását fogja okozni s az én, ha magát birja is folyton, ezen megváltás után igen alaposan elválik a mástól. Minthogy azonban az én, mint az öntét tapasztalati egységének funkciója, a mással egyet képez, azért én és más az öntét egységéből kilépett mozzanatok. Ezen kilépést, miután az inger elleni önfentartásul kell tekintenünk, kivetítésnek nevezzük (v.ö. I. 28. I.).³

Ennek tapasztalati bizonyítását nehéz az egyes életéből meríteni, mert a folyamat oly időbe esik, mikor az ember még nincs rendezett világképeinek birtokában s így nem emlékezik a lefolyásra. A gyermeki lélek azonban sejteni engedi, hogy már a legelső hónapokban, mikor az agyvelő elég kifejlett, az öntudat a mástól elvált, ha e mást formába még nem is rendezte. Bernard Perez, a gyermeki lélek ezen gondos és szeretetteljes megfigyelője, már a születés előtt véli beállottnak ezen diremtiót. „Longtemps avant de naître, l'enfant a fait connaissance avec le bien-être et la douleur, autant que ses organes de plus en plus développés ont permis passage aux impressions qui normalement les produisent”.⁴ Hogy az újszülöttnél biztosan megvan, azt Perez azon mozdulatokból véli következtethetni, miket kellemes vagy kellemetlen ingerekre végeznek,⁵ milyen pl. a tüsszenés, az arcfintorítás orvosság szedésénél stb. Csak lassan válik meg öntudatos az alany a tárgytól s akkor (a 2-ik év végén) lebén el aránylag nagyon későn ajkairól az „én” rejtelmes szava.⁶

A dialektikai fejtegetéseket összefoglalva eredményül a következőket nyerjük. Ha a valóságot az öntét alakjában kell felfogni, akkor az embert is öntétül kell tekintenünk. Az emberi öntét egysége két főmozzanatot zár magában: az öntudatot és az egyéb tevékenységeket, miket mind ösztöni természetűeknek kell gondolni. Az öntétnek, realis alakban, első változása tehát az én és más megváltása,

¹ Annak kimutatását, hogy az én önálló funkció a többi lelki tényezők mellett, — hogy az én feltétele minden más tevékenységünknek, — hogy nehézségeinek megfejtése csak az öntét fogalmával, gnostikus álláspontunkon, lehetséges, — az öntudat problémájának főbb történelmi alakjaival együtt megadtam a Magyar. Philos. Szemle IX. évi. 1890-ben „Az öntudat” cikkemben.

² Az elektronikus kiadásban a 33. I. [Mikes International Szerk.]

³ Az elektronikus kiadásban a 13. I. [Mikes International Szerk.]

⁴ Bernard Perez. Les trois premières années de l'enfant pag. 7. 4-ième éd. Paris, 1888.

⁵ U.o. 12. sk. I.

⁶ János fiam 18 hónapos korában mindig használta az „én” szót, pl. „csics én” = nem vagyok; mint harmadik személyről soha sem szólt magáról (pl. „János tette”).

melyet kivetítésnek az öntétre nézve s feszülésnek az én és más között kell gondolni. Elsőben a más tulnyomó ereje és tömege miatt az én felett teljesen uralkodik; később azonban az én ismételt szegzés által a más terében elrendezi s ha végleg nem is uralkodik felette, de határozott befolyást gyakorol a más életére is. Ezen befolyás épen annak bizonyítéka, hogy az én való tényező s nem pusztán abstractio; mert abstractumok nem bírják az ösztönöket megkötni: az öntudat pedig ezt teszi. Ennyit egyelőre Serginek azon tételére: hogy az öntudat önállósítása oly tévedés, mint ha valaki a mozgást entitásul akarná tekinteni.¹

9. §. Az öntét kifejlése szemléleti ágátéibe. A kerületi tárgy.

Az emberi öntét realis alakjával a petét ismertük fel, melynek fejlődésében ezek után az emberi öntét fejlődését kénytelenek vagyunk keresni. A pete 0.18—0.2 mm. átmérőjű gömböcske. Külső burkja átlátszó hártya (a „fénylő öv”, zona pellucida), melyben a szemcsés protoplasma s ebben, többnyire excentrice, a csirahólyag sötét csirafoltjával foglalnak helyet. A megtermékenyítés folytán a kötött egység megoldódik s előáll az én-nemén két tagja, való realis alakban. A pete formaváltozásaiban egyebet nem láthatni, mint ezen egység praeformált részjelentéseinek kifejlését s óvakodni kell annak feltevésétől, mintha a megtermékenyítés a petébe oly tevékenységeket vihetne át, melyek benne az öntét ideája szerint nincsenek szükségképen. Mert valóban csodálatos bölcseséggel kellene az anyagnak birnia, ha a kifejlés bámulatos sorrendjét magától birná esetenként megállapítani; e csoda azonban felfoghatóvá lesz, ha e fejlődésben egy készen levő terv megvalósulását, nem pedig külső anyagi atomusok terv nélküli összerakódását látjuk.

A pete a megtermékenyítés után (emlősöknél már néhány órával) barázdákat kezd kapni, melyekből az emlős typusa folytatólagos különödség által kifejlik (embernél ennek tartama ismeretlen, kutyáknál 8 napnál tovább tart). A barázdásodás által elkülönödött sejtek nagy része a zona pellucidán mint csirahólyag (Keimblase) rakodik le, melynek egyik pontján az ébrényfolt, az embryo közvetlen eredtetője, áll elő. Az ez által keletkezett daganat külön lemezekbe oszlik szét, milyeneket hármat különböztetnek meg (Remak).² A legfelső csiralemez az *érvő* (sensorielles oder Sinnesblatt, exoderm, epiblaste), melyből a bőrsejteny, valamint (a lemez középrétegéből, Medullarplatte) az agy- és hátgerincidegrendszer kifejlének. A középső lemezből, melyet *mozgatónak* neveznek (motorisch-germinatives Blatt, mesoderm, mesoblaste), az organismus főtömege (a kötőszövet, izomzat, véredények, ivarszervek) ered. Az alsó vagy *belső lemezből* (Darmdrüsenblatt, entoderm, hypoblaste) a bélrendszer s a bélcsatornába nyíló mirigyek fejlődnek.

E három lemezből további különödség által idővel a teljes szervezet alakul ki. Még pedig

1. a *felső csiralemezben* először is a középső réteg (Medullarplatte) hosszbarázdát kap, mi által két symmetrikus félre oszlik, melyek középen egymás felé domborodnak. Ez által csőalakot nyernek, mely a hátgerincivet, elől pedig a fejet képezi (velőcső, Medullarrohr);

2. a *középső lemezből* az izmok és a csigolyák képződnek, melyeknek középpontja egy igen korán észrevehető csík, a gerinczhúr (chorda dorsalis), melyből az őscsigolyák erednek. Ugyanitt megy végbe az ivarszervek alakulása, valamint a véredényrendszer eddig meg nem állapított módon szintén itt képződik.

3. Az *alsó csiralemez* fejlődése legkésőbb indul meg s eredménye a tüdő, máj, pankreas és a vesék.

A további alakulások ezen alapterv kifejlései. Még pedig

1. a *velőcső* (Medullarrohr), melynek átmérője vastagodása folytán mindinkább csökken, a hólyagos agyvégen két keresztbarázdát mutat, melyekből a 3 agyhólyag keletkezik. Mindegyik kétfelől egy hólyagos, később nyeles kinövést hajt, melyek egyike (elől) az olfactorius, másika az opticus, harmadika az acustikus törzsévé s a megfelelő érzékekké változik át. Az első hólyagból mindkét oldalon még egy új hólyag képződik, melynek falazata az agyfélgömböket jelzi. A ganglionok a hólyagfalak vastagodása folytán keletkeznek;

2. a *bélcsatornából* idővel a gyomor,

3. a *vérpályából* a sziv alakul ki. Végre

¹ Sergi i. mű 15. l.

² A régiebb elméletek (Pauder, v. Baer, Bischoff) csak két csiralemezt fogadnak el, a külső állatit („animales”) és a belső tengéletit („vegetatives”); kettejük között külön lemezből az edényrendszer fejlik ki. Hasonló módon tanítja újabban His is, a miről v.ö. *Wundt V. System der physiol. Psychol. I. 26. l. Ladd Phys. Psych. 201. sk. I.*

4. a *végtagok* a törzs oldalain szemölcsalaku kidomborodásokban jelentkeznek, melyek csak később nőnek hosszabb nyulványokká.¹

10. §. A kivetítés mint a kifejlés elve. Az idegrendszer mint vetítő rendszerek egysége.

E rövid vázlatból, melynek részleteit sokkal szebben és bővebben lehet bármely embryologiai könyvben találni, álláspontunk kiválóan nyomós igazolását nyerjük. A szigorú következetes tervszerűség, melylyel az egyes részletek egymásután fellépnek, még pedig nemcsak az embernél, hanem minden élő lény embryonalis életében (a *typus* által követelt módosításokkal) az öntét fogalmát, a mint dialektikánk kifejtette, fényesen igazolják. Mert hiszen ezen elv alkalmazása nélkül az egész vázolt fejlődés érthetetlen geometriai vagy legjobb esetben jegecedési játék lenne. Mit jelentsen már csak a pete barázdásodása? mi a különböző kidudorodások, miket a dagadó pete testén oly változatosságban szemlélünk? milyen összefüggés legyen az egyes lemezek között? mit jelentsenek maguknak e lemezeknek további átalakulásai? Valóban az emberi öntét egységes dialektikai fogalma nélkül érthetetlen tüneményekkel állanánk szemben! Ha azonban az egyes momentumokat jelentéstelt logikumukban összekapcsoljuk, — akkor a legnagyobb csodálatra ragadó, oszthatatlan s mégis tagolt valóság képe ragyog előttünk. Mindenekelőtt az összefüző kapocs maga a *kifejlés formája*; azután pedig a momentumok tisztán logikai függése egymástól ragadja meg figyelmünket s majdnem érthetlenné teszi előttünk, hogy ezen nagyszerű organismus helyébe egy pontnyi lelket akartak s szerettek is tényleg századokon és évezredekken keresztül mint valami fenséges valóságot állítani!

A mi 1. a *kifejlés formáját* illeti, különbség teendő az indok és a szülő ok között. Az indok a megtermékenyített petének további fejlődésében az anyaszervezet élete, nevezetesen vérkeringése, innen hullámzik át folyton azon állandó inger, mely a gyengéd öntétet éltetve, folytonos fejlődését ismeretlen módon eszközözi; valamint a nagy arteria, mely az agyba vezet (és pl. a beszéd 4 centrumát hajcsővényével áztatja), azon forrás, melyből az élet küzdelmeiben kifáradt agyvelő állandó pótlékot merít. Az anyaorganismus tehát szolgáltatja a tovafejlés állandó ingerét.

Ezen kifejlés pedig mindenütt tagadhatatlanul egyformán, *haladás a középpontból a kerület felé*. Külsőleg sejtek iuxtapositioja alakjában ismerjük; de hogy a megoszló sejtek 1. különböző *irányban* rakódnak le, 2. különböző *alakokká* képződnek, 3. mint ilyenek különböző *tevékenységet* végeznek s mindezek mellett is 4. csodálatos *egységigé*, nemcsak külsőleg, hanem belsőleg, azaz *dynamice* is alakulnak, — ezt a iuxtapositio velünk meg nem értetné.

Mert nem külső véletlen, hanem egy belül lüktető punctum saliens hozza napvilágra mindezeket s az egész tervszerűség megértésére állandó pont kíváncsít, mely ezen egész folyamatot szabályozza, a kifejlés irányát és alakját előre meghatározza s az egymásutánisággal az egység önfentartását lehetővé teszi. Ezen állandó pont az öntét egysége, mely kezdetben az én és nemén diremtióját nem látta, hanem azért mégis már az első fellépő tagozatban sejteti. A primitív egyneműségéből, melyet a peténél tapasztalunk, kiválik az idegzet s ezzel egyben az alany-tárgy két tagja. Minden haladás e két tag határozottabb elválását jelenti, míg végre az öntudat középponti helyét és szerepét foglalja el s a kerületen megfelelő irányban és távolban helyezkedik el az öntét azon része, melyet másnak nevezünk. *Ezen más első sorban tehát az idegrendszer*, mint az öntét őstőneinek szemléleti alapja s ily értelemben az idegrendszert kerületi tárgynak nevezhetjük.

Igy állván azonban a dolog, az egész kifejlés öntudatlan reactióul tűnik fel az öntét részéről az inger ellen. Az inger ráhatása önmegtartásra készíti az öntétet s ez önmegtartás épen tartalmának kifejlése. A mennyiben ezen egység *ingerek ellenében* tartja fenn magát, annyiban az egész munka *reflexmozdulat* s azért már e helyen is azt mondhatjuk, hogy az öntét kifejlésének alapformája (mennyiben kivetítés a lényege) a reflexmozdulat. Valóban másként nem is bírjuk megérteni az egészet, mint egy örökkévaló ideális egységnek önkénytelen, reflexmozdulati önkivetítését.

2. E tagoltság középpontját tudatosságul leginkább azon tapasztalat tünteti fel, melyet az idegrendszerre vonatkozólag kétségbevonhatatlanul megállapítottak. *Az öntét egységét ugyanis az idegrendszer képezi*, ez létesíti is. Habár a kifejlés első lépéseinél a pete barázdásodása semmi ilyet nem is mutat, és ámbár a kifejlött 3 csiralemez látszólag független egymástól, a kifejlétség korában az idegrendszer

¹ Ezen vázlat *Hermann*: Physiologie des Menschen 451. sk. I. után készült. Magyarban v.ö. *Klug Nándor*: Az emberélettan tankönyve. 1888. II. k. 517-591. l.

a mindent átfogó hatalom kifejezője, s benne rejlik az öntétnek legközelebbi, azaz idealitásának leginkább megfelelő szemléleti alakja. Az idegrendszerben van az alany és a tárgy egyben s mind az, a mivé a tárgy azon felül, testi határozottságában, változik, ő belőle származik. Ennek félreismerhetetlen szemléleti bizonyossága az, hogy a kifejlett emberi test minden legapróbb részletében idegrostok vannak elterjedve, melyek nemcsak az anyagi funkciók vezérlésére vannak hivatva, hanem az öntét egységének fentartására is egyedül képesek. Az idegrendszer elomlásával, ha részleges, részleges funkciók, ha teljes vagy középponti, az összes testi és lelki funkciók megszűnnek.¹

És ezt a szerepet az idegzet már az embryonál is játssza. Minthogy az alany-tárgy megválása, mikor a szervezet fővonásaiban már teljesen kifejlett, ő benne nyilvánul, azért befolyása már az embryonál is döntő lesz. Ezt bizonyítja a tapasztalat. „Die Entwicklungsgeschichte“, úgymond Wundt² „lehrt, dass bei der Ausbildung der Organe das Nervensystem gleichsam den Krystallisationskern abgibt, von welchem aus die Sonderung der Bildungsmassen beginnt“. Vajjon részletekig fentartható-e az állítás, azt Wundtra kell bízunk; mi szívesen elfogadjuk ezen emlékezetes tételét, mert csakugyan teljesen megfelel azon feltevésnek, a melyet dialektice az öntét fejlődéséről felállítottunk. És így tapasztalatilag és dialektikailag bizonyosnak látszik azon tétel, hogy *az öntudattal szemben nemcsak a kifejlett emberi szervezetben, hanem az embryóban is a kerületi tárgy vagy az alany-tárgy diremtiójának egyik oldala az idegrendszer.*

Ezen tétel fontossága két irányban hat, egyfelől az öntét felé, másfelől a testi szervezet felfogása irányában. Ha ugyanis a fenti tétel igaz (s azt hiszem, a dialektika és Wundt tapasztalatai eléggé biztatnak ennek feltevésére), akkor ebből az következik, hogy 1. az idegzet nem egyéb, mint az öntét szemléleti alakja, az idegek pedig a *vetítés irányai*; 2. pedig, hogy a *testnek minden egyéb* alakzata és adnexuma az idegzethez kapcsolt készülékek, melyek ennél fogva csak az idegzet tevékenységének kifejezésére szolgálnak s a beléjük szolgáló idegtevékenység értelmét külsőleg is kifejezik. Vagyis: *ha az öntét idealis tagoltsága a főgondolat, akkor az idegzet annak szemléleti kifejezése, az idegcentrumok az ágtétek székhelyei, az idegfonalak a vetítés irányai, a test minden egyéb része pedig a vetítés végkészülékei* (v.ö. 13. §.).³

Ezen tételre vezet a dialektikai alap és az embryologiai tapasztalat. Minthogy ugyanis az öntét tagoltságát az idegrendszer tükrözteti vissza, mely az egész testnek minden irányában elterjed, azért mindaz, a mi az idegzettől különvállik, mint nem idegállomány, az idegzetnek csak végső kinövését, végkészülékét, mutathatja. Így az izmok a mozgató idegeknek, a belek az éltető (sympathikus) rendszernek, a szem, fül stb. az érzéki idegeknek kiágazásai és végkészülékei.⁴

Az embryologiai tapasztalat pedig, a mennyiben 3 illetve 2 csiralemezt állít, realitásnak bizonyítja ezen feltevésünket. Lehet, hogy a kutatók szeme előtt elérhetetlen alakban (ott, hol még csak kezdődik a sejteloszlás) az idegrendszeré a legelső lemez, melyből aztán a belső s legvégül a mesodermában fekvő mozgató lemez kiválnak. Ezen kétes lehetőség mellett azonban annyi mégis tény, hogy a fejlődés legelől a felső vagy érző lemezben indul meg, mely az idegrendszer forrása, és ezzel párhuzamosan és *egyidejűleg* az izomzat és véredények fejlődnek, tehát a testnek azon részei, melyek kerületi főtömegét képezik. A vérrendszer tisztaságára vonatkozó funkciók, mint a melyekre az embryonak még szüksége nincs, aránylag *később* fejlenek s tényleg is a vérképzés legszélsőbb és legkülsőbb készülékei.

¹ Ezen tapasztalatot Richet másként magyarázza (Psychol. gén. 27. sk. I.); de ha 41. l. azt mondja „les vertébrés à sang chaud, périssent par la mort du système nerveux” — akkor eltalálta az igazat. Minden életnek alapja az idegzet, — mint az öntét legelső kifejezése. V.ö. az idegrendszer összefoglaló tevékenységét illetőleg *Ladd* egészséges és józan megjegyzéseit Physiol. Psych. 18. sk. I.

² *Wundt*. Phys. Psychol. I. 23. l. Ugyanerre nézve v.ö. *Kölliker* Entwicklungsgesch. des Menschen und der höheren Thiere. Leipzig, 1861. p. 47., 226. s k. l.

³ Ezért joggal mondja *Sergi* (i.m. 103. l.); „Le cerveau est plus qu'un organe, c'est un complexe d'organes correspondant à la multiplicité des fonctions de la vie animale.”

⁴ Hogy ennek a felfogásnak a szellem műveinek felfogásánál milyen nagy hordereje van, azt a műben részletesen fogjuk látni. Egyelőre figyelmeztetek *Kapp Ernő* nevezetes könyvére: „Grundlinien einer Philos. der Technik.” 1877. Az emberi műveket bizonyára csak az embernek magának ismeretéből lehet alaposan megérteni, mint folytatólagos projectiókat.

11. §. A kerületi tárgy szerkezete ; az idegrendszer mint vetítő rendszerek egysége.

A kerületi tárgy ezek után az öntét önmegtartásának a szüleménye. Lényege az idegrendszer, mely az egészet áthatja, átható egységének kifejezője a kivetítés, mely a legelső nyilatkozatában is reflexmozdulatul tekinthető. Hogy ezen complicált egységnek további bonyodalmas nyilvánulásait megértsük, magát a kerületi tárgyat kell legelől átértenünk szerkezetében. Nagyon tanulságos erre nézve az idegrendszer fejlődése az állatok egész sorában, miről rövidebben szól Bastian Ch. „Az agyvelő” című művében;¹ még tanulságosabb ránk nézve az emberi egyénnél megfigyelt fejlődési egymásután, melyben az egyes szervek teljes alakjuk felé haladnak. Ezen részletek azonban célunkra feleslegesek s azért az idegrendszer szerkezetét már csak azon alakban vesszük fel, a melyben megérett gyermeknél észlelhetjük.

A kifejlett idegrendszer kétféle jelentéssel bír. Egyfelől ugyanis maga az öntét vetülete (Projection), másfelől kifejltségében azon állandó eszköz, melyen át az öntét bármely ágát fejlődik vagyis tartalmát részletesen kivetíti. Az idegrendszer mindkét tekintetben *kivetítő rendszer*. A kivetítés fogalma szerint pedig két alkatrészt találunk benne, ugymint *a*) a vetítő centrumot, honnan a vetítés kezdetét veszi, vagyis a *központi* (centralis) *alakzatot* és *b*) a vetítés irányát s így a különöds útját jelölő kerületi *alakzatot* vagy *vezető pályát*. Amazt az idegsejtekben találjuk megvalósulva, melyek átmérője 0.08-0.008 mm., emezt az idegrostban, melynek átmérője 0.004-0.00025 mm. közt ingadozik.²

Minél inkább különödi az öntét, annál inkább gyarapodik, az idegsejtek és rostok számával, az idegállomány s alakulnak az idegsejtből *ducok* (ganglion), az idegrostokból *idegszálak* és *idegtörzsök* (nervus). Ezen gyarapodást külsőleg a sejtek megoszlásaként észleljük, melyet külső ingerek okoznak vagyis indítanak meg; belső jelentését azonban az öntét kifejlődésében vagyis különödsében leljük, mely külső, térbeli alakot a sejtsszaporodásban nyer. A physiologia által régen kimutatott azon tény, hogy a gyakorlat a szöveteket (ideg, izom) erősíti, az itt felhozott magyarázatból könnyen érthető. A mi itt erősödi, az az öntét, mely a gyakorlat folytán különödi és kifejlik.

Ezen elemek, mint egységes öntétnek kifejezői, nyilván folytonos (continuum) kapcsolatot fognak mutatni, — a mit az anatomia csakugyan fel is tüntetett. Ezen kapcsolat kétféle. Egyfelől az idegsejtek egymás között állanak kapcsolatban; másfelől pedig az idegsejtek kapcsolatban állanak újra a kerületi tárgy szélső alakzataival is, az izmokkal, csontokkal s egyéb sejtsszövetekkel. Ezen tényleges állapot alapján az idegrendszert lehet 1. *központi* és 2. *kerületi vetítő rendszerre* osztani, megjegyezvén mindig, hogy az öntét székhelye a sejt, minden idegtevékenység forrása és gyupontja. Vetítő mindkettő; mert a központi rendszerben egyik centrumból a másikba terjed a hatás, akár érzeti, akár mozgási inger legyen, — a kerületiben pedig az izgalom a központból a kerületre vetítettik (vagy még annak határain túl is) és megfordítva.

A physiologia számos egyéb tapasztalat alapján maga is tesz ily megkülönböztetést, a mióta Meynert Tivadar 1865-ben az idegrendszerben egy kapcsoló és egy kivetítő rendszert vél megkülönböztethetni (Associationssysteme und Projectionssysteme).³ Meynert ugyanis az előagy ivszálait a képek kapcsolására szolgálóknak tekintette, s *kapcsoló rendszernek* nevezte (Associationssystem), míg azon idegnyalábokat, melyek az érzéki felületek szerveibe szolgálnak, *kivetítő rendszernek* (Projectionssystem) nevezte, mivel ezeken át történik a kivetítés egyfelől a végkészülékbe és azután azon túl is, másfelől pedig a centripetalis idegszálak izgalmi ezen belső „vetületi mezőbe” (Projectionfeld) gyűjtetnek s ott helyezkednek el. Ezen szempontot megtartva, az elnevezés jelentését kissé tágítani kell. Az idegrendszernek ugyanis egyetemes tevékenysége a vetítés (projectio), akár a kerületről a középpont felé halad, akár megfordítva. Öntudatunk pedig minden idegváltozást magából a kerület felé vetíti ki s így az *egész idegrendszert projectio-rendszernek* (vagy rendszerek egységének) tekintjük, melynek egyik része a kapcsoló rendszer, mivel a kapcsolás, a mint látni fogjuk, ugyanezen alapelv szerint, a vetítés formájában történik.

A vetítés szemléleti formája pedig a *mozgás*, mely egyfelől a centrumokban, másfelől az izmokban s egyéb végkészülékekben folyik le. Ily értelemben az *érző* és *mozgató* szálak merev elválasztását, mint egyfelől a tényekkel, másfelől a dialektikával ellenkezőt, nem tartjuk indokoltnak. *Minden ideg érző ideg is*, mert mindeniknek változásait az öntudat megéri és pedig közvetlenül; másfelől azonban egy sem

¹ Ch. Bastian. Das Gehirn als Organ des Geistes. 1882. (Intern. Bibliothek.)

² Bastian Ch.

³ Wundt. Grundz. der physiol. Psychol. I. 151. I. - Ladd. Physiol. Psych. 99. I.

nevezhető, magában, érzőnek, mert az érzéshez öntudat kell, ez pedig az idegek tevékenységétől különböző tényező.

A sympathikustól kezdve, melynek adatai homályosak ugyan, de mégis észlelhetők, egészen a látó idegig, melynek a külvilág teljes szinompóját köszönjük, minden ideg érzeteket szolgáltat, *de csak az öntudatnak*, s maga a mozgató idegzet is közvetlenül képes mozgási érzeteket létesíteni.¹ Hasonlóképpen a *vezetés iránya* sincs ilyen mereven elválasztva az idegszálak szerint, a mint azt az érző és mozgató idegek egyforma kémiai alkotásból is sejthetni, mely mindkettőben egyformán vízből, foszfortartalmu zsirokból s proteinvegyületekből áll. A vezetésre nézve régen el van ismervé az idegek „kettős vezető képessége” („doppelsinniges [seitiges] Leitungsvermögen”) s Vulpian és Philippeaux a n. hypoglossus és a n. lingualisnak mesterséges összenövését által kísérletileg is bebizonyították.²

Minthogy tehát minden ideg az öntudatnak érzetet szolgáltathat s minthogy továbbá minden ideg mindkét irányban vezethet, — azért elosztásuk érző és mozgató idegekre nem lehet fundamentalis. Így nézve a dolgot azonban a megkülönböztetés érző és mozgató szálakra nem is kimerítő. Magok az „érző” szálak is igen lényeges különbséget tüntetnek fel egymás között; a sympathikus szálai sem az egyik, sem a másik kategória alá nem foghatók; a mirigyekbe vezető s azok tevékenységét szabályozó idegek szintén többet jelentenek, mint pusztán mozgást. S azért az idegek felosztása nem ezen formai szempontból eszközöndő, mikor is a valóságtól elmarad, hanem az idegtevékenység *minőségéből* kell kiindulni, mikor is az öntét teljes logikai rendezettségében ki fog tűnni.

Az „érző” idegek vetítő képességét mindezekon kívül az érzéki észrevét természete követeli. Érzékeink ugyanis külső tárgyakat jeleznek; ezen jelzés azonban tisztán belső, öntudati állapot s a külsőség vonása rajta csak a vetítés által állhat elő. Így történik ez a szaglás, izlelés, tapintás, így fokozott mérvben a hallás és látás érzékeinél, mely utóbbiak azt is mutatják, hogy a kivetítés távolba hatás (actio in distans), bármilyen érthetetlennek látszik is maga ezen conceptio. Mert ha még azt is feltennők, hogy a kivetítést érzékeinknél az öntudat eszközözi, — a mint végső elemzésben csakugyan erre jövünk, mint ősforrásra, — maga az öntudat a kihelyezés *iránya és célpontja* iránt eleve teljesen tájékozatlan, azt csak a meglévő vetítő készülék tudatja vele utólagosan. Szellemi életünknek pedig van egy rendkívül fontos tüneménye, a hallucinatio, mely e nélkül magyarázatát nem lelheti. Korunknak egyik legnagyobb pszichiátrája R. v. Krafft-Ebing egyenesen a projectióból származtatja lelki betegeknek ezen meglepő jelenséget,³ mire nézve ekképen nyilatkozik: „Halten wir an der Thatsache fest, dass all unser sinnliches Vorstellen die Perceptionszellen adaequater Sinnesnerven in mehr oder weniger lebhafter Miterregung versetzt, dass der Intensität der sinnlichen Vorstellung die Intensität der sinnlichen Miterregung proportional ist, dass jede Erregung eines Sinnesapparates, dem Gesetze der excentrischen Projection gemäss, an die Peripherie verlegt wird und dass die Nerven doppelseitiges Leitungsvermögen besitzen, so ist der Weg gegeben, um den Vorgang der Hallucination zu erklären”. Így értelemben nevezte Taine Hipp. a világot „une hallucination vraie”-nek,⁴ s így értelemben magyaráztuk mi is azon körülményt, hogy bizonyos képek ránk nézve valóságot jelentenek (Az ember és világa I. 18. I.).⁵

12. §. A kivetítő rendszerről részletesen. Tagoltsága jelentés tekintetében.

Miután az előbbiekben arról meggyőződünk, hogy az öntét szemléleti kifejezése az idegrendszer s hogy ez vetítő rendszerek egysége, — további teendőnk a vetítő rendszert részletesebben feltüntetni. Már a 11. §. különbséget tett központi és kerületi kivetítő rendszer között s ennek részletesebb anatomiai elhelyezése adandó e helyen.

A *kerületi vetítő készülék* az agycentrumok és a kerületi tárgy egyes végrészei közti összeköttetést hozza létre. Tartoznak tehát ide mindazon idegfonalak, melyek az agyból kilépve a test bármilyennemű részébe haladnak — azaz a szembe vezető ép úgy mint az izmokba, mirigyekbe stb. Kezdetét veszi ezen

¹ Az izomérzeteknél vita alatt van még mindig azon kérdés, vajjon nem maga a motor viszi-e az érzet is az agycentrumba.

² A kettős vezetőképeség melletti érveket l. *Hermann* Grundriss der Physiologie des Menschen. 304. I.

³ *R. v. Krafft-Ebing*. Lehrbuch der Psychiatrie. 2. kiad. I. 110. I.

⁴ *Taine H.* De l'intelligence. I. 408. I.

⁵ Az elektronikus kiadásban a 9. I. [Mikes International Szerk.]

rendszer a hátgerinc idegfonaláiban, melyek a nyult velőn át egyfelől a kisebbik agyvelőbe lépnek, másfelől annak középső szárait áthaladva s más fonalakkal megbővülve a két agykocsányt (Grosshirnschenkel) képezik. „E két kocsány mindinkább távolodik egymástól s rézsutosan fölfelé és kifelé haladva végül két nagyobb fehér állományú idegrost-nyalábbá terjeszkedik szét, melyek a széleiken lekanyarodnak, olyan formán, mint a gomba kalapja a maga tönkjén; és ily módon keletkezik belőlük a két agyfélteke, melyeknek felszínét az ugynev. szürke állomány rétege vonja be”.¹ Mielőtt az agy két féltekéjébe mennének át, utjukba ejtik a *látó telepet* (thalami optici), és *csikolt testet* (corp. striata), honnan aztán mint sugarak a féltekébe lövellenek szét (corona radiata). A végső elágazások, melyekbe már a látó telep és csikolt testek szárai is vegyülnek, az agykéreg különböző pontjaiba tűnnek el. — Ugyancsak az agyba vezetnek az érzékekbe szolgáló idegek: az opticus, acusticus, n. glossopharyngeus, a trigeminus, az olfactorius, továbbá a mozgató idegfonalak, és az edényekbe vezetők. Mindezeknek agybeli centrumai a kerületi vetítő rendszerhez tartoznak; mert onnan terjed ki a tevékenység, melyet az egyes idegek végezni hivatva vannak. Míg a kerületi vetítő rendszer a sejtek változásait (bármilyen legyen is azok jelentése vagyis tartalma) egyformán a kerület felé s azon túl is vetítik, addig a *központi vetítő rendszer* az egyes sejtek és centrumok közt vezeteti tova az izgalmat. Ezen rendszer több idegpályát foglal magában, melyeknek egy részét commissuráknak nevezik. Ezek 1. *harántosak* (Quercommissuren), melyek az agygerenda, a mellső, középső és hátsó commissurák. Feladatuk az agynak szimmetrikus részeit egymással kapcsolni, mint pl. a halántékkarélyokat — a mellső commissura; a látó telep halmait — a középső commissura stb. 2. A másik csoport ugyanazon agyféltekének hasonlótlán részeit köti össze s mivel az agy hosszában terjed, *hosszcommissuráknak* nevezik. Végre vannak 3. csoportok, melyek szomszédos kanyarulatokat egymással kapcsolnak.²

Egyforma szerkezete nem akadályozza, hogy az idegrendszer egymástól, jelentés tekintetében, egészen különböző tevékenységeket kifejtjen; mert az idegrendszer, mint vetítő készülék, mindenütt egyforma szerkezetet mutat; mint az öntét szemléleti kifejlése azonban ez öntét jelentésének részletes kialakulása s annyiban az egység célja szerint tagolt egység. Ezen különböző tevékenységek székhelye az idegsejt, mint a kivetítés szemléleti centruma. Mikroszkopikus szálaktól sűrűn átszövött szerkezete a kivetítés pályáit forrásukban mutatja s az idegrostnak tőle való függése abban nyilvánul, hogy a sejttől elszakadva vezető képességét elveszti és elhal.³ Milyen vannak már most az öntét különböző tevékenységei az idegsejtekben elhelyezve, arról máig szemléletileg megbízható képet magunknak nem alkothattunk. A régi physiologia a „specifica energia” tanával elismerte ezen tényt, bár magyarázatát ezzel nem adta; de minden tekintetben közelebb állott a hamisítatlan valósághoz, mint utjabban a specífica energia ellenesei, kik minden minőségi differenciát tagadva a különbözős okát a végkészülékek különbözőségében keresik.⁴ Mert ez utóbbi nem egyéb, mint hysteronproteron. Ha ugyanis a végkészülék annyira volna különböző, a mint Wundt állítja (bár, mint látni fogjuk, a különbözős mellett van egyezés is), akkor ennek okát csakis azon alakzatban kellene keresni, melyből a végkészülék eredt; ez pedig az idegrendszer maga, nevezetesen a sejt. Ennek alapján mi a különbözős forrását már a sejtekben keressük, s onnan kívánjuk meg is érteni az egyes érzékek structuráját, melyet (mint pl. szem, fül) alakulásában másképen felfogni nem is tudunk. És ezen különbözős rávezet önkényt a tevékenységek agybeli localisatiójára; mert ha a végkészülék különbözőségének forrása az idegsejt, — emez pedig összes pályáival az agyban fut össze, — akkor, ha valahol, az agyban kell minden külön tevékenység forrását keresni. Ezen *elvet* nem lehet azzal elvitatni, hogy a végletekig analysálva, nevetségessé tenni igyekszünk, mint teszi Wundt,⁵ mikor a beszéd localisatióját azzal akarja lehetetlennek kimutatni, hogy minden szó számára külön sejtet követel. Mert oly homálynál, mint a milyen az agysejtek physiologiai tevékenységét borítja, sem azt nem állíthatni, hogy minden sejtben van egy szónak székhelye, — sem pedig ennek tagadása nem jogosult. Ha a beszéd az agy bizonyos részéhez kötve van (s ez tény), akkor kötve van a sejtekhez is; mert valahol csak kell lennie. Hogy miként, azt nem tudjuk; de hogy van, az olyan bizonyos, mint hogy a szellem az idegzet lakója.

Mielőtt már most az idegrendszer tevékenységeinek anatómiai elhelyezését keresnők, szükséges lesz, hogy azon alaptevékenységeket megállapítsuk, melyeket az öntét kifejtteni kénytelen, hogy magát megtartsa s a melyeket tényleg ki is fejt. Sergi az élő lények szervezetében 3 rendszert különböztet meg: 1. a *táplálkozás* rendszerét (système de nutrition ou végétatif); 2. a *viszonyító* (système de relation ou

¹ Topinard. Anthropol. 127. I. magyar ford.

² Az idegpályák ezen összeállítását *Charlton Bastian* művéből van átvéve s Broadbent véleményét tartalmazza. V.ö. egyébiránt *Wundt Phys. Psych.* I. 161. I., *Sergi i. mű* 103. sk. I.

³ *Wundt* I. 264. I.

⁴ *Wundt* I. 275., 318 sk. I.

⁵ *Essays.* 111. sk. I.

animal), melynek részei az ideg- és izomrendszer és 3. a *szaporodási* rendszert (système de reproduction).¹ Elismerve azon nagy szerepet, melyet a külvilág s az organismus közti viszonynál a relatio rendszere játszik, mi 4 rendszert fogunk külön említeni, a következő, az öntét fogalmából eredő, megfontolás alapján. Az öntét, aránylagos függetlensége céljából, kénytelen saját magában az állandó ingerlőt oly rendszer alakjában birni, mely a külvilág legyőzésére s hasonítására képesíti. Szükséges továbbá, hogy a térteremtés eszköze szolgálatára álljon, a melylyel magát a térbe kihelyezheti. Szükséges továbbá, hogy minden funkcióját az egyedi jóllét ösztönzése indítsa meg célszerűen. S végre, hogy ne csak részletenként fejtsse ki magát, hanem hogy egységét is állandósítsa, a reproductiv rendszerre van szükség.

Ennek folytán az emberi öntét tagoltságában található: 1. az éltető ösztön 2. a mozgató 3. a képező 4. a nemző ösztön. Eme 4 ösztön külön rendszerek szemléleti alakjában lép fel, melyeknek lényege a megfelelő idegzet, végkészüléke pedig az idegrendszer által vezérelt különféle testi szervek. Ezen négy rendszer, mint az egységes öntét megannyi nyilvánulása, épen ezen egységességük miatt a legszorosabb egymásmellettiségi, de egyuttal célszerűségi viszonyban is áll egymással. Azért az idegzetben is fellép az éltető ösztön, a mozgás; viszont az éltető ösztön az idegzetnek egy része., ép úgy mint a mozgató, a képező és nemző ösztönök. S ezen egymáshoz kötöttség lehetetlenné teszi az embernek dualistikus felfogását, valamint megszünteti azon tant, mely a lelki tünetmények alatt csak az öntudatosakat érti. Itt érvényes Richet mondása²: „il ne faut confondre la conscience avec les autres phénomènes intellectuels. *C'est une fonction tout à fait spéciale, une complication surajoutée au mécanisme psychique; ce n'est pas la psychologie tout entière.*”

13. §. Az öntét tagoltságának szemléleti kifejezése.

Az eddigieket összefoglalva tehát ekképen állunk most. Az emberi öntét a pete alakjából kifejlődve négy rendszert bocsát ki magából, melyeknek összehatása folytán egységes voltában magát fentartja. A 4 rendszer azonban különböző funkciói miatt különböző végkészüléket mutat s mégis az egységes szervezetnek elmaradhatatlan alkotó részei. Ezen különbséget megokoltuk a funkciók különbségével; egyezőségüket pedig abban látjuk alapulnak, hogy valamennyinek lényege a megfelelő idegpálya s annak centrumai. Az egységet tehát az idegrendszer, a különbözőségeit annak *kialakulása* képviseli. Ez utóbbinak részletezése a további teendőnk.

A különbség az elemekben még nem igen nyilvánul. Sem chemiai, sem histologiai különbség eddig nem lett észlelve, hacsak a sejtek nagyságát s a (sympath.) ganglionok vereses színét, az idegfonal vastagságát s a szálaknál a Schwann-féle hüvely némelykori hiányzását ide számítani nem akarjuk. Mindamellet az idegtörzsökben és ganglionokban különböző funkciók eredetét találjuk. Magok az agycentrumok alakra és nagyságra, de szerkezetre nézve is különbséget tüntetnek ugyan fel, de az egyezés még itt is túlnyomó, sejt és rost lévén alkotó részük közösen. Az első átható különbség ott lép fel, a hol az öntét végkifejléséhez érkezőnk. Az idegek ugyanis a legkülönfélébb physiologiai szervekbe szolgálnak; hol a szembe, fülbe, orrba, nyelvbe, hol meg kézbe, lábba, hol végre belekbe, szívbe, májba s nemi szervekbe terjednek el a finom rostjaik. Ha valahol, ezen kerületi végszervek különbözőségében észlelhető a vetítő rendszer egyes centrumainak különböző jelleme. Mert hiszen az idegnek különböző funkciója az idegsejtek különbözőségére utal vissza (12. §.) Mikép értendő az összefüggés az idegcentrum és ezen szervek között, — azt nem tudjuk. Az embryologia tanítja ugyan, hogy a pete részletes fejlődése az idegzet uralma alatt megy végbe, — de tovább a tapasztalattal nem mehetünk. Annál nehezebb itt a részletekben összefüggést találni, mivel a kérdésben levő szervek látszólag más csiralemezből fejlődnek (9. §.). De ha a részletekben hiányzik a tényleges tapasztalat, — azért talán dialektikailag szabad lesz egy aprioristikus feltevessel összefüggést létesíteni a széteső részletek között.

Ezen feltevést az öntét fogalma és alaptévékenységének, a projectionnak, kétségbevonhatlan ismerete nyújtja. Az öntét egységes voltánál fogva az ember egyes részeit egymástól elszakítani, egyiket a másik rovására előtérbe tolni nem szabad; mert valamennyi alkatrésze az egész fenállására szükséges s egyik a másik nélkül nem lehetséges. Minthogy már most az öntét, mint többször említettük, ezen momentumoknak ideális egysége, azért az, a mivé fejlődött, mind benne idealiter foglaltatott és a fejlődés folytán csak térbeli alakot nyert. Idegenszerű annál fogva benne nincs s a mi van, az a körülvevő idegen

¹ *Sergi.* Psychol. Physiol 2. I.

² *Richet.* Psychol. générale. 129. I.

öntétek hatása rajta. Az ideális egység mozzanatait már most a 7. §-ban az I. Rész 225. I.¹ szerint ösztöninek találtuk s tevékenységét a térszerzésben, fejlődésben láttuk, melynek alap gondolata a projectio. Ezeket szemmel tartva mondhatjuk, hogy az öntét inger folytán belső mozzanatait külsőkké teszi, vagyis magát a térbe kivetíti. A hányféle mozzanatot találunk, annyiféle rendszert fogunk az ember egységes szemléleti alakjában észlelhetni.

Ebből pedig következik magának a rendszernek is tagoltsági elve. A mennyiben az öntét az egyes rendszerek középpontja, annyiban *ő belőle* fejlődik bizonyos *irányban* és bizonyos *határig* minden mozzanata vagy ösztöne. Ezen fejlődési forma, úgy látszik, végig huzódik az öntét életén át mindaddig, míg az öntét teljes fejlettségét el nem érte; azután pedig önalkotta utakul használja fel a pályákat, melyeken fejlődése haladt. Mindenütt ezen 3 mozzanat: 1. vetítő centrum 2. vetítő pálya és 3. a vetítés határa lép fel szerkezetében. Ezen határ felé pedig jelentkeznek azon eltérő alakzatok, melyeket az egyes rendszereknél észlelünk.

Az elvi megegyezés az egyes rendszerek szerkezetében azonban még tovább is halad a részletekben. A végalakzatok különbözősége az ösztönök jelentési különbözőségének kifejezése; hanem azért a *végkészülék szerkezete valamenynyiben újra elvileg megegyező*. Mikroszkopikus alakzatok képezik azon végső pontot, melyen a külvilág hatása az öntét különödtöltött ösztöneit éri s tevékenységre ösztönzi; s bármilyen eltérés legyen egyébként az egyes szervek alakjában, ez eltérés nem az ösztön ideális jelentéséből, hanem abból értendő meg, *milyen módon kell az ingert felfogni*. Ezen felfogás legcélszerűbb eszközülésére szolgálnak a kialakult rendszerek; magának a felfogásnak végzésére a mikroszkopikus végelemek, mindenütt hasonló alakzatok, szolgálnak. Minthogy azonban az idegzet projiciáló rendszer, azért ugyanezen alakzatok a projiciáló centrum különböző jelentésének is kifejezői, a mi újra azon tételünk megerősítésére szolgál, hogy az ember a maga világát maga készíti.

Ezen tételeket a közvetlen anatómiai és physiologiai észlelések kivétel nélkül bizonyítják. A 12. §-ban felsorolt rendszerek lényegük szerint ösztöni természetűek lévén (a mit ugyanott kifejtettünk), azoknak külső székhelye, a megfelelő testi rendszer, morphologiailag a jelzett elvnek megfelelőleg van alkotva. Részletesen pedig ekkép.

1. Az *éltető ösztön* (vegetativer Trieb) testileg *a*) az emésztő *b*) vérképző rendszerben fejlődik ki. Célja: állandó ösztönzőül s táplálólul szolgálni az öntét összes funkciójának, maga magának is (v.ö. 12. §.). E cél

a) Az *emésztő rendszer* valósítja meg, mely a szájjal kezdődik, a nyelő csővel és gyomorral folytatódik s a bélrendszerrel végződik. Tisztán emésztő céljának szolgálnak: 1. a száj nyálmirigyei, 2. a gyomor mirigyei, 3. a vékonybélnek szőlő- és tömlőalakú (Brunner- és Lieberkühn-féle) mirigyei és (talán) a kehelysejtek is, 4. a májsejtek, 5. a pankreas szőlőforma lebenyei (Läppchen). Ezen, a tápanyagnak emberi célhoz való idomítására (assimilatio) és a felesnek kiválasztására (secretio) szolgáló, mindenütt egyforma, külsőleg hasonló alakzatokhoz még mozgató elemek is sorakoznak, melyeknek: 1. a fogak, a száj izmaival és 2. az izmok gyomorban és belekben, melyekben az ösztön külső térbeli elterjedését nyeri.

Ezen végalakzatok majdnem egyforma képződésűek. Valamennyien apró sejt képződmények, melyek a nyákhártya kidomborodásai gyanánt lépnek fel, áthatva hajcsöves edényektől s ellátva szabályozó idegekkel (melyeknek centrumai a gyomor mirigyeire nézve magában a gyomor oldalában található). Sajátságos nedvük mindenestre az idegenergia által van feltételezve, úgy hogy valamennyinél magyarázóul az idegsejt ösztöni természete tekintendő. Közös funkciójuk külsőleg is jelezve van azzal, hogy közös kijáratral bírnak, milyen pl. a máj epejárat, a vese kelyhei és medencéje, a tüdőnél a bronchusok, a Brunner-féle mirigyeknél a szőlősejtek közös torkolata stb. Mindezen alakzatok az emésztésnek vagyis a külvilág az emberhez való hasonlításának egyes különös stadiumait jelzik s részletes jelentőségük a physiologia által állapíttatik meg; valamennyi részfunkció azonban az ösztön egységes ideális jelentését alkotja, mely annak az öntéthez való viszonyában, vagyis azon célban rejlik, melylyel az öntét alapcéljának, az önmegegyezésnek, szolgál. Ekkép fejlődik ki az öntét ideális mozzanata részletes rendszerré, mihelyest az öntét az indító ok folytán valóságos alakult.

b) Ugyanilyen szerkezetet találunk az éltető ösztön *vérképző részében*. Célja szerint végkészüléke is kétféle, az egyik a felszívó, a másik a kiválasztó. Amazt bolyhok, emezt végsejtek képezik. A bolyhok (a vékonybélben) a nyákhártyának kup-, levél- s másforma kidomborodásai, melyekbe szívóerek vezetnek, melyek a már némileg áthasonult táplálékot a vérbe s a tejjáratba viszik, honnan tisztítás céljából a tüdőbe hajtatik. A tüdősejtek ugyanolyan végső alakzatok, mint a secretio organumaiban előfordulnak s a feles szénsav kiválasztására s oxygen felvételére szolgálnak. Ezen tisztán vérképző ösztöni részletet is a mozgató rendszer kíséri, a mely nemcsak a véredények falzatát képezi, hanem egy központi

¹ Az elektronikus kiadásban a 105. I. [Mikes International Szerk.]

szivattyugépezetté is alakul, melynek feladata a vért minden irányban szétlökni s így a többi ösztönöket, maga magát is, táplálva, folytonos ingerlőt szolgáltatni. E központi gépezet a szív, melyből ered 1. a vér nagy körpályája, mely a bal szivből az aortán át a hajcsőerekbe végződik s így a többi szervekbe szolgál, 2. a kis körpályá, mely az elhasznált szénsavas vért a vénákba felveszi s a jobb szivbe viszi, a honnan a tüdőre át a tüdő hajcsőveibe hatol s a 4 tüdőre át megtisztulva a bal szivbe hajtatik, hogy a nagy körpályán át a testbe terjedjen.

A vérképző rendszer az éltető ösztön betetőzője. Itt nyeri a külvilág azon alakot, mely az öntét által való felhasználásra alkalmassá teszi, s ezzel az öntét relative függetlenné válik a külvilágtól. Benne ugyanis azon állandó forrásra tett szert, mely egyéb részeit folytonos kifejlésre s tevékenységre ösztönzi.

2. A *mozgató ösztön* külső kifejezését az izomrendszerben bírja; roppant fontossága nagy elterjedtségéből és így nagy tömegéből észlelhető. Célja: a mozgás vagyis belső állapotok kihelyezése a külsőbe, legyen ez a külső akár testünk, akár az azon túl fekvő külvilág. Ily értelemben minden mozgató ideg, mely akár a mirigyekbe, akár az izmokba szolgál, a mozgató rendszerhez lenne számítandó s minden külső alak a mozgató rendszer végkészülékéül tekintendő. Minthogy azonban az izmok és mirigyek tevékenysége különböző, azért a mozgató rendszert, mint külön ösztönt, egyetemes és közös eszközüül tekintjük, melylyel az öntét nemcsak öntudatos, hanem öntudatlan funkciót is megindítja s kifelé vetíti. És így végkészüléke az izomban és a csontokban leszen keresendő; minden más kifelé vezető ideg s végkészüléke (pl. mirigyek stb.) a functio szerint külön ösztönhez sorozandó.

Az izmok pedig öntudatos és öntudatlan mozgásaik szerint kétfélek: 1. *sima* izmok, melyek a test belsejében inditanak s végeznek mozdulatokat és 2. *harántcsíkos* izmok, melyek a test csontállványának segítségével a külső térbe vetítik a belsejében megindított mozgást. Mindkettőben a végkészülék rendkívül finom izomrostok alakjában lép fel, melyek $\frac{1}{32}$ — $\frac{1}{400}$ százejteknek (Faserzellen) mutatkoznak, megtöltve a tulajdonképeni izomállománnyal, egy folyékony fehérjeféle anyaggal, s melyeknek összehúzódása és kifeszülése („az ingerlékenység”), az izom összes tevékenysége, a belső ingerlést külsőleg észlelhetővé teszi. Ennek alapján mondhatjuk, hogy a mozgató ösztönnek végkészüléke az izom és a csont, melyeknek sejtyszerű elemei úgy viszonylanak a mozgató idegekhez, mint a mirigyek, bolyhok s egyebek az éltető ösztön idegzetéhez vagy a fül, szem külső alakja, mikroszkopikus elemeivel együtt, az akustikushoz vagy az optikushoz.

3. A *képező* ösztönök közös nevéen az öntét azon ágátéit értjük, melyeknek functiója a külvilág utánképzése, mindennemű alakban.¹ Szembeötlőleg három csoportra válnak szét, úgymint a) az érzéki, b) értelmi és c) az öntudat ösztönére. Elhagyván ezen felosztás megindokolását, mely a 2-ik szakasz teendője, ezen §. teendőjét arra kívánjuk szorítani, hogy ez ösztönöknél is a végkészülék közös elvét feltüntesse.

a) A mi legelőször az *érzéki ösztönöket* illeti, melyeknek functiója a külvilág nyugodt létének utánképzése, azoknak szerkezete nagyon világos. Ezen egyforma szerkezet csak azt bizonyítja, hogy valamennyi érzéki szerv vetítő készülék (ugy mint az éltető és mozgató ösztönnél láttuk) s épen nem azt jelenti, hogy valami közös őszervből fejlődtek volna ki (v.ö. II. Rész 4. §. d). Valamennyi ugyanis *ciliákkal ellátott sejtek alakját* mutatja, melyekről lassan a ciliák eltűnnek, a mennyiben más célnak szolgáló alakzatok felváltják. A ciliák már az infusoriurnoknál nemcsak a mozgásnak, hanem a *tapintásnak* is szolgálnak; átalakulásukból (Wundt szerint) a polypusok, medusák és echino-dermaták fogó szálai és szivó lábai, és az arthropodák csápjai keletkeznek. A rovaroknál és arthropodáknál még a szaglást is ciliás tapintó sejtek vagy szőrök eszközlik. A teljes különöds csak a gerinceseknél áll be, hol a ciliás sejtek minden érzéklet eszközzésére alkalmasaknak bizonyulnak. Az embernél az egyes érzékek a következő végkészüléket, mutatják: 1. a *szaglásnál* az epithelsejtek közt elszórt Schultze-féle szaglősejtek, mikbe az olfactorius rostjai betérjednek. 2. az *izelésnél* az izelő sejtek, fedősejtektől fedve, *izelőkelyheket* (Schmeckbecher) képeznek. 3. a *tapintásnál* a végkészülék a bélbolyhokhoz hasonló testecskéket mutat. Ezek, mig alsóbb állatoknál (pl. a kacsa) góyalakukak, az embernél gumóformát öltönek, mely gumókból a Vater- vagy Pacini-féle (2 mm. hosszú) test fejjik ki. 4. A *hallásnál* az ampullákban az idegrostok orsóalaku sejtekbe lépnek, melyek mindegyike vékony sertével van kapcsolatban, a csigában pedig a Corti-féle ivékbe, melyekből a n. acust.-ra száll át az ingerlés. Végre 5. a *látásnál* a csapok és pálcikák képezik a végkészüléket. Minden elem két félből áll, melyek, egy vonal által szemlátomást vannak elválasztva. A pálcikák külső tagjai a látási biborral (Sehpurpur) vannak ellátva.

¹ Annyiban, mennyiben a test külseje szinte külvilág, ezen ösztönök a testet is utánképezik, azaz sajátos alakban tüntetik fel. A test egyéb részei azonban közvetlenül is érintkeznek az öntudattal (a közérzék adatai) s annyiban egészen fictiv az „érzék” (sensus) korlátolása az érzéki ösztönökre. Különbségük csak az, hogy a „közérzék” közvetlenül szolgál az öntudatba, az érzékek pedig más formában adják a külső világot.

Ekképen a közös elv az érzéki ösztön elágazásaiban ép úgy észlelhető, mint a többiekben. S ezen végkészülékek is előőrsoket állítanak ki: a szaglás az orrt, az izlelés a nyelvet (mely egyébként más ösztönnek is szolgál, a beszédnek), a tapintás a bőrt, a hallás a fület, a látás a szemet, — melyek az érzékekre nézve ugyanazt jelentik, a mit az emésztésre a belek, a vérképzésre a tüdő, a mozgatóra az izmok és a csontok. Ha végül meggondoljuk, hogy mindezen készülékekben az éltető ösztön véredények által, a mozgató pedig izmok által van képviselve, akkor kézzelfogható szemléleti alakot nyer az öntét egységének ideális tagoltsága annak szemei előtt, a ki azokat erőszakkal hunyni nem akarja (v.ö. különben később 23. §.).

b) Bajosabb a végkészüléket az *értelmi* vagy *jelentő ösztönök* számára megállapítani. Minthogy az értelmi ösztönök nem határoztak, hanem általános jelentést tartalmaznak, a mely csak érzéki alakban nyer határozottságot, azért számukra csak az agy ganglionjaiban lehet végkészüléket keresni, a honnan az érzékekbe és a mozgató idegekbe sugárzik ki izgalmuk. És mivel a jelentés magában sok momentumot foglal, melyek megvalósítása külső tettek által történik, azért a jelentések számára a vetítő készülék a mozgató rendszer maga, mely a jelentésben foglalt mozzanatokot külső egységes tettekben megvalósítja. Onnan művészet az, a mi a jelentő ösztön eredménye s innen érthető a beszéd ösztönének külső külön készüléke a gégefőben, míg a többiek csak a közös izompályát használják fel eszközüik.

c) Ugyanez áll az *öntudat* ösztönéről is, mely elvont természeténél fogva külön végkészülékkel nem bír, hanem mint középponti functio minden egyes ösztönben bírja végkészülékét, melylyel az egészet s magát fentartja.

A képező vagy voltaképen szellemi ösztönök hármasságuk dacára folytonos sorozatot képeznek, melynek jelentőségét később fogjuk felmutatni. Ezen sorozat az általánosból a különös felé halad. Az öntudat az öntétnek abstract kifejezése: én=én; ez abstractio részletesebb kifejlése a jelentő ösztönökben észlelhető, melyek újra határozottságot az érzéki ösztönökben nyernek (v.ö. 34. §. 1.). A determinatio logikai művelete tehát már a képező ösztönök fokozatában leli kifejezését s onnan átható fontossága a szellemi életben.

4. A *nemi ösztön*, az egyéni korlátoltságon túl terjedő jelentése dacára, ugyanazon végkészüléki elvet mutatja, csak hogy természeténél fogva két egyéniségre megosztva. Himnél a végkészülék a himvessző, mely azonban az ondókészítő mirigyekkel együtt az idegzetnek külső kifejlése, úgy hogy az ösztön tulajdonképeni kifejezőjét az idegtörzsben kell találnunk, míg a végkészülék csak az ösztön célja szerint kialakult adnexum. A him nemző szerveinek megfelelőleg a nősténynél a végkészülék a petefészkek és a hüvely, melyeknek organikus functiója a nemi ösztön céljainak elérésére szolgál.

14. §. Az ösztönök localisatiója.

Miután az idegrendszer általános jelentését, mint kivetítő rendszerét, megértettük s a kivetítő pályák szerkezetét átvizsgáltuk, — szükséges, hogy az egyes ösztönök jelentésére visszatérjünk s azoknak agybeli elhelyezését megállapítsuk.

Fejtegetéseinkben a 13. §. eredményéből indulunk ki. Az öntét ideális mozzanatait térbe vetíti s ezen tevékenységét a következő három stadiumban végzi: 1. kell egy kivetítő centrum, melyet a ganglionsejtek képeznek, 2. vezető pálya, az idegszálakban, 3. végkészülék, mely egyforma elv szerint alakul minden ösztönnél. Ennélfogva az, a mit „az érzék” neve alatt a képező ösztönöknél észlelünk (v.ö. 19. §.), csak egyik alakja azon általános formának, melyben az öntét összes functióit végzi; mert ugyanazon elv, melyet az érzéki szerveknél oly alaposan ismerünk, a többi ösztönöknél is uralkodik. Ámde ha az ösztönök végkészülékei és pályái elkülönödött térbeli léttel bírnak (a mit a leiró anatomia pontosan kimutat), csak következetesen járunk el, a mikor az ösztönök centralis részeire nézve is ezen elkülönödöttséget felteszszük. Tény ugyanis, hogy az idegrendszer különböző részei különböző functiókat végeznek; s ezen ténynyel szemben csak *magyarázat* kérdése lehet az: vajjon specífica energia hozza-e létre a specífica functiót? (a mi mellesteg mondva ugyanaz); vagy pedig: az egyes sejteknek eddig megérthetetlen összehatása hozza-e létre a különböző functiót? (a mi végtére ugyanazon gondolatra vezet, melyet a modern chemia magyarázóul hisz). A mi álláspontunkon ezen vitalistikus és atomistikus (Wundt) vitának értelme nincsen. Sem az atomus, sem a specífica energia nem tény (v.ö. I. Rész 94. §.); *tény azonban a functiója*, melyet végez s ennek számára helyet kell keresni; mert minden, a mi van, térben van. A functiónak értelmét pedig közvetlenül ismerjük; ahhoz nem szorulunk az atomus vagy specífica energia tanára. A functio az öntét önfentartási nyilatkozata; ez tény.

Ezeknek előrebocsátása után nézzük a localisatio terén nyert eredményeket. Absolut biztosságot ez eredményeknek senki sem tulajdonít; egy-két centiméterrel errébb vagy arrébb, nem határoz, mikor elvról van szó. Az elv pedig egyhangulag el van ismerve mindazok által, a kik ezen nehéz járásu téren mozognak. „War schon durch Broca's Fund einer Localisation des Sprachvermögens die jede Forschung hintanhaltende Annahme einer gleichwerthigen Function der Regionen der Hirnrinde erschüttert, so waren es wesentlich Hitzig's, Fritsch's, Ferrier's Nachweise sogenannter motorischer Rindenfelder, ganz besonders aber Munk's sichere Ermittlungen sensorischer Centra, zunächst für Opticus und Acusticus, welche den Fortschritt begründeten.”¹ És Sergi² így foglalja össze tapasztalatait: „La localisation cérébrale semble être d'une conception facile et je dirai même naturelle, parce qu'on ne peut supposer que le cerveau remplisse en une seule fois toutes ces fonctions ensemble, et une partie de ces fonctions, ou qu'il doire être excité tout entier pour une seule fonction” (v.ö. e műben II. 12. §.). A tény tehát, melyet az empiria, ha nem is elegendő szabotossággal, megállapított, értéket és fontosságot nyer az által, hogy az öntét fogalma által követelt külön funkciókat térbeli különödöttségben is kimutatja.

Az egyes ösztönök localisatiójánál a legnehezebb s eddig a legkevesebb eredménnyel dicsekedő az *öntudat székhelyének* megállapítása. Ilyen alakban lép fel ugyanis nálunk az, a mi egykor mint a lélek székhelye utáni kérdés szerepelt.³ Az öntudat sajátos természete ugyanis abban áll, hogy (eltelkintve az én=én tartalmától) *minden ösztönt kísérhet, a nélkül, hogy annak minőségén* (azaz tartalmán s így lényegén) *változtathatna*. Ily indifferens tevékenységet az agy tagoltságában elhelyezni s neki körülírt széket kijelölni, ellenmondásnak látszik; mert az agynak eddig megismert részei nem tanusítanak ilyen minőségi indifferenciát s így azokba az öntudatot elhelyezni bajosan sikerülhet. Vannak írók, kik az „öntudat szervét” (Organ des Bewusstseins) mégis külön helyen látszanak feltenni, pl. Krafft-Ebing,⁴ ki az amnesia, a személyiség kettéosztása, a hallucinációk, az anaesthesia különböző formáinak tüneteit a „tudatszerv” romlásából kívánja magyarázni.

A tények azonban ily körülírt centrumot nem igazolnak s az öntét fogalma ilyen szoros székhelyet az öntudat számára dialektikailag nem követel. Mert az öntét természetében csak az van kifejezve, hogy tagolt egység, mely magáról tud, azaz az én és a nemén diremtiója. De semmi sem követeli e két funkciónak *térbeli* különváltságát; sőt azon átható szoros összefüggés, mely az öntét egyes ösztönei között fenáll (mire már a 12. és 13. §-ban ráutaltunk s a 2-ik szakaszban tüzetesen visszatérünk), azt támogatja inkább, hogy a diremtio, mint nem anyagi tünetény, minden idegtevékenységnél előállhat, a hol a kellő előzmények és feltételek előtálatatnak. Ezen feltételek kutatása a positiv teendő, melynél csak azon egy dolog tartandó szemmel, hogy az én nem származhatik soha a neménből, hanem azzal egyrangú s így apriori feltételezendő alkotó része.

Az öntudat ennél fogva minden ösztöni tevékenységhez természetileg kapcsolt functio; de nem minden esetben lép fel. A positiv kutatások azt látszanak bizonyítani, hogy öntudatos functiók csak az agyvelő ganglionainak, azaz a centrumoknak, tevékenységét kísérik, míg a vezető pályák és azoknak alsó centrumai vagy egyáltalában öntudatlanok, vagy az öntudatnak csak oly csekély fokát mutatják, mely az én-nemén diremtiójára elegendő ugyan, de az én és nemén két tagjának pontosabb szétválasztására s az utóbbi tagoltságának fixirozására nem elegendő. Ily módon az öntudat csak a sejtek tevékenységében állhatna elő, míg az idegrostokat, vezető jellemükön kívül, csak a minőségi határozottság illetné meg.

Ezen, dialektikailag nem kifogásolható, felfogással a tények szépen egyeztethetők össze. A 21. §. ezen feltételeket kivált az inger s így az érzéklet *erőfokában* fogja megállapítani; itt csak röviden jelezzük, hogy ezen felfogás által az én önállósága biztosittatik s így nem esünk levezetésénél elbirhatatlan ellenmondásokba, mint minden leszámaztatás.⁵ Nem nehézség ránk nézve az, hogy minimális öntudatot kell feltennünk; mert a minimalis öntudat is még öntudat s a hol nem észlelhető, ott a teljes nemtudatosságot állítjuk. Ebből a nemtudatosságból pedig azért nem kell az öntudatot lehoznunk (minden logika ellenére), mert az öntudat az egyéb functiókat csak *kíséri*, velük functiói viszonyban áll, de nem származik, se nem

¹ K. v. Krafft-Ebing i. mű 11. l., a honnan a localisatióra vonatkozó adatokat, ha más szerző nincs megjegyezve, átvetttem. Különben Wundt, Sergi és Ladd is szolgáltak forrásul.

² Sergi. Psych. Physiol. 134. l.

³ A lélek székhelyének kérdését lásd *Fechner*. Elemente der Psychophysik II. 381-426. l. (1860).

⁴ *Krafft-Ebing*. Lehrbuch der Psychiatrie I. 99. „Die Ursache dieser Störung liegt in krankhaften Aenderungen im Organ des Bewusstseins, die bis zu einer Aufhebung der demselben zukommenden Functionen (Aufmerksamkeit, Reflexion, willkürliche Reproduction etc.) sich erstrecken können.” Az anaesthesia ered „durch Aufhebung der Apperception im psychischen Organ”. (l. 125. l.)

⁵ Ilyen *Ribot Th*. Les maladies de la personnalité. Paris. 1885.

létesítettük általuk.¹

Ezen felfogás alapján nem fogunk hátgerinci lelket keresni, hogy a hátgerincz csodálatos reflexmozdulatait megértsük. Lewis, Auerbach, Herzen tanait² a hátgerincz tudatára vonatkozólag (melyek Pflüger békakísérleteire támaszkodnak), el fogjuk kerülni. Arra nézve, hogy a hátgerincz magában öntudatosságra képtelen, Goltz és Forster physiologiai kísérletei, valamint kivált Tiegel tapasztalata, véleményünk szerint, döntő érveket szolgáltatnak.³ Ellenben minden nehézség nélkül megérthetjük, hogy az agy alján levő ganglionok (mésencéphale) az érzékenységek s az érzékeknek székhelyei (mint Lussana, Luys, Schiff s mások tanítják), de akkor nem fogadjuk el Carpenter nézetét,⁴ mely szerint a nagy agyvelő csak az „idéó-motori” reflexek apparátusa; mert ezen apparátusban van az öntudat funkciójának lehetősége ép úgy, mint az alsó ganglionokban.

Az öntudatnak ennél fogva külön székhelyet egyáltalában nem jelölünk ki, hanem olyan funkciót tekintjük, mely minden más kísér s a diremptiót az idegcentrumokban végig képes megvalósítani. Tapasztalatilag a kellő feltételek csak a nagy agyvelő ducaiban vannak meg s azért azokat az öntudatos tevékenységre nézve nélkülözhetetleneknek tekintjük (v.ö. a 21. §. fejtegetéseit). De ha a tapasztalat a hátgerincben is képes lenne érzékeket kimutatni, akkor az öntudatnak kiszélesítését ezen területre is megengedhetőnek véljük; mert nem a geometriai localisatio tartozik az öntudathoz, hanem az organikus összefüggés a többi ösztönökkel.

Épen olyan bajos a többi alsóbb ösztönök centrumait kimutatni. Ezeknek adatai az öntudatnak mint *életérzetek* (közérzéki adatok) jelentkeznek.

2. Csak az eddigi álláspont feredsége indokolja, hogy ezen „organic feelings” alatt a legkülönbözőbb minőségű adatokat foglalták össze: úgymint éhség-szomjuság, a fáradtság és erő, az idegerély és kimerültség, a bőrállapotok érzeteit. A mi álláspontunk ezen adatok elválasztására kényszerít. Vannak ugyanis adatok 1. melyeket az éltető ösztön szolgáltat s ezek a tulajdonképeni „organikus érzetek”; 2. adatok, melyeket az izomrendszer szolgáltat s ezek már más kategória alá tartoznak. A bőradatok pedig nyilván a tapintás körébe tartoznak. Ekképen a közérzéki adatait kizárólag az éltető ösztönre szorítjuk meg s ilyenekül *a) a specificus* éltető adatokat (éhség, szomjuság, fuldoklás stb.), *b) az általános éltető* érzeteket különböztetjük meg. Ezeknek közvetlen centrumát valószínűleg a sympathikus idegrendszer ganglionjaiban kereshetjük; az öntudatosság azonban a hátgerinci idegszálak közvetítésével az agyvelőre utal. Ezeknek agybéli középpontja eddigéig nem bizonyos; valószínű azonban, hogy a fejhát karélyaiban (a lobus occipitalisban, Hinterhauptslappen) keresendő,⁵ mert nemcsak a közérzéki szálak, hanem a képző ösztönök számai is az agyvelő fejháti kérgének részeibe húzódnak s ott találták a képző ösztönök székhelyeit (lásd alább). Egy ilyen alsó centrumul különben a med. oblongata is ajánlkozik, mely a lélekzésnek, tehát az éltető ösztön egyik nagy ágának szabályozó középpontja. Az eddigi tapasztalatok egyébként a felső centrumra nézve bizonytalanságban hagynak.

3. Részleteiben legjobban ismeretes a *mozgató ösztön* anatómiai elhelyezése. A mozgató ösztön, mint a mozgásnak, tehát a cselekvés általános szemléleti formájának eszközlője, ép úgy beleterjed minden más ösztön hatáskörébe, mint az éltető (a belekbe, szívbe, tüdőbe, — a képző idegekkel is kapcsolatos); s alsó centrumai meszsziire elágazó hálózatot képeznek, melynek öntudatossága már a basalis ganglionokban veszi kezdetét, hogy teljes önösséget s önkényességet az agykéreg centralis ducaiban nyerjen. Hogy öntudatos legyen, ahhoz elegendők a saját centrumai;⁶ a hol érző ganglionokkal áll kapcsolatban, ott ezen ganglionokat vagy az éltető vagy a képző ösztönök centrumaiul kell tekinteni. Ilyen tisztán mozgató centrumok: a hátgerinc ganglionjai, a nyult agy, a kisebbik agyvelő (Ferrier szerint mozgási centrumok complexusa), a Varolius hidja (az egyensúly szabályozására), a csikolt testek (corp. striata). Mindezen központokból az önkénytelen mozgulatok erednek, sokszor, mint pl. a lobi opticiban a tapintás által, a corp. quadrigeminában a látás által, tehát érzetek által megindítva, tehát az öntudatosság bélyegével. Az önkényből fakadó, szándékos, énes mozgulatok azonban az agykéreg *mozgató területében* keletkeznek.

¹ V.ö. Böhm K. Tapasztalati lélektan 24. I.

² L. cikkemet a *Philos. Szemlé*-ben IX. évf.

³ *Mosso*. La peur 28. és 29. I. E szerint a lefejezett béka nem érzi a víz forralását; Tiegel szerint (Japánban) lefejezett kigyó izzó vas körül csavarodott.

⁴ *Sergi*. 119. I.

⁵ V.ö. *Sergi*. i. mű 128. I.

⁶ *Lussana* még a pedunculi cerebri és cerebelliben is talál középpontokat, még pedig mozgatókat s így kiveszi a pusztán vezető pályák sorából. *Sergi*. i.m. 112. I.

Ezen terület (Hitzig, Fritsch, Ferrier, Munk) a Rolando-féle barázda körül (a gyrus centr. ant. post. és a lobus paracentralisban) van elhelyezve s a kísérletek azt mutatják, hogy nem általában minden mozdulatot, hanem tüzetesen az egyes végtagok mozdulatait indítják meg ezen területnek egyes centrumai (v.ö. az ábrát Bastian II. 247. l.). Ezen tény *magyarázatában* van ugyan eltérés, a mennyiben az említett és más tudósok ezen kanyarulatokat mozgó centrumokul tekintik, míg Munk¹ ezen területet is érzőnek állítja s benne mozgási képek centrumát véli találni, melyeknek eltüntével az önkényes mozdulatok is megszűnnek, — ámbár azon körülmény, hogy ezen centrumok ingerlése, mit Hitzig, Fritsch és Ferrier próbáltak, minden körülmények között határozott testrészek feltartóztathatatlan mozdulatát eszközli, nem a mozgási képek, hanem egyenesen mozgó telepek mellett látszik szólni. Bizonyos azonban az, hogy azon hely, a hol mozgási képek keletkeznek, nem igen lesz más, mint az, a hol a mozdulatok öntudatosakká válnak, vagyis, a mint később látni fogjuk, nem egyéb mint maga a mozgó ösztön felső középpontja, ily értelemben pedig ezen területet mindenesetre specificus sajátással bírónak, vagyis külön értelmű centralis tüzhelynek kell tekinteni a mozdulatok számára s így csak a „képnek” szűk meghatározása volt a dissensusnak eredetője (v.ö. a kép fogalmát a 19. §-ban).

4. A *képező ösztönök* vetítő centrumait ugyanazon időben derítették fel, mikor a mozgó centrumokat. Flourens (és utóbban Goltz is) még az egész agyvelőt tevékenységben gondolták lenni a szellemi munka bármely nyilvánulásánál; de már Ferrier is részletes kutatások alapján helyi centrumokra jutott s utána sokaknak, kivált Munknak, kísérletei ez eredményt biztosítják. Ezen eredmény, a részletekben észlelhető ingadozás mellett is, abban áll, hogy az *érzéki ösztönök* alsó centrumokban is lesznek öntudatosakká; de jelentésüket csak a felső centrumok tevékenysége folytán bírjuk megérteni. S így *alsó centrumokul* α a látás számára a négyes telep (Lussana szerint a látótelep is hozzájárul), β a hallás számára a med. oblongatában, γ a tapintásnak a thal. opt., δ az izlésnek a sinus rhomboidalis, ϵ a szaglásnak a lobi olfactorii van felismerve. Ellenben felső centrumokul Ferrier és Munk α a látás centrumát a L. occipitalisban, β a hallásét a halántéklebenyben találták. Ezen centrumok elvesztével az állatok láttak és hallottak ugyan, de nem volt értelem kapcsolva a látási és hallási adatokhoz, vagyis értelmes látásra és hallásra képtelenek voltak. Egyoldalú sérüléseknél csak az ellentett, látási vagy hallási, érzéki szerv nem functionált megfelelően. Továbbá γ a tapintás számára Munk az ugynevezett mozgó területet akarta lefoglalni, míg Ferrier a halántéklebeny belsejében vélte a centrumot találni. Tény, hogy a tapintási reflexek a thal. opt. ből indulnak (Wundt). δ A szaglás centrumát Munk a gyrus hippocampiba (Ferrier a gyrus uncinatusba) és ϵ az izlését a gyrus uncinatusban (a halántéklebeny hegyében) helyezték el. Ezen területek erős szaglása állatoknál (mint pl. a kutya és a macska) nagyon ki vannak fejlődve s egy kutyánál, melynél mindkét gyrus hippoc. elromlott, a szaglási képesség teljességgel elveszett.

A nélkül, hogy ezen helyen további indokolásba bocsátkoznánk, azt állítjuk, hogy az érzéki adatok és azok jelentése egymástól teljesen különböző lelki tevékenységnek eredménye s hogy ennél fogva a képező ösztönöknek egy másik ágát is kell elismerni, melyet *jelentő ösztönnek* (rendesen „értelem”-nek mondják) fogunk nevezni. Miután már Flourens kimutatta, hogy a voltaképeni értelmesség (intelligentia) az agykéreghez van kötve s Longet a perception és a sensations brutes közti különbséget tanította, utóbban Lussana kétségtelen megfigyelésekkel bebizonyította az érzéketek és a jelentés közti különbséget s eredményeit így foglalja össze: „perdre le cerveau et dormir profondément, c'est la même chose.” (Sergi 113. l.) A madarak, melyeknek nagy agyvelejét leszedték, nem esznek, nem isznak, bármennyire ki is vannak merülve éhség és szomjúság által. Ellenben érzik, hogy a szájukba magot teszünk, nagy zajra felnyitják szemüket, emelik s mozgatják fejüket; sötét szobában egy körben mozgó tárgyat fejük mozgásával kísérik s nagy fényben a tárgy árnyéka előtt behunyják szemüket s pislognak. Az állatoknak tehát van bőrérzetük, hallanak és látnak; — de semmi önkényes mozdulatot nem végeznek s védelmi ösztönük teljesen megszűnt. Lussana ebből azt következteti, hogy a sensibilité az alsó centrumokban is megvan; ellenben a felső centrumok, tehát az agykéreg, *pusztán az értelemnek, ösztönöknek s akaratnak* székhelyei, az érzéketekre s általában az érzékenységre fogékonytalanok, a mit azzal is vél támogathatni, hogy az agykéreg sérülései semmi fájdalommal nem járnak („il n'est pas organe de sensations”). Az agykéreg tehát csak a már megalakult érzéketeket gondolatokká alakítja át (transforme en idées les sensations déjà faites).² Ily értelemben mások a tant nem fogadják el. „Umschriebene Laesionen der Hirnrinde setzen nur Ausfallserscheinungen der betreffenden Erinnerungsbilder (Seelenblindheit, -Taubheit, -Lähmung). Die Intelligenz ist der Inbegriff und die Resultirende aller aus den Sinneswahrnehmungen stammenden Vorstellungen” (Munk). Hanem ezen állítással szemben szükséges emlékezetbe hozni mindig azon körülményt, hogy az érzéki adatok természetesen teljesen különbözők a jelentés természetétől, annyira, hogy az érzéki adatokból a jelentést megérteni teljesen lehetetlen. Épen azért nemcsak nem feltűnő, hanem a dolog

¹ Munk. Über die Functionen der Gehirnrinde. Berlin, 1881.

² Lussana tanát l. Sergi Psych. Phys. 112—118. l.

természete által egyenesen követeltetik azon felfogás, hogy az agykéreg centrumai a basalis ganglionokétól különböző tevékenységet fejtenek ki, azaz olyat, melynek folytán a látott, hallott, tapintott s egyéb tárgyak érzéki adataihoz azoknak *jelentése* is csatlakozik; sőt az ezen jelentések közt fenálló viszonyok formái képei vagyis az általános fogalmak (idéés) forrása is ezen területben keresendő. Ennek alapján Munktól eltérőleg az agyféltekéket az értelmi tevékenység székhelyeül tekintjük, mint Lussana, — de ez utóbbitől eltérőleg az agykéregnek öntudatosságot és így érzékenységet is tulajdonitunk (mint Luys¹) a ki benne a sensorium commune-t találja). Miként legyen már most elhelyezve az értelmiség ezen kéregsejtekből s miként képzelhető szemléleti könnyűséggel a perceptio és „idéation” folyamata, arról jelenleg korai volna beszélni. Előbb a lélektani analysisnek biztosnak kell lenni, ki kell mutatni a jelentés szellemi természetét s csak azután foghatni hozzá biztosabb kézzel a tevékenység székhelyének kitűzéséhez. Egy lépés ez irányban máris megtörtént, azon öröndetes haladás t.i., melyet a physiologia a *beszéd ösztönére* nézve, egy pár évtized lefolyása alatt felmutatni képes. Tény ugyanis, hogy a beszéd ösztöne, mint nyilván értelmi tevékenység, az insula Reilii és annak legközelebbi környezetében (gyr. frontalis inf. és gyr. tempor. sup.) bírja székhelyét. A kutatások ugyan a beszéd teljességéhez 4 centrumot mutatnak szükségesnek: 1. a látási 2. a hallási 3. kiejtési és 4. íráscentrumait. Nyilvánvaló azonban, hogy mindezeket megelőzőleg kell egy centrumnak lenni, melyben a gondolat *szóképpé* alakul, melyet azután a szó hallott vagy látott alakjával kapcsolunk és mozgató idegek segítségével a külsőbe vetitünk. Ezen *szóképző* centrumnak pedig a homlok- és halántékkanyarulatokban van helye (Broca-féle kanyarulat). Ennélfogva, valamint a beszéd ösztönének, úgy egyéb jelentő ösztönöknek is lesz külön székhelyük, ha nem is lenne tovább tagolva, mint az illető ösztön általános jelentéséig. Mert a jelentések száma nem végtelen; annyi jelentésünk van, a hány tevékenységünk s ezeken kívül semmit sem ismerünk. Mindenesetre azonban térben és időben kell a megismerésnek vagy a jelentés felfogásának végbe mennie s ha nem lenne más hely, akkor az ösztönök centralis pontjaiban és az öntudatban kell ezen helyet keresni, a hol meg is találjuk bizonyosan. Erről különben szó lesz részletesen a jelentő képekről szóló szakaszban.²

5. A *nemi ösztön*, eredményeiben az egyéniséget túlhaladó természetével, némelyektől az éltető ösztönhöz számítottat, a hová azonban természetének lényege szerint nem tartozhatik. Mert míg amaz az egyén önfentartását szolgálja s így egészen határozott feladattal s logikai szerkezettel bír, addig emez az egyént csak közvetve szolgálja, ezen szolgáltatnak végcélja azonban az egyéneken túl fekszik, a nemnek fenntartásában. Agycentruma bizonytalan; Ferrier a szaglási centrum közelében keresi, ami mellett, Krafft-Ebing tanúsága szerint,³ számos physiologiai és pathologiai ok látszik szólani, kivált pedig a szaglásnak nagy befolyása ezen ösztön izgatására. Lussana a régiebb phrenologiai nézetet fogadja el számos új tapasztalat s pathologiai megfigyelés alapján s a nemi ösztönt (sens érotique) a kisebbik agyvelővel hozza ismét kapcsolatba. Ha ezen megfigyelések biztosak, akkor mindenesetre csak alsó érzéki centrummal bírnak az agyacsban ezen ösztön számára, mely azonban szoros kapcsolatban áll az öntudatos jelentések megfelelő centrumaival, melyek a mozdulatokat megindító képeknek székhelyei.

15. §. A reflexmozdulat, mint az öntét tevékenységének egyetemes formája.

Az ember, mint én és nemén egysége, szemléleti alakját, ezen fejtegetések tanúsága szerint, az idegrendszerben bírja. Még pedig az egyes alkotó ösztönök mindegyike agybéli centrummal, vezető pályával és végkészülékkel rendelkezik, melyek azonban teljes különbözőségüket csak a végkészülékben mutatják, míg egyébként egyfelől az öntudattal, másfelől egymás között igen szoros és állandó kapcsolatot mutatnak. Ezen kapcsolat kétféle: 1. magukban a végkészülékekben mindenütt ott található az éltető ösztön ép úgy, mint az összes pályákban és központi alakzatokban, s így ott az érintkezés és kölcsönhatás közvetlen; 2. a központok pedig egymással úgy állanak összefüggésben, hogy kölcsönösen ingerelhetik egymást, tehát a látás a hallást s valamennyien ez izomrendszert vagyis a mozgató ösztönt tevékenységre serkentik. Ennek a részletezése a következő szakaszban dolga: jelenleg csak annak felderítésére szoritkozunk, hogy az egyes ösztönök milyen általános formában fejtik ki eme tevékenységüket. Ezen fejtegetésnek ép úgy az öntét dialektikai fogalmával, mint szemléleti külsejével kell egyeznie s azért a tüzetesebb tagolás mindkét tekintetben szükséges.

a) Dialektikai tekintetben az öntét tevékenységét kivetítésnek minősítettük (II. 8. §.). Az ösztönök, a

¹ Luys. Le cerveau et ses fonctions. Paris, 1876. Félix Alcan. — V.ö. ezen mű II. 16. §. 4. jegyz.

² V.ö. egyelőre Böhm K. Logika a középisk. számára. 1889. 6-12. §.

³ Lehrb. der Psychiatrie. I. 13. I.

Leibniz-féle képet a feszült ijjról megtartva, minden ingerlésre, tért szerezni azaz kifejlteni törekeshnek. Ezen kifejlés vagy kivetítés, az öktörvény szerint felfogva, nem lehet egyéb, mint az ösztön visszahatása a rátorént (bármily oldalról eredő) ráhatás ellenében. A visszahatás minősége mindenkor az ösztön természetétől azaz tartalmától függ s az öntétben oly valóságot tétélez fel, mely a támadással szemben megállhat, azaz ellenállásra képes, — különben pusztán átjárásról volna szó, a mi az öntét tagolt egysége mellett értelemmel nem bír (v.ö. 25. §.). A tevékenység tehát ráhatás és visszahatás formájában folyik le, s eredménye az ösztön kifejlése vagyis tartalmának kivetítése a *merev valóság* központjából. Az öntét minden tevékenysége ennél fogva visszatérő, reflextevékenység; s ez alól az öntudat tevékenysége sincs kivéve, amennyiben inger alapján veti ki az öntudat is az ént, hogy spontán erővel magába visszatérjen s így magáról tudomást szerezzen.

b) Szemléletileg ezen visszatérő tevékenység formája a *reflexmozdulat*. Az emberi alak minden tevékenysége ingerek elleni visszahatás s annyiban végig reflexiv természetű. A physiologia ezen fogalomnak körét oly mozdulatokra szorítja meg, melyek egy érző ideg által az öntudat közvetítése nélkül keletkeznek s Richet a reflexmozdulatban egy önkénytelen mozdulatot lát, mely egy kerületi ingerlést közvetlenül követ.¹ Ezen tünemény mechanizmusa egészen jól ismeretes, hanem végbemenése t.i. az érző szálak ingerlésének átmenése a mozgató idegekre, épen nem tartozik a könnyen érthető tünemények közé, mennyiben épen az ingerlet ezen átcsapása más (mozgató) pályára kellő ok nélkül szűkölködik. Mi ezen átmenet megértésére épen a centralis alakzatokban székelő ösztönök önfentartását tekintjük átvezető és áthidaló gondolatnak. Egyébiránt a reflexek felosztásából világos, hogy fogalmuk körének kibővítése a szükséges teendőkhöz közé tartozik. A reflexek ugyanis lehetnek külső vagy belső inger által előidézve: s a szerint, amint az ingerlés az izmokra vagy az éltető ösztön készülékeire áterjed, Richet szerint 4 csoportot kapunk.² Mégpedig 1. a külső inger izmokra hat át pl. a láb érintése visszavonását okozza; 2. a külső inger az éltető ösztönre terjed át pl. a retina ingerlése fény által a pupilla összehuzódását okozza; 3. belső férgék egyetemes görcsöket okoznak; 4. az étel a gyomorban a gyomornedv kiválasztását eszközli. Mind a négy esetben tehát az inger egyik centrumból a másikba terjed át s ott megfelelő (azaz az ingerelt ösztön természetéből folyó) tevékenységet fejt ki. Ámde ha csak ez a reflexnek jellemzője, akkor nincsen ok arra, hogy csak a mozdulatokra azaz az érző és mozgató ösztönök kapcsolatára korlátozzuk. A mennyiben tényleg a látás és hallás, a szaglás és izlés egymással, mindezek pedig az éltető ösztön adataival kapcsolatban állanak, annyiban az egyik ösztönnek a másikra való hatása azon általános formában folyik le, melyet szemléletileg a reflexmozdulat képében látunk megvalósulva. Ezen forma, mint fentebb máris megjegyeztük, az ösztönöknek az öntudatra való hatásánál is érvényesül.

Felesleges volna e helyen a reflexmozdulatok részletezésébe bocsátkoznunk, miután a physiologusok nagyjai Marshal Hall felfedezését azonnal részletekbe követték s kitűnő írók, a physiologóra támaszkodva, a reflexmozdulatok fontosságát kétségtelenül kimutatták, talán tulságos sulyt is fektetve reá lélektani tekintetben, mint pl. Spencer Herbert, Richet, Lewes, Darwin s a többi. Mégis rá kell ezen helyen arra mutatnunk, a mi ezen mozdulatokat jellemzi t.i. *célszerűségükre* s elkerülhetlen kényszerűségükre.³ Az elsőt illetőleg elég rámutatni arra, hogy az éltető ösztön reflexei a táplálkozásnak szolgálnak (a véredények összehuzódása, a belek mozdulatai, a kiválasztó izmok a mirigyekben stb.); a nemi ösztön reflexmozdulatainak célszerűsége szembeötlő; a mozgató ösztönnek reflexei szemlátomást a védelem és önmegtartás céljainak szolgálnak (ha pl. egy ráknak ollóját külső oldalán érintjük, szétnyújtja, belső érintésnél becsukja; innen az állatok védő eszközeinek használata s a menekülés feltartóztathatatlan mozdulata). S ugyanilyen célszerűséget találunk az embernél. Darwin, mikor egy Cobra üvegtáblás háza előtt megállott, a kigyó hirtelen rohama elől több lépésnyire hátraugrott, bár tudta, hogy az üveg megvédi a marás ellen;⁴ és Plinius említi, hogy 20 gladiátor közül alig volt kettő, a kik váratlan támadásnál szemüket be nem hunynák. A reflexmozdulatok ezen célszerűsége annyira meglepte az első kutatókat (Pflüger békakisérletei, melyeket mások követtek pl. Lewes a tritonokkal), hogy a hátgerincnek tudatosságát és önkényességet tulajdonítani akartak. Mi azonban ezen tényből mást vélünk kiérthetni. Maguk ezen mozdulatok semmi egyebet nem tartalmaznak, mint mozgást, észszerűség vagy értelmesség bennök nincsen; hanem értelmet és észszerű jelentőséget nyernek az által, hogy az egységes öntétre

¹ Ch. Richet. Essai de psych. gén. 61. I. – V.ö. Hermann L. Grundriss der Physiologie. 417.

² Richet i. mű 61. sk. I.

³ Ch. Richet. i. mű 74. I. „fatalité et finalité, voilà les deux caractères essentiels de tout mouvement réflexe.”

⁴ Ch. Darwin. Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen. 39. I. Ném. Carus. 1872.

vonatkoztatjuk. Ezen céljukban birják a mozdulatok intelligens jelentésüket¹ s így a reflexek egyenesen az öntét ideális éhségére utalnak, melynek céljait előmozdítják s melynek önfentartási módját képezik. *Az öntét reflexmozdulatok formájában tartja fen magát.*

A célszerűségeen kívül (és talán ebből folyólag) a reflexmozdulatokat a *kénytelenség* is jellemzi. Már a fenti példákban is látható ezen jellemvonás s oly tapasztalatok, melyeket lefejezett állatokon szereztünk, kétségtelenné teszik a reflexek mechanikus voltát. A lefejezett békák s az agyvelőtől megfosztott galambok célszerű mozdulatokra kényszeríthetők, ha a kellő érző ingert alkalmazzuk; Caligula strucai, melyeknek a circusban futás közben fejüket leütötték, a futást tovább folytatták; a szív verése, a tüdő köhögése, a gyomor emésztése, a pupilla összehúzódása s tágulása, az accomodatío szemnél és fülnél sokkal ismeretesebbek, semhogy magyarázatukkal e helyen foglalkoznunk kellene. Ezen kénytelenség pedig a célszerűség szolgálatában áll; hogy az öntét magát fentarthassa, éppen azért kellett csalhatatlan s feltartóztathatatlan gépezet módjára tevékenységének végbemennie.

A reflexmozdulatok *megakasztása* pedig csak látszólagos eltérés. A reflexmegakasztás tüneténye hosszabb ideje ismeretes s az egész idegzetre szól. Az agy elvágása után a hátgerinci reflexek sokkal szabályosabban és erősebben lépnek fel; békáknál Setschenow az agyban oly centrumokat képes volt kimutatni, melyeknek hatása alatt a hátgerinc reflexmozdulatai megakadnak (pl. a lobi optici), és Simonoff hasonló centrumokat emlősöknél is talált. Az embernél a nervus pneumogastricus ingerlése a szívverést, a n. laryngeus sup. a lélekzést, a pons Varolii az agy összes tevékenységét, egy érző ideg ingerlése a sphincter feszességét szünteti meg. Ezeknek alapján Brown-Séquard a megakasztást (inhibition) ekkép határozza meg: „L'inhibition est un acte, qui suspend temporairement ou anéantit définitivement une fonction, une activité.”² Van pedig háromféle módja az inhibíciónak a) a Setschenow-féle centrumok b) az érző centrumok c) az öntudat általi megakasztás.³

Maga már most a megakasztás processusa nem egyéb mint reflexmozdulat. A megakasztó központ kihát (azaz vetít) az alsó azaz megakasztandó centrumba s hatása eme centrumnak tevékenységét paralizálja vagy legalább gyengíti. Physiologiai magyarázatába nem bocsátkozunk; minden kétségen felül áll azonban maga a tény, hogy az egyes központok egymásra hatnak s kölcsönhatásuk a kölcsönös tevékenységet nemcsak erősítheti, hanem gyengítheti is. Ezen tény pedig a kivetítés (projectio) egy alakja s mint ilyen az öntét célszerűségével összeegyeztethető. A megakasztás kénytelensége nyilvánvaló; célszerűsége pedig azon szabályozó hatásban rejlik, melyet az ösztönnek a közcél alá való hajtásában kifejt. Éppen azért a megakasztás tüneténye sokkal messzebbre hat ki, mint eleinte gondolták; sőt állíthatni, hogy a megakasztás minden reflextevékenységnek kísérője, s szellemi téren hatása nevezetes tünetényekben nyilvánul, mikről a 3-ik szakaszban tüzetesen lesz szó.⁴

16. §. A vetületi sík fogalma s ösztönök szerinti fekvése.

Az öntét reflextevékenysége magában foglalja azon határ gondolatát, a meddig ezen tevékenysége kihát. Minthogy ugyanis az egyes ösztönöknek önálló centrumuk és vezető pályájuk van, melynek végén a szervi készülék az ösztön szemléleti alakjának befejezett voltát jelzi, azért a reflextevékenység nyilván a centrum és ezen végkészülék között halad el. Vajjon ott megállapodik-e? ez más kérdés.

Azon határt, melyben az ösztön tevékenysége megállapodik, az ösztön *vetületi síkjának* fogjuk nevezni. E síkban véget ér az ösztön központjából kiinduló tevékenység s a mennyiben az öntudat közbejátszik, az ösztön tevékenysége ezen síkban szegeztetik. Az ösztön kettős vonatkozásánál pedig a tevékenység kettős határát kell megállapítanunk. Az ösztön ugyanis egyfelől saját magát fejt ki a reflextevékenység által s ezen kifejlés határsíkját a tulajdonképeni vetületi síknak vagyis *fősíknak* nevezzük. E síkban szegeztetik az ösztön reflextevékenysége, a melylyel saját tartalmát a ráhatás ellenében kifejti. Minthogy azonban kivált az éltető és mozgató ösztön a többi ösztönökkel is folytonos összefüggésben áll, a

¹ Így mondja Richet is (Psych. gén. 64. I.) „l'intelligence n'existe pas dans les phénomènes mêmes . . . mais dans leur but”.

² V. ö. A. Cullerre. Magnétisme et hypnotisme. 250. I. 1887.

³ Hermann. Grundriss der Physiol. des Menschen. 423. I. 1870.

⁴ Az inhibition tünetényeit a képek viszonyaiban részletesen tárgyalja Paulhan. L'activité mentale et les éléments de l'esprit. 221-311 I. Paris, 1889. Félix Alcan.

mi azt jelzi, hogy feladatuk egy közös egység fentartása, azért minden ösztön a vele kapcsolatban álló ösztönre is hathat reflexíve s az ösztön ezen kihatását, melylyel nem nyugszik meg ugyan, hanem az izgalmat tovább adja, hogy az összességben megnyugvás s megállapodás jöjjön létre, — az ösztön ezen kihatását *átsugárzásnak* s a relatív megállapodás határát (azon gátat mintegy, a melyen az ösztön hullámai fenakadnak) *átsugárzási sikk*nek nevezzük. A fősíkok tehát, melyekben az ösztön csakis a maga valóságát fentartani azaz specificus tartalmát kifejtetni iparkodik, a következők.

1. Az *éltető ösztön* fősíkja azon szervekben keresendő, melyekben az egész szervezet állandó ingere, a vér, készül; tehát egyfelől a bélrendszerben (gyomor, belek, mellékmirigyek), másfelől a tüdőben s a szívben. Amott a tápanyag hasonítása, emitt a vér tökéletesítése (a piros szín elnyerése) a feladat. A vérkeringés pályája csak vezető szerepet játszik s így a véredényekben az átsugárzási sikkokat fogjuk találni, melyekből az ingerlés a többi ösztönökre átlép, ugymint *a*) az izmokba és csontokba *b*) az érzéki ösztönök formációjába *c*) a jelentő ösztönbe az agykéreg sejtjeiben. Tekintve ezen sikkok fekvését, azokat az öntétben belül találjuk (bár a kerületi tárgyban) s annyiban az éltető ösztön minden sikkját belső sikknak nevezhetjük.

2. A *mozgató ösztön* fősikkját céljához képest, mely közvetítés a külső vagy végleti (excentrikus) tárgy s az öntét között, az izmokban és csontokban kell találnunk, melyeknek mozgása által külső mozdulataink s így külső terünk keletkezik. A mozgató ösztön folytán az öntét a külső tárgyakkal szemben, mint egységes egész, helyét változtatja, azaz a külső térben mozog, s annyiban a fősíkot rajta kívül, tehát a külsőben kell találnunk, melyben annyira elhat, a mennyire az ösztön ereje képesíti. A mozgató ösztön azonban nemcsak az egységnek, hanem a részeknek is szolgál e célra: s azért mindenütt, a hol a külső tér létesítéséről van szó, található. Ott van *a*) az éltetőben, mint a bélrendszernek, a szívnek és a véredényeknek izomfalazata; ott van *b*) az érzéki ösztönben, mint a végkészülék beállításának eszköze (nyelv-, orr-, szemizmok, fülizmok); *c*) ott a jelentő ösztönrel szoros kapcsolatban az arc izmaiban s mindenütt, a hol öntudatos állapotokat kell kifejezni. Az átsugárzási sikkok ennél fogva belső, a mennyiben tevékenységük az öntét fentartására fordul.

3. Az *érzéki ösztönök* vetületi sikkja csak egy van s ez mindeniknél a végkészüléken kívül fekszik, az ösztön azon céljához képest, hogy a külsőt megvalósítsa. Ezen vetületi sikk legtisztábban észlelhető a látásnál, a hallásnál és (kivált eszközök közbeléptével) a tapintásnál; kevésbé az izlelésnél és a szaglásnál, bár mindkettő valóságot létesít s bár a szaglás a hypnotikus állapotok tulérzékenységében nagy távolságra is projiciál.¹ Az érzéki ösztönök átsugárzási sikkjai *a*) a jelentő ösztön, melylyel direct kapcsolatban állanak az agyganglionokból felszálló idegfonalak által *b*) egymás között pl. a látás a hallással, a szag a látással és izléssel *c*) a mozgató ösztönrel, mely kapcsolat ennél fogva kölcsönös (v.ö. 2-ik pont). Az éltető ösztönre visszahatásuk is kétségtelenül bizonyítottatik az érzékek kimerülésének ténye által.

4. A *jelentő ösztön* fősíkja az agykéreg sejtjeiben keresendő. (v.ö. 14. §. 4.)² Minden gondolat ezen belső műhelyben szembesítetik az öntudattal s halovány elvontságát mintha annak köszönné, hogy bizonyos átszűrésen esett keresztül. Ezen tétel ép úgy áll a logikai tevékenységről, mint a beszéd ösztönéről, melynek legbelsőbb műhelye a jelentő ösztön területébe esik. Az átsugárzás sikkjai azonban itt sem hiányoznak. A gondolat átsugárzik *a*) az érzéki ösztönökre, a melyektől érzéki frissiséget s a valóznak megfelelő öltönyt nyer; átsugárzik (többnyire az öntudat közvetítésével) *b*) a mozgató ösztönbe is s visszahat *c*) kimerültségével az éltetőre. A mozgató ösztönre való átsugárzás kivált a beszédnél észlelhető, a melynél a szókép *α*) a látó *β*) a halló *γ*) a kiejtő (szóló és író) centrumokba vetit, hogy megfelelő külső alakot nyerjen.

5. A *nemi ösztön* vetületi sikkja természetes célja szerint külső, az asszony. Minthogy ugyanis a cél, az öntét mását megvalósítani, a mi az ösztönnek pusztán *indoki* természeténél fogva lehetetlen (v.ö. I. 33. §.), — azért szerkezete egyenesen másra s így külsőre utal. Átsugárzási sikkjai: az éltető és mozgató ösztön; de kapcsolata van a jelentő és érzéki ösztönökkel is (többnyire a jelentő közvetítésével; de maga a tapintás és a temperatura adatai, sőt szagok is izgalomba hozzák).

Ha már most az ösztönöket sikkjaik szerint tekintjük, akkor azt találjuk, hogy háromnak fősíkja a külsőben fekszik, ugymint a mozgató, az érzéki és a nemző ösztöné; kettő egészen belső: az éltető és a jelentő ösztöné. Az öntét ennél fogva természeténél fogva arra van utalva, hogy magánkívülre is hasson, vagyis, hogy magának világot teremtsen, a mely az ő szemléleti határain túl terjed alkotásaiban. Kizárólag belső csak az éltető ösztön, melynek minden tevékenysége az ösztönök közti viszonyokra szorítkozik. A fősíkok és átsugárzási sikkok pedig azt mutatják, hogy az átsugárzási sikkok mind belső s így az öntét egységének fentartására szolgálnak; külső sikkok csak egyes oly ösztönöknél fordulnak elő, melyeknek

¹ V.ö. Cullerre. Magnétisme et hypnotisme. 171. I. Paris, 1887.

² Cullerre i. mű 144. I. „les expériences de Ferrier surtout, et quelques faits anatomo-pathologiques tendent à prouver que les régions postérieures sont dévolues à la sensibilité et les régions antérieures à l'intelligence proprement dite”.

természete: a való világ kialakítása. Az átsugárzási sikok azért igazán reflexsikok physiologiai értelemben is; míg a fősikok csak annyiban reflexsikok, a mennyiben az öntét összes tevékenysége kivetítés, a kivetítés pedig az önfentartás módja, külső vagy az ösztönre nézve idegen ingerekkel szemben.

Az egészséges öntétnek másik fele, az *öntudat*, ugyanilyen természetű. Míg az említett ösztönök saját természetű tartalmuk kialakítását fősikjaikban eszközlik s egymással az átsugárzási sikok útján állandó reflexhatásban állanak, — addig az öntudat a maga természetét megőrizve, az öntét másik felével egészben s részben folytonos viszonyban áll. Az *öntudat fősikja* ő maga; a kialakítás csak az öntudat azonosságában, ennek megvalósításában áll. Az én kivetíti magát s, visszazárkózva, magát egységében helyreállítja; mindez az énben, tehát a fősikban történik. Az én azonban csak az öntét fele; hozzátartozását az egészhez abban nyilvánítja, hogy átsugárzási sikjai minden ösztönbe terjednek. Ennek módját és végbemenését megmagyarázni, e helyen még idő előtti lenne. A tény azonban már itt is ki kell tüntetnünk s ez abban áll, hogy az öntudat közvetlenül értesül minden változásról, mely az egyes ösztönökben előáll. Az öntudat értesül az éhség-szomjuságról, értesül az érzéki képekről, a jelentésekről, a szavakról, mondatokról, — mindezt pedig teszi közvetlenül, s ezen körülmény, tekintve az idegrendszer terjedtségét, régen azon gondolatra bírta a megfigyelőket, hogy az öntudatnak, kivált a figyelemnek „vándorlásáról”, a szó térbeli jelentésében beszéljenek (Herbart). Mindezen helyekre az öntudatot az illető ösztönből eredő inger csalja ki s a mikor saját tevékenységét megfigyeli, ez csakugyan a vándorlás képe alatt jelenik meg előtte. Az öntudat ezen módon az öntét egységét realis funkciójával csakugyan megvalósítja s pusztán önigenlése által az öntétre nézve az önállítást s így öntudatos megélést teszi lehetőségé.

17. §. Az öntét végcélja ; a kielégedés fogalma.

Az eddigi fejtegetések mind egy pont felé vezetnek, azon kérdésre t.i. mi az öntét mindeme tevékenységének eredménye? Ezen kérdést úgy is lehet felállítani: mi az öntét végcélja? Mert, habár a cél csak az ok megfordított alakja (l. 104 §. 250 l.)¹, s így „az önfentartás nem cél, hanem eredmény” (u.o. 234 l.)², — mégis, mivel az emberi öntét öntudatos s így saját maga tevékenységeit szabályozhatja, — ezen helyen célról a szó teljes értelmében lehet és szabad szólni. Tehát: mi az öntét tevékenységeinek *eredménye és végcélja?*

Nyilván az első az eredmény megállapítása, mert a cél csak ezen eredményhez képest tűzhető ki. Ezen eredményt az öntét fogalmából vezethetjük le egyenesen. Az öntét, mint tagolt valóság, minden ingerre csak a maga természete szerint felelhet; zárt valóságába sehonnan sem kerülhet semmi s azért változásai csak formaváltozások, olyanok, miket tartalmilag a külső inger nem módosíthat. Az öntét tevékenységének eredménye tehát csak önmaga lehet, változott alakban. Az olyan tevékenységet azonban, melynek eredménye csak ő maga, önfentartásnak nevezzük. *Az öntét tevékenységének összes eredménye az önfentartás, öntudatos célja is csak az önfentartás lehet.*

Ezen önfentartás ép úgy az egész öntétre vonatkozik, mint egyes alkotó mozzanataira; mert hiszen az egész csak ezen részekben tartja fenn magát. Már pedig tudjuk, hogy az öntét két egyrangú félnek szerves egysége: az én és nemén, az öntudat és a kerületi tárgy egysége. Az önfentartás mindkettőre szól egyaránt; kezdjük azonban a fejtegetést az utóbbinál, mely relative önálló valóság.

Az öntét első önfentartási ténye az én-nemén szétválása; további ténye a nemén különödése, melyet reflexív munkának ismertünk fel. Ezen reflexív munka azt jelenti s eredményezi, hogy az ösztön folyton bőségesebb tagosodást ölt magára mi által lényeges tartalma rá nézve valósággá válik (holott azelőtt csak δύναμις, lehetőség, vala). Ezen tagosodás folytonos projectio az inger ellenében, azaz reflexív természetű; a reflex munka által az ösztön térbeli alakot nyer azaz valósággá lesz szemléletileg is. A projectio ennél fogva evolutio, fejlődés s e kifejlés az ösztön megvalósulása. Már pedig ezen fejlődésnek kiindulása a centrum, határa a vetületi sík; az ösztön tevékenységének eredménye tehát a tartalomnak a vetületi síkba való kihelyezése. E kihelyezés megakasztása az öntét tevékenységének megakasztása (betegségben, halálban); azonban az öntét minden megakasztás ellenében önerővel maga lényegét kifejteni törekszik. A megakasztással szemben annál fogva az ösztön ereje mindig projectióban nyilvánul, mely projectio a megakasztás megszüntetését s így az ösztönnek valóban *helyreállítását* (restitúcióját) célozza. *Az ösztön ezen restitúciója*, a mely annak projectív kifejlésével azonos, *az ösztön obiectív kielégedésének*

¹ Az elektronikus kiadásban a 115. l. [Mikes International Szerk.]

² Az elektronikus kiadásban a 109. l. [Mikes International Szerk.]

nevezhető.

További lépéseinket megelőzőleg két pontot kell tisztába hoznunk. Az első az inger és ezen reactio közti viszonyra vonatkozik s kérdésünk ez: van-e a kettő között arányosság, ha az ösztön kielégedni óhajt? Ezen kérdést már az I. r. 33. §-ában fejtegettük s itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az inger a reactiohoz nem egyenlőségi viszonyban áll, csekély inger is idézhet elő erős ösztöni reactiót; hanem az is bizonyos, hogy, normális viszonyok között, minél nagyobb az inger, annál nagyobb a reactio ereje is. Ennek a viszonyoknak öntudatos alakját később fogjuk megállapítani; most csak annak feltüntetésére szorítokozunk, hogy az ösztön egészsége ezen reactio arányosságától függ. Az éltető ösztön csak addig egészséges, míg az ingert (ételt) céljaira átidomítja; a falánkság ép oly betegség, mint a gyenge emésztés, s a mozgás, mely csak a mozgási képek felléptetéseig halad, anélkül, hogy külsővé válnék, az ösztön egészségét ép oly kétesnek mutatja, mint ama nyugtalan izgás-mozgás, mely a tulérzékeny izomzat állapotát képezi.

A másik kérdés továbbra vezet, mikor azt akarja megtudni: vajon a restitutio igazán nyereség-e az ösztönre és az öntétre nézve? Ezen kérdés később bővebben fog foglalkoztatni; egyelőre megjegyezzük, hogy az ösztön az inger által megszorítást szenved, melyet a belső reactio megszüntet. Ezen egyensúlyozás által ennél fogva úgy látszik az ösztön semmit sem nyer. S tartalmi tekintetben az öntét sem mint egység, sem részeiben se nem nyerhet, se nem veszíthet; még az elgyengülés sem tekinthető tartalmi, hanem csak formai veszteségnek. Formailag azonban minden ösztöni reactio, amely sikerül, nyereség. Az öntét ugyanis ezen projectiói által első időben térbeli alakot nyer, kifejlik, s így ezen (anyagilag is észlelhető) gyarapodása rá nézve nyereség. A gyermek testi szerveinek fejlődését az idegpályák gyakoroltsága követi, sőt többnyire az egész szemléleti alak erősödése (elhízás) is; ezt követi az öntudatos tevékenységek kifejlése, melylyel párhuzamosan az agyvelő súlyának emelkedése halad. Ezen növekedés tart az 1—50. évig s 331 gr.-tól 1374 gr.-ig halad (1—20 évig); következik csekély csökkenés 1357 gr. (20—30 év), újra emelkedés 1366 gr.-ig (30—40 év), mely időtől kezdve a csökkenés 1284 gr.-ig terjed (40—90 év).¹ Ezen szemléleti növekedéssel halad a szellemi vagy jelentő gyarapodás, mely az öntudat uralmában s a karakter plastikus kidomborodásában ér véget. Az egész öntétre nézve azonban ezen reactio mindenesetre nyereséget jelent; mert a mi eredetileg az öntét nemtudatos tartalmát képezte, az ezen küzdelmek között öntudatos birtokává válik; s ugyan mi nagyobbat nyerhet az ember, mint maga magát? (értem ide a nemi ösztön sikeres funkciójának eredményeit is).

Visszatérve kiindulásunkhoz tehát azt állítjuk, hogy az öntét egyes alkotó tényezőinek, az ösztönöknek, tevékenysége a kielégedésben, azaz a sikeres projectióban bírja célját. Ámde ha valamennyi ösztönnek egyenként ez a célja, akkor azoknak egységében is ez lesz a természetes eredmény. A mennyiben pedig az egyes ösztönök összehatása az egység fenállását okozza, annyiban az egyik ösztön a másikat támogatja s az átsugárzási síkokban kölcsönös segélyezésben részesíti. Ezen összefüggés folytán keletkezik az ösztönök között az actio körfolyamata, a melynek eredménye az ingerelt ösztönnek a többiek általi elősegítése s így az öntét végleges egyensúlyba kerülése vagyis az *öntét objectiv kielégedése*.

Az öntétnek azonban van egy másik fele is, az öntudat, melynek functója, mint ismételtén láttuk (v.ö. 8. 14. §§.), az öntétet való egységbe foglalja össze. Egyetemes kapcsoltságánál fogva az öntudat minden ösztöni nyilvánulást kíséri s szerepe az, hogy mindenüvé betérjedő hatásával az öntét egyes ösztöneinek állapotáról értesülve, azoknak egyensúlyát megindítsa. Magában ugyanis tartalom nem lévén, egész tevékenysége az önállításban s így mindannak elhárításában áll, a mi ez önállításnak utját elállhatná. Ekkép az öntudat szerepe kizárólag az igazgatás és megindítás funkciójában áll s épen ez által igen nagyfontosságú az öntét objectiv kielégedésére nézve is. Ezen folyamat megérdemli és megköveteli, hogy lebonyolódását lépésenként kísérjük.

Az öntudat, mint a 14. §-ban láttuk, csak bizonyos körülmények beálltával nyilvánul. Feltéve, hogy ezen körülmények csakugyan beállottak, az ösztön minden változása az öntudatra bizonyos, később kifejtendő, hatással van. Ha az ösztön tevékenysége megakad, akkor az öntudat ezen megakasztást, mint saját állapotát, megérzi s természete szerint tőle szabadulni óhajt. Ezen szabadulás két lépéshez van kötve: 1. az öntudat, mint az (én=én) egysége, mindennek előtti a maga azonosságát őrzi meg, azáltal, hogy a megakasztó ösztönt magából kihelyezi. Ez az öntudatnak, mint önálló tényezőnek, az önfentartási tette, melyet a kivetítés, szegzés és figyelmezés tüneményeiben ismerünk s később tüzetesen fejtegetünk. Ezen önállítás azonban csak formailag restituálja az öntudatot; az ösztönök sikertelen vergődése vagy diadalmos kifejlése az öntudatnak is megadja a színezetet (öröm és fájdalom, élv és kin alakjában), s az öntudat ezen színezete amaz önállítással nincs elhárítva. Épen azért szükséges a 2-dik lépés, mely abban áll, hogy az ösztön egyensúlyozását megindítja. Mi módon történik ez, azt a 2-dik szakasz részletekben fogja felmutatni; most csak annyit lehet biztosan állítani, hogy az öntudat ezen színezetes állapota meg nem szűnik, a meddig

¹ Boyd mérései szerint v.ö. *Sergi Psychol. Phys.* 123. I.

az ösztön, melynek állapota (akár képes, akár kinos) előhozta, az illető állapotban leledzik. Az öntudat tehát kielégszik az ösztönök kielégedésével, — a mi az öntét kielégedését s az öntudatnak íunctionalis egybetartozását jelzi, — önállítása merően formai dolog, melylyel az ösztönök egysége egyensúlyozását még el nem éri.

Összefoglalva ezen §. fejtegetéseit, a következő nevezetes eredményt nyerjük. Az öntét, mint ösztönök egysége, természeténél fogva önmagát tartja fenn; ezen önfentartás csakis a saját tartalmának kifejtésében, tehát projectióban áll. Fentartja pedig magát az egyes ösztön, az ösztönök öntudatlan egysége vagyis a kerületi tárgy és végre fentartja magát az öntét, mint az én és neménnek egysége. Az önfentartás a két előbbinél az ösztön restitúciója, mely egész öntudatlanul is mehet végbe. Az énnel önfentartásával az öntét teljes öntudatos kifejtése vagyis lényeges és való restitúciója áll be; az ösztönök szorultságát az én az által távolítja el, hogy más velők kapcsolatos ösztönök tevékenységét indítja meg. Ekképen az öntét egész tevékenységének eredménye az önfentartás s a mennyiben az öntudat is hozzájárul, az *öntét végcélja a kielégedés*. A kielégedés pedig nem egyéb, mint az öntét kifejlése, s öntudatos alakká változása annak, a mi az ösztönök természeti tartalmát képezi öntudatlanul. Teendőnk már most, ennek részletekben kimutatni a törvényét.

18. §. Az ösztön részszerű nyilvánulása : a kép.

Valamint az öntét magában, mielőtt egyes ösztönökben fellépne, csak szükségképeni gondolat, melynek azonban valósága maga az ösztön, — ép úgy viszont az ösztön magában abstract vonás, melynek tartalma az, amit tesz, nevezetesen az *öntudat előtt* tesz. Az ösztön ezen nyilvánulását, mely az öntudatnak megjelenik, képnek (Vorstellung) nevezzük. Ezen nyilvánuláshoz a következő határoló gondolatok füzendők. Mindenekelőtt, a mennyiben cselekvés, indító okára vagyunk utalva, melyet *ingernek* (Reiz) nevezünk; továbbá az ösztön, kép gyanánt, már az öntudat korlátoltsága miatt sem jelentkezhetik abstract egészében, hanem concret részszerű alakban s így a kép az ösztön *részszerű* nyilvánulása; végre figyelmen kívül nem hagyandó, hogy a *kép csak az öntudatra nézve kép*, s ezen vonatkozás nélkül egyáltalában nem ismerhető. Az öntudat az, mely az ösztön változását megérti vagyis melynek az ösztön nyilvánul. *A kép tehát az ösztönnek részszerű nyilvánulása az öntudat előtt.*

Ezen felfogás, míg egyfelől a physiologiai és spiritualistikus nézetektől eltér, másfelől magában foglalja azon elemeket is, melyek mind a kettőt alkalmazhatni engedik. Mert az ösztön maga szellemi természetű, azaz jelentéssel bíró mozzanata az öntétnek; másfelől pedig az ösztön szemléleti alakját az idegrendszerben ismertük fel. S így jelentése és szemléleti képe egyformán érvényre jut ezen, a physiologiai magyarázattól nem sokban eltérő, conceptionokban. A physiologiai irány ugyanis a képben az idegállomány eredeti elváltozását érti, mely körülmények között öntudatunkba is eljut, a nélkül, hogy ez rá nézve szükséges volna.¹ Mi ezen tant csak szemléleti segédgondolatul ismerjük el, melyre a lelki tünetmények emlékezeti megmaradása rávezet; magában véve azonban e nemtudatos elváltozást képnek nem nevezzük, nehogy más tényekből látszassunk kiindulni, mint az öntudat közvetlen adataiból. A spiritualistikus tan viszont a kép jelentését sürgeti helyesen; hanem a lélek egyszerűsége mellett a képek tartalmának vagy jelentésének sokféleségét magyarázni nem bírja. Minthogy azonban tényleg az egyes képek egymásra vissza nem vezethető természetűek, — azért, nehogy abstractiókat valóságul állítsunk, a képnek alapját sem a homogén idegállományban, sem az egyszerű lélekben, hanem önálló jelentésű ösztönben keressük.

Milyennek kell már most az ösztön eme részszerű nyilvánulását gondolnunk? Minthogy az ösztön jelentése nem változhatik, azért az egész elváltozás csak *formai* lehet. Változik pedig formailag úgy, hogy térbeli alakja változik. Minthogy pedig az ösztön csak úgy foglalhat tért, hogy abba kifejlik, azért formai elváltozása csak e térből való kizorításban, azaz *térvesztésben* nyilvánulhat. Ha tehát az inger az ösztönre hat, akkor az ösztön e hatás folytán szabad kifejltségében megzavartatik, megkötetik s tért veszít.

Az ösztönnek ezen vesztesége azonban nem *egy részé*, hanem az egészé s azért az ösztön egész hosszában (lényegében ismeretlen) változást hoz elő. Ezen elváltozás tehát legelőször is az ösztön centrumáig hat el. Minthogy azonban e centrumot merev önállitásnak kell gondolni (v.ö. II. 15. §. a.), azért e centrum a támadás ellen visszahat s eredeti helyét visszaszerezni vagyis a változást kivetíteni s a veszteséget pótolni törekszik. Minden inger annál fogva az ösztön elváltozását okozva, annak reakcióját idézi elő, melylyel a centralis, rejlő erő a kerületi veszteség helyébe projiciálja. Ilyen reakcióval van dolgunk a természet gyógyító erejében. A lehámlott bőrsejteket ujjakkal pótolja, a kigyuladt szerveket új sejtek képződésével gyógyítja, csontok repedését és törését újra beforrasztja, sebhelyeket behegeszt; a hol valami

¹ Ez a materialismus és sensualismusnak alaptana, melyen a „nemtudatos” kép fogalma is alapul (pl. Wundtnál).

testrészek munkát kifejt, ott a felhasznált erőt új vér affluxiójával pótolja: sőt alsóbb állatoknál (pl. rák, salamandra) csontokat egészben vagy egyes mozgató szerveket ujanőveszt (a rák ollói). Mindezek nem egyebek, mint az ösztön centrumának projectiói, melyekkel az öntét maga épségét megőrzi.

Mindezek máris a képet jelzik, de csak tartalmilag. Tartalmilag ugyanis ezentúl a képbe semmi se kerül többé, — s még sem nevezhetjük ezt képnek, mert a képnek jelentése csak az alánnyal szemben van, mely azt felfogja. Ezen szükséges relációba az ösztön elváltozása az által kerül, hogy az öntudatig vagy az éniig elhatol. Ez pedig az öntét két felének szoros összetartozása folytán minden erősebb ingernél bekövetkezik. Az ösztön térvesztése ugyanis csak látszólag helyi érdekű; minthogy azonban az ösztönnek csak az öntét egységében van jelentősége, ennél fogva a térvesztés az egész öntétre s így az öntudatra is kiterjed. Az öntudat már most a maga részéről először a saját azonosságát őrzi meg, azután magától eltaszítja az ingerlő ösztönt s a támadás pontjára kivetíti. A mint ez megtörtént, a pusztá ösztönkötés az öntudatra jelentőséggel vonatkozik, — s az egyszerű elváltozásból lesz természetében megértett ösztöni állapot vagyis kép. A kép ennél fogva már az alany és tárgy egysége; a képben az öntudat és az ösztöni centrum reactiói egyesülnek s az ingert a vetületi síkban lepik. Ezen projectio reflexmozdulatilag áll be s az ösztöni centrum és az öntudat felszabadulásával jár; kezdete a képnek a kötés, vége az öntudat és az ösztön kioldása s így önállítása vagy kifejlése.

A kép ezen magyarázata lényegileg az Aristotelesi felfogáshoz csatlakozik, mely szerint az érzéklet változás (ἀλλοίωσις), mozgás az érzékben. Különbözik tőle abban, hogy e változáshoz annak tudatosságát is követeli s így a neoplatonikusok tanával megtoldja (Plotinos, kinek tanát Nemesios így adja: „ἔστι δὲ αἴσθησις οὐκ ἀλλοίωσις [nemcsak], ἀλλὰ διάγνωσις ἀλλοιώεως, ἀλλοιούται μὲν γὰρ τὰ αἰσθητήρια”). A physiologiai magyarázat és spiritualismus sem jutottak ezen túl; s azonfelül megbírhatlan bonyodalmakba merülnek. Mert ha már magát az idegváltozást képnek akarnók nevezni, akkor eltekintve ezen magában ellenmondó conceptiótól, kérdeznünk kell: mi történik az idegben elváltozása esetén? Voltaképpen ezt senki sem tudja: de az idegmechanika szerint¹ a változás sejtről sejtre halad (vagy atomusról atomusra) egészen a centrumig, a honnan nincs haladás többé. Ezen elváltozás az idegatomusok „rejlő energiájának” élő erővé való elváltozása. Azután lesz belőle szellemi állapot s ez az alanyra nézve kép. Ugy hiszem, az idegmechanika nehézkes apparátusa semmivel sem hozott ki többet, mint a mi deductiónk. Az idegállomány tevékenysége a centrum felé vettetik, — azaz az ideg ereje a végkészülékben tért vesz; az idegcentrumban felhalmozott energia élő erővé lesz, — azaz az ösztön continuuma kioldódik s erőként működik. Azután az idegmechanika átugrik a szellemre, mire nekünk nincs szükségünk, mivel az idegrendszerben az öntét szemléleti alakját ismertük fel; s végre beáll az öntudat szembesítő actusa, miáltal a változást az öntudattól különbözőnek, másnak bélyegzi s ezen más rá nézve a kép. A különbség köztünk csak az, hogy mi meg bírjuk érteni, miért érezzük a keménységet az ujj hegyén, — ellenben az idegmechanika kénytelen complicált értelmi munkához folyamodni, hogy a localisatiót megmagyarázhassa.

Nyilván való tehát, hogy a kép egyetlen felfogása az, hogy ösztönkötésből eredő ösztönrestitutio, mely a centralis ösztön és az öntudat izalmát szükségképpen követeli. A meddig a kötés az idegpályában halad, ezt az állapotot csak azon feltétel mellett szabad képnek nevezni, hogy egy alanyt gondolunk hozzá, mely ezen állapotban szemléli. Ez azonban csak fictio; s ha mi ezentúl az idegváltozást egyszerűen képnek fogjuk nevezni, akkor mindig hozzá gondoljuk az alanyt s tudni fogjuk, hogy ezen kép csak azért kép, mert azzá lehet, a mennyiben az ösztönnek szellemi jelentése az öntudat előtt megjelenik.

19. §. Az ösztönök pusztá képei (életető, mozgató, nemző, érzéki ösztönök).

Szem előtt tartván a képnek fent adott jelentését, külön-külön kell az egyes ösztönök változásait megvizsgálnunk, hogy azok pusztá képeit megismerjük. Pusztá vagy egyszerű képnek nevezzük pedig az ösztön azon változását, mely az öntudatban közvetlenül fellép; ettől az *átvitt* vagy reflectált ösztöni képet jól kell megkülönböztetni, mely az ösztönt úgy állítja az öntudat elé, a mint más ösztön képeiben tükröződik. Pl. pusztá kép az éhség; átvitt kép az ennek megfelelő gyomorállapot. Ezen alkalommal a complicatióktól eltekintünk s csak az egyes ösztönök pusztá képeit fogjuk felsorolni.

1. Az *életető ösztön* két ágánál a következő pusztá képek állanak elő.

¹ V.ö. Ladd G. Elements of Physiol. Psych. Part. I. ch. 7. és Wundt Vilm. Phys. Psych. I. 229. sk. I. „Physiolog. Mechanik der Nervensubstanz.”

a) Az emésztő ösztön megkötése az éhség és szomjúság képeit szolgáltatja, valamint az ezekkel rokon jóllakottság, undor és a megrongált ösztönből fakadó betegségi érzet adatai. A centrum ezen végkötés által ingereltetvén, az éhséggel járó physiologiai tünetekben jelenti egyúttszenvetését, — mely az öntudatba terjedve s onnan az éltető ösztön síkjába vetítve az éhség és szomjúság képében jelentkeznek. Az éltető ösztön képei tömegesek, még elhelyezésük is bizonytalan, mivel az éltető ösztön megkötése nem helyi, hanem elterjedt, természetű.

b) Ugyanezen tünetmennyeket tapasztaljuk a *vérképző ösztönnél*, melynek megkötése a nehéz lélekzéstől a fuldoklásig fokozódik s általános hiányánál fogva csak az egész szervbe (tüdőbe, szivbe stb.) vetítettik, a helynek pontos megjelölése nélkül.

2. A *mozgató ösztön* pusztá képei 3 alakban ismeretesek; az egyik a fáradtság, a második az izomérzet, a harmadik csoport az innervatio érzeteit mutatja.

A *fáradtság érzete* a mozgató ösztön kötöttségét jelzi általában; a részletes elhelyezésre pedig közvetlen utbaigazítónk a mozgató idegpálya és a látó ösztön. Amaz a kettős vezetőképesség alapján a fáradt testrésztbe vetíti a kötést s így a képet; emez a saját rendezett térvizonyaiba illeszti bele a fáradtság érzetét.

Az *izomérzet* eredete a mozgató ösztön reakciójában keresendő. Legyen ezen érzet akár „passiv”, akár „activ” jellemű, mindenkor annak a reakciónak jelzője, melyet a mozgató centrum a kötés ellen kifejtett. A nyomást az ellenállásból, az erő kifejtést a spontán munka érzetéből, azaz mindakét esetben a reakcióból ítéljük meg. A kivetítés útja a kötés haladási útjával néha ugyanaz, máskor tőle különböző vagyis néha a motor maga az érzéklet s így a kép közvetítője (s ezt Bain is így tanítja), máskor érző szálak által más viszonyok közé vezetetik (erre szolgálnak a Sachs által az izmokban felfedezett sensitiv szálak) Leyden és Bernhardt azon tapasztalata, mely szerint a bőr érzéketlensége mellett a súlyok emelése iránti érzékenység változatlanul megmarad, — a mozgató ideg érzékenységét azaz képalkotásra való képességét bizonyítja. Ezen gondolon alapul E. H. Weber „erőérzéke”, Ch. Bell „izomérzéke” (miben Arnold W. és Bernard Cl. a lefejezett békákon tett kísérleteik alapján egyeznek), míg Joh. Müller az innervatióra hivatkozva, ezen tünetmennyek centralis okára utalt.

A mozgató ösztön ezen különállóságát legvilágosabban mutatja a beidegzés érzete (innervatio). Az innervatio érzetére vonatkozó szemléleti constructiókat (pl. *Wundt* Physiol. Psych. I. 240—370. I.) hálásan elismerve, az innervatio két forrását találjuk: az *automatikus* innervatiót, a mint azt az alsóbb centrumok végzik, a minek specialis esete a reflexmozdulat, mint mozdulat; és a *spontan* innervatiót, melynek forrása az öntudat és a mozgató terület agykéregbeli sejtjei. Az innervatio nyilván a mozgató ösztön tevékenysége, még pedig reakciója, legyen annak ingere akár tudatos, akár nemtudatos. Eredménye a térteremtés mozgás által, vagyis a belső térnek kialakítása külső szemléleti térré. A mozgásba hozott végtagok ugyanis, a látó ösztön által felfogva, az ebben magában is meglevő térszemléletet concret alakká kidomborítva, a realis térnek képét alkotják meg.

A mozgató ösztön képei ennél fogva kötésből erednek, reakcióban állanak s jelentésük épen a mozgás. Ezen mozgás közvetlenül erőérzet, mely izom- és beidegzési érzet alakjában jut tudatunkba s az öntudat által a kötés helyére kihelyezve a végkészülék térváltoztatását eszközli. A kötés és pótlása (realiter is) ugyanaz.

3. A *nemző ösztön* nagy alakzatánál, különös bonyolultsága folytán, még könnyebben történik összetévesztés pusztá és rávitt képek között. Minden kísérő tünetmennytől eltekintve, a nemző ösztön pusztá képadata a) a *nemi gerjedelem*, mely tömeges kép, mivel a nemző ösztön csekély különödöttséget mutat s mindig teljes continuumával lép fel. Az egyéniséget minden ízében átható és megrendítő ezen gerjedelem kivált az ivarpár láttára keletkezik s minden egyéb tevékenységet háttérbe szorító lángként, emésztli a többi ösztönöket. A nemi gerjedelemtől lényegesen különbözik b) a *kéjérzet*, mely az ösztön kielégedését jelzi, s a gerjedelem utóalakja c) a nemi *lankadság*, mely specifice más természetű, mint akármely egyéb ideg- vagy izomfáradtság. Minden egyéb, a mit még a nemi ösztönnek tulajdonítanak, csak complicatiójából ered. Ezen általános képek is csak akkor származnak, mikor az ösztön térbeli fejlettségét elérte s akkor organikus kötöttsége folytán vettetik az öntudatra, mely az állapotot mindaddig nem érti, míg az ösztön a coitus által kielégedését meg nem nyerte.

Azon indokolatlan korlátoltság, melyben az érzék (αἴσθησις, *sensus*) fogalmát rendesen veszik, nehézségeket okoz abban, hogy ezen három, most taglalt ösztönt *érezeknek* nevezzük. Szükségét ugyan sokszor érezték s azért találtak fel egy „közérzék” (*Vitalsinn*), mely mind arról értesítene, a mit szorosan vett érzékek be nem fogadnak (az *organic feelings*, Bain-nél) s ugyanezen szükségnek kifejezője az „izomérzék” (*Muskelsinn*) követelése. Az érzék fogalma eredetileg sokkal tágabb volt; *sensus* (Cicero, Livius,

Lucretiusnál) nemcsak az érzést, hanem az érző erőit is jelentette s ugyanez rejlik az eredeti αἰσθησις -ben, melyet még Aristoteles is épen így használt. Az egész zavarnak azt hiszem a német „Sinn” okozója, mely a mi terminológiánkra azért volt rossz hatással, mivel ezen német terminus nem a lélektan, hanem az ismeretelmélet körébe tartozó kategória. A „Sinn” eredetileg nem érzék, hanem értelem (Bedeutung), tehát gondolkodási kategória; oly értelemben véve az érzéket, mintha a tárgyak jelentőségét, tehát csak a külsőre vonatkozó adatokat szolgáltatná, — a sensus fogalma egészen megváltozott és elromlott. Mert a sensus nem mond semmit arról, vajjon külső-e valami adatnak megfelelője (a mennyiben ez már gondolkodási eredmény s meggyőződés). Ha tehát az αἰσθησις eredeti jelentésére visszatérünk, akkor érzék alatt oly tevékenységet kell értenünk, mely az öntudatnak határozott minőségű képeket szolgáltat; az *öntudatnak*, mert hiszen magában véve egy érzék sem felfogó, hanem pusztán csak befogadó, lévén a felfogás az öntudat mivelete. Azon értelemben pedig, melyben mi az érzék fogalmát a 14. §-ban vettük, ezen név az eddigi ösztöni alakzatokat ép úgy megilleti, mint a képző ösztönöket. Szabad annál fogva egész jogosan beszélünk emésztő, valamint vérérzékről és izomérzékről, miután a 13. §. mindezek számára külön végkészüléket, a 14. §-ban azok elhelyezését s külön pályáját, ezen §-ban pedig minőségileg különböző adataikat kimutattuk. A képező ösztönök az előbbienektől csak abban különböznek, hogy amazok az érzéki alakzatokat nem tükröztetik vissza, míg emezek arra is képesek s annyiban az öntét egészen sajátos oldalát tüntetik fel. E sajátos vonás okozza, hogy az öntét oekonomiájában ama külső és a belső ösztönök közt középhelyet foglalnak, s így rajtuk halad át amaz előbbi ösztönök megvalósulása, azaz általok keletkezik amazoknak tárgyi képe, melyhez pusztá képeiket fűzzük. Minthogy azonban a nyelv más terminust ezen tevékenységek számára nem teremtett, azért (a fenti clausulát megtartva) az érzéki ösztönök neve alatt a szokásos 5 érzék erejét fogjuk érteni.

4. Az *érzéki ösztönök* neve alatt tehát a rendes 5 érzéket foglaljuk össze. Tekintve pusztá képeik természetét, a reductio lehetetlensége közöttük azonnal világos. Mi ugyan meg birjuk érteni, milyen hangtani törvények szerint változhatik egy alapgyök az egyes nyelvekben külön jelentésű szavakká (pl. pat, πετ-, cad); de arra nincs semmi törvényünk, mely az egyszerű pusztá tapintási adatból fényadatok eredetét magyarázhatná. Ezen visszavezethetlenség alapján jogunk van többféle érzéket megkülönböztetni.

a) A *tapintás* által nyújtott adatok nagyrészt a mozgató ösztön adataival vannak kapcsolva s azért tisztán tapintási természetük nehezen feltüntethető. Le kell ezen adatok sommájából vonni az izomérzeteket, melyek tisztán mozgási képek; le a nyomás érzeteit, melyek szintén az izomérzetekből erednek. Ellenben tapintási adatok a temperatura érzetei és a tapintási helyadatok. Az újabb kutatások¹ a tapintási és mozgási ösztön számára ugyanazon területben jelöltek ki helyeket, a mi a kétféle adat rokonságát külsőleg is jelezné. Vajjon azonban a temperatura adatai nem-e egyetemes adatok, melyeket az éltető ösztön vérképző része, minden szervbe betervedő általánosságánál fogva, minden szervnek idegével közöl, — e helyen adatok hiányában kutatni nem akarjuk. Pusztá tapintási adatokul tehát csak a Weber E. H. kutatásaiból ismeretes helyadatokot akarjuk tekinteni. Ez adatokat határozottan meg lehet különböztetni az éltető és mozgató ösztön adataitól, a mennyiben belőlük az éltető ösztön képeinél előforduló vonatkozás az érzésre és az erő kifejtés vonása hiányzik, mely a mozgató ösztön képeit jellemzi. A tapintási adat pusztán az érintkezés tényének kifejezése. Az érintés a n. trigeminus szálaire gyakorolt hatás és kötés, mely vagy a mozgató szálakra átterjed (a mi a két terület összeeső fekvésénél fogva egyszerű reflex), vagy pedig az öntudat által a végkészülékbe kivetítettik. A *tapintási kép azért csak az érintés azaz lét adatát jelenti*, melyből általában a valóznak ellenállására jutunk; a localisatió pedig épen az öntudat kivetítése folytán kapcsolódik a pusztá képpel. Minden egyéb adat más ösztönök járuléka a tapintáshoz.

b) A *szaglás* már határozottabb tartalmu képeket alkot; a jó és rossz szagok disiunctiója már az öntudat ítélete a szagok felett, melyek magukban véve nem egyebek, mint a n. olfactorius részszere nyilvánulásai. Miben birja tulajdonképeni alapját a szagok skálája, megmondani nem birjuk; mert nem tudjuk, vajjon az ösztön maga tagolt-e vagy pedig, a mi valószínűbb, ugyanazon egységes ösztön érzeti módosulataival van-e dolgunk. Az illatok Linné-féle felosztása csak az ingerekben helyezi el a különbséget, — ámbár épen a különféleség arra látszik utalni, hogy az ösztönben különböző módosulatokat vegyünk fel. Linné ugyanis az illatokat 7 főcsoportra osztja: 1. aromatikuss illatok pl. szekfű, babér; 2. jó illatok (fragrant) pl. liliom, sáfrán, jasmine; 3. ambrosiakus pl. moschus és ambra; 4. hagymások pl. Assa foetida; 5. bűdösök pl. orchis hircina; 6. mérgesek pl. a solanum fajtái; 7. émelyítő. pl. tök és ugorka (Longet után *Bain*. The Senses and the Intellect 3 d. ed. 153). Adatai annál fogva „ismeretlen berendezésű discret változatosságot” mutatnak (Wundt), melynek egyes fokai között átmenetek lehetségesek. Akármiképp fogjuk fel az ösztönt magában, a kép itt is a continuumnak megkötése s így centralis kioldása, mely az orrnak szagló részébe kivetítettik.

¹ Ladd. Elem. of Physiol. Psych. 412. sk. l.

c) Ugyanilyen természetű az *izlelő ösztön*. Képei az előbbeniektől határozott minőségük által különböznek s 6 alakban léphetnek fel, ugymint: savanyu, édes, keserű, sós, alkalikus és fémes izekként (Wundt I. 382). Ezen sorozat különben általánosan elfogadva nincsen; Vintschgau M. említi, hogy Bravo és Willis 9, Linné 10, Haller 5, Luchtmanns 11, Horn 5, Clericus 3 (dulcis, amarus, acidus — 1722-ben), Zenneck és Valentin 2 izt (édes és keserű), mások 4 et: édes, savanyu, sós, keserű (mint ő maga is) fogadnak el. Az adatok skálájának megértésére némelyek (Vintschgau) az izlelő idegek különböző specif. energiájához folyamodnak, melynek kiegészítőjéül magában az ösztönben differenciát kellene állítani. A mennyiben egyik iz a másikból nem volna levezethető, az izlelő ösztön continuumát ilyen tagolt valóságul kellene felfogni. A kép az öntudat által a kötés pontjára vetítették s minden tárgyi magyarázat (pl. cukor v. más, mint ok) más ösztön járuléka.

d) A *hallás ösztönének* pusztá képei a hangok, melyeket magasságuk és színezetük szerint különböztetünk meg. A kép az acusticus végére vetítették; a tárgyi magyarázat más ösztön járuléka.

e) A *látás ösztönének* pusztá képe a fény és a szín. Minőségileg a fekete ép oly szín, mint a fehér. A különbözőt színek közül, a mint a spectrum mutatja, fő színek a piros, zöld, kék, — pótszínek azok, melyek egymást fehér színné kiegészítik. A fényadatokon kívül a szemideg egyebeket pusztá képekként nem nyújt; minden látási kép ösztönök complexusa. A kép az öntudat által a fény forrásáig vetítették ki.

Mielőtt már most haladnánk, jó lesz az érzéki ösztönök közös tulajdonságairól, valamint eltéréseik minőségéről magunknak számot adni. Közös bennük mindennek előtt az, hogy *egyértelmű* képeket szolgáltatnak, úgy, hogy az illatok minden alakja a szaglás természetének kifejezője; különbözőségük az, hogy az 5 érzéki ösztön adatai egymással *összmérhetlenek*, azaz teljesen kizárók. Közös valamennyiökben az, hogy a kép az ösztön végkötéséből ered s így a centralis reactió jellemével bír; különböző az, hogy némelyiknél a vetítés a végkészülékig terjed (pl. iz, szag, tapintás), másoknál azon túl halad (hallás, látás). Közös valamennyiben, hogy az éntől különbözőt jelentenek; különböző, hogy mindenik más alakban állítja elő ezen mást vagy tárgyat. Végül fundamentális különbséget tapasztalunk a látás és a többi ösztönök között. Ezen jellemző abban áll, hogy a látás ösztönét minden más ösztön megkötheti, a mennyiben t.i. térbeli valóságot nyert, — a mely tulajdonság a tapintásnál is megvan ugyan, de csekélyebb mértékben. Ellenben a többi érzékek egymás által le nem köthetők pl. az izlelés nem hat a hallásra, sem a hallás a szaglásra. De igenis az izlelés külső alakja visszatükröződik a látásban, úgy mint minden egyéb érzék. Az érzékek tevékenysége vagyis a pusztá kép mindig szemléleti alakhoz köthető; ellenben nem köthető egyik sem hallási vagy izlelési vagy szaglási alakhoz. A látás ennél fogva az egyetemes képalkotó ösztön, s ezen működésében a tapintó ösztön és a mozgató segítik.

Mindenütt azonban a kép eredetét kötéshez látjuk kötve, mely a centrumból az ösztön vetületi síkjába vetítették, mi által az ösztön kötése pótolatik. A kép által tehát az ösztön helyreáll s annyiban kerületileg restituálódik.

20. §. A jelentő ösztön képei ; szóképek.

A képező ösztönök további fajtát 5. a *jelentő* vagy *értelmi* vagy köznéven *gondolkodási ösztönben* találjuk. Ezen ösztön számára Lussana nyomán már a középpontot is megállapítottuk az agykéregben vagyis a felső centrumokban (14. §.) s most szükség kimutatni, hogy ezen centrumok tevékenysége csakugyan különböző az érzékekétől s miben rejlik ezen különbség? Ennek kimutatásánál azonban igen nagy nehézségekkel kell megküzdenünk. Mert a jelentés mindig öntudatos kép s igen gyakran érzéki vonásokkal van vegyítve. Ha tehát a jelentő ösztönt önálló erőnek akarjuk kimutatni, akkor oly adatokat kell felhozni, melyek sem az öntudatból, sem az érzékekből nem nyerhetők; különben a jelentést minden elvontsága mellett is vagy az öntudat vagy az érzéki ösztönök productumául kellene felfognunk.

Két uton lehet a kérdéshez közeledni; az egyik lehetetlennek mutatja ki a jelentés eredetét akár az öntudat, akár az érzéki ösztönök természetéből; a másik positive fejt ki a jelentés természetét s e természetéből igyekszik előhozó okaira eljutni.

A közönségesen elterjedt felfogás szerint a jelentés, vagy, mint rendszeren nevezik, a fogalom az érzéki adatok átalakulása vagy transfigurációja. Két magyarázati mód ismeretes előttem: az egyik a herbarti vagy a közönséges sensualismus, a másik az evolutionismus magyarázata. Amaz szerint a fogalom az érzéki adatokból úgy keletkeznék, hogy az érzéki képekben a közös vonások egymást erősítik, míg a különbözők egymást megkötik vagy elhomályosítják és eltűnnek. Ama közös vonásban, mely fenmarad, rejlenék ennél fogva a fogalom vagy a jelentés. Így pl. a veres, kék, sárga különbözősei elhanyagoltván, a

színek közös vonása fogalomként csapódik le, vagyis amazokból egyszerű mechanizmus útján leülepszik. Ámde a fallacia vastagsága kézzel fogható. A veres és kék szinekből a „szin” fogalma le nem csapódhatik, ha nincs bennök; mert ha a különbözőések egymást lekötik s ezeken kívül bennök semmi sem volt, akkor a megkötés után nem a fogalom, hanem a semmi, a gondolkodás hiánya marad hátra. Ha pedig benne volt az egyesben, — akkor épen azt kérjük: honnan került oda? S tényleg ama lélektani fejtegetés bona fide az érzéki képekben már felteszi a jelentést; mert csak ezen subreptio mellett van az egész lecsapódásnak értelme. Ha pl. mindenféle kés képében benne van az, hogy: vágó eszköz, akkor igen egyszerű ebből a közös vonást kiemelni. De mi épen azt kérjük: honnan eredt ezen közös vonás beléje? mi az az „eszköz”? mi az a „vágás”? A látási adatokon túl keressük a jelentést s erre a tanból nem kapunk feleletet.

Az evolutionismus tanában, melyet pl. Sergi könyvében¹ találunk, a fogalmak az érzékekből átalakulás útján keletkeznek. „La sensibilité, en se développant, se différencie et se transforme” — ime Sergi varázsvesszeje, melylyel a probléma zárait felpattanja (155 l.). Carpenter ezt a transformatiót mysteriosusnak nevezi s az ugynevezett sensoriumban, az érzékek forrásától különböző helyen eredőnek véli; Lussana a transformatiót a szürke állomány művének tekinti, de miként történik, arról hallgat. S véleményünk szerint igen okosan teszi mind a két férfiú; legalább nem követ el oly szembeötlő subreptiót, mint Sergi. Sergi szerint ugyanis az egyed (individuum) képében benne van két vonás: az általános (l'universel) és a részleges (particulier); e kettőnek egysége (forme syncrétique) a kép (image). Mi is hisszük s tanítjuk ekképen; hanem a mi kérdésünk tovább terjed ennél: honnan kerül az egyes képbe az általános vonás? az is érzéki-e vagy más természetű? Az érzéki kép átalakulása csak szó, mely alatt semmit sem érthetünk; formai változást érthetünk, de hogyan lesz pusztá fényadatokból pl. az üveg jelentő képe? vagy a ló vagy tölgyfa fogalma stb.? Erre vagyunk mi kíváncsiak; a többi csak utólagos magyarázata annak a lélektani processusnak: miként jutnak tudomásunkra az egyes érzéki adat és az általános jelentés? Ezzel az utóbbi kérdéssel azonban az, a mit mi keresünk, semmi viszonyban nem áll.

Arról tehát végleg le kell mondani, hogy a jelentést az érzéki képek csapadékául lehessen valaha kimutatni; mert a sensualismus hibája épen abban rejlik, hogy azt magától értetődőnek veszi, a mit magyaráznia kellene. Közelebb jár a másik nézet, melynek képviselőjéül nem igen tudnék valakit említeni:² hogy a fogalmak az öntudat művei. Mert tagadhatatlan, hogy vannak fogalmak, melyek az öntudat állapotainak jelzői s azért azok eredete ott keresendő pl. az érzelmek, akarat phasisai; kimutatható továbbá, hogy az abstract kategóriák az öntudatnak szavakba nem foglalható állapotait jelentik pl. azonosság. Ép ugy bizonyos, hogy az öntudat a fogalom formai megalakulásánál igen nevezetes szerepet játszik. Daczára mindezeknek még sem állithatni általánosan, hogy az öntudat, *minden* fogalomnak és jelentésnek végső forrása. Az öntudatnak ugyanis az (én=én) azonosságán kívül tartalma nincsen; honnan tudná a cselekvés különböző jelentésű formáit megalkotni, ha azok mint készek neki nem ajánlkoznának?

Ha tehát a fogalmakat sem az érzéki képek csapadékául nem lehet felfogni, sem az öntudatból, ennek egyszerű tartalma miatt, a jelentést ki nem hozhatjuk, — akkor okvetlenül más forráshoz kell folyamodnunk. E célból állapítsuk meg legelől a „jelentés” határozott értelmét; tegyük pedig egy aránylag egyszerű fogalommal, pl. a látással. A látás a valóságban határozott kiterjedésű, színű, alaku adatokban észlelhető: látunk sikokat, melyek valami térvízszonyban állanak egymással, ezek hol fényes, hol árnyas felületűek, hol kék, zöld, piros stb. nuancaiban jelennek meg. Mindezekben a minőségük tekintetében egészen különböző, adatokban jelentkezik a látás. Ezen adatok nyilván az öntudat előtt zöld, piros, fény, árny, széles és vékony sikok képében állanak elő. Hol van ezekben a „látás” fogalma? Pedig nyilván benne van minden egyesben az, hogy látási adat. Ezen közös vonás nem eredhet az érzéki centrumból, mert ott a határozott minőség eredetét keressük, ha még eddig a metsző kés nem is birta a területeket kihalítani; az öntudatban nem kereshetjük, mert az öntudat csak magát állítja, s a más magától elhárítja, — de már ebben is benne rejlik, hogy az a más határozott minőségben lépjen fel, mely az öntudattól különbözik. Okvetlenül kellett az érzékektől az öntudatig vezető uton az érzékletekkel valaminek történnie, hogy ilyen *általános* vonás képében felléphessenek.

Próbáljuk ezt oly módon megérteni, hogy az alsó centrumoknak minőségileg különböző adatai egy felsőbb centrum reakcióját felélesztik. Ezen reakció egyforma minőségűnek gondolható, s valahányszor valami realis szín- vagy fényadat előfordul, ezen centrumból mindig ugyanazon reactio kövesse az érzéki adatot. Ezen központi reactio az öntudatra hatva, azt mindig valami határozott módon ingerelje; s az öntudat,

¹ *Sergi*. Psych. Physiol. (franciául Mouton) 145 sk. I.

² *Fichte* levezetései csak a legáltalánosabb abstractiókra vonatkoznak. Ilyen kiindulási pontja van *Günther*-nek is, kinél a kategóriák mind az énből, az „idea”-ból, mint relatiokategóriából erednek. V.ö. erre nézve *Martin Klein* „Die Genesis der Kategorien in Prozesse des Selbstbewusstwerdens”. (Inaugural-Dissertation). Breslau 1887.

ezen ingereltetését megérezve, mindannyiszor ezen centralis ducba vetitsen. Milyen eredményt adna az ilyen előzetes constructio?

Mindenekelőtt a piros, mint piros, megmaradna, mert az illető centrum izgalma tovább tart akkor is, ha onnan magasabbra. vezettedik. A centralis izgalom most az illető piros szílat restituálja a maga reactiójával, mely azt jelentené, hogy látási adat. Ámde kire nézve jelenti? Az öntudatra nézve. És honnan bírja ezt az öntudat? Magából nem bírja, hanem átveszi az általános (látási) reactióból. De honnan veszi ez általánosnak a minőségét? Vonatkozással az öntét egyéb tevékenységeire, melyektől ezen általános jelentés különbözve, az öntét céljára nézve határozott járulékat szolgáltat. A jelentésben ezek után van bizonyos állandóság, vonatkozás az egész öntétre és öntudatosság.

Ugyanezen eredményre jutunk, ha pl. a hangok, szagok, izek, mozdulatok jelentésének eredetét kutatjuk. Valamennyiben a discretio a minőségekben érzéki (s így csak tapasztalati uton megállapítható) skalafokozatban észlelhető; a közös eredmény azonban az: hogy hang, iz, szag, mozdulat, bár benne van minden egyes concret formában, nem belőlük, hanem máshonnan ered. Mi azután hegedű- vagy trombitahangnak, ibolya- vagy más szagnak stb.-nek minősíthetjük, — de mindez nem az acusticus stb. duccentrumból, hanem máshonnan ered. Tökéletesen ily módon állapítjuk meg az emésztés és lélekezés stb. processusainak az értelmét vagy jelentését.

Mindezen itt jelzett lehetőségek számára pedig megvan az anatómiai substratum is. Bizonyos, hogy a fény az alsóbb centrumokban merő ingerként lép fel, mely az állat szemizmaira reflexive hat s a szemnek és fejnek irányítását eszközözi. Itt jelentésről nincs szó. Ha azonban öntudatunk ébren van, akkor gondolhatunk látást, azaz van valami általános képünk róla, a nélkül, hogy a pirosat, zöldet stb. vagy a látás momentumait (a mint a lélektan és a physiologia kifejti) magunk elé állítsuk. Ebből világos, hogy, ha a „látást”, mint *látást*, elvonatkozva a színektől gondolhatjuk, a látás jelentése más, mint a zöld, kék, ibolya, fény, árny stb., — s így forrását is másban kell keresnünk. Ezt az öntudatban nem helyezhetjük el; mert az öntudatra nézve már a látás, hallás, lélekezés, emésztés stb. minőségileg önálló tartalommal lépnek fel, melyen az öntudat változtatni nem képes. Kell annál fogva oly ösztönnek lenni, mely az érzéki adatokat (értve itt az érzéket tágabb értelmében) mintegy leszűri s ilyen tisztult alakban az öntudat elé állítja. Ez ösztön mindenestre mélyebben fekszik az öntét structurájában, rétegei vékonyabbak, de eredetiek s úgy kell tekinteni az állati lélekkel szemben, mint az érzékiséghez hozzájáruló (meglehet, hogy evolutio által átöröklő vagy az absolut lét fejlődésének magasabb fokán fellépő) ösztönt. *De kell lennie az öntudat és az érzékek között*; mert az érzékek a dispersiónak, ez pedig az egyesítésnek, forrásai s funkciói. És ha az érzéki ösztönök számára az alsó centrumokat fogadtuk el forrásul, akkor a jelentő ösztön számára az agykéreg sejtjeit fogjuk olyanul tekinteni. Itt lesz ugyanis öntudatos a egész szellemi tevékenység s itt kell ennél fogva azon végső stadiumot is keresni, melyen át az érzéki adatoknak ezen csodálatos transfiguratiója halad.

Nem szeretném, ha ezen tant valaki úgy fogná fel, mintha az érzékiség elváltozását tartalmazná. Az érzékiség marad az ő külön centrumaiban; de az érzékiséghez *hozzájárul* egy új tevékenység, új székhelylyel — s a nélkül, hogy ködös fejlesztésekbe bocsátkoznánk, positiv álláspontunknak elég van téve, ha a jelentő ösztön specificus másvoltát sikerült kimutatnunk. De ha az előbbbenben sikerült volna ez önállóságot a jelentő ösztönre nézve kimutatnunk, a jelentő ösztön természetete ezzel tisztába még sem volna hozva. Mert csak a jelentés *sajátságos* tulajdonságai képesek világot vetni ez ösztön szükséges önállósítására s szerepére a szellemi organismus életében. Ezen tulajdonságok közül az egyiket már érintettük: az általánosságot; most hozzá kell vennünk: közvetlen érthetőségét, kizárólagosságát s az öntudattal való viszonyát. Ezeknek kifejtésével új fényt vélünk deríthetni a gondolkodás ösztönének eddig oly felületesen ismert természetére.

A jelentés, mint centralis reactio valamely érzéki kép ellen, mindenekelőtt *általános* kép; azaz: mind azon érzéki alakokban fordul elő, melyek ezen közös jelentés alá tartoznak. Tehát a szín általános jelentése a veres, zöld, kék stb. érzéki képeknek, a látás általános jelentése a szín, fény, árny stb., érzéki concret adatokból lecsapódott általános képeknek. Ezen járulékos öntudatunkat megelőzőleg kerül az érzéki képhez, hanem csak öntudatunk elemző hatása, ezen concret egységre, okozza, hogy a kétféle elem egymástól határozottan elválják. S ezen ponton rejlik véleményünk szerint a jelentés problémájának igazi csomója. Mert a jelentés („látás”) általánosságát onnan magyarázhatjuk, hogy közös centrumnak egyforma reactiója gyanánt felfogjuk. Azonban ez csak az „*általánosság*”: miben rejlik a „*jelentés*”? kire nézve áll fenn? Az érzéki adat jelentést nyer a centralis reactióból, — de ez nem tudatos jelentés; ki adja meg e reactionnak a jelentését? Végső instantiában senki más, mint csak az én. Ámde az én nem ismerés, hanem pusztán csak az énnel önállítása; a reactio megértése tehát nem eredhet ezen énből, mint a nemén ellenlábásából, hanem pusztán csak az egész öntétből, mint az én és nemén egységéből.

Ezen fejtegetésből egyelőre csak annyi világos, hogy a jelentés *felismerése* igen complicált és mély

processus, mely a jelentés *keletkezésével* még nincsen kimerítve. A dolog ugyanis ekképen áll. A jelentés nem tudatos reactio; ezen jelentést fel kell még fogni, hogy öntudatos jelentéssé váljék. Ámde ki fogja fel? Ha a nem tudatosban vagy a nemében újra feltennék egy felfogót, akkor újra csak öntudatlan reactióval volna dolgunk; — ha pedig az énbe, az öntudatba, helyeznők el a megértést, akkor az ént megghamisanó, mert az én pusztá önállítas és nem ismerés. Szükségképen oda kell a megismerés végső kivillanását elhelyezni, a hol az én és a nemén egységben találkoznak, — az öntétbe, annak idealis gyökerébe. Az öntét ezen reactiója azért többé nem reflexiv, hanem közvetlen, érthetetlen intuitio, szemlélet; az öntét megérti magát közvetlenül, minden reflexió és combinatio nélkül. A jelentés ennél fogva a felső centrumok reactiója, hanem *megértése* az öntét gyökereinek megrendülése, mely megrendülés az elvont jelentésen keresztül az érzéki centrumokig elhat s az ingerlésnek az öntétre való vonatkozását, szerepét az öntét organismusában jelzi. Ezen önmagát állító végső megrendülés actusában, melyhez megfigyeléseink el nem hatolnak, van a megismerés, — melyet ennél fogva intuitiónak, tisztalátásnak s akármi más néven nevezhetünk, de csak *közvetlenségét* birjuk állítani, minden további magyarázat nélkül. Azt kapjuk tehát, hogy a jelentés megismerése a jelentő tényező önmegragadása, közvetlen önállítása. Ez azonban mysterium, titok, melyet folyton újra állítunk, megélünk, hanem tovább más gondolatból magyarázni nem birunk. Lehet, hogy az öntét mélyeiben az, a mi születésünkkel kétfelé szétvetődik én-neménné, osztatlan egységben öntudatos és nem tudatos vagy hogy amaz egység teljes öntudatosság, — hanem ezek álmok, melyeknek fejtegetése célhoz nem vezet, mivel magunkat túl nem szárnyalhatjuk (v.ö. különben 50. §. 3.)

Két tulajdonságát a jelentésnek tehát ismerjük: az általánosságot, mely centralis reactióból ered s a közvetlenséget, melyet magyarázni nem lehet. Fordítsuk már most figyelmünket ismét az érzéki adat és a jelentés közti viszonyra. Elvész-e az érzéki adat határozottsága a jelentés általánosságában? vagy egymás mellett, megmaradnak? Ugy látszik, hogy ez utóbbi az igaz. Az érzéki egyes adatok az érzéki ösztön különböző formáinak részszerű változásai s mint ilyenekre rájuk fordulhat az én figyelmeztetése. A piros, zöld, édes, puha mint ilyen szegezhető az én által, tehát érzékeink közvetlenül érintkezhetnek az öntudattal. Hanem ha az öntudat erősebben veti rájuk sugarait, az érzéklet concret egységnek tűnik elő, melyet, mint Sergi is tanítja, a jelentés általánossága s az érzéki adat specialitása alkotnak. Az édes—édes, a zöld—zöld, ez az érzékiség adata; az édes — iz, a zöld — szín, ez a jelentés mondása. Az érzékletek tehát jelentésüket abból nyerik, a mit az öntétre nézve, annak céljait elősegítve, *tesznek*; ezt az öntét, végső megrendülésének actusában, ragadja meg. Ebből világos 1. hogy az ismerés sokkal mélyebb tevékenység, mint az érzékelés, — az ismerés az öntét legbelsőbb alkatának a functiója; 2. világos, hogy a jelentés egészen más, mint az érzéklet. S ebből következik, hogy Taine H. tana, mely szerint a jelentés az érzéki adatok substitutuma, helyettese,¹ a tényállásnak meg nem felel. Mert az érzékinek csak érzéki helyettese lehet pl. különböző piros színeknek akármelyik piros nuance; ellenben ha azt mondom: a zöld — szín, akkor a „szín” nem helyettese a „zöld”-nek, hanem *magyarázata*. Ezt a magyarázatot pedig a zöld érzéklete magából nem meritheti.

Ekképen tehát az érzéki ösztön az öntét oekonomiájában egészen más szerep eljátszására van hivatva, mint a jelentés ösztöne, — s e hivatásukban rejlik különbözőségük és önállóságuk. Ámde valamint az érzéki ösztönben egymásra vissza nem vezethető tevékenységeket találtunk, ép úgy találunk a jelentések között is alapjelentéseket, melyeket egymásból meg nem érthetünk. Mindenik az öntét egy specifikus megrendülésének köszöni eredetét. Ezen jelentések az öntét alkotó tényezőinek kifejezései. A látás, hallás, izlés, szaglás, tapintás a közös célban, melyet az öntét életében megvalósítanak, birják jelentésüket, mint érzéki ösztönök; ugyanilyen önmegragadás által ismeri meg az öntét a mozgató, az éltető és a nemző ösztön természetét vagyis jelentését. De ha így egyenként lépnek fel! kizárólagosságukban a jelentések, — mi marad akkor a jelentő ösztönnek, mint egységnek? Létezik-e az külön az egyes jelentéseken kívül is s mily viszony van akkor közte és az öntudat között?

Bizonyára nehéz kérdések ezek, ha hozzá még azt is tesszük, hogy a jelentő ösztönnek jelentését is kell valakinek megértenie. Azért a legnagyobb figyelemmel kell az egyes szálakat felbontanunk, ha a hálózat szerkezetét megérteni kívánjuk. Szükséges-e tehát először is a jelentő ösztön, mint külön tényező? és ki az, a ki az ő jelentését megállapítja?

Az, a mit mi valóban értünk, igen csekély számú alaptényezőből áll. Ezen alaptényezők egyfelől az egyes érzékek adatai, másfelől az általános jelentések, melyeket mint a nemén vagy a kerületi tárgy alkotó részeit ismerünk. Nincs semmi nehézség abban, hogy a jelentő ösztönt ezen jelentések tagolt egységeül felfogjuk. Minden ilyen jelentés magamagát fogja fel az által, hogy a maga reactióját újra felfogadja, miáltal tárgy és alany összeesik. Ily módon a jelentő ösztön ép oly tagoltságot mutat, mint pl. az érzéki, melynek egységét tulajdonképen a közös cél képezi, míg valósága egymásra vissza nem vihető tevékenységekbe

¹ H. Taine. De l'intelligence.

fejlett ki. A jelentő ösztönben az egyes tevékenység általános jelentését az öntétre nézve nyeri. E szerint a jelentő ösztön azon háttér, melyre az egész nemén támaszkodik, mert benne lesz az öntétre nézve világossá az egyes tevékenység értelme, vagyis teendője az öntét életében.

S ily módon az öntét jelentő ösztönében a nemén egész kivonatát találjuk, mely az egységet képezi, melytől a konkrét képek tömördek változatossága függ. A jelentő ösztön tehát a nemén quintessentiája, melyből a többi részszerű ösztönök határozott adataikkal kiemelkednek; a *jelentés az öntét idealitása*, melyben a reális ösztönök vázlatosan lényegök szerint letűkröződnek.

Ha azonban a jelentő ösztön valamennyinek megadja az értelmét, — ki az, a ki *neki* vindikálja az övét? Tartalmilag senki sem ismeri jobban a jelentő ösztönt, mint ő maga. Az ő jelentését azonban csak az adja meg, a ki viszonyát az öntét egységével és a többi részletekkel szemléli. Ez pedig senki más, mint az öntudat. Az öntudat szemléli a jelentés alkatát, — szemléli a többi részletek alkatát is. Ez által megállapítja egyiknek is, másinak is jellemzőit s beilleszti amaz egységbe, melyet formájával, a térrel, átölel. Megállapítja pedig a jelentés és a többi ösztönök lényegét, mint *cselekvést*. Ezen cselekvés értelme azonban közvetlenül ismeretes, mert az öntudat egész élete nem egyéb, mint cselekvés. S a mint az én ezen alap gondolatot megragadta, hatalmába kerítette maga egységét; mert a cselekvés fogalmával átöleli a jelentő és a többi ösztönöket s a maga változásainak módosulásaihoz kötve a neménnek vele szembesített s az öntét által közvetlenül megragadott, tényeit, különbözőségeit fixiroz a közös cselekvésben s rávive magát és a nemént egy közös forrásra, alakul előtte az öntét képe, melyben az egyes ösztönök mint megannyi fonalak tűnnek fel az öntudatos világ szövődékében.

S így az öntét először kétfagunak nyilvánul: az öntudat és a nemtudatos tagjaiban; amaz az (én=én), emez a nemén. Ezen nemén már most lényegét a jelentő ösztönben bírja, melynek áttetsző strukturája az én számára legközelebb megismerhetővé teszi. A jelentő ösztön tagoltsága tovább felszakaszolja magát az érzéki ösztönök különböző alakjaiba, valamint a mozgató, éltető és az öntétet összefoglaló s ismétlődő nemi ösztönbe. Ezeknek további felszakaszolását az ingerre vezetjük vissza, mely a *képet*, mint az ösztön részszerű nyilvánulását hozza létre.

Ezen fejtegetésekből kiderült, hogy a jelentés és annak megértése két különböző, bár egymással karöltve járó processus; a jelentést végleg csak az öntudat érti meg, bár mint jelentés nem az öntudatból, hanem külön ösztönből veszi eredetét. Maga az ösztön fogalma is már csak az öntudat közvetlen önismeréséből érthető meg; az ösztönben a mi érthető, az épen az öntudat cselekvése, míg a tartalmat, mint az öntudattól független erő, magában bírja s qua tartalom az öntudatból le nem vezethető, hanem egyszerűen adott tény. Ámde azon organikus összefüggés folytán, mely az én és nemén között fennáll, az összes ösztöni változások bizonyos körülmények között az öntudatba hatolnak, annak azonosságát megzavarják, de egyszerű természete miatt kivetítettnek. Az öntudat ezen megszorításai leirhatatlan momentán megvillanások, melyek azonban a jelentés egyformasága miatt nem nagy számúak. Ekkép történik, hogy az öntudattal szemben két sora a jelentéseknek fejlődik ki: az öntét neméni részének megrendülései, mint tárgyi alapjelentések s az öntudat tevékenységeinek képei vagyis az öntudat saját változásai, mint alanyi alapfogalmak. Ha amazok közül a látás, hallás, a táplálkozás, lélekzés funkcióit, emezek közül a cselekvést, mozgást, az azonosságot, különbséget, számot stb. felemlítem, akkor, úgy vélem, eléggé jeleztem azon utat, melyen tovább haladva a fogalmak rendszerét megszerkeszteni s azok értelmének megértését eszközölni lehet. A jelentések közvetlenül ismeretes tényezők, de egyik csoportjuk az én, a másik a nemén szervezetéből fakad.

S e helyen már módunkban van a *beszéd* természetének is megmagyarázása. Az alkatrészek physiologiai tekintetben ide nem tartoznak; e helyen csak a gyökér és a vonatkozó (syntaktikai) formák megértése adható. Minden gyökér valami általános jelentésnek kifejezése s annyiban a helyi és idői korlátoltságot a szóval kifejezni nem lehet, ezt csak a térteremtő mozdulat teheti (a rámutatás). Meg kell már most a szónál különböztetni: 1. azt, a mit jelent; 2. a hallási képet; 3. a látásilag fixirozott alakot. Nyilvánvaló, hogy a jelentés és a szó nem azonos; mert ugyanazt a jelentést különböző nyelvekben különböző szavak fejezhetik ki. A hallott szó, már ezen determináltsága miatt is, más mint a „szó” magában; a látott pedig a hallottnak átalakítása, tehát az írás a hallás után vagy vele együtt áll be. Ezen megfontolásból önkénynt következik, hogy a szó, mint a kiejtéstől és írástól ment alakzat, a jelentés és a hallhatóvá meg láthatóvá válás processusa közé esik. De épen ebből következik, hogy a szó, mielőtt kiejtetnék, a jelentéstől ép úgy mint a kiejtés mozdulatától különböző functio vagyis ezen tényben rejlik a szó- vagy a *beszédösztön* önállósága. Ezen önálló létében a szóról nincsen semmi tudomásunk; tökéletes olyan az állapot itt, mint a hogy a színről jelentő ismeretünk nincsen, mielőtt szint látnánk. Abból a lelki állapotból azonban, mely a jelentéshez szükséges szó keresésében ismeretes, világos, hogy ezen középtagnak a jelentés és kiejtés között lennie kell s e középtagot *szóképnek* nevezzük. A szókép tehát a jelentés által a beszéd ösztönében előhozott változás, tehát a szóösztön részszerű nyilvánulása. A jelentés pedig lehetővé az öntudat változása vagy a jelentő ösztöné, a szó is vagy az öntudat változásainak vagy a nemén kötéseinek hatása alatt

keletkezik. A jelentés állandósága a gyökszók állandóságában, a jelentés egyéni és faji különbözősége a gyökszók nyelvek szerinti különbözőségében nyeri kifejezését. Rejlik pedig a szóösztön a Broca-féle kanyarulatban, honnan a kiejtési mozdulatok megindítanak. Ezen alapszavak kapcsolatában, mely az öntudat uralma alatt s annak formáiban megy végbe, rejlik a mondattan tárgya, mely azonban a mi kutatásunk körén kívül esik. A szavak kiejtése és a szavak írása párhuzamos műveletek; a kiejtés egyformasága mellett az írásjegyek különbözők lehetnek. Mindezek azonban, bár az újabb kutatások igen érdekes részleteket szolgáltatnak (Kussmaul, Charcot), a szóképek természetére fényt nem igen vetnek s így e helyen mellőzendők.

6. Csak teljesség céljából említjük e helyen még az *öntudat ösztönének* pusztá képeit. Az öntudat egész tartalma az én állításában s megragadásában rejlik; ezen egyszerű actus három stadiumban megy végbe: a) az én állításában (Objectum); b) az én visszarágadásában (Subjectum) és c) az alany és tárgy együttes összefoglalásában (én=én, Subject = Object). Az én ezen életjelenségei alapját képezik: a cselekvés fogalmának, az azonosság, különbözősége, egység-kettőssége s egyéb formái fogalmának, hova az alany és tárgy, a tér és idő fogalmai is, tartoznak. Mindezek az én állapotai, melyek a beszéd ösztönére hatnak s ott a megfelelő szavakat hozzák elő. Az öntudat ezen formái s erőfoki változásainak végtelen változatossága miatt a nyelvnek nem áll rendelkezésére elegendő jel vagy szó s épen ezen körülmény teszi oly nehézé az öntudatos kapcsolatok magyarázatát is, a hol az öntudat állapota egy szóképben kivetítve a hallási adatok skálájába ragadja az ingerlést, mi által oly képek állanak elő az öntudat tevékenysége folytán, melyeknek eredeti kapcsoltsága az énnel egyáltalában megérthetőnek nem látszik. Erre azonban a 2-ik szakaszban tüzetesen fogunk visszatérni.

21. §. Az inger fogalma. Az öntudat és inger erőfoki viszonya. A psychophysika alaptörvénye.

Ezen helyen már az egyes ösztönök jelentését az öntét életére nézve tüzetesebben lehetne fejtegetni; azonban, minthogy ez az öntét életének rajzolásánál sokkal könnyebben lesz megérthető, e helyen megelégszünk azzal, hogy az eddigi fejtegetések alapján, melyek már az öntét strukturáját fővonásaiban kimerítették, a legáltalánosabb vonásokat fejtjük ki, melyekben ezen élet le fog bonyolódni.

Az öntét, mint analysise mutatja, minőségileg különböző tevékenységekben nyilvánítja tartalmát. Jelentkezik pedig mint két tag egysége: az öntudat (én=én) az egyik, a nemén vagy kerületi tárgy a másik fele. A nemén újra egyes ösztönök szövedéke, melyek egyfelől az éltető és nemző, másfelől mozgató, érzéki és jelentő ösztönök tényeiben nyilvánulnak. Természetüknél fogva ezen ösztönök csak részszerű alakban lépnek az öntudat elé, mely részszerűséget az ösztönök kötöttségében találtuk realizálva. A képek annál fogva az öntét életnyilvánulásai; mindezen nyilvánulásoknak pedig egyetlen egy céljuk van: az öntét megtartása, azaz kifejtése, vagyis az öntétnek oly módon való elváltozása, hogy a mi benne nemtudatosan rejlik, az rá nézve, mint öntudatra nézve is, megvalósuljon. Ennek eszközlése a reflexmozdulatokban megy végbe, melyek nem egyebek, mint az öntét reakciói az ösztönök részszerű megkötései ellen.

Az ösztönök ezen megkötései azonban az öntét, egysége miatt, mindkét felére terjednek ki; azaz: az egyes képek (mert ily alakban ismerjük az ösztönök életnyilvánulásait) az öntudatra hatnak. Az öntudat ezen ráhatás ellenében legelőször is a maga tisztaságát őrzi meg az által, hogy reakciójával a támadó ösztönt annak vetületi síkjába kihelyezi. Ezen viszony az én és a támadó között az *okviszony*; a támadó az ok, az én változása az okozat. Ilyen szoros értelemben az okot *ingernek* nevezzük, úgyhogy első sorban az öntudatra nézve minden kép inger, a mennyiben az öntudatban bizonyos változást idéz elő. Azonban az ingerlés és inger közti viszony tovább is kiterjeszhető; a mennyiben az inger az ösztön tevékenysége, még pedig kötöttsége, annyiban az inger (= kép) számára okot vagy más ingert a kerületi végkészüléken túl is keresünk. Ezen külső ingert az ösztön kötöttségére nézve újra okul fogjuk fel s nyerjük a következő sorozatot:

Öntudat változása ~ kép ~ külső inger azaz: én ingerlése ~ ösztöni inger ~ külső inger. Ezen külső ingert az öntudat külső világnak jelzi s nevezi. Ámde mi az a külső világ, ha tartalmát tekintjük? Nem egyéb, mint az, a mit az öntudat előtt közvetlenül ismeretes tényezők tartalmaznak. E szerint a külső tárgy ugyanaz, a mi annak az öntudat előtti képe, — de e képre nézve okul felfogva vagyis az öntét projectiója az érzéki ösztönök vetületi síkjába, a melyeknek tehát a külvilág előállításában vagy az öntét *megvalósításában* (realitás) kiváló szerep jutott (v.ö. 34. §.). Minden változás ezen külső képekben újra további ingerre utal azaz a külső inger változásának további megindokolása által keletkezik a képeknek láncolata, melyek egyike a másik változásait magyarázza s melyek mindenkor azon centralis vonással vannak ellátva, a mit az

öntudat magában *cselekvésnek* jelez. Így pl. az öntudatban fellép az éhség adata, melyet az én az éltető ösztön változásaként oda kivetít. Ámde ez éhség előidézője az éltető ösztön hiánya, melyet valami mozgás hozott elő. Kapjuk tehát ezen sorozatot:

én ~ éhség ~ mozgás ~ x oka ezen mozgásnak. Az éhség az én változását, a mozgás az éhséget, az x a mozgást indítja meg s magyarázza. A mozgás azonban már a látási ösztön változása s így okát újra egy látható (anyagi) változásban fogjuk keresni. Az én változása ennél fogva abban leli magyarázatát, hogy valamely más ösztön változására háritja, mint okra, melynek változását azaz cselekvését újra egy más ösztönnek (pl. a látásnak) változásából magyarázza. S így az én az okláncolat egyik végpontján, az érzéki ösztönök változását a másikon állanak s a kettő között terjed el az énnel vagy az embernek világa. De ha a külső változásokra akármilyen mértéket alkalmazunk is, ennek értelme mégis mindenkor az öntudatban keresendő s nincs módunkban, hogy a végső megértést más forrásból merithessük.

Ezen szempontnak kidomborítása szükséges volt ahhoz, hogy az inger és a kép közötti erőfoki viszonyt kellő értéke szerint megállapíthassuk.

Nem lehet ezen műben, céljánál és általános jelleménél fogva, a psychophysika kérdéseit még átnéznetileg sem felölelni; de alapvető természeténél fogva szükséges mégis azon alapnézeteket kifejteni, melyekre a psychophysikai módszerek és az általuk elért eredmények felépülnek. A mi fejtegetéseink szerint az öntudat a másnak központi, vonatkozási helye, vagyis az öntudat központi functio. A másnak nincs általában jelentése, ha az én nincsen; s minthogy ezen más az öntudat elé részszzerű alakban lép fel, azért a képet máris öntudatosan kivetített ösztönkötésnek kellett felfognunk.¹ A kép ennél fogva mint kép csak az öntudat számára létezik, bár mint ösztöni állapot, a melyről azonban semmit sem tudunk, tovább is maradhat. Minden kép feltűnésénél ezek után van 1. a részszzerű ösztönkötés 2. az ennek centralis kivetítését eszközölő öntudat és csak 3-dik helyen áll az inger, mint ez ösztönkötés oka, melyet az öntudat más ösztönök pusztá képeiben állít oda, a mivel az egyszerű képhez értelmi pótléket kapcsol, így pl. először van a nyomás pusztá képe, melyet az öntudat a vetületi síkba kihelyez, és azután jön a nyomó tárgy, mint azon nyomásnak értelmi magyarázója vagy oka (pl. egy látott súly alakjában).

Igy állván a dolog, a mi a lelki lefolyást illeti, a menyinyiségi szempont vagyis a képek erőfokának kutatása épen nem olyan egyszerű, milyennek a psychophysika realismusa feltűnteti. A psychophysika ugyanis az inger alatt bizonyos realis tárgy hatását érti, a melyre a realitás (érzéki valóság) viszonylagos mértékeit (legyenek azok súlyok vagy hangok vagy egyebek) alkalmazhatja. E tekintetben az ismeretelmélet az eljárást csak helyeselheti; mert, habár az inger csak értelmi pótlék, mégis, mivel más alakban, az érzéken vagy subiectiv alakon kívül, nem ismerjük, a realis kép mérése ugyanannyi, mint a valóság mérése, melyhez egyébként hozzá nem férünk.

A többi mozzanatokra nézve azonban komoly kételyeink vannak. A kép, a mint a psychophysika veszi, nem egyszerű tényező, hanem több tényezőnek complexusa, nevezetesen kétségen kívül 1. a végkészüléknek 2. az öntudat reakciójának az egysége, melyhez azonban a mi elméletünk értelmében 3. az ösztön illető centrumának visszahatását is kell venni. Megengedve már most, hogy az inger által okozott kötés és a centralis visszahatás egységbe foglaltassék, — mert hiszen nincs módunkban ez összeolvadt tényezőket egymástól elkülöníteni —, az öntudat reakcióját a képtől, minden belső tapasztalat tanúsága szerint, határozottan el kell különítenünk. Mert tény, hogy ugyanazon kép felfogásával néha erősebb, néha gyengébb megfeszítés érzete is jár, a mely nyilván nem az ösztön (ideg), hanem az öntudat számlájára jegyzendő. A mikor tehát a psychophysika a „kép” erejéről beszél, akkor egy complexum erejét kell érteni, s épen azért azon tétel, mely az inger ereje s a kép ereje közötti viszonyt kifejezi, nem lehet elemi, fundamentalis tétel, hanem csak kezdő fogalmazás, melyen túl a psychophysikát a belső tapasztalat mindenestire, előbb vagy utóbb, fogja hajtani.

Mert a belső tapasztalat előtt, az ingert beszámítva, 3 momentum világos: 1. az inger mérhető ereje

¹ A nemtudatos kép fogalma ellen és mellett lehet szólni, a szerint, a mint gondoljuk. Ha minden ösztönváltozás, mennyiben az öntudat kivetíti, kép, akkor ezen változás, ha, megőrizzük, képek maradhat (t.i. mint részszzerű ösztönváltozás); de csak akkor, ha már az öntudat előtt létezett. Ilyen képeket anyagi „dispositiók” képében felfogni (Wundt), tisztán tautologia, ha igaz, — értelmetlen, ha nem igaz. Cesca G., Rosmini, Hamilton, Maudsley, Carpenter és Morell tanaival egyetértve, azt vitatja, hogy nemtudatos kép nincsen, de van nemtudatos gondolkodás (pl. a Helmholtz-féle nemtudatos következtetés), mi által az egybetartozó gondolatokat erőszakosan szétszakítják. A gondolkodás nem létezik, csak a képek viszonyításában vagyis a képek vonatkozásainak megállapításában; külön gondolkodás, mint forma, csak üres scholasticismusra vezet. Ha pedig van nemtudatos gondolkodás, akkor van nemtudatos kép is. Ha Cesca a nemtudatos következtetést elfogadja, akkor könnyű analysissal rájöhethet, hogy a következtetés elfogadásával annak 3 terminusát is el kell fogadni vagy pedig a nemtudatos képet elismerni.

2. a képnek önereje 3. az öntudat szegző visszahatása. Az arányba hozható tényezők tehát: az inger, a kép önereje, az öntudat ereje s a kivetített kép erőfoka; miből egyenként, csak az erőfokot tartván szem előtt, a következő arányok állanak elő:

1. inger: kép önereje.
2. kép: öntudat reakciója.
3. inger: kivetített kép ereje.
4. inger: öntudat; ezen viszonyoknak, megközelíthetetlen volta miatt, mely a szellemi élet közvetített természetéből folyik, abban kell maradnia.

A psychophysika jelenleg a két első arányt nem ismeri; csak a 3-dik képezi kutatásának s kitaró buzgalmu kísérletezésének tárgyát. Megméri az ingert s keresi a viszonyt, melyben áll az inger ereje a kép erejével. Azonban itt is még csak az első lépésnél áll; mert voltaképen nem is a *kép erejét* méri az ingeren, hanem csak az arányt keresi, melyben a két erőfok viszonylik egymáshoz. A mérés eredménye ennél fogva mindenkor csak egy arányszám, egy kitevő, melynél két egészen heterogén dolog van viszonyba hozva. Mert lehet-e valami különeműbb, mint egy gramm és azon nyomás érzete, melyet bőrünkre gyakorol? így tehát csak funkciói viszony áll fenn az inger realis értéke és a kép idealis értéke között, mely viszony pusztán azon *számokra* szól, melyeket a realis tényezők helyébe teszünk; de a realis tényezők egyikének legalább, a képnek, önerejét meg nem közelíti. Mert azt tudjuk ugyan megmondani, milyen súly a nyomó test, mivel erre egységünk van; de azt nem bírjuk megmondani, milyen erejű (absolute) a kép, mert erre közvetlenül ismeretes mértékegységünk nincs s az egyetlen, melyet erre alkalmazhatnánk (mivel közvetlenül ismeretes), az öntudat erőfeszítése, a psychophysikai számítás körét s a kísérletek hatalmát kikerüli.

A mit ennek folytán a psychophysika nyújt, az pusztán két szám viszonylagos növekedését kifejező viszonzszám; semmi egyéb. Ha pl. a súlyt megkétszerezem, akkor a súlyérzet is emelkedik; ama növekedés s ezen növekedés között van határozott összefüggés, de egyéb nincsen. A *súlyérzet* növekedését újra elemi *súlyérzettel* kellene mérnünk, de elemi mértékegységünk ezen mérés számára nincsen. Ezen mértékegységet csak akkor nyerhetnők, ha az öntudat minimalis erőfeszítését, ha csak érzésileg is, meg bírnók mérni; mert nyilván ez az egyetlen közvetlen értékű egység, melynek többszörösét a szintén szellemi súlyérzetben találhatnók. Ekkor azt mondhatnók: a súlyérzet ennyi éneget tartalmaz s értenők, hogy mit akar a súlyérzet erőfoka jelenteni; most csak az ingert ismerjük teljesen, a képnek ereje azonban teljesen ismeretlen. Azért itt egy mérhető valóság és egy fictiv érték állanak egymással szemben s a viszonzszám megértése teljes lehetetlenség azért, mert a kép mértékegysége egészen ismeretlen. Amott tudom, hány gramm s ezt értem, mert látható alakban áll előttem a nyomás oka; emitt azt mondhatom pl. hogy a súlyérzet kétszer akkora, de azt nem értem, mert nem tudom, melyik az egyszeri súlyérzet s mit jelent azaz mennyi lelki tevékeny erő folyik el az által.

A kérdéses pont rendkívüli subtilitása miatt nehezen világosítható fel; s mégis tisztán kell látnunk, ha a psychophysika valódi érdemei helyett olyanokat nem akarunk képzelni, melyekre a jelenlegi viszonyok között nem képes, bár meg vagyok győződve, hogy a leleményes elme számára a mértékegység feltalálása nem lehetetlen s így csak idő kérdése. A psychophysika a külső ingerek számára külön-külön mértékegységgel bír pl. a ritkítás foka, a súly, a hang ereje (ámbar itt is a mérték ingadozik, vajjon a hang ereje = mh -val vagy $m\sqrt{h}$, a fény ereje (legalább az árnyak viszonyában) stb. Mindezek realis mérésre alkalmasak. Ennek megfelelőleg a képek erőfokát kellene megállapítanunk; és itt, úgy hiszem, hiányzik a mértékünk. Mert ha azt mondom: „épen érezhető súly” — akkor bele van értve, hogy ennél csekélyebb ösztönkötés is lehetséges s így az „épen érezhető” már complexum, nem pedig elem. De ha valaki azt találná felelni, hogy épen ezen legcsekélyebb kép a lelki elem, melyet mértékül használunk, akkor már ugyanazon egy érzékre nézve is homályban tapogatózunk. Mennyi lelki tevékenységet fejtünk ki egy ilyen minimalis kép előállításánál?, ezt akarnók tudni; s e helyett egy önkényes, egyének szerint változó minimumot nyerünk, a melynek valódi értékét nem is sejtjük.

A dolog annál bonyodalmasabbá válik, ha az egyes ösztönök minimalis kötéseit egymással egybevetjük; akkor a mértékegység hiánya még érezhetőbbé lesz s annál világosabbá az általunk követelt mértéknek értelme. Mert ha a legcsekélyebb szagot, a legcsekélyebb izet, a legcsekélyebb súlyt vagy hőfokot, a legcsekélyebb hangot, fényt — egymással összehasonlítjuk, akkor összmérhetetlenségük kézzelfogható. Mert ha már egyes képnél nem bizonyos, mennyit kell érteni kétszeres ereje alatt, akkor vegyes képeknél e kérdésnek már alig van értelme. Mennyiben állithatom pl. hogy a legcsekélyebb súly egyenlő vagy nagyobb vagy kisebb-e a legcsekélyebb hangnál, fényenél stb.? A képek erőfoka annál fogva egymásra vonatkoztatva semmi viszonyba nem hozható, mivel erre nézve mértékegységünk nincsen.

Kiindulva azon gondolatból, hogy a legcsekélyebb kép épen azért, mivel *épen érezhető*, minden

alkalommal legcsekélyebb, — könnyen arra a gondolatra jöhetnénk, hogy ezen épen érezhető növedék (Δ) minden érzéknél állandó vagy azonos.¹ Azonban a tapasztalat is, a szigorubb gondolkodás is ellenkezik ezen felvétellel. Mert ha a szerv ki van merülve, akkor érzékenysége is csekélyebb vagy a tudat küszöbe magasabban fekszik. Ha tehát K kép ereje K_1 -re emelkedik, akkor a $\Delta = (K_1 - K)$ nagyobb lesz, mint ha a szerv érzékenysége élénkebb s a tudatküszöb mélyebben fekszik. Ugyanezen körülményre találunk, ha a Δ értékét különböző egyénekénél keressük; a növedék, mely a K képet épen észrevehetőleg megváltoztatja ($K + \Delta$) s így belőle K_1 -et csinál, egyénekenként különböző. Ha pedig ugyanazon szervnél kétes a Δ állandósága, annál kétesebb lesz a különböző szerveknél. Hozzá értelmét is kezdi elveszíteni. Mert ha azt mondom: a legcsekélyebb súlyérték ugyanakkora, mint a legcsekélyebb hangérezet, — akkor e tétel kimutatásához közös mértékegység kellene, melynek sokszorosai ezen képek, — a mi nincsen; vagy pedig magában a minimumban kellene bírnunk ezen egységgel, a mi az egyes képek összmérhetlensége folytán teljesen lehetetlen.

Azt hiszem, hogy ezen nehézségekből kivergődni azzal épen nem lehet, ha a Weber-féle törvényt „nem a képekre, hanem az apperceptiofolyamatra” vonatkoztatjuk, mint Wundt mondja (I. 351 l.). Először a törvénynek alapul szolgáló tények nem erre vonatkoznak; mert mindig *kép* és inger állítanak egymással szemben, az apperceptiót külön tényezőként a psychophysika mérései nem veszik tekintetbe. Másodszor pedig maga az apperceptio kép nélkül nem fordul elő; hiszen épen *ezt* apperceptálja. A psychophysika egyszerűen, a mint már mondtuk, a kezdet stadiumában van s azért formulája is csak ilyen előzetes értékű. Egységről különben az inger mérésénél ép oly kevésbé lehet eddig szó, mint a hogy nincs szó erről a képek terén. Valamint nem bírnunk mértékegységgel a képek összehasonlítására, ugy nem bírnunk ilyenekkel az ingerek összehasonlításánál; amott összmérhetetlen ösztönköteket találunk, emitt a ritkítás arányát, a súlyokat, a hang rezgési számát, hanghullámok hosszát, a fény rezgési számát, a hullámhosszat, esetleg a látott tárgy kiterjedtségét. Vajjon lehet-e ezeket valaha közös mértékre (pl. kifejtett munkaegységre) visszavezetni, — nem tudjuk. Így tehát közös és érthető gondolat a psychophysikában ez ideig nem igen található.

A mit e téren ez ideig meg lehetett állapítani, azt több részre kell felbontani, hogy érthető legyen. Az első az inger és kép erejének viszonyára vonatkozik, a másik az idő mérésére, mely alatt az elemi és komplikált lelki folyamatok elhaladnak.

1. Az első viszony kifejezése a *Weber- vagy Fechner-féle alaptörvényben* van megadva. Ennek értelmében a kép az inger logaritmusaival arányosan növekszik:

$E = C \log_{nat} R$ vagy $E = \log R$ (ill. $K = \log I$); vagy: az ingernek geometriai sorban kell növekednie, hogy a kép aritmetikaiban növekedjék. Hogy tehát a kép épen észrevehető növekedést mutasson, azaz: $(k + x)$ legyen, ahhoz kell hogy az inger bizonyos sokszorososa legyen az eredetinek (ix) . Ezen képlet azonban negközelítő pontossággal csak a közép erejű ingerekre érvényes, míg az alsó és felső határ irányában mindinkább kétséssé lesz értéke. A kifejezés maga sem áll minden kétségen felül; némelyek (de alaptalanul, mint Hering) épenséggel tagadják, mások különböző hányadossal bíró geometriai haladványban vélik kifejezhetni a kép és inger növekedési viszonyát.² Annyi bizonyos, hogy ilyen viszony tényleg meg van; — de bizonyos, megjegyzéseink után, az is, hogy ezen viszony csak az öntudat által kivetített kép és ingere közt forog fen; mert, mint Wundt is bevallotta, az inger és a centralis idegváltozás közti viszony egészen ismeretlen. Az egyes érzékeknél eddig megállapított értékek ismételmeletileg fontossággal nem bírnak s az illető szakkönyvekben keresendők, hol a szives olvasó bőszégesen fogja találni.

2. Sokkal nevezetesebb fényt fog idővel az öntudat és a képek közti viszonyra azon kísérletek sora hinteni, melyek az *idő mérésére* vonatkoznak. E mérések kiindulási pontja a visszahatás ideje (*Vh.i.*), azaz azon idő, mely egy egyszerű, ismeretes hatás és az általa megindított önkénytes mozdulat között lefolyik. Ezen idő átlag: $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{5}$ mp. Ezen idő azonban az érzékek szerint különböző középértéket mutat, még pedig

	Wundt szerint	Exner szerint
a hang	0.167 mp.	0.1360 mp.
a fény	0.222 mp.	0.1506 mp.
elektromos bőringer	0.201 mp.	0.1337 mp.
tapintási inger	0.213 mp.	

¹ V.ö. Wundt Phys. Psychol. I. 352. sk. I. Azonkívül Ladd El. of Phys. Psychol. 362. I.

² Delboeuf v.ö. Fechner Th. In Sachen der Psychophysik. Leipzig, 1877.

Az érzékek közti ezen különbség küszöbértékeknél a reactio tekintetében megszűnik. Olyankor ugyanis: hallás 0.337, látás 0.331, tapintás 0.327. Minél nagyobb az inger ereje, annál kisebb a reactio ideje. Ezen adatok azonban világosan mutatják, hogy az egyszerű ideg ingerlésen (ösztönkötésen) felül még egy más folyamatnak is kell beállania; mert reflexátvitel számára pl. békáknál 0.008—0.015 mp. kell, embernél 0.03-0.04 mp. (Exner a szemhunyoritásra 0.047—0.05 mp.). Azaz a reflexmozdulaton túl kell még valaminek történnie s ez éppen az öntudat reactiója, a mivel annak önállósága az idegzettal szemben tapasztalatilag is támogatattik.

Ezen reactio nehezítették az által, hogy az öntudat a) előbb az ingereket megkülönböztetni és b) különböző mozdulatok között választani kényszerül. A kísérletek a *megkülönböztetés idejét* (*K.i.*) 0.078 (egyszerű) és 0.109 (többszörös) mp.-re mutatták ki, a mit Wundt az által nyert, hogy az egész időből (*I*) az egyszerű visszahatás idejét kivonta ($I - V.i.$) = *K.i.* Ha pedig a mozdulatok között is kellett választani, akkor az egész időből levonták az ($V.i. + K.i.$) = *Vál.i.*, mely 0.188 és 0.133 közt ingadozik.

Ezen, egyszerű képekkel vagy pusztá képekkel eszközölt mérésekhez csatlakoztak azután bonyodalmasabb folyamatok mérései. Többjegyű számok felfogása (levonva az egész időből az egyszerű *Vh.* időt) különböző időkhöz van kötve pl. 2-jegyű 0.339, 6-jegyű 1.082 mp. A reproductionál a legrövidebb idő 0.445 mp., a leghosszabb 1.132 mp. Ezen mérési eredményeket Wundt azon feltevés alapján számította ki, hogy az egyes idők (egyszerű *Vh.i.*, *K.i.*, *V.i.*) egymást követő idők, melyeknek kivonása által az egyes idők nyerhetők. Ha azonban ezen idők oly processusokra vonatkoznának, melyek nem egymásután, hanem egymás mellett haladnak, úgy hogy „időbelileg részben fedik egymást s egymás fölébe tolnak”, mint azt Münsterberg kísérletek alapján igyekszik kimutatni,¹ akkor nyilván az eredményeknek másoknak kellend lenniök.

Legyenek azonban a mérési eredmények még oly ingadozók, a szellemtanra nézve csak az elvi oldal jön tekintetbe s ez a következő. Tagadhatatlan, hogy az inger növekedése arányos a kép növekedésével; mennyi esik itt az egyes ösztönre, mennyi az öntudatra, — a mérésekből nem világos. Tagadhatatlan azonban az időmérésekből az, hogy a bonyolultabb processusok hosszabb időt igényelnek; hogy az öntudatos választás és megkülönböztetés meghosszabbítja a lefolyt időközöt; hogy annál fogva az öntudat tevékenysége, mely a képek közt ezen analysist végrehajtja, maguktól a képektől különböző tevékenység. Nem lesz-e valamikor módunk arra, hogy ezen időmérésekből magának az öntudati tevékenységnek erőfokára is rájussunk, egyelőre eldönteni nem lehet. Reményünk lehet azonban egy más oldalról is, azon mérésekből t.i., melyeket a „tudat terjedelmét” illetőleg a Wundt-féle iskolában eszközöltek. Mert ha az öntudat csakugyan 16—38 hallási képet bir egyszerre befogadni, akkor ezen képek átfogására az öntudat bizonyos erőfeszítést fejt ki, melynek minimumára (tehát a proiectio egységére) idővel rájöhethi, nem valószínűletlen.

Éppen olyan érdekes, de eddig csekély eredményt mutató, kutatás az is, mely az egyes ösztönök élénkségére és viszonylagos erejére vonatkozik. Bizonyos, hogy az egyes ösztönöknél a reactio ideje különböző, a mint azt Moldenhauer már 1883-ban említette s Kries és Auerbach a zörejek és zengék számára kimutatták;² az említett író szerint a szaglás ingerei nemcsak az egyes anyagokra nézve különbözők, hanem az egyes személyek számára is. Tény továbbá az, hogy az egyes állatokban s emberekben is az egyes ösztönök kiváló élénkséggel lépnek fel. Ez élénkség fokának átlagos megállapítása az egyes lelki organismusok megítélésére, karakterologiai szempontból, igen nevezetes volna. Egyelőre azonban a kérdés itt is csak a jövő problémája; mert nem tudni, vajjon az élénkség az ösztönnek pusztán vagy az öntudatnak rovására is jegyzendő-e fel, — a mi mindkettő valószínű. Lehet, hogy az én az egyes emberekben különböző ingerlékenységgel bir, a mikor az ösztönök élénksége ennek csak további kifejtéséül szolgálja.

Ezek után az öntudat és a képek közti viszony a következő. Az öntudatot önálló erőül felfogva, melynek egyetlen tette az én megragadása és igenlése, minden hatás, mely reá gyakoroltatik, okvetlenül visszahatást vonz maga után. Ezen visszahatás mindig csak az öntudat azonosságát kívánja és czélozza; az öntudatban ennél fogva semmiféle képnek állandó helye nincsen. Éppen azért minden kép a megfelelő vetületi síkba vetítettik, mi által az öntudat azonossága helyreáll. Lehet már most ezen viszonyt kétféleképpen felfogni: 1. úgy, hogy az öntudat változatlanul egy helyhez van kötve vagy pedig 2. hogy az öntudat síkról-síkra

¹ Münsterberg Hugó. Beiträge zur exper. Psych. I. füz. 117. l. (1889).

² V.ö. Wundt. Philos. Studien. I. 612 l. (Moldenhauer W. „Über die einf. Reactionsz. einer Geruchsempfindung”).

vándorol. Az első felfogás az öntudat külön természetének látszik megfelelni; támogatja az idegrendszer anatómiája is, mely világosan arra mutat, hogy az idegpályák centralis huzódása csak ilyen központi funkcióból nyeri magyarázatát. Hanem épen ezen szervezet azt is mutatja, hogy az öntudat valamennyi idegpályával kapcsolatban áll; mert ha minden idegpálya feléje vezet, akkor viszont neki minden idegpályába van belépése. Ezen belépést több esetben világosan tapasztaljuk; ilyen kivált a pálya innervációja és a képeknek vetületi síkjaikban való szegzése. Az innervatio, ha öntudatos, a feszült várakozás és érdeklődés képében ismeretes, a mely az idegpályát az inger gyorsabb vezetésére képesíti. A másik pedig a figyelmezésben áll előttünk. A figyelmezés az öntudat vetítése valamelyik pályába és az ösztön vetületi síkjába, mely által a kép térbeli helyet s a processus időbeli lefolyást nyer. Hanem ezen két lehetőségen kívül van még egy 3-ik is, melynek a 14. § ban adtunk kifejezést s ez az, hogy az öntudat minden ösztönrel elválhatatlanul kapcsolatos, hanem csak bizonyos körülmények között lép actióba. Ezen körülmények abban állanak, hogy az ösztönök centralis vetítése bekövetkezzék; az öntudat tehát csak az ösztönök jelentési centrumaiban (vagy az alsó centrumokban is) válik ki az ösztön működéséből; a mikor az (én=én) tudatával az ösztön pályájába való egyidejű kivetítés is bekövetkezik. Ezen kettéválása az öntétnek, mely kép és öntudat vagy nemén és én között előáll, kötve van a Weber-féle törvényhez vagyis azon tételhez, hogy az öntudat csak egy bizonyos erőfoknál lép viszonyba a képekkel.

Az öntudat ezek után centralis functio, mely a képet magától elkülöníti, de magával kapcsolatban is tartja, — minek kifejezése a tér, melybe a képet kihelyezi, vagyis a vetületi sík. A meddig az öntudat ide vetit, addig a kép szegezve van. Azonban az öntudat visszahúzódhatik az ösztön pályájából és síkjából, miáltal az ösztön az öntudat számára megszűnik ugyan kép alakjában létezni, — a nélkül azonban, hogy ezzel az öntétre is hatni megszűnnék. Ez utóbbi kérdés részletezése a következő szakasznak feladata.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az ösztönök egymásra hatása.

22. §. A vonatkozások keresésének oka és módja.

Az ember, mint öntét, sok részétre oszlik, melyek fogalmában logikai momentumokul, valóságában különödtött ösztönökül lépnek fel. Milyen összefüggés van ezek között az abszolút énben, arról fogalmat sem alkothatunk magunknak, minthogy amaz abszolút én, vagyis az öntét maga, előttünk csak mint önmagát tudó alany és tudott tárgy lép fel; egész képünk, melyet róla rajzolhatunk, ismereti kép lévén, a legmagasabb, mit róla állíthatunk, az, hogy logikai fogalom konkrét egységeként felfogjuk. De már ezen, a dialektika által igazolt, concepciónban is benne rejlik azon szükségképeni gondolat, hogy az öntét minden részében benne van, hogy annál fogva valamennyi részét az egységnek alkotó momentuma s így minden változás, mely a részleteket éri, az öntétnek is változása, vagyis mivel az öntét a részletekben foglaltatik, minden ösztöni változás a többi ösztönökre is vonatkozással van. Az öntét éppen ezen oknál fogva a cél fogalma alá esik s azért mondhatjuk, hogy az egység és részletei között, valamint az egyes részletek között is külön, célszerű vonatkozás forog fen. Az egység a részekben van, a részek pedig az egységet alkotják; egyik rész éppen azért folytonos célszerűségi vonatkozásban a másikra mutat. Az ösztönök ezen vonatkozásában, egymásra hatásában fejjük ki az öntétnek élete.

Ezen általános gondolatnak részletesebb kifejtését már a 13. §-ban adtuk. Ott fejtettük ki az ágtétek jelentését s általános vonásokban az ösztönök vonatkozásait is egymásra; kimutattuk ugyanott a 15. §-ban e vonatkozás főformáját is a reflextűneményekben, melyeknek egyedüli jelentése az, hogy az ösztönök vonatkozását külsőleg kifejezik. A reflexmozdulat önkényt vezetett kezdő és végpontjára, a vetületi sík fogalmára (16. §.), melynek alapján az ösztönök között bizonyos külső csoportosítás lön lehetségessé, mit a belső és külső vetületi síkkal bíró ösztönök megkülönböztetése által elértünk. Nem szabad csodálkozni, ha e tárgyat még további részleteibe követjük; mert hiszen élő alakzatban az élet részletes ismerete végtére is a legfőbb tudományos cél. Ezért kutatásunk újra ráfordul az ösztönök részletesebb vonatkozásaira s ezzel együtt a reflextűnemények és a tőlük függő síkviszonyok további vizsgálására.

A legfontosabb mindenek közül az ösztönök realis vonatkozásait egész terjedelmükben megállapítani. E vonatkozások felderítésében az *anatomiai szerkezet* az első, bár nem legbiztosabb vezérünk; a vonatkozások külső kifejezése, mint azt a 13. §. az idegpályákban találta (melyekhez a megfelelő végkészüléki alakzatokat is számítjuk), sok helyen még ismeretlen, a mi azonban az elvi vonatkozást meg nem zavarhatja. A második realis alap, melyre e vonatkozások megállapítása épül, a *physiologiai functiók viszonyossága*, — melynek eddig fel nem derített részleteit a physiologiai kutatások alapintentiója és elve: a végig menő viszonyosság elve, számunkra eléggé pótolja. Végtére jönnek az *öntudatos vonatkozások* milliói, melyekről, miután bennök ugyanazon egy öntét céljai nyilvánulnak, eleve feltehető, hogy a vonatkozás elve náluk is érvényes, de a melyek szövevényes voltába a szemléletileg kifejezett alapelv van leginkább hivatva fényt vetni. E háromféle forrás alapján igyekeznünk kell az öntét mozzanatai közti összefüggést a szükséges részletességgel felkutatni.

23. §. Az ösztönök szerves vonatkozásai.

Az ösztönök vonatkozásának külső jele és bizonyossága az, hogy minden relativ egység az ösztönök mindegyikét külsőleg is észlelhető módon tartalmazza. Az *éltető ösztön*, melynek sajátos külső nyilvánulása a tápanyagot készítő és tovavezető pályák, mindenhol mutatkozik. Specificus végkészülékét (a táplálékot átváltoztató és felszívó mirigyeket és bolyhokat) csak a bélrendszerben találjuk ugyan; de másik ága, a vérképző ösztön, hajszállyal csövekben mindenfelé önti lényegét, a vért (minden szívverésnél 180 cm³ vér lép ki a mellkas üregéből), s így külsőleg a véredények meglételében bizonyítja mindenüttjelenválóságát. Így találjuk az izmokban és csontokban, — ott van a nemi szervekben, — az érzéki ösztön minden alakjában (nyelv, orr, bőr, fül, szemben), ott az idegzetben mindenütt, az idegeket körülvevő

sejtszövetben s kiváló nagy erővel az agyvelőben. Önállóságát azonban mindenütt megőrzi, a mennyiben határolt szemléleti alakokban, szemünk számára követhető fokig, belevegyül valamennyi ösztönbe, a hol észrevehetlen módon a külső iuxtaposíció a belső intussusceptionának enged tért. Nyilvánvaló tehát, hogy az éltető ösztön vetületi síkja minden egyéb ösztön mellett (sőt talán benne) van s hogy annál fogva valamennyi ösztönhez szükségképeni vonatkozásban áll. E vonatkozás másfelől az által még határozottabb kifejezést nyer, hogy külső kialakulását viszont más ösztönök segítik elő. Az éltető ösztön külsejét izmok képezik, úgy a bél- mint a vérrendszerben; saját maga biztos dualismust mutat, a mennyiben a véredények a lymphából meritene, maga meg a véredények lényegéből táplálkozik; mint ösztön pedig saját pályáival és centrumával (a syst. n. symp.) bír s az öntét felsőbb alakzataiban külön centrumokkal rendelkezik (pl. a med. obl.). Egyedül a nemi ösztön nem hatol beléje, noha maga a nemi ösztönnek direct és állandó ingerlője. Az éltető ösztön annál fogva minden ösztönrel direct vonatkozásban áll, s e vonatkozás physiological kifejezése az, hogy táplálja azokat, azaz önfentartásra s így kifejtésre ösztönzi.

A *mozgató ösztön* nevezetes vonatkozásait az izmok elterjedtsége külsőleg is bizonyítja. Saját végkészülékét oda tolja az éltetőbe, hol az éltetőnek falazatát sima izmok végrostjai képezik. Az izmok oda tapadnak az érzéki ösztönökhöz, mint nyelv, orr, bőrsejteny, laxator és tensor tympani, szemizmok, musc. ciliaris, arcizmok, gégefő izmai. Az izmokban érintkezésbe lép a tapintás idegtörzsével s közvetve (az érző ganglionok útján) a többi idegszálakkal (látás, hallás, a vasomotori nervusokkal). Viszont a többi ösztönök beléje hatolnak, síkjait feléje tolva, gyakran szemünk számára észre nem vehető közelbe. Így élteti a vér, megéreztetik az érzéki ösztönök, reflexmozdulatokra készítetve, vezérli az öntudat azon direct kapocs alapján, mely az öntudat és a mozgató agyterület között tagadhatatlanul fenáll. E vonatkozás physiological kifejezése a mozdulat, mely nem egyéb mint az ösztön kötésének a végkészülékig való kivetítése. A mozdulatok első sorban minden tevékenység egyszerű jelzői, onnan az izmok elterjedése az éltető ösztönben s valószínűleg az idegrendszerben is (a mennyiben a Schwann-féle hüvely, valamint a ganglionsejtek kerülete ide vonhatók?); az éltető ösztön külső tehetősége épen az izmokkal való kapcsolatában áll és alapul. De a mozdulatok továbbá az öntudat projectiójának is a módjai; s annyiban az egyes érzéki ösztönök is reflexive ingerelhetik s az öntudat és a jelentő ösztön a mozdulatokat használják nyilvánulási formául (pl. az indulatok diffúziójánál és a beszédben). Ily módon a mozgató ösztön mindig csak a maga természetét fejt ki ugyan; hanem ingereit nagyrészt a többi ösztönökből veszi (a külső világ közvetlenül ritkán hat rá) s annyiban határozottan eszközül szolgál minden más ösztönnek, a mikor a kerületi tárgyon túl akarja képeit kivetíteni. Ebből magyarázható a tisztán mozgató és érző idegek folytonos kapcsolata, a mint azt a reflexcentrumokban észleljük, melyekben az érzéki ösztönök síkjai ép úgy tolódnak a mozgatónak síkjához, valamint a mozgatónak síkja viszont az éltető és nemző ösztönbe tolódik.

A képező ösztönöknél első sorban tekintetbe jönnek az *érzéki ösztönök*. Végkészülékeik az éltető és mozgató ösztönből alakulnak; sejtalakzataikban (milyeneket minden végkészülékben találunk) az éltető ösztön anyagával, izomrostjaikban s hozzájuk nőtt izmaikban a mozgatót találjuk, így fontosnak tekintjük azon körülményt, hogy a végkészülékekben mindenütt vannak véredények s mindenütt izmok (pl. orr, nyelv, bőr, a szem hártái s izmai, a gégefő porczai és izmos hártái). Az érzéki ösztönök hordozói ugyan itt is az idegtörzsök, úgy hogy az éltető és mozgató ösztönök csak az érzéki ösztönök síkjaiban járulnak hozzájuk. De ezen kapcsolat oly szoros, hogy az érzéki ösztönök hiányai egyenesen az éltetőre hatnak, képeik pedig a mozgató centrumok útján újforma kifejezést nyerhetnek, milyent magukban nekik nem adhatnának. Így pl. védőmozdulatokban a maguk épségét őrzik meg (pl. ilyen a vérnek az agyba való tódulása a legcsekélyebb ingernél is (Mosso), ide tartozik továbbá a pupilla összehúzódása, a kéz-lábmozdulatok, miket tapintás által idézünk elő stb.); másfelől a látási adatokat a kéz mozdulataival utánképezhetik s a gégefő útján hallható hangokkal utánozhatják. Hogy azonban az éltető és mozgató ösztönökkel nem állanak oly benső térbeli kapcsolatban, mint emezek magok között, — hogy tehát a szaglás, izelés stb. nincs egyformán elhelyezve a test összes részeiben, azt egészen sajátlagos hivatásuk magyarázza, mely által nem a *kerületi*, hanem a *külső* tárgyakra vannak utasítva, a miben objectiv természetük nyilvánul. Azért azonban az öntét közhatalmához épen az éltető és mozgató ösztönök betérése által hozzá vannak bilincselve; síkjait, legalább egy irányban, t.i. az éltető és mozgató irányában, egymásba tolódnak (átsugárzási alakban), bár fősíkjuk az ösztön természete szerint a kerületi tárgyon kívül esik s így objectiv funkciójának észlelhető külső kifejezőjévé válik.

A *jelentő ösztön* külön érzékkel nem bír, mennyiben t.i. külön végkészüléket nem alkotott ki. De azért a többi ösztönök beléje is terjednek. Az agyvelő féltekéit, a melyekben a gondolkodást elhelyeztük, a Carotis fejbéli elágazódásai (pl. a Sylviusi arteria, mely a beszéd centrumait körülhálózta) folyton vérrrel öntözik s annyiban az éltető ösztön a jelentővel közvetlenül érintkezik. A mozgató ösztön a jelentővel csak centralis végén (az agykéregben) áll közvetlen kapcsolatban; minden egyéb ponton az érzéki ösztönök útján jut vele viszonyba. Az érzéki centrumok azonban, folytonos és szerves kapcsolatban állanak a jelentővel, mely viszont az öntudatba tolódik egyenesen (v.ö. 20. §-t).

Az *öntudat ösztöne* valamennyivel áll funkciói viszonyban és pedig hol közvetlenül, hol közvetve. Közvetlenül érzi az én az éhséget, a mozdulatokat, az érzéki adatokat, a jelentéseket; közvetve felfoghatja az éltetőt a látóval és jelentővel, a mozgatót ugyanigy stb.

Végre a *nemi ösztön* végkészülékében az éltetőt (véredények bőségben) és mozgatót (izom) magában foglalja, melyekkel annál fogva folytonos kapcsolatban áll; az érzéki ösztönök körül leginkább a szaglással függ össze; a jelentő ösztönrel és az öntudattal állandó viszonyban áll.

24. §. A vonatkozás értelme és végbemenése.

Az eddigi adatokból azon gondolat domborodik ki, hogy *minden ösztön minden mással kapcsolatban vagyis vonatkozásban* áll, a minek külső anatómiai kifejezése azon tényben van adva, hogy az ösztön külső alakját alkotó elemek mindenütt egyformán vannak adva. Még pedig: a) az *éltető ösztön* benne van véredények alakjában minden más ösztönben (csak az öntudat ösztönéről eddig nem bírjuk kimutatni); b) a *mozgató ösztön* benne van az éltető végkészülékében, mint a véredények és belek izomfalazata, az érzékiben, mint hozzá nőtt izmok, a nemiben mint izom és porc; a jelentőben csak közvetítve; a mozgató idegekkel kapcsolt izmokban; c) az *érzéki ösztönök* csak közvetítve függnek össze az éltetővel és mozgatóval, mennyiben hozzájuk vannak nőve izmok, melyekben a mozgató és éltető benne rejlik; d) a *jelentő ösztön* minden mással a centralis végeken függ össze; e) az *öntudat ösztöne* közvetlenül viszonyban áll a többivel f) a *nemi ösztönről* hasonló megfigyelés tehető. Lehet ezen vonatkozás vagy közvetlen, mint pl. az éltető a többiekkel vagy közvetített pl. az éltető a jelentővel s így a nemié az érzékivel; tény az, hogy az ösztönök végigmenő vonatkozást mutatnak, melynek alapján egy egységes valóság fenállására közreműködnek.

Ezen vonatkozás értelmét és végbemenését már most tüzetesebben kell megállapítanunk. Két felfogás áll erre nézve egymással szemben: az egyik a (materialistikus alapon nyugvó) physiologiai, a másik a spiritualistikus nézet. Az előbbeni azt tanítja, hogy a test csak anyagi atomusokból áll, melyek folytonos restitúciójukat a vérből meritik. A vér, úgy mondják, folytonosan végig fut az egész testen és minden szerv ezen áramból annyit vesz fel, a mennyi neki restitúciójához szükséges; így redintegrálódik az agyvelő is, a melynek tevékenysége, erő kifejtése a szellemi munka, melynek folytonosságához az elemek folytonos restitúciója szükséges. Eltekintve e helyen a materialismus metaphysikájától, ezen tannak szerkezetében azon egészséges gondolatot találjuk, hogy az egyes szerveket önállóságukban elismeri s a vért csak közös éltető forrásukul hirdeti. Mert ha az egyes szervek azon elemeket s oly mennyiségben veszik át a vérből, a mennyi *épen nekik* szükséges, akkor ezzel a szerveknek önállósága a vérrel s ennek a szervekkel szemben, valamint ismét a szerveknek önállósága egymással szemben is, van állítva. Nem egyebet kívántunk mi sem állítani, mikor az egyes ösztönöknek relatív önállóságát hirdettük, melynek velejét az önálló jelentésben találtuk. Van azonban még egy más gondolat is, melyet a physiologiai felfogásból nyíltan átveszünk, habár rendszeren végig nem szokták az előzményeket gondolni s azért a következmények elől is elzárkóznak. Ezen gondolat a következő. Ha a vér más, mint a szerv, melyet táplál, akkor a szerv táplálkozása nem lehet egyéb, mint a szerv önjerejének kifejlése s a vér csak az inger szerepét játssza az egész folyamatban. Ha pl. a szem elgyengült s kipihenve újra erő kifejtésre képes, akkor ez azt jelenti, hogy a szem látó ereje restituálódott, azaz a vér a szemidegben megszűnt vérré lenni, — lett belőle látó erő. Ha az izom atrophíába esik, hiába öntözi a vér, az többé nem lesz képes erő kifejtésre, így tehát a physiologiai feltevés szerint a táplálkozás a szervekre nézve annyit jelent, hogy ez a maga erejét visszanyerte vagy jobban kifejtette.

A physiologiai felfogás ezen két egészséges alapelve mellett a spiritualismus okvetlenül megszegyenül. Amannak tana csakugyan *egységet* enged látni az emberben; emez a testben csak gépezetet képes felfogni, mely a „léleknek” eszközül szolgál, maga az *ember* pedig két, sőt néha három részre is bomlik (test, lélek, szellem), melyeknek teljes különbözősége mellett még a kölcsönhatás gondolata is kétes (Descartes, Geulinx, Leibniz). Mi ennél fogva, kik az embert *egységesnek* hiszszük, érezzük és tudjuk, a physiologiai tanhoz csatlakozunk, hanem valamivel tovább szeretnénk tekinteni, mint a mennyire a mikroskopum ereje engedi. Kérdezzük tehát: miként értsük a szervek egymásra vonatkozását? s miként képzeljük annak végbemenését?

Az első kérdés megértéséhez szükséges szem előtt tartani, hogy az egyes ösztönök mennyiségileg és minőségileg határozott, jelentésileg egymástól független erők. Ha tehát az egyik ösztön a másakra vonatkozik s azt (mint az éltető) táplálja, akkor ez csak annyiban lehetséges, a mennyiben az egyiknek componensei, mint a vér elemei, a másokban is előfordulnak, — vagy pedig a mennyiben az egyik a másikat önjereje kifejtésére ingerli. Az első eset a táplálkozás, a másik eset a kölcsönös segítés; amabban az éltető

elemei átlépnek a másik ösztön hatáskörébe, tehát szemléleti kialakulásába; emennél ilyen átterjeszkedés realiter nem áll be, hanem beáll a tevékenység tovaterjedése egyik ösztönről a másikra, vagyis a *kölcsönhatás*. A táplálkozás nyilván csak az ösztön szemléleti kialakultságában, tehát külsőleg megy végbe; ellenben az ingerlés azt jelenti, hogy az egyik ösztön, mennyiben ugyanazon egységnek alkotó része, a másik ösztönnek tevékenységét megindítja, azaz az ingerlő ösztön az indok, az ingerelt pedig a *tünemények szülőoka* (v.ö. ezen mű I. Rész 33. §.). Az indok viszonya a szülő ok tevékenységével hatásnak (s így kölcsönhatásnak) nevezetik.

Szorosan véve a hatás gondolata csak értelmi pótlék, melylyel az öntudat valamely változást a nyugodtan maradt képről egy más képre, mint ingerre átvét (v.ö. II. 35. §.). Azonban az öntudat azzal mégis megnyugszik; mihelyest az egyik változást egy másikra, mint okára, visszavezetni sikerült, a dolog gondolatilag meg van magyarázva, a mennyire pozitív alapokon magyarázatot adhatunk. Ámde a gondolat csak a képnek egyik fele; a szemlélet is kíván részletesebb kielégítést s követeli, hogy neki az egyik tünemény átterjedését a másikba szemléletileg is azaz a térben is felmutassuk. Erre azonban nem vagyunk képesek (a mint azt az I. R. 66. sk. §-ok kimutatták); az átmenet egyikről a másikra halad s mi a *kettő* között, épen azért mert *kettő*, mindig csak egy harmadikon át juthatunk el, a mi végtelenbe vezetne. Itt aztán kisegítőül ajánlkozik azon gondolat, hogy hiszen voltaképen nincs is itt *kettő*, hanem *egynek* két momentuma s hogy annál fogva ezen átmenés voltaképen csak tovahaladás egy és ugyanazon egységben, melyet itt öntétnek, a külsőben pedig világnak nevezünk. Kisegítőül talán elég ezen gondolat, bár az átmenés szemléleti lefolyását épen nem világosítja fel.

Ha tehát az ösztönök vonatkozásának értelmét keressük, akkor abban kell találunk, hogy az egyik ösztön változása a másikban is megfelelő változást hoz elő vagyis hogy közöttük kölcsönhatás viszonya áll fen. Ezen kölcsönhatás értelme azonban nem az, hogy az egyik ösztön a másikba átmehetne, ez csak a táplálkozás tüneményénél áll elő, a hol az éltető az ösztön anyagi veszteségét azzal hozza helyre, hogy magát azon ösztön területi valóságában újra „helyre” állítja azaz elvesztett terét újra visszanyeri, a meddig az éltető ösztönnek ezen expansív képessége sértetlenül fenáll. Minden egyéb esetben a vonatkozás csak az egyik ösztön izgalmának, *ingereltségének* átterjedése a másikra (még pedig az öntét nemtudatos egységén át, miről épen azért szemléleti képet soha sem alkothatunk magunknak). Ezen átterjedés eredménye az új ösztön erejének kifejtése, melynek közvetlen célja az ingert elhárítani, akár saját erejéből teheti ezt, akár pedig más ösztönök tökéjét igénybe venni kénytelen. Mert az ingerlés addig terjed tovább, a meddig az első ingerlés (=kötés) meg nem szűnik, lévén az ingerlés nem egy teljesen önálló valóságnak ingerlése, hanem egy oly erő, mely egy erőcomplexusban csak tényezőül szerepel. Azon határt, a hol az ingerlés egyik ösztönről a másikba átcsap, *átterjedési síknak* nevezzük, melyet ugyan helyileg megjelölni még kifogástalanul nem birunk, logikai szükségességét azonban az öntét structurája alapján követelhetjük.

25. §. Az ösztönök vonatkozásának alaptörvénye ; hiány és pótlék. A kettős körforgás.

A vonatkozások az ösztönök között ezek után tagadhatatlan tények, miknek külső anatómiai kifejezésük s belső, physiologiai jelentőségük is van. E vonatkozás megértését a kölcsönhatás fogalmából meritettük, melyet reflexszerűen előállónak kell gondolnunk; végbemegy pedig ezen kölcsönhatás úgy, hogy az ingerlő ösztön az ingerltre az átsugárzási síkban hat, mi által emez a maga síkjából kiszorul, de a centralis reactio által előbbeni terének visszaszerzésére directe vagy indirecte képesítetik. Mi tehát ezen kölcsönhatásnak, mint az ösztön élettüneményének *értelme és törvénye?*

A physiologiai törvények, miket a biológia az anyagcserére vonatkozólag az emberi testben megállapított, ezen törvény mellett teljes épségükben megmaradnak. Mert bennök a változásnak csak szemléleti oldala van kifejezve; a változás alapja azonban mélyebben fekszik azon ösztönök életében, melyek ezen anyagi formában kifejezést nyernek. Már pedig az ösztönök élete (a mint a 17. §-ban is kifejtettük) nem egyéb, mint önállóság, önfentartó tevékenység, melylyel saját lényegüket érvényesítik és kifejtik. Az ösztönök vonatkozásának alaptörvénye azért az *önfentartás* törvénye, mely épen úgy az *egyes* ösztön, mint az *egész öntét* életét igazgatja. A törvény érvényességét tehát 1. az egyes ösztönön, külön, 2. az ösztönök egységén vagy vonatkozásán kell kimutatnunk.

1. Hogy az *egyes ösztönnél* is az önfentartás a cél, azt az ember életében, azon átfogó concentrációnál fogva, mely az emberi öntétet másoktól megkülönbözteti, nehezebb megérteni; világosabb lesz a tétel, ha olyan alakzatokon tanulmányozzuk, melyeknek egész élete egy vagy két ösztönre szorítkozik. Az infusoriumok ily egyszerű organismusok. A volvox globator vagy az euglena viridis homogen anyagból

való, egyszerű szerkezetű, minden szerv és kötszövet nélküli állatok; összes életfunkcióik a táplálkozás, ciliák vagy nyulványok általi mozgás s a megoszlás általi szaporodás. Az érintő közeg a golyócskát behorpasztja, mire annak állományából a reactio következik be, mely abban áll, hogy az ingerlő testet a szó teljes értelmében bekeblezi, elnyeli s magával azonosítja. Az ingerlés tehát 1. mozgásra 2. emésztésre s végre 3. szaporodásra készíti. A legegyszerűbb reactio azonban a táplálék hasonítása, mely külsőleg is a táplálék körül fogásában, tehát a protoplasmának kifelé való tódulásában jelentkezik. Ugyanilyen reactiót a polypusoknál is veszünk észre, melyek már fényre is reagálnak, a mennyiben a fény sugar arra készíti, hogy árnyas helyüket a verőfényessel felcseréljék. Ha ezen állatokban tudatosság van, akkor a leirt processus ekkép szakaszolható fel: 1. a protoplasma ingerlése, azaz megkötése 2. az öntudatos pontra való áterjedés 3. az öntudat reactiója a mozgató ösztönre 4. a mozgás, melylyel az étel beljezetik, azaz: a felület eredeti nagyságát visszanyeri vagy azon túl is halad. Ugyanilyen módon történik az öntét fentartása akkor is, ha az állatból az öntudatot elhagyjuk; akkor van: 1. a protoplasma megkötése 2. annak reactiója, mint mozdulat. Ily értelemben azonban ezen centralis reactiót már ismerjük; nem egyéb ez, mint reflexmozdulat, melylyel a protoplasma egy való hiányt megszüntet,— vagyis objective kielégszik. *Az ősfokon tehát az ösztönök élete a hiány és kielégedése formájában folyik le.*

Az egyszerű szervezeteknél tehát az ingerlés és a visszahatás egyszerű reflex; a mennyire történt a hatás, annyira történik a visszahatás s ugyanazon protoplasma, a mely ingerletetett, végzi a visszahatást is, a mi nyilvánvalóvá teszi azon megjegyzésünk alaposságát, mely szerint az *öntétnek bizonyos merevséget tulajdonítunk*, mely az ingert nem engedi (mint jelen esetben a protoplasmán, ugy másokban) az öntétet át tova kilépni (v.ö. 15. §. a.). Beléhatol és benne marad; a visszahatás is csak az öntét magyából eredhet; önfentartása egyszerű tett, mert maga az öntét, ezen alsó fokon, is egyszerű.

2. Bonyodalmasabbá lesz ezen lefolyás ott, a hol az egység több mozzanatra különödött. A protozoákban minden functio még különödetlen formában lép fel; a protoplasma mint egész lélekzik, táplálkozik, mozog és szaporodik. Ugyanezen sommás formában él az infusorium is s így különödött szervekre nincs is szüksége; mert felületének bármily pontjára történjék is a hatás (melynek észrevételét tévesen a tapintással azonosítják), mindig egyforma természetű reflexmozdulat áll elő az *egész* állat részéről. Azonban igen korán áll elő a különödetés legalább annyira, hogy, bár a felület az érzékenységet egész kiterjedésében mutatja is, a reactio az egyes pontokon mégis más meg más jellemet mutat. Előállanak a mozgás külön szervei, miknek első törmelékei a protozoák (monerák, amoebák) állabai (pseudopodia), melyek már a féregnél a bőrrel összenőtt melléklábakká (parapodia) s aztán bőrizmökká (amphioxus), végre igazi izmökká és csontokká alakulnak ki (gerincesek). A typus ezzel elváltozott: az ingert ugyan az egész felület veszi fel, de a reactio már külön szerv által valósul meg. E kettő közé esik még az öntudat is, az ennek bármily törmeléken alakja, mely azonban még csak átmeneti pont és nem megakasztó hatalom. A bőrfelület ingere tehát tudatossá válik, de egyuttal a tőle különböző mozgási szervekben is nyer feltartóztathatatlan nyilvánulást. A schema tehát most: inger ~ tudat ~ mozdulat.

Ezen schemát további bővülésében ekképen lehet ábrázolni. A felület különböző ingerek számára lesz fogékonyabb: lesz belőle külön fényérzék (a szem), külön tapintó érzék, hallás és szaglás, legvégül jön az izlelés. Egyes infusoriumok és az alsóbbrendű medusák felületében pigmentfoltok válnak ki, melyek a *fényt felfogadják* s az ingert a tudaton át a mozgatóra továbbítják; e pigmentfoltokból áll elő a különféle színű (veres, barna, fekete) szemfolt (radiatae és férgek), míg végre, az amphioxus kivételével, a gerinceseknél az emberéhez hasonló szemekkel találkozunk. A *tapintást* már a coelenteratáknál a gyomorral közlekedő tentaculumok végzik (a mi a tapintás és emésztés eredeti kapcsolatára mutat ez állatokban), a féregnél a test első gyűrűje, a molluskáktól felfelé külön, e célra szolgáló szervek. A *hallási* hólyagcsákból, milyeneket a medusák, férgek, molluskák mutatnak, lesz a dobhártyával ellátott rovarfűl (ha ugy szabad nevezni) s a gerincesek füle; a férgeknek sekély *szaglási* gödreiből fejlődik az orr, a molluskák és kephalopodák torok papillái már az emlősöknél sáncos szemölcsökké alakulnak ki.

Távol áll tőlünk, hogy ezen anatómiai részleteket bővebben feltálaljuk; mi csak a bennök fellépő elvet akarjuk kidomborítani. Összehasonlítva a homogén protoplasmával, ezen alakzatok az elvnek csak kibővülését, de nem változását, mutatják. Míg az amoebánál a schema ez volt:

inger ~ visszahatás

s már a féregnél inger ~ tudat ~ mozdulat képét magára ölte, addig a további haladásban az inger oldalán van a különödetés, a schema többi részei nem bővülnek. Van ugyanis:

tapintás	}	~ tudat ~ mozdulat.
látás		
hallás		
szaglás		
izlelés		

E szerint az ösztön kötöttségét mozdulattal szünteti meg; a különödetlen egyes ösztön egyszerű reflexsel, a különödtöt öntétek reflexátterjedéssel, melynek végén azonban mindig *mozdulattal* találkozunk. Ezen eredeti mozdulatok ennél fogva mind az önfentartás nyilvánulásai s annyiban *védő mozdulatok*, melyekkel az ösztön kötöttségétől szabadulni törekszik.

Ámde eredetileg a felület megkötése annak térbeli vesztesége is volt s így a táplálkozás megakasztása; a mozdulat, mely ebből eredt, a felület hiányát szüntette meg, azaz a táplálékot vitte bele az állat testébe. Az érzéki ösztönök megkötése tehát eleinte szinte a táplálkozás megkötésével összeesett, a mint azt a coelenterátáknak a gyomorba nyúló tentaculumai még világosan tanúsítják. Minden mozdulat ennél fogva a táplálkozásnak szolgált s ha itt már tudatos állapotokról szólhatunk, akkor igazat kell adnunk. Schneider kiélesített mondásának, hogy az állatok életét mindenkor az éhség mozgatja;¹ mert hiszen innen erednek az irpulsiv mozdulatok.

A mikor azonban az egyes funkciók különböző szervekhez fűződnek, akkor az egyes szervek kettős munkára lesznek képesekké. Még pedig 1. minthogy a felület minden pontjába az éltető ösztön is betérjed, azért a felület minden megkötése az éltetőnek is ingerlése s mint ilyen azon mozdulatokat idézi elő, melyekkel a homogen plasma az éhséget csillapítani szokta. Minthogy azonban a felület némely pontjai sajátosságos szervekké alakultak, azért 2. minden egyes szerv, mint különödtöt ösztön, saját magát is kénytelen a direct kötés ellen fentartani s ezen centrális reakciók a képek. A tagolt öntét kerületi kialakultságának ingerlése tehát 1. oly mozdulatokat idéz elő, melyekkel az éhség csillapítható 2. olyan reakciókat, melyekkel a specifikus ösztön kötöttsége elhárítható. Amaz a védelmi mozdulat, mely most külön lép fel; emez a kép, mely az öntudatnak az ösztön kötöttségét jelenti. Ebből érthető már most, hogy az állat életében mindenkor az éltető ösztön játszsza a főszerepet; mert az állat felületének minden ingerlése az ösztön kialakultságának vesztesége s annyiban minden mozdulata végre is ezen veszteség pótlására fordul. Érthető az is, hogy az állat mindent, a mi reá hatott, a szájába visz, mert az ingerlés folytán minden alkalommal az éltető ösztön szenvedett hiányt. Az éltető ösztön kötöttsége és a pótló mozdulat képezik annál fogva ama két határpontot, melyen belül az állat minden egyéb ösztöni nyilvánulása elhelyezhető. Az ösztönök haladását ezen két határpont között a *nagy körforgás* nevével fogjuk jelölni.

Természetes, hogy az állatnál ennek folytán minden tárgy, mely felületét érinti, az éltető ösztönrel vonatkozásba lép. Azonban a hiány és mozdulat közé most egy új momentum illeszkedik be, az ingerlő tárgynak a képe, mint az ingerelt ösztön önrestitúciója. Ezen kép rendes körülmények között a védő mozdulatokat hozza elő (pl. a tentaculumok érintését a szájbavitel mozdulata követi) s annyiban az érzéki adat és a mozdulat között reflexiv viszony keletkezik. Hanem ha az állat nem éhes, akkor ezen közvetlen mozdulat meg is akadhat s csak a specifikus ösztön kötöttsége lép tudatba. Ilyenkor a nagy körforgás két végpontja között az egybekapcsolódás megakad (azt mondhatnók: az éltető ösztön syllogismusa meg nem alakul v.ö. 49. §.); hanem megalakul a viszony öntudat és kép között, mely, körülmények között, ha az éltető vagy nemi ösztön (mint ennek kiduzzadása) meg vannak kötve, a nagy körforgásba beilleszkedik. Ezen új viszonyt kép és öntudat között a *kisebb körforgás* nevével illetjük. Az öntéten belül ezzel kettészakadás áll be, mely ha az öntudat elég erős, a nagy körforgást kettészakítja, megakasztja és az én uralmának kiszolgáltatja.

Az érzékek ezen eredeti eszköziségét a felnőtt ember el szereti felejteni; hanem állatoknál és kis gyermekeknél egészen világosan észlelhető. Csibék, melyek még a tojás héjával a hátukon szaladnak, az elébök szórt magot, csőrükkel felszedik s a gyomorba szállítják. Galienus egy kecskegödölyét kivett az anyja méhéből s többféle ételt tett elébe: mézet, bort, vizet, tejet; a kecske eleinte ingadozott, azután a *tejet* itta meg. Némely madár, alig hogy a fészkből kikerült, meglepő biztossággal kapdossa a legyeket; pillék, alighogy a bábakból kifejlődtek, rögtön felszállanak s a virágokra repülnek. A kis gyermeket, a tapintás szopásra ingerli; a mit lát, azt megfogja s szájába viszi; az izlelést a rágás és a nyelés követi. Mindez végzettszerű szabatossággal megy végbe s arról tanuskodik, hogy az érzékek még mindig azon szerepet játszsza, melyet eredetileg a különödetlen plasmafelület mutatott. Ezen körforgás talán lealázónak látszik a homo sapiensre nézve; de nincs benne semmi megszegyenítő, mert hiszen ez csak a külső keret, melyen belül egész bölcsességét kifejtheti. Hanem a meddig az észszerű megfontolás nem lép uralomra:

Bewegt sich das Getriebe
Durch Hunger und durch Liebe.

Eredetileg tehát az önfentartás lényeges tettei a mozdulatok voltak, melyek az ingert elhárítani, azaz hiányt pótolni voltak hivatva. Ezen mozdulatokat az éhség hozta elő, később a különödtöt érzékek is okozhatták, — de a teleologiai nexus megtartotta máig uralmát, mert mindenkor az éltető ösztön (azaz az

¹ Schneider György. Der thierische Wille. p. 1.

öntét szemléleti kialakultsága) a fővesztes s azért minden ingerlés vagy evésben vagy futásban végződik. Így van ez mai nap is az állatoknál és embereknél egyformán. Mert nemcsak az ausztráliai és afrikai vad törzsekben uralkodik a nagy körforgás, nem kell oly messze fáradnunk, ha megszégyenítő harcait észlelni óhajtjuk.

Hanem az érzéki képekkel ezen vaskényszerűségbe új, felbontó, elem ékelődött. Az éltető ösztön periodikus kötésnek van alávetve; hála az égnek, senki sem éhezik folytonosan. Ilyenkor az öntudat ösztönmentes s előtérbe lép a kisebb körforgás, eleinte csak az érzéki képek körében. Azonban ezen érzéki képekhez hozzájárult lassanként a *jelentés* is s a kisebb körforgás kibővült. Az érzéki képeken ugyanis az öntudat korán észreveszi azon vonzalmat, melylyel a mozgulatok s így az éltető ösztön felé húzódnak; később azt, melylyel a nemi ösztönre vonatkoznak. Az érzéki képekben ezen vonatkozás az első jelentésük; az állat előtt ezen képek két csoportra oszlanak a praedomináló alapösztön szerint: *ehető* és *nem ehető*. Idővel az én ezen kötöttség alól is felszabadult s így a nagy körforgástól elszakadt. Az érzéki képek nemcsak az éltető, hanem egyéb ösztönökre való vonatkozásuk szerint is lettek megfigyelve s az öntudat számára, oly képek sora keletkezett, melyekben, az ehetőségen kívül egyéb vonatkozásokat is észlelhetett. S ebben rejlik annak csirája, hogy az öntudat ösztönmentes állapotban pusztán a képek jelentésével foglalkozhatik vagyis a gondolkodásnak lehetősége. Hanem éppen azért, mivel ezen összes képekben az ehetőség vonása is található, a jelentés szintén beilleszkedett a nagy körforgásba s az én öntudatos megfontolással képes megválogatni azon mozgulatokat, melyek az eredeti hiány megszüntetésére, az éhség csillapítására, vezetnek. Fájdalom, ez utóbbi az emberi életben még mindig praedominál s onnan az emberek legnagyobb részének baromi törekvésekbe való elmerülése s állati külső viselkedése is.

Nagyon tévesen fogná fel ezen fejtegetést, a ki belőle azt olvasná ki, hogy az emberben észlelhető ösztöni vonatkozásokat alsóbb fokú állatok folytonos tökéletesedéséből akartam levezetni. Az evolutionismus metaphysika; mi nem vagyunk metaphysikusok. Nekünk a felhozott példák csak illusztrációk és typosok; ha én azt mondom, hogy az amoebánál a reakciót az *egész* protoplasma végzi, akkor ezzel csak egy typut akarok felhozni, melyben az ember nagy körforgása tisztán észlelhető. Ugyanilyen typosokul szolgálnak azon állatok, hol a táplálkozás és a mozgulat közé egyes érzékek ékelődtek; újra más felsőbb typos az, a hol az öntudathoz már a jelentés is járul. Ezen zoológiai példák annál fogva csak az alapschema megrajzolását elősegítő esetek és schemák, de azzal nincsen mondva, hogy az amoebából differenzálás által a többi állatok s így az ember is *keletkeztek* volna. Csak annyi világos, hogy itt egy alapterv folytonosan kibővült alakban lép fel, s ez véleményem szerint pozitív tény s minden metaphysikai magyarázattól független. A fejtegetés ezen alaptervet abban mutatta ki, hogy az önfentartás a hiány és kielégedése formájában lép fel s ezen formát egy nagyobb külső és egy kisebb belső körrel vélte szemléltethetni. A nagy körforgásnak kezdete az éhség, vége az emésztés; e körforgáson belül az öntudat suprematiája alatt keletkezik a kisebb kör: az érzékek, jelentés és öntudat között, mely az én relativ önállósága mellett a nagy körforgástól, viszonylag, független életet ábrázol, hanem, az öntétet egységül felfogva, a nagy körforgás gépezetébe alkotó tényezőül beilleszkedik. Mindkét körforgásban azonban csak egy elv uralkodik: ingerlés és reactio, hiány és pótlék, éhség (bármilyen sublimis alakban) és kielégedése. Ekkép fogta fel már Aristoteles is a vágy fogalmát: „a természeti kívánság a hiány kitöltése”.¹ A hiány és kielégedése arányosságáról I. e. mű II. 17. §.

26. §. Az ösztönök dignitása. A hiány és pótlása különböző módjai.

Az öntét végcélja tehát, melyre az összes tevékenységek irányulnak, az önfentartás. Az első ingerlésnek, mely az öntétet éri és megköti, már azon eredménye van, hogy az öntét kifejlik, azaz reakciójával tért szerez. Minden további ingerléssel ugyan ezen cél valósul meg, hanem szövevényesebb formában. Első ugyanis az, hogy a maga kialakultságát megőrizni iparkodik; ennek eszközlése az éhség csillapítása, mely annál fogva minden törekvésünkben az alaphang. Hanem ezen csillapítás nem eszközölhető pusztán az éltetőből; éppen azért más ösztönök lépnek működésbe: az érzéki, a jelentő és mozgató, melyek ezen célra közrehatnak s azzal, hogy amanzi elősegítik, maguk lényegét is kifejtik. Az éhség jó tanító; csak a ki saját erejével kénytelen magát fentartani, lesz okos és tapasztalt lény. Az ösztönök tehát azzal, hogy az öntét kialakultságának fentartására hatnak, saját maguk is kialakulnak azaz fejlődnek s így az öntétet minden tekintetben fentartják.

¹ Arist. Eth. Nik. III. 1118. b) 3. ἀναπλήρωσις γὰρ τῆς ἐνδείας ἢ φυσικῆ ἐπιθυμίας.

A vonatkozást, melyben az ilyen tagolt valóság alkotó tényezői egymáshoz állanak, kapcsoltságnak s az ingerlés áttérjedését egyik tényezőről a másikra kapcsolódásnak (associatio) nevezzük. Ezen kapcsolódás törvénye lévén a hiány és kielégedése vagyis az, hogy az öntét minden kötés ellenében a maga valóságát kiállítja, minden kapcsolás két határpont között halad el, melynek egyike a kötés, *hiány*, — a másika az oldás, pótlék vagy *segítő*. Minthogy pedig az öntudat előtt a hiány ép úgy, mint a pótléka, kép alakjában jelenik meg, azért a kapcsolás formájában az öntudat előtt mindig képek fordulnak elő, melyeknek egyike a hiány képe, másika a pótlék, vagy *segítő*.¹ A segítő mindig a vesztes ösztön restitúcióját célozza s így a kapcsoltság viszonyában mindig a vesztes és a segítő ösztön állanak egymással, — s minden öntudatos kapcsolásnak alapját az ösztönök eme sajátos dinamikai vonatkozása képezi. Mert az emberi elme képei nem céltalan villanások, melyek önkényünk által felidézhetők, minden befolyás nélküliek az öntét jólétére, hanem az öntét életének egyes nyilvánulásai, jólétére folytonos befolyást gyakorolnak, sőt mondhatni, jólétének egyenes eszközlői (v.ö. erről tüzetesen ezen kötet 35. §-ának végét). S azért, a ki a képek kapcsolódását érteni s magyarázni kívánja, annak ezen mélységbe kell hatolnia, a hol azon küzdelmek lefolyának, melyek az öntudat fényes felszínére felbukkanva, sokszor capriciosus módon bonyolult szövedéket képeznek.

Ezen küzdelem *eredménye*, melyet az én *célul* fog fel, az *egész* öntét kialakulása öntudatos alakzattá; épen azért tökéletesen igaz, hogy minden nyilvánulás az öntét céljára nézve egyformán szükséges s befolyásos. Azonban ép oly bizonyos az is, hogy az öntét fejlettségéhez képest az egyes nyilvánulásoknak sajátos becsértékük, dignitásuk van.² A legfontosabb az öntétre mindenesetre a táplálkozás és mozdulat; ezek képezik azért a nagy körforgásnak két határkövét, melyeken belül a többiek beilleszkednek. Ámde nem hiába ékelődik a táplálkozás és a kenyérszerző mozdulat közé az érzékek sorozata és a jelentés nagy ösztöne az öntudattal együtt; a mint ezek fellépnek, az emésztés és mozdulat az eszközök szerepére szorulnak le s uralkodóvá lesz az öntudatos gondolkodás hatalma. Ezen gondolkodási mivelet azután eszközeivé válnak a nagy körforgásnak is (hisz fejével szerzi manap az emberiség nagy része táplálékát), de a nagy körforgás mozzanatai az öntudat elől mind jobban háttérbe szorulnak s döntő erővé küzdi fel magát a jelentés, a mennyiben ez az öntudatot foglalkoztatja s állandóbban ingerli, mint a periodikus lefolyáshoz kötött nagy körforgás tagjai. Ekkép a táplálkozás csak ama nagy kereket jelenti életünkben, melynek körforgása a szövőgyár kisebb kerekeit mind mozgatja; hanem az érdeklődést nem nyeli el maga: az öntudat kielégedése csak azon diszművek által érhető el, melyeket a kisebbik körforgás, tényezői készítenek. Öntudatos életünk főharczai a gondolkodás terén zajlanak le; a jelentő ösztön tagoltságába a harmonikus ordo rerumot behozni s életünkkel megvalósítani — e körül forog az ösztönök egész küzdelme, a melyben az öntudat az aranymérleg tisztét végzi, kibillenve minden legcsekélyebb ingernél, mely jelentő ösztönünk tagoltságának harmonikus kifejtését megköthetve vagy megakasztva állítja elébe. Ez által nyer életünk jelentőséget és értéket, s lesz *emberi* életté.

Az ösztön dignitása azonban egészen más dolog, mint tevékenységi formája; amaz az öntudat becslése s így ösztönök szerint különböző, emez az öntét életformája s így valamennyiben egyező. Mindenütt a hiány az indok és a segítő a végpont. Mielőtt azért tovább haladnánk, szükséges ugy a hiány eredetét, mint a pótlás módját megállapítani. A *hiány az ösztön természetével ellenkező állapot*. Minthogy pedig az ösztön formailag — törekvés, azért a hiány formailag e törekvés megakasztása. A megakasztó inger azonban ép úgy különbséget hoz be a hiányba, mint a pótlás a segítőbe. Még pedig a hiány az ösztönben keletkezhetik 1. *direct külső* támadás által, melyet az ösztöntől idegen inger hoz elő. Ilyen pl. az éltető ösztön fogyasztása a többi ösztönök s a külvilág oxygenje által, a szem és egyéb érzékek ingerlése és kimerülése; 2. *az ösztön saját tétlensége* is az öntudatban hiányt okozhat; így pl. sötétségben éhezünk a fényre, fogságban a mozgásra, coelibatusban az asszonyra (a köznép így fejezi ki: „eszem a lelkedet”, „eszem azt a piros száját” stb.). *Öntudatos állapotban minden hiány az öntudatnak megkötését jelzi*, melynek épen a két említett eset felel meg az egyes ösztön életében.

Másfelől a pótlás is többféle formát mutat. A legegyszerűbb az *ἐνδείας ἀναπλήρωσις*; a hiány a pótlást directe nyeri. De lehet ezen segítő hosszú ösztönkötésnek is eredménye, a nagy és kis körforgás lefolyásában. Mind a két esetben pedig való, azaz az ösztön minőségének teljesen megfelelő, igaz pótlék lehet; vagy csak az ösztön kötöttségét, kivált az öntudat kötését elvezető (azaz átsugárzási) pótlék.

¹ A *segítő* (Hilfe) fogalmát a herbarti lélektan hozta fel legelőször, de a miénktől egészen különböző értelemben. Ott ugyanis segítő azon kép, mely egy más képet az öntudatba felsegit, tehát az, a mi nálunk a vesztes ösztön. A különbség oly fontos, hogy tüzetesen rámutatni szükséges volt.

² *Mosso* La peur. 126. »Il y a ... une hiérarchie dans les parties, qui composent notre machine, car toutes les fonctions ne sont pas également importantes.« Talán a mi becslésünk kissé másforma, mint Mossoé, de azért a tény változatlanul elismerjük.

27. §. A pótlás általános formái : egyszerű és foglalt segítők.

Az ösztönök dignitása, mint már fentebb megjegyeztük, azok életnyilvánulási formájára lényeges befolyással nincsen; egyformán hiány és pótléka az, a mi az éltető és a gondolkodó ösztönt mozgatja s csak ennek nyilvánulási formájában van különbség, az egyes ösztönök szerint. A nagy körforgásnál pedig azt láttuk, hogy éhség és emésztés képezik a keretet, melyen belül az ösztönök élete halad; ezen kereten belül fejlenek ki a többi életnyilvánulások, melyekből az egyéni tartalom különbözősége szerint alacsonyabb vagy magasabb alkotások erednek.

A hiány és pótléka összefüggése már most általában két módon eszközölhető. Az elsőben az ösztön saját tőkéjéből pótolja a hiányt, s ezt *egyszerű* vagy *direct* pótlásnak nevezhetjük; a másodikban az ösztön hiányát más ösztön pótolja s ezt a *foglalt segítők körfolyamatának* mondhatjuk. Ezen különbség a kapcsolás megértésére a legnagyobb fontosságu. Eredetileg csak az első pótlék észlelhető; de ezen egyszerű pótlékból az öntét tagosodása esetén önkénytelen átvitel útján származik a másik, melynek fölépéseit már a 25. § jelezte s mely az emberben, mint egységes szervezetben, az első vagy egyszerű pótlék alapján épül fel.

Az *egyszerű pótlék* egyértelmű az egyszerű reflexszel; mikor a protozoon egyforma protoplasmája az inger ellen kinyújtódik, akkor ebben azon ősfórmát kell felismernünk, melyben a tagoltabb lények egyes ösztönei ezentul magukat, mint önálló ösztönöket, fogják fentartani. Ezen schema szerint pótolja az éltető ösztön a maga helyi hiányait (miről már a vérnek odaáramlása a sértett pont felé, a gyuladások stb. tanuskodnak); ily módon eszközli a mozgás ösztöne a maga pótlékait, saját magán belül új, más pontról eredő mozdulattal; így áll elő az érzéki képek folytonossága (v.ö. 33. §. az érzéki képek kapcsolatai), a mint ezen reakcióra már a kép eredeténél is rámutattunk (v.ö. 18. §.); ugyanily pótlást nyújt a jelentő ösztön a zavarodó fogalmi soroknak s tipikus ezen egész önfentartásra az öntudatnak reakciója, a melylyel azonosságát megőrzi. Az öntudat ezen reakcióját tipikusnak nevezem azért, mert ez az egyedüli, közvetlenül ismeretes reactio, melynek mintájára, projectio útján, az oki viszonyban felfogott tárgyak reactio-képét alakítjuk.

Az egyszerű pótlás tehát az ösztön önerejéből ered s annyiban mind annak képezi alapját, a mit később az öntét, mint egység, cselekszik, mikor az egyes ösztön a pótlás eszközzésére képtelen. Ezen önvédelem a közönséges ember előtt ismeretlen, mert szeme figyelmét rendszeren a *foglalt segítők* küzdelme vonja magára; pedig a segítők összefoglalása csak azon esetben lehetséges, ha az egyes ösztön ép és egészséges. Képzeltet-e, hogy az épületkövek hasadozottságából erős épület keletkezzék? Azért a lélektan az ilyen egyszerű folyamatokat rend szerint csak curiosumokként szokta említeni; pedig ezen egyszerű elemek képezik azon tőkét, melyből minden további műremek megalakul s táplálkozik. Valamint az állatok sorában az önfertartás első lépése az őállat reflexmozdulata, ép úgy az embernél a foglalt segítők logikai feltétele az egyszerű pótlék fogalmában keresendő. Az alapschema, melyet az inger és mozdulat viszonyában találtunk, mindenütt ismétlődik; az egyes ösztön reakciója ép úgy mozdulat, mint azon végső mozdulat, melylyel az öntét a távol eső hiány kezdő pontját egy bensőleg összefüggő körforgássá összefüzi (syllogismos). Az öntudat előtt, igaz, mindezen viszonyok képek alakjában lépnek fel; a ki azonban szem előtt tartja, hogy a kép az ösztön részszzerű nyilvánulása, az tisztán látja már most is, hogy a képkapcsolás mélyében az ösztönök életküzdelve folyik, melynek felszínre vetődő buborékai éppen a kapcsolt képekben észlelhetők.

28. §. A vesztés ösztön döntő irányadása a kapcsolatnál. Schneider.

Igy állván a dolog, önként következik, hogy a kapcsolat, mint hiány és pótlék összefüggése, illetőleg mint vesztés és segítő ösztönnek egymásra és az öntét egységére való vonatkozása, fogalmilag a *vesztességben bírja indító rugóját*, a mennyiben a lefolyás a vesztés ösztönben veszi kezdetét. A pótlék ennél fogva mindig a vesztés ösztöntől függ szükségképen, a mint azt fejtegetéseink a pótlék genesisét illetőleg bizonyítani fogják. Ezen tételt a concret kapcsolatok szeszélyessége annyira elhomályosíthatja, hogy szinte észrevehetetlenné válik, s azért az associatio magyarázatai ezen összefüggést rendszeren egészen mellőzik.¹ Mind a mellett éppen ezen tényállás elismerése nélkül az associatio indokát és létalapját megérteni,

¹ Ujabban *Wahle R.* szól ilyen értelemben a *Vierteljahrschr. f. wiss. Philos.* 412. I. 1885. igaz, csak az öntudatos kapcsolatokra nézve, az ingerlés képének közönyösségét hirdelve a képkapcsolódásra nézve.

sohasem lesz lehetséges s azért a legsublimisabb formájában is erre kell a kapcsolatot visszavezetni, ha igazán átismerni kívánjuk. Mert a kapcsolatok szükségképenisége épen célszerűségükben rejlik s azért formájuk is a reflexmozdulatban nyilvánult, mely nem egyéb, mint kapcsolat, az öntudat megkerülésével (v.ö. 15. §). A hiány és pótlék ezen összefüggését az egyszerű pótléknál kétségbe sem lehet vonni; homályosnak s így kétesnek csak ott kezd látszani, a hol már az öntudat lép fel tényezőül s a szükségképeni célszerűséggel lefolyó pótlások épen az ő ingerentiája folytán keletkeznek. A lélektanban ezen tüneményeket a *szorosabb értelmű ösztön* (Triebhandlung) neve alatt ismerik s ez alatt oly kapcsolatot kell érteni, mely ugyan az öntudat közvetítésével folyik le, de az öntudattól semmiféle megakasztást nem szenved. Az ilyen kapcsolat rendszeren valami peripherikus inger, öntudat és mozdulat között áll fenn (hanem, mint látni fogjuk, ezen sor szükség szerint kibővíülhet) s feltartóztatatlansága miatt hajtó jelleműnek (impulsiv természetűnek) nevezetik.

Ezen kapcsolatok a felnőtt ember életében közbeeső tagok rétegei által el vannak fedve (bár ott is a megszokás uralma alatt szinte megkövesült alakokat mutatnak pl. az agglegények különcködései); s azért azokat a gyermek lelkében kellene kipuhatolni. Minthogy azonban a gyermek lélektana fájdalom! ilyen kapcsolatokra módszeresen még gondot nem fordított, azért ezen kérdésben az állatok lélektanához kell felvilágosításért folyamodnunk. Az állatok élete ugyanis majdnem kizárólag ily öntudatos ösztönök élete, s műveik többnyire impulsiv jelleműek. Ez ösztönöket Schneider¹ a) érzéki, b) észrevéti, c) képzeti, d) gondolati ösztönökre csoportosítja s keletkezésüket és elterjedésüket igen elmésen és gondosan fejtegeti.

Tana értelmében az ösztönök az érzésekből fakadó indítások, melyek valamely tárgy elérését vagy eltávolítását célozzák. A szerint, a mint ezen érzés közvetlen érintkezés, vagy távolból való észrevét, vagy emlékezeti képek folytán keletkezik, az ösztönzések is különféle fajuk s általában a fent felsorolt négy fajra oszlanak. Nyilvánvaló, hogy itt mindig valamely érzéki kép az első lépés, mely azután az érzésre s innen a célszerű mozdulatokra vezet; az ösztön e szerint mindig az állat reakciója a kötés ellen s így célját e kötés megszüntetésében bírja, mellyel az állat magát és fajtát fentartja. Így keletkeznek táplálkozási, védelmi, nemzési vagy szerelmi és fiakat ápoló ösztönök, — a mi nyilván az ösztön fogalmának, a mint mi vesszük, összezavarása az ösztönöknek impulsiv tettekben való nyilvánulásával. Azért a csoportosítás áttetszősége mellett az ösztöni életnek mechanikáját mélyeiben megérteni nem bírja, a mi pl. abból is látható, hogy a táplálkozási ösztönt akkor is ébredőznek véli, ha az állat nem éhes, a mi ezen ösztön céljával szemben céltalan erőfecsérlés lenne. Mert az állat csak akkor vágyik táplálékra, a mikor éhes; a táplálék szerzésének szolgáló mozdulatoknak eredetű s magyarázó oka tehát soha sem rejlik a pusztá érintkezésben vagy látásban, hanem mindig az éhségben. Hogy ezen ösztönzések azután, ismétlés által az állatban szinte gépies állandósággal szervezkednek, az a gyakorlat eredménye; de hogy az első alkalommal ilyen kapcsolat éhség és mozgási ösztön között létesülhetett, azt, ha csak az ösztönt saját magából megérteni nem akarjuk, mindig az állati öntét célszerűségéből kell levezetni s így a Schneider-féle fejtegetés csak egy mélyen fekvő törvénynek empirikus igazolása lehet, melyet, az emberi lélek körében, épen most igyekszünk minden oldalról feltüntetni.

Ha tehát az állat *éhes*, akkor benne az *étel képe* keletkezik; ez a fundamentalis viszony. A mint az étel képe támad, megindulnak a célszerű mozdulatok. Azaz az egyszerű kapcsolat tagja: 1. az éltető ösztön megkötése vagyis az éhség 2. ennek megérzése s a jelentő ösztönben a pótló kép keletkezése (a mi csak sok tétozás után állhat elő, mint a 30. §. ki fogja fejteni) 3. a pótlókép által megindított a mozgató ösztön. Ezen kapcsolat állandó s onnan a protozoáktól kezdve az emberig található, mint az általunk jelzett *nagy körforgás*. A rhizopodák testüket hosszú szálakba kinyújtják, melyeket begyűkön ide-oda mozgatnak; ha ehető a test, akkor körfolyják s saját testük belsejébe viszik egy mozdulattal. Ugyanezt teszik a korallok tentaculumakkal, a syphonophorák; a holothuria tentaculumait egymásután szájába viszi s megnyalja, mi által a rátapadt apróbb állatokkal éhségét csillapítja. A cephalopodáktól kezdve a táplálkozásnak szolgáló mozdulatokat már a látás, szaglás és hallás irányítják; hanem az indító itt is az éhség, a pótló a látási kép, a mozdulat ennek átvitele az éltető ösztön síkjába. Ekkép voltaképen az éltető ösztön az öntudaton s jelentésen át az érzéki ingerli s innen történik a mozdulatok elintézése. Ennek világos bizonyosága az, hogy a cephalopodáktól kezdve a rákok, kételtűek, gyíkok, kigyók, madarak, emlősök körében az *étel keresése* lép fel, valamint a a zsákmány *meglesése sőt csalogatása* is, a mi az éhség és mozdulat közé eső pótképek felléptéről tanuskodik. Mert a keresés, meglesés, még inkább a csalogatások mind olyan mozdulatok, melyeket nem valami realis tárgy, hanem a zsákmány *képe* indít meg, — ezen képet pedig az éhség azaz az éltető ösztön megkötése idézi elő. A rhizopodáknál ezen különödés még elő nem állott, s azért az éhség egyenesen mozdulatokat indíthat meg, melyek azután egyszerűen az öntudat hiányérezetéből értendők (mit legalább törmelékes alakjában, az élő lények egyikénél sem lehet biztossággal tagadni).

¹ Georg Schneider. Der thierische Wille. Leipzig, 1880.

Ép oly biztos kapcsolatot találunk a *védelemre* vonatkozó tevékenységnél is. Legelső fokon a védelem reflexív (bár nem reflex) tünetekben nyilvánul, melyek az állatok sajátossága szerint sajátosságok. Ilyen pl. a hydromedusáknál a csalántokok nyílása és a fényárasztás; a holothuria tubulosa érintésnél tapadó nedvet választ ki; a sepiá off. sötét felhőket terjeszt maga körül; némely rovar bűzt terjeszt; a legyek, madarak, macskák tisztítkoznak, ha valami rájuk tapad; a molluscatól kezdve fellépnek a meglapulás (halak, kigyók, madarak [szalonka] s feljebb), a takarózkodás (dorippe, Maja), burkolódzás, befuródás s végre a lakok építése, a futás és szembezállás.

Ezen esetek végtelenbe szaporíthatók; analysisök azonban azt mutatja, hogy a védő mozdulatok (mint már a 25. §-ban kimutattuk) pótlékai azon ösztönkötéseknek, melyek az állat felületét érték. Ezt legegyszerűbben láthatni a medusák csalántokjainál, a legyek és madarak tisztítkozásánál, — de félreismertethetetlen az elv a közbeeső tagok fellépte által elborított esetekben is (lakás építése), valamint a jelentés közbejöttével a futás és szembezállás tetteiben is.

A *nemi ösztön* kapcsolataira nézve döntő azon általános állati szokás, hogy a belőle eredő tevékenységek csak a párosodás idején, azaz periodice lépnek fel (az ember s néhány más állat e szokás alól gondolatilag keletkezett szerencsétlen kivételt képeznek). Ilyenkor a nőstény állat észrevétele okozza a közösülés utáni vágyat. A formák rendkívül változatosak, az ösztöni schema végig egyforma. A pókok ivarfajai között rendszeren halálos ellenszenv uralkodik, a nőstény megtámadja s megeszi a himet; ivás idején azonban hassal felfelé függ a nőstény, a mi a himet arra ösztönzi, hogy oda sietve, csápaival a nőstény vaginájára egy csepp magot kenjen. Ilyenkor keletkeznek a nemi gerjedelmet fokozó ölelések pilléknél, békáknál, melyek néha, mint a sepiánál és polypusoknál, napokig tartanak; az ephemeridák légtáncái, s mindazon, a halaktól kezdve az emberig, egyforma szokások, melyek a közösülést megelőzik, udvarlás, tánc (fajdkakas), éneklés, a testi szépségek kifejtése, széptevés, csók, ölekezés stb. A nemi ösztön kötöttsége ennél fogva itt is a jelenlő ösztönbe terjed, onnan szerzi a pótképet, melyet a valóság érzéki síkjába kihajít, s célszerű mozdulatokkal a nemi ösztön vetületi síkjába átvisz. A gyermekek ápolása és nevelése sokkal komplikáltabb lelki processus, semhogy még e helyen taglalásába bocsátkozhatnánk.

Mit tanítanak tehát az alsóbb állatokon észlelhető ösztöni tünetek? Tanítják az ösztönök szerves összefüggését s azt, hogy a pótló kép mindig a kötés által s ennek természetét szerint halározatlik meg. Az éhes állat öntudata elé az étel képe varázsolatik; az éhes állatnak semmi más kép nem lép a tudatába. Az állat minden kellemetlen bőringert vagy ösztönkötetést, még emlékezeti képében is, reflexive elhárít magától; sem az éhség, sem más ösztön pótló képére nem vágyik, csupán csak a szabadító mozdulatra. A nemi ösztön hatalma pedig oly nagy, hogy a pótló képen kívül másra nem is gondol, még a saját maga képe is háttérbe szorul s így vesztébe rohan szerelmeért, ha veszély fenyegeti, de ki nem tér előle.

Az indító vagy kötőképek természete tehát határoz a pótló kép természete felett. Ugyanezen elv érvényes az emberre nézve is, a melynél a középtagok hosszú sora miatt az összefüggés minden concret esetben ugyan nem világos; de ezen elv elhanyagolása által mégis annyira jutnánk, hogy a kapcsolást mérő játéku kellene tekinteni. Az associatio ezen bonyodalmassága folytán azok, kik e tünetekben nem látták az öntét fennállásának feltételét, hanem pusztán az öntudatos képek közti külső viszonyt, odáig jutottak, hogy az ingerlő képet a kapcsolt képek felidőzésére nézve közönyösnek állították. Azonban az állati lélekben felmutatott szükségszerű kapcsolatok (melyeknek emberi párhuzamát l. a 25. §-ban) világosan mutatják, hogy a kapcsolás mégis valamivel több, mint képek közti játék; mert e kapcsolás ösztönszerű helyességétől nem az állat *okossága*, hanem *élete* függ s bizonyosan az emberi lélek is akkor van legjobban szervezve, a mikor kapcsolatai helyesek.

Mint hogy ugyanis az élő lény főcélja az önfentartás, mely az önkifejtés s önérvényesítés törekvéseiben nyilvánul, azért minden cselekedete ezen célra irányul s a legcsekélyebb kibillenés ezen irányból az egyén vesztére vezethet. A lelki betegségeknek azért a symptomák sora azzal kezdődik, hogy a kapcsolatok mindinkább meglazulnak, a mint azt pl. a demenciánál tapasztalták.¹ Maudsley szerint a „szellemi tehetségek fokozatosan csökkennek, a képek összefüggéstelensége növekszik (l'incohérence des idées augmente) s egy általa felhozott tipikus esetben a tébolyt a gondolatoknak ezen feldarabolása jellemzi, mennyiben az illetőnek leveleiben a mondatok között semmi összefüggés nem volt („chacune phrase formait pour ainsi dire un trait indépendant”).² Viszont a lelki nagyság és épség fokmérőjét a rendszeres gondolkodás, az átfogó pillantás és eszme hatalmában szoktuk méltán csodálni. Azért a

¹ Krafft-Ebing i.m. II. 101. l.

² Maudsley. Pathol. de l'esprit 347.

kapcsolatok helyessége (az association systématique, mint Paulhan nevezi¹ a szellemi élet egészségét bizonyítja, valamint azok meglassulása azon lépések elseje, melyekkel az egyéniség bomlása az egészség elveszéséig halad.² Azon körülmény pedig, hogy egyes érzéki vagy jelentő képek kapcsolatát nem bírjuk mindenkor részleteiben a kielégedés törvényére visszavezetni, csak felületes gondolkodást képes arra vinni, hogy ilyen (felsőbb okok, az öntét helyes fogalma által követelt) alaptörvényt az egyes eset kedvéért elhagyjunk. Végre az öntudat vezetése alól kiszabadult ösztöni élet (pl. álomban és elmebajokban) minduntalan rámutat azon természetszerű nexusra, mely az ösztönök között fenáll. Sok helyett csak néhány tény álljon itt.

A nemi ösztön bárminemű ingerlése a pótló képet asszony alakjában állítja a tudat elé. Így pl. a hólyag nyomása a penis erectióját, az erectio az asszony képét, az asszony képe pedig mind azon mozdulatokat idézi elő, melyek megszerzésére vezetnek s tökéletesen úgy végződhetnek, mint a realis szerelmeskedés. A gyomor túlterhelése vagy üressége megfelelő álmképeket idéz fel; a fojtó levegő azon mozdulatokat, miket éber álomban végzünk elhárítására. Ide tartoznak az elmebetegeknél a deliriumok és téveszmék (mikről l. 35. §-t) s mint az ösztönök halálos küzdelmének rettentő példája a szivaggály (Praecordialangst).³ „A szivaggály (valószínűleg) a szivarteriák görcsének kifejezése s így a sziv vasomotori neurosisát jelzi.” Többnyire a torok összeszorulása, a hangnak sajátságos gyengesége, a gyors, felületes zavaros respiratio, bőséges izzadás és vizelés karöltve jár ösztönszerű, céltalan bolyongással s vad dühöngéssel, mely állapotban a beteg a legrémítőbb öncsonkításokat, öngyilkosságot, gyilkosságot követi el s mindent kíméletlenül elpusztít, a mi keze ügyébe esik.

Ezen adatokból világos, hogy a hiány képe mindig döntő hatással bír a pótló kép természetére nézve, a mint azt elméletileg apriori lehetett feltenni, mihelyest a kapcsolásban az ösztönkielégedés mechanikáját felismertük.

29. §. Az egyes ösztönök pótló járulékaik és hiányai összevetve.

Mit képesek már most az ösztönök egyenként nyújtani, hogy valamely hiányt pótoljunk? ez a legközelebb eldöntendő kérdés, melynek megfejtésénél szem előtt tartandó, hogy, a mit az öntudat kép alakjában lát, az tulajdonképpen mindig egy határozott ösztönnek realis állapota. A feleletet megkapjuk, ha az egyes ösztönök természetét s hivatását az öntét szervezetében megvizsgáljuk (v.ö. a 19. és 20. §-okban fejtegetettüket).

a) Az *éltető ösztön* feladata az öntét anyagi kialakítása. Az *ő alkatában* azért mindazon anyagok (azaz látási, szaglási, izlelési, tapintási képek) találhatók, melyek az egyes ösztönök külső kialakulásában ismeretesek. Minden hiány az ösztönök kerületi s centralis anyagalkatában innen nyeri pótlókat. Viszont az éltető ösztön *hiánya* alatt ezen anyagi alkatrészek hiányát értjük; természetes, hogy azokat magából nem hozhatja elő, hanem directe az érzéki (azaz anyagi) képekre s az átszállító mozdulatokra van utalva.

b) A *mozgató ösztön* hivatása, közvetíteni az öntét és a külső között. Azért mindenkor a mozdulat az, mely a külső és kerületi hiányok, különösen kötések ellen segít. Hiánya viszont a mozdulatlanság, melyet csakis mozgás szüntethet meg (sokszor nem épen külső, hanem bármilyen centrifugalis tevékenység v.ö. az álpótlékok tanát 36. §.).

c) Az *érzéki ösztönök* a valósításra vannak hivatva s amit érzékeinkkel felfogunk, azt külső valóságnak tudjuk s tekintjük. Innen tehát soha egyéb pótlék nem nyerhető, mint érzéki; azaz látási, szaglási, izlelési stb. vonások. A mi valóság akar lenni, az az érzékekre kénytelen hatni. A hiány ezen vonások nemléte valamely érzéki képben; s épen azért az ösztönök teljes kialakulásához nemcsak pusztán képeik, hanem ezen érzéki színelak is követeltetik.

d) A *jelentő ösztön* hivatása, mindennek általános értelmet, közvetlenül érthető jelentést adni. Minden inger, mely az öntudatra hat, azért a jelentő ösztöntől nyeri jelentőségét az öntét és kialakított világa számára.

¹ Paulhan. L'activité mentale et les éléments de l'esprit. 1889. 88. sk. I.

² Maudsley szerint (347 l.) e haladás lépései: a) manie chronique, b) faiblesse mentale, c) imbécillité — egész a teljes felbomlásáig.

³ R. v. Krafft-Ebing i. mű l. 134. §.

e) Az *öntudat* feladata mindazt öntudatos formákban szemlélni, a mi az öntét nemtudatos gazdagságát képezi. Az öntudat azért minden ingert $\alphatérben és *időben* helyez el; β) benne a saját kötésének *okát* állítja s ezen módon az összes képek változásai számára új meg új okokat keres fel; γ) ezzel pedig minden képbe, mint ingerlő okba, a *cselekvés* vonását teszi át, melyet közvetlenül a saját maga önfentartásából átértett. Viszont az öntudat hiánya első sorban azonosságának felzavarása, minden kép megzavarja az én=én nyugodt viszonyát; ezen azonosságot az öntudat saját magából restituálja, s éppen azért mindennemű hiányát az illető ösztön hiányának pótlásával szünteti meg.$

30. §. A kapcsolás főformáinak átnézete. Az ellenkép genesisé.

A hiány és pótlék tartalmának megállapítása után már most arra fordulhatunk, hogy az egyes ösztönöket a 27. §-ban felállított kapcsolási formákba egyenként besorozzuk. Volt pedig a pótlékok két főfaja: a) az egyszerű b) a foglalt segítség. Amazokról már szó volt; az utóbbiakat kell tüzetesebben megvilágítanunk.

A foglalt segítők esete akkor áll be, a mikor az ösztön maga erejével magán segíteni nem tud. Ilyenkor, szem előtt tartván, hogy a végső segítség mindig a realis mozdulat, azaz a mozgató ösztön térteremtő tevékenysége, a következő, fokként bővülő sort nyerjük.

a) Az inger, az ént megkerülve, egyenesen a mozgató ösztönre terjedhet át. Ezek a *szoros értelemben vett reflexmozdulatok*, melyeket a decapitált békákon észlelünk; hanem előfordulnak tömegesen az embernél is a legkülönbözőbb ingerek következtetésében. Ide tartoznának az alvás közben elkövetett mozdulatok is. Hanem ezek feltétlen valósága nem bizonyos; mert úgy látszik, hogy az én a mély alvásban, hypnotikus és somnambulikus állapotokban is ébren van, és a forma csak mint a foglalt segítőknek legelső schematikus formája szerepel.

b) Az inger az éntre hat s innen visszaveretik az inger pontjába. Ezek az *érzéki reflexek*, melyekkel az én az ingerlést észreveszi; ezek útján keletkezik az én számára a nemén (v.ö. 61. §. az indulatról.).

c) A hiány az öntudaton át a mozgató ösztönre terjed át. Ezek a *tudatos reflexek*, melyek mindennemű védőmozdulatokban kényszerűen nyilvánulnak. Ilyenek: a láb és kéz visszahúzódása égetésnél s csiklándoztatásnál; a test fekvésének változtatása nyomás folytán; a kellemetlen bőrszövetek megszüntetése kis gyermeknél, valamint a szopás, rágás, nyelés, köhögés, melyek az öntudattól függetlenül, bár tudtával végbe mennek; az iris összehúzódása s a szem becsukódása tulságos fényingernél, a lencse kidomborítása gyenge fénynél; a laxator és tensor tympani mozdulatai gyenge és erős hangoknál; az orrlyukak kitágulása kellemes szagoknál, az orr fintorítása büzőknél; a mirigyek secretiója (pl. savanyu izeknél a nyálazás, szomorúságban a könnyezés stb.); a penis erectiója tapintásnál és melegnél stb.

d) A hiány az ént érve a jelentő ösztönbe terjed át. Ezek a *gondolati reflexek*, melyekkel pl. az érzéki tárgy jelentését megállapítjuk. Ezen reflexek tovább is megváltozhatnak új tagokkal, úgyhogy a schema ez:

hiány ~ öntudat ~ jelentés ~ érzéklet ~ mozdulat. Akármilyen legyen azonban a foglalt segítők sorozata, jellemzője az, hogy a pótlékokat a vesztes ösztöntől különböző ösztön szolgáltatja. Így értve a dolgot, az emberi öntét képkapcsolatainak legnagyobb része *körfolyamatosnak* bizonyul.

Végig tekintve a foglalt segítők fajain, kitűnik, hogy mindezen kapcsolatok az öntudat részvétele mellett folynak le; az öntudat a legtöbb esetben akadálytalanul továbbítja az izgalmat, de előfordulnak esetek, mikor az öntudat ezen változatlan átbocsátás eredményében vágyával ellenkező állapotot lát, előállításától fél s éppen azért megakasztó hatalmával a körforgás lepergésébe belenyul. Ilyenkor a lefolyást nem nevezzük ösztönnek, hanem *tettnek*, a miről a III-ik szakaszban lesz szó. Ott azonban, a hol az én megakasztólag nem lép közbe, a folyamatot óvatosan kell megfontolni. Elvünk szerint (v.ö. 24. §.) a kölcsönhatás nem jelenthet idegen lényeknek az egyik ösztönből a másikba való átmenését, hanem mindig ezen ösztön önerejének felszabadulását reactio képében, így van az itt is. Az öntudat átsugárzik a segítők ösztönbe s ennek tevékenységét kelti fel remélhető pótlék vágyában; teszi pedig ezt az öntudat pusztán a kivetítés elve értelmében; ugyanazon elv szerint, melyből a hallucinációk származnak (v.ö. a 33. §-ban részletesebb kifejtését), azaz úgy, hogy pl. a mozgató ösztönt megkötve, ezt a végkészülékbe s így vetületi síkjába kihatólni ösztönzi. Ugyanezen elv szerint alakulnak a valóság képei, mint igaz hallucinációk (v.ö. I. Rész. 11. §.) s a téves káprázatok is.

Az egyszerű állapotokon tapasztalt mozdulatokból tanultuk, hogy az öntét egész élete az

önfentartásban áll s hogy az önfentartás alapformája a mozdulat. A mikor az öntét különödött, akkor ezen reakciók szaporodnak; hanem, mivel az egyes ösztönök egy közös egység momentumaivá lettek, az egésznek fentartásához minden egyesnek önfentartása szükséges s azért az első ingerléstől kezdve, a hallucinációknál észlelt módon, sorban halad az ingerlés mindaddig, míg az utolsó mozdulat az első ingerlést meg nem szünteti. Ezen körfolyamatot az állati ösztönök alakjában Schneidernél is találtuk (v.ö. 28. §.); most azonban az embernél fogjuk azon körnek főpontjait kijelölni, melyben az ösztönök élete lefolyik. Minthogy pedig itt az öntudat centralis helyet foglal el, azért (figyelmezve mindig az ösztönök közötti szerves összefüggésre) azon kérdést kell megfejtünk: *miként keletkezik az öntudat előtt a pótlék képe?* Mert a hiány képe a szükségképeni kötés alakjában adva van.

Ennek megfejtésénél a 26. §. fejtegetései szolgálhatnak vezérlőül. Az ösztön hiánya kétféle: direct kötés és saját tétlenség által okozott hiány. Amazt positiv, emezt negativ hiánynak nevezhetjük s részletezve a következő alakokban tapasztaljuk. Az éltető ösztön + hiányát az éhség jelzi, jelentése pedig az éltető ösztön anyagi fogyatkozása; negativ hiánya a tultengés, az emésztés erőtlensége, melynek jelentése az, hogy a szükséges tevékenységet ki nem fejt. A mozgató ösztön + hiánya az izmok kimerültsége, — hiánya az erőtőke parlagon heverése. A nemző ösztön + hiánya a kicsapongás bágyadtsága, — hiánya a lemondás és önmegettartóztatás; amaz a nemző ösztön kimerülése, emez tultengésének jele. Az érzéki ösztönök + hiánya az érzéki ingernek hatása folytán keletkezik, — hiánya pedig az érzéki erő használatlanságából ered. Ugyanez áll a jelentő ösztönről is, melynek + hiánya a homályos, zavaros és megakadó gondolkodás, — hiánya a gondolathiány és az unalmas tétlenedés.

Természetes, hogy ezen különböző hiányoknak különböző pótlékuk is van, melyre az öntudat közvetlenül rávezettetik. Még pedig a positiv hiányok és pótlékok között a következő viszony áll fenn:

éhség étel képe
 izomgyengeség pihenés
 nemző ösztön bágyadtsága önmegettartóztatás
 érzéki inger kép
 gondolkodás zavara helyes gondolat.

Ellenben a negativ hiányoknál:

tultömés hányás
 tulerő féktelen mozdulat
 nemi duzzadás (plethore) közösülés
 érzéki tétlenség inger
 gondolathiány kutatás.

A positiv hiánynak pótlékából lesz ezek után negativ hiány, melynek pótléka újra a positiv hiányt idézi elő; schematice :

éhség étel; jóllakás ürülés
 fáradtság pihenés; tétlenség mozdulat
 kicsapongás nyugalom; plethore közösülés
 érzéki kötés kép; tétlenség inger
 tulfeszülés megoldás; tétlenség kérdés.

Az ösztönök életében tehát kezdetben a tultengés áll elő, mely tétlenség s ennél fogva ingerlésre vágyik. Ezzel az ingerléssel az ösztön magát kialakítja, kifejti s beáll mindenütt egy ideig a nyugalom, az ösztön pihenése; a pihenésből lesz a duzzadás s a duzzadás megszűntetője újra az inger. A hiány és pótlék ezen váltakozásának szükségességét az *ösztön önszabályozásának* nevezhetjük, mely annál fogva periodicitást mutat s így bizonyos tekintetben rhythmus észlelhető életében (Spencer). A munka és pihenés, kimerülés és helyreállítás, desintegratio, és redintegratio, alvás és ébrenlét, — mind ezen nagy törvénynek egyes nyilvánulásai; s az öntét egységében ezen rhythmus úgy nyilatkozik, hogy egyes centrumok pihennek, míg mások tevékenyek,¹ akkor is, ha az öntudat ébren van.

Ezek alapján érthető már most a pótló kép eredete az öntudatban. Az ösztön hiányának kettős értelme szerint az öntudat kettős értelmű pótléokra is fog törekedni. Az éltető ösztön éhségét étellel pótolja; tultömöttségét pedig reflexmozdulatokkal szünteti meg. A nemi ösztön tultengését (plethore) szintén reflexmozdulatokkal hártja el, míg kimerültségét pihenéssel gyógyítja. A két ösztön ezen viszonya igen

¹ *Maudsley* s mások innen magyarázzák az álomképeket *Pathol. de l'esprit* 6. l. „ritkán történik, hogy összes érzékeink ugyanazon pillanatban ébren legyenek.” „Vannak mozgató és szellemi centrumok, melyek ébren vannak, mikor a többiek elaludtak.”

figyelemre méltó vonás, melynek alapján a nemző ösztön a secretionalis ösztönök közé tartoznék (physiologialeg oda tartozik is!). Valamint az éltető ösztön tultengése hányással, úgy a nemi ösztöné közösüléssel, ejaculatio seminisszel szűnik meg; s azért nem alaptalan azon feltevés, hogy a nemi ösztön csak az éltetőnek tultengése, csakhogy *jelentésileg* külön természetűnek elismerendő. Az éltető ösztön a tultengés megszűntetésével csak magát menti meg; a nemi ösztön ugyanezzel magát és az öntetet védelmezi, hanem egyuttal positiv eredményre is vezet, — új ember születésére. Férfiunál ezen cél csak nemtudatos és közvetített; nőknél azonban tudatos és közvetlen: mert a nő a nemi ösztön kielégítésével új alakban valósul meg, a mennyiben az újszülött tényleg husostul csontostul az ő megkettőzését jelenti. Azért a nemi ösztön a férfiunál secretionalis természetű, az asszonynál pedig positiv valószínű s így a férfiunál normális viszonyok között soha sem éri el azon hatalmi fokot, melyet minden asszonyunál, nevelési ficamítás nélkül is, elérni kénytelen.

Nézzük már most az öntudat állapotát ezen két ösztön hiányaival szemben. A mikor az éltető tultengésben szenved, akkor egyszerű reflexmozdulatokkal segít magán; saját kényelmetlenségét a mozgatóra veti át, mely aztán természetéhez hiven védő mozdulattal véget vet a kötöttségnek. A mikor azonban az éltető éhezik vagy a nemző ösztön kielégítése tudatossá vált, akkor az öntudaton az egyszerű reflex nem segít; megkísérli ugyan sokszor (pl. a pollutiókban és mindennemű tárgyak lenyelésével), hanem a hiány mindig megmarad az egyik esetben mint coitalis tristitia, a másikban mint — éhség. Az éhen holtak obductiójánál igen szomorú tapasztalatokra jutottunk, mi mindenféleképpen iparkodott az éltető ösztön rémitő halálküzdelmében magán segíteni (v.ö. 37. §)! A mikor azonban a hiány jelentése világossá lett, az öntudat előtt a *pótlék is, mint a hiány ellenképe, keletkezett*. Mert a pótlék nem egyéb, mint az, a mi a hiányos ösztönben nincsen. *A pótlék tehát a hiányban benne rejlik, mint a hiány ellenképe*; eleinte az öntudat ösztönszerűleg mozdulatokban keres menekülést; majd, ha a hiány értelmét a jelentő ösztönből megértette, e megértésben rájött positive a pótlékre is, mint ellenképére (v.ö. tüzetesebben a 35. §-ban).

Ezen processust egy-két példa világosan mutatja. Legvilágosabb ez a nemi ösztönnél, mely oly időben fejlődik, mikor az öntudat már a jelentések nagy tömege felett rendelkezik. A szüziesség lélemben a hiány homályos kedvtelenség, bágyadtság alakjában jelentkezik és többféle indulatra (kivált türelmetlenségre) készíti. Az öntudat a jelentő képek közt válogat, oktalan fészkelődésben, majd csapongó jókedvben, (az épen nem ártatlan) tánczban s hasonlóban keres szabadulást (örülteknél szoktak ilyen tüneteket észlelni); de állapota nem szűnik s a pótléket nem ismerve, a hiányt sem képes megérteni. A mint az első közösülés megtörtént, s a hiány kielégedett, azonnal világossá lesz a hiány természete és a pótló kép is. Mihelyest az ivarszervek ingerültségbe jönnek, azonnal megérti a többé nem szüzi lélek a hiány jelentését (mert a hiány megértése épen a hiányzónak a tudása) s az öntudat a 30. §. eleje szerint kápráztatja az érzékeket. Ilyenkor keletkeznek a többé nem szüziesség lélemben az ábrándképek, melyekben a pótlást a férfi (vagy nő) alakjában maga elé varázsolja.

Ugyanígy módon halad a pótlás az éltető ösztönnél is. Mindkettőnek alkalmas pótlékát csak tapasztalatián ismerjük meg ugyan, de hogy az illető ösztön hiánya valami pótlékre csak rá is vezet, azt az öntét szervezetéből kell megindokolni. A hiány által felzaklatott öntudat nyugtot nem talál; mozdulatokkal igyekszik magán könnyíteni, valamint az infusorium mindent lenyel, a mi útjába kerül. A mikor azután a gondolkodás útján a hiány jelentése kiderült, akkor a hiányban rögtön a pótléka is világossá lesz. A ki sötétben ül, az a fényt kívánja; a fényhiány okozza benne a fénypótlék képét. A ki le van kötve, az mozogni kíván, ez a pótlék. A ki pedig egy kérdés előtt áll, a kérdést azzal oldja meg, hogy azon jelentést találja, mely feleletül elégségesnek bizonyul. Ezen felelet azonban a hiányos képben vagy gondolatban rejlik; csak látni kell a hiányt egész mivoltában, benne látjuk a pótléket is, valamint a ki a hóban emberalak lenyomatát látja, oda képzelettel az embert s a ki kabátot lát, oda képzelettel birtokosát. A kabát azért *üres*, mert viselője nincs benne; video, quia non video.

Fustel de Coulanges az ókori községről szóló adataink hiányosságát kiemelve így szól:¹ „tegyük fel, hogy az előbbeni századok ismerete egészen elveszett volna, hogy nem maradt volna más okmányunk, mint az 1848-diki törvényhozásunk törvényei és hogy a történész mégis fogalmat akarna magának alkotni ezt a korszakot megelőző intézményekről. Ez egyedüli okmány megmutatná neki a különbséget az akkori és a megelőző idők között. Ez okmányban okvetlenül akadna a régibb korszakra való vonatkozásokra, — melyekből a régibb idők intézményeire következtetni lehetne”. Ekkép szerkesztette meg ő a régi írók egyes adataiból az ókori község szellemes rajzát. A hiány benne van a pótlékában s a hiányból értjük meg a pótléket (valamint a fordítás hiányaiból rájövünk arra, mi hibái vannak, mert a hiba csak azért hiba, mivel a helyeset ismerjük).

Ha tehát a pótló kép eredetét, genesisét, ismerni akarjuk, akkor a kötés két formáját egymással

¹ Az ókori község 136. I. ford. Bartal Antal, kiadta a M. T. Akadémia.

összezavarni nem szabad. Ha külön tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a pozitív hiányban arra vágyik az öntudat, a mitől a plethoreben szabadulni akar (az éhes akar jóllakni, a kötött akar mozogni, az impotens akar közöszlenni); s viszont a plethoreban arra vágyik, a mit a pozitív hiányban kerülni akar, tehát a túltömöttségben éhségre, az izomerőben munkára, a szerelmi dagályban szabadulásra, a fényben árnyéokra, a szellemi megerőlködésben nyugalomra. Concret esetben pedig első sorban reflexmozdulatokban keresünk menedéket; ha pedig tudjuk a hiány jelentését, akkor ennek felismerésében rejlik a pótlék is. A hiány t.i. valamely ösztön hiánya s az öntudat előtt tehát ez ösztön hiánya mellé annak teljessége is áll oda. Ez utóbbiból hirtelen levonással rájövünk a pótléokra. Azonban ez utóbbi eset csak a megfontolt tetteknél foglal helyet; legtöbbször az öntudat egyszerű reflexmozdulattal hat a pótló ösztönre s azt hallucinációra bírva, a hallucinált képben felismeri hiánya pótlékát.

31. §. Nehézségek a concret kapcsolatok magyarázatánál.

Az öntudat közbeléptével a kapcsolatok között egy oly tényező áll elő, melynek befolyását lépten nyomon találjuk és mégis sokszor csak a megtörtént kapcsolódás végén bírjuk felmutatni. Az öntudat ezen befolyása abban áll, hogy a hiány által okozott érzés megszüntetése céljából az illető pótló ösztönbe vetít s azt hallucinációkra készíti (értve a hallucinatio alatt itt minden ösztöni tevékenységet, melyet centralis ingerlés a vetületi síkba hajt). Az ingerlés folytán az öntudat által előállított kép épen az, a mit kapcsolt képnek nevezünk; de egyúttal az is, a mely a hiányt, legalább az öntudatban, megszünteti. Ha ezen pótló képnek tartalma az első hiányt megszünteti, akkor a folyamat realiter befejezését nyerte; ha azonban az első hiány marad, a mikor az öntudat már ki is elégedett, akkor az öntudat újra megszorul, újra vetít, mindaddig, a míg az első hiány pótolva nincsen. Ebből láthatni, hogy a képkapcsolat mélyeiben az ösztönök dynamikája lappang; ezen eredeti kapcsolatok meg nem szüntethetők s azért okvetlen előállanak; míg az öntudat szeszélyei által megindított kapcsolatok futó árnyakként elhaladnak s elmúlnak, mivelhogy az öntét életében céljuk nincsen.

Az öntudat által megindított pótlékok első eredménye sokszor az első hiányra való tekintet nélküli tevékenység; az első inger vehementiájától az öntudat az által szabadul, hogy az ingert másfelé tereli s ezzel a maga feszültségét elhárítja. Ilyenek a folie instinctive symptomái közül a lázas mozdulatok, melyekben a kinzott öntudat könnyebbülést keres, még ha magát vagy mást meg is kellene ölni,¹ ilyenek a céltalan kapcsolatok, melyekről ezen könnyebbítést a pszichiátrák régen ismerik.² Ezen első pótlékok épen elégtelenek voltak miatt az álpótlékok között fogjuk újra elővenni a 37. §-ban. Most csak azon egyik forrásra kívántunk rámutatni, melyből sok, látszólag indokolatlan, kapcsolat megérthető; mert az én kötöttsége a legkülönbözőbb erőfoki és minőségi alakokban jelentkezik s ebből könnyen érthető azon különböző pótlékok tarkasága, melyet a képkapcsolatban találhatunk. Innen érthetők az álmok bizarr képkapcsolatai is, melyek, bár ébrenlétben elfelejtjük s ha megtartjuk, ürességeknek fel ismerjük, mégis az öntudat tagadhatatlan részvétele mellett állanak elő.³

A kapcsolatok látszólagos szeszélyességének oka az öntudat érzési állapotán kívül az ösztönök tagoltságában keresendő. Szeszélyességről voltaképpen itt szó sem lehetne, tekintve azt, hogy minden kép az öntét realis állapotának kifejezése; de a szeszélyesség látszatát szülheti azon körülmény, hogy vagy a hiánykép ismeretlen s így a kapcsolt képen a pótlék jellemvonása ki nem mutatható, vagy pedig a hiánykép ismeretes, de épen hiányossága kérdéses. Így pl. veszélyek képei támadhatnak lelkünkben s nem bírjuk megérteni, mi az előidézőjük; vagy pl. hallom a szót „harang” s hozzá fűzöm a „torony” képét, mely esetben nem látni első pillanatra, mennyiben legyen a torony a harangnak pótléka. Mindezen nehézségek azonban az elven semmitsem gyengítenek; az emlékezetben elhomályosulhatott az eredeti kapocs, követelni kell mindazonáltal, hogy eredetileg ilyen kapocs fenállott legyen közöttük. Az öntudat érzési állapota s az ösztönök tagoltságának gondolata eléggé bizonyítják, hogy in concreto a magyarázat bizony igen nehezen

¹ Maudsley. Pathol de l'esprit. 304 l. „a tényleges állapot (a tombolás után) rájuk nézve könnyebbülés.”

² Krafft-Ebing i. mű l. 60. l. „Die Spannung zu lösen und dadurch auf andere Ideen zu kommen.”

³ Az álmokképek eredetét ezen elvből magyarázni még alig próbálták; pedig nyilván való, hogy a vezérlő gondolat más nem lehet, mint a melyet a képkapcsolásnál most fejtegetünk. Maudsley jeles művében az indító okokat a következőkben találja 1. a szellem előző tapasztalataiban (primär hiányok) 2. egy érzék külön ingerlésében 3. az izomérzetekben (mozgató ösztön) 4. az organikus érzetekben (éltető ő.) 5. a vérkeringésben 6. az idegrendszer tonusában. A mint látni, Maudsley az egyes ösztönökben keresi az ingerlés okát s az álmokképeket a jelentő ösztönre szorítja; de ezen legkülönbözőbb okok dacára az álmokképek eredete s váltakozása elvileg megfejtve nincsen.

eszközölhető.

A fogalt segítők egymásutánját schematice nem nehéz az öntét céljából megállapítani s a tapasztalat adataival valóságukban kimutatni. A schema mindenütt ez: hiány ~ öntudat ~ jelentés ~ érzéki pótló kép ~ mozdulat, a mint az öntét céljából: az önmegelézésből s önérvényesítésből önkényt következik. Mert hiszen az öntét tárgyi felének veszteségét az énnel tudomásul kell vennie, megértenie, a pótló képet a valóságban kialakítania s mozdulattal a hiány helyébe szállítania. Ezen schemát azonban a fogalt segítők természete a legcsodálatosabb módon szövi össze s keresztül, épen az öntét ösztöneinek tagoltsága alapján. Mert az öntétnek azon ösztönei is, melyek neki más öntétekkel közösek, sokkal tagoltabbak, mint amazoknál. Már az éltető ösztön, habár ugyanazon alaptypus szerint alakult, mely a tagolt állatoknál általában uralkodó, külső alakjának bonyolultsága, az adnexumok külön kialakulása, a végkészülékek különödése által annyiféle színezettel jelentkezhetik az öntudat előtt, a hányféle formációból (mirigyek, izmok, idegek és ezek összealakulásai) a kép ered. Az éltető ösztön ezen különödött alakjai azért az öntudat előtt oly nagy számu, legalább formailag különböző, képekben lépnek fel, milyenhez foghatót más állatnál nem tapasztalunk; s ha ezen ösztönnek tagoltsága másra nem is birna közvetlen hatással, a látó érzék közvetítése folytán a jelentő ösztön számára oly tömegét a képeknek szolgáltatja, milyent más állatokban feltételezni ábrándosságot jelezne. A mozgató ösztön már magában is többféle pusztá képet szolgáltat; annál tágabb lesz ezeknek köre, ha meggondoljuk, hogy ezen ösztön térbeli elhelyezése, különböző izmokban, a jelentés ösztönében újra mily sajátosság képtömeget képes felidézni. Az érzéki ösztönök a különböző szagok és ízek skálájával, a halló érzék ezerféle hangváltozataival, a látás 5—600,000 színváltozatával (Kries),¹ nem is számítva a geometriai alakok kimeríthetetlen bőségét, melyhez e színek mindenkor tapadnak, — szinte elszédítik a gondolkodást. És most előáll a jelentő ösztön a maga tagoltságával. Mindaz, a mi az egyes ösztönökben külön jelentésű egyszerű kép gyanánt található, megszámlálhatatlan változatosságu egységes jelentő képekké összeafakul s az öntudat előtt az öntétre való vonatkozásuk harmoniájában fellépve, a tudomány feneketlen és határtalan tengerét képezi.

Ily rengeteggel szemben a tájékozódás legprimitívabb módját is hálásan meg kell köszönni. E tájékozódás addig, a meddig csak idegenszerű tények tömegével álltak szemben, olyan volt, mint a compass nélküli tengerész tájékozódása: az égi testek külső elhelyezkedése, a külső jelek voltak utjának irányadói s ez irányadók az Aristoteles óta divatozott külső kapcsolási szabályok. Távolságunk még azon időtől, a mikor ezen külső jeleknek támogatását végkép fogjuk nélkülözhetni; de annyi bizonyos, hogy a tengerész többé nem bizik a csillagokban, melyek hol eltűnnek, hol felbukkannak, s hogy a képkapcsolás sem tarthatja többé elegendőnek ezen külső formák utmutatását. Mihelyest a képek kapcsolódásában az ösztönök életének legalaposabb nyilvánulását felismertük, az aristotelesi szabályok irányadók többé nem lehetnek, — hanem ott fogjuk az iránytűt keresni, a hol a szükségképeni direct kapcsolatok rejlenek. Ezen egyszerű kapcsolatok kétségbe vonhatatlanul azon irányba utalnak, melyben a kapcsolódásnak végbe kell mennie, ha a részletekben a priori biztos irányadást nem is nyerünk még belülről. Meg fogjuk tehát mindenkor mondhatni, hogy, a vesztés ösztön természete szerint, mely ösztön fog segítőtül fellépni; de csak tapasztalatból, azaz utólagos reflexió útján fogjuk felderíthetni, hogy egy vesztességnek concret tartalmu képét mely más concret tartalmu pótlék képes a kielégedés stadiumába hozni. Mert a vesztesség ezerféle formájának a pótlásnak ezerféle alakja felel meg. A schema tehát, melyet az egyszerű kapcsolat mutat, hogy t.i. $v \sim p$ (azaz a vesztesség vonzza a pótlást), ezen schema a v és p ezerszeres tagoltsága miatt ekkép bővül ki:

$$v_n \sim p_n$$

Feltéve tehát, hogy csak két ösztön különödött alakjaival vagyis képeivel van dolgunk, s hogy mindenik csak 100-féle különödést mutat, akkor 100.100 ambót vagyis 10.000 egyszerű kapcsolat lehetséges, a mi az ösztönök rendkívüli tagoltságánál fogva a tényleges kapcsolatok számát meg nem közelíti. Ezen tömeg azonban az életért való küzdelem által redukálódik: mind azon lehetséges kapcsolatok, melyek az öntét céljaira nem szükségesek, önkényt kiküszöböltetnek, — de akkor is a képeknek, az egyes célok szerint váltakozó, kapcsolatai megmérhetetlen bőségben állanak előttünk.

Mi annál fogva megelégszünk azzal, ha legalább a főcsapást birjuk megjelölni, melyen a képek ezen kapcsolódása járni szokott, s ha felmutatjuk, hogy az öntét oekonomiája szerint mely ösztönök szokták egymást a kielégedés stadiumába segíteni. Ezen feltüntetésnél azonban minden megértés lehetetlen, ha a képkapcsolást *állandó* egyesülésül akarnók felfogni. Nincs azon lélektani megfigyelés, mely kimutathatná, hogy pl. a rész *mindig* kapcsolódik az egészszel; vagy hogy a kezdő betű vagy egy sor kezdő képe *mindig* a

¹ A színérzékleteket, tisztaságuk és a fény ereje tekintetében, némelyek 5000-re (Donders), mások milliókra (Aubert) teszik. Herschel azt gondolja, hogy a munkások, kit a Vatican mosaikját készíték, legalább 30,000 különböző szint voltak kénytelenek megkülönböztetni.

másodikra vezetne; vagy hogy az ellentétek (a mennyiben nem lépnek fel *mint* ellentétek, a mikor a kapcsolódás felesleges) egymást *mindig* feléleszték. Egy lábnak látása nem vonzza maga után az egész test képét, hanem végtelen irányban vezethet el; a költemény egyik szava elvezethet egész más gondolati sorba; a koldus közönségesen nem vezet el a király képére (kivéve a dressuránál); hanem sanyara sorsára, a társadalmi állapotokra stb. Szóval: azon gondolat, mintha itt fűzött caput mortuumokkal volna dolgunk, melyek egymást kivétel nélkül kísérik, mint az egy zsinagregra kötött halak sora, a lelki életben teljes absurdumra vezetne. A kapcsolás physiologiai értelemben vett functiók viszonya; de a pótlás a veszteség functiója is. Amott egy functió megakasztása maga után vonja egy másiknak megakasztását s reakcióját; emitt az utóbbi kifejezés azt jelenti, hogy a concret pótlék minősége a concret hiány által határozatja meg. Azaz: az öntét fenfartására minden ösztön hozzájárul a maga részletével, s ezen hozzájárulás az öntét szerkezete által előre meg van szabva. Tudjuk tehát, hogy az éhség, szomjúság, nemi vágy stb. általában miféle ösztönök pótlékai által nyernek kielégedést; ez az ösztönöknek mintegy földalatti connexusa által vezéreltetik. Hanem hogy egyes concret esetben (pl. János éhsége) milyen concret képet fog előidézni, arra a priori szabályunk nincsen, azt csak a kielégítés megtörténtével birjuk a posteriori megmondani. Tehát csak a főirányok kipuhatólása lehet tudományos feladat; az egyes kapcsolatokat csak végbemenésük után (tehát a tőlük lényegesen különböző feléledés esetében) bonthatjuk alkotó momentumaikra és mutathatjuk ki a törvényt, mely az egyes esetekben vezérelte.

32. §. A foglalt segítők tana. Éltető és nemző ösztön.

A 27. §-ban kifejtettek alapján minden ösztöni hiány vagy egyszerű reflexszel, vagy pedig körfolyamattal pótolható. Az első esetek bőven előfordulnak az embernél is; ösztöneinknél azonban mégis az öntudatos forma tulnyomó s azért a legfontosabb szerep lelki életünkben a foglalt segítőknek jutott. A foglalt segítők általános schemáját már a 31. §-ban úgy állapítottuk meg: hiány ~ én ~ jelentés ~ érzék ~ mozdulat. Ezen schemát, a mely az öntét önfentartásában oly nevezetes szerepet játszik, most az egyes ösztönökön kell végig kimutatnunk, — mely alkalommal azonban a többi pótlási fajokat is (v.ö. 30. §.) érvényben fogjuk találni.

I. Ilyen kielégedési módot tapasztalunk először is az *éltető ösztönben*. Minthogy ennek célja az öntét kialakítása, azért magából nem meritheti a pótlékot, hanem célja elérésére más ösztönöket igénybe venni kénytelen; vannak ugyan esetek, a hol localis sérüléseket közvetlen besugárzás útján gyógyít, hanem ezen öntudatlan reflexek az öntudatos életre alárendelt fontosságuak s végtére azok is a külső anyag beszerzésére utalnak. Az éltető ösztön kielégítése azért rend szerint ezen alapschemát követi: hiány ~ öntudat ~ mozdulat, a melyben a nagy körforgás keretére ismerünk rá. A mozdulat már most valami tárgyat megragad, melyet az éhes ösztönbe átvissz s ezen tárgy az öntudat elé kerül, mint az éhség pótléka. Mielőtt azonban ezen *jelentése* hozzá kapcsolódnék, a tárgy érzéki vonásaiban jelentkezik a tudatnak, ha egyébként nem is, de legalább a tapintás érzéki mezében (pl. a coelenteráták tentaculumainak) vagy látási kép alakjában (pl. a fű, zsákmány) vagy szaglás és izlelés érzéki színezetével. Nem kérdve e helyen az érzéki tárgy egységének eredetét, elfogadjuk, hogy bizonyos érzéki egységhez a jelentő ösztön részéről az ehetőség jelzője azaz jelentése csatoltatik (v.ö. 25. §.). A fenti schema tehát két mozzanattal kibővül; lesz ugyanis hiány ~ öntudat ~ jelentés ~ érzéki tárgy ~ mozdulat.

A hiány az öntudatot leköti s észrevéttetik; ez az első lépés, mi által a hiány a megfelelő síkba projiciáltatik, azaz bizonyos testi szervre vonatkozásba lép. Az öntudatból tovább indul egyszerű felszabadító ingerlésként a jelentésbe; az éltető ösztön ugyanis nemcsak az öntudatot, hanem az öntét jelentő részét is megrendíti. Ezen megrendítést az öntudat éhségnek minősíti. Azonban az éhség megértése és az ellenkép megszülemlése egyidejű (30. §.). Az öntudat tehát a pótlóképet is kiemeli az „étel” jelentésében. Ezen kiemelés azonban az éltető ösztön kinját meg nem szünteti; újra meg újra lép fel ezen állandó primär ingerlés, míg a jelentés érzéki azaz való alakban nem lép fel. Az éhező öntudat kezd hallucinálni; mikor hallucinációja cél ér, azaz való tárgyra akad, akkor kezdődik az utolsó lépés, a mozdulatok megindítása, minél az öntudat térprojectiója vezérel. Ezen mozdulat által jut a való pótlék a hiányos ösztönbe, a hol a hiányt pótolja, azaz: az éhséget lecsillapítja.

Ezen sorozatban már most többrendbeli tanulság rejlik. Először az, hogy az öntudat áthatása más ösztönbe a hallucinatio elvét követi (a mire már a 30. 31. §§. utalt); akármiként fogjuk is fel ugyan az öntudat megkötését, a miről a III-dik szakaszban lesz szó, bizonyos, hogy ezen kötés az inger természetét szerint más meg más lesz, hogy annál fogva visszahatása is azon irányban fog terjedni, a melyikben a legkönnyebben szabadulhat. Ez azonban természetesen azon irány, melyben a vesztes ösztön által ingerelt jelentés feltűnik. Ezen kivettítés tovább halad a jelentésen át az érzékekbe; itt is eredetileg az innervatio az

érzékek bármelyikébe, de legkivált abba fog legkönnyebben eláradni, a melyik az ingerelt jelentéssel valami tapasztalati módon kapcsolva volt (az első kielégítés esetében). Így pl. a gyermek, mikor az anya emlőjétől elszokott, éhség esetén legkönnyebben az anya emlője után fog kíváncsogni, mert ezzel volt a jelentés, mint pótlék, eredetileg kapcsolva; s ezen impulsív kapcsolatot nagyon bajos napokig, néha hetekig is felbontani. Végre a kivetített érzéki kép felé irányulnak automatice is a mozdulatok, de az én szegző hatalma által öntudatosan is rendeztetnek, hogy a pótlás helyére szállítsák a pótlékot.

Eredetileg tehát a pótlóképet a mozdulatok megelőzték (a mint ezt a tojásból épen kikelt csibék mutatják 25. §.); később a megragadott tárgy képe ékelődik a hiány jelentése és a mozdulatok közé. Ezen kép, ha a primár kötés az öntudatot nem zavarja, magában is lehet az öntudat tárgya, — ilyenkor szemléleti viszonyban állanak egymással: — ha a kötés tart, akkor a körforgás szükségképeniséggel leperreg az utolsó mozzanatig. Hanem ezen főmomentumok közé még egész sora az új mozzanatoknak léphet: ezen momentumok főbbjei a következők.

1. Az éhség feltüntével s jelentésének megállapításával előáll a belső térben a pótlék érzéki alakja. De ezen érzéki alak lassanként keletkezik s a keletkezett egységes képek között az öntudat, érzési állapota mérvadása szerint, választhat. Ezen választott érzéki képhez azután más képek csatlakozhatnak, melyek ezen jelentő egységre vonatkozásban állanak, milyen pl. a lakhely.

2. Ezután megindul a mozdulatok sorozata, melyek az illető kép tárgyának felkeresését célozzák. A feltűnt tárgy elfogására vezető mozdulatok az elsők; ezek czélszerű berendezése új kapcsolatokat igényel.

3. Ha az éhség csak mint ideális jelentés áll a tudat előtt, akkor a vad elejtésére vezető mozdulatok megakadnak s történnek a jövőendő éhség elhárítására alkalmas intézkedések, a vad elfogása, fékezése, szelidítése. Az elfogott s megszelidült vad az ember különböző hiányait pótolhatja s keletkezik egész sora a teendőknél, miket az elfogott állattal végeztet. Mindezen közbeeső tagok az éhség alaphiányából veszik eredetüket.

4. Az ételül szolgáló tárgy képe feltűnván, az érzéki adatok a jelentését költik fel, mely épen (saját jelentésétől eltekintve) az éltető ösztönre való vonatkozásában is rejlik. A kapcsolat ezentúl a régi uton halad; a jelentő az érzéki alakba vetit, mert saját hiánya az, ha csak a belső térben marad s így hiánya pótoltatik, ha érzéki mezbe burkolódnak. Ekkép keletkezik a megszokássá vált foglalkozások sora: a főzés-sütés mestersége, melyet egyenesen az éhség szabályoz, a vad elfogása, megölése, tisztítása, megőrzése, besózása, füstölése — mind pótlékok, melyek a jövőbeli éhség ideális képével szemben az embernek a pótlékok képeit szolgáltatják. A hiányképeknek megfelelő pótképek feletti rendelkezés az öntudatot megmenti az éhség gondjaitól s alkalmat nyújt egyéb ösztönökkel való tüzetesebb foglalkozásra. Mert az éhség a nagy motor, melynek kerekéről, mint a turbinban, a kisebb kerekre megy át a hajtó erő; csak ha amaz nyugszik, lehet ezeket külön felhasználni.

Mindezek egész ismeretes dolgok, ugy-e bár? De ki tudja azoknak törvényszerűségét megmagyarázni? Miért követi az éhséget az étel képe? miért különödik az étel pl. hus képévé? miért lesz a husból pl. disznóhus? miért indulok disznóvásárra? miért alkudozom az ára felett? miért pörzsölöm meg a szalonnáját? miért adom el? Ezeknek magyarázata csak az első lépésben található: az éhségben. Az éhség az első inger, mely az öntudattól várja pótlását; az öntudat hiányát úgy pótolja, hogy önerejével az ingert tova veti; a jelentés viszont a maga centrumából kiinduló reakcióval felszabadul, ha az érzékekbe küldi az innerváló áramot; az érzékek a mozdulatokban nyerik szabadítójukat. De mindezen különböző hangzásu accordokon végig az alaphang ott bög a gyomorban s ennek dissonantiáját szüntetik meg a többi dissonantiák. Az alaphang dissonantiát kiegyenlítik más dissonantiák, valamint vannak accordok, melyek által a dissonantia által keletkezett kellemetlen érzelmek lenyugosznak. Nevezik ezt a dissonantiák feloldásának; így oldjuk meg az éhség dissonantiáját más szinte dissonáló accordokkal. De ezen dissonantiák oly természetűek, hogy az utolsó az elsőt eltemeti (s annyiban ez teljes syllogismus v.ö. 49 §.), mert az öntét az, a mely magát e változatosságban megtartja. Az éhség első pótlása az észrevét; az észrevété a megértés; a megértés a megvalósítás; a megvalósítás az én általi birtokba vétel; a birtokba vétel a vesztes ösztönbe való átvitel. Ekkép egyik kötéshez a másik járul, mint pótlása; de csak az egész sor lepergése szünteti meg az eredeti megkötést. Azért foglalt segítők.

II. A foglalt segítők körfolyamatát másodszor a *nemi ösztön* élettüneményeiben észleljük. A nemi ösztön, mint egyénkivetítő ösztön, eredetileg a tultengés megszüntetője; hiánya is ennél fogva a negatív hiányképek között lép fel (30. §.). A szaporodás a protozoáknál nyilván a tultengés eredménye; az öntét maga tömegét nem bírja összetartani, azért egy része elválik s önálló individuummként folytatja egyforma életét. Az embernél is a nemző ösztön csak akkor nyilatkozik, a mikor az öntét minden egyéb ösztöne aránylag teljesen kifejlett; akkor, a fanosodás korában, fejlenek ki az ivarszervek is s kezd az éltető ösztön annyira felszabadulni, hogy ezeknek kialakulására is bőséges anyagot szolgáltat. Ilyenkor ébred fel az ösztön, melynek célja az öntétet egészében újra megalakítani. Ezen processus nyilvánvaló a nőnél, kinek

petefészkekben az új egyéniségek alakulnak, melyeket havonként ellök magától; nyilván való a férfiunál is, a kinél az ondószálak a szerepéhez mért kioldó vagy ingerlő okot képviselik. A kifejlett nemi ösztön hiánya a tultengésből ered; ezen tultengést az ejaculatio seminis és a pete ellökése szüntetik meg ideiglenesen. Az állandó inger azonban állandó kielégítésre törekszik; az első kielégedést pedig ép oly céltévesztett mozdulatok, azaz kísérletek, után érte el ezen ösztön, mint milyen céltévesztett mozdulatok után tanulta az individuum az éltető ösztön kielégítését. Az első sikeres mozdulatokkal az öntudat elé került a nemi gerjedelem segítőképe, valamint az első nyelés után lépett az öntudat elé az étel képe. Az összehasonlító physiológiának dolga kutatni, mely állatoknál történt ezen, az emberiségre oly életbe vágó mozdulat; nekünk elég azon biztos tényt constatálni, hogy a nemi gerjedelem önkénytelenül mozdulatokban kereste a könnyítését s hogy egy sikeres mozdulat által előkerült a pótló kép, a nőstény képe.

Ezen kép eredetileg szintén csak érzéki adatok complexusa volt. A legfőbb vonást benne a bőradatok képezték; az állati meleg, a tapintás adatai sokkal fontosabbak ezen actusnál, mint egyéb érzéki adatok, melyek közül az izlelés egészen háttérbe szorult (bár azon sajátság, hogy a bujaság a vérszomjnak társa szokott lenni, a kannibalismusra utal, mint a nép szavai is: „eszem azt a szép szemedet” v.ö. különben a nagy körforgás eredetét a 25. §-ban), míg a szaglás, éppen az érintkezés közvetlensége miatt, nagy inger (a mit az érzéki egységes kép eredetéből kell érteni), holott a hallás és a látás csak tagoltabb állatoknál, az utóbbi különösen az embernél, játszik döntő szerepet. Ezen érzéki kép a mozdulatokat idézi elő, melyekkel a két ivaregység tultengéséből eredt productumok egymással találkozáva egy új egységbe, a gyermekbe, alakulnak össze.

A nemző ösztön peripetiája tehát a következő schemában nyer kifejezést: nemi gerjedelem ~ öntudat ~ mozdulat, mely megbővülve ekkép alakul ki: nemi hiány ~ öntudat ~ jelentés ~ érzéki kép ~ mozdulat. Ezen kapcsolat oly mélyen gyökerezik az öntétben, hogy a fiaknak felesleges ebben oktatást adni; vaskényszerűséggel ezen sorban halad el a plethore megszüntetése.¹ Itt is, úgy mint az éltető ösztönnél, a következők ötlenek szemünkbe.

a) Azon tárgy képéhez, mely az első sikeres mozdulat után a nemi ösztön gerjedelmét megszüntette, ez ösztönre való vonatkozása, mint saját jelentésétől külön álló jelentése, kapcsolódott. Azért, az érzéki képnek a jelentéssel való organikus összefüggése alapján, a kép feltüntével a jelentés is áll elő. Onnan érhető, hogy a közösülést többször végrehajtott egyéneknél a nőstény szaga, látása (egyes testrészeké is), de kivált tapintása s ölelésének melege a jelentést felidézheti (sőt gyerek embereknél e jelentés ismeretlensége esetén is nemi gerjedelmek keletkeznek, pusztán az állati meleg hatása alatt) s a jelentés megalakulásával a fenti schema szerint leperog a mechanismus.² A szüziés lélek előtt a gerjedelem homályos képeket költ fel; később mind drastikusabb formát öltenek s az innerváló nagy ösztön vad tűzében kényszerképzetekké fokozódnak. Hanem bármennyi középtaggal borítsuk is el szándékosan, öncsalásban, az alapmechanismust (hiszen tudjuk, hogy az első szerelemben a közösüléstől, mint valami dehonestálótól, visszariad a lélek), — a mélyre ható szem a mellékes cífraságon át is tisztán látja a primär kapcsolatot, mely az egész áradozásnak egyedüli realitása, s így egyedüli létjoga is. Mert az élet soha sem céltalan tréfa, hanem komoly hivatás teljesítésére célzó actió.

b) A fenti schema, az éltetőhöz hasonló módon, annyira kibővíülhet, hogy az alapvonatkozás egészen háttérbe szorul, hacsak az ösztön bőgő alaphangja nem emlékeztet a szerelmi andalgás realis céljára. Az első lépés itt nem a jelentés keresése, mert a nemi ösztönnek csak *egyetlen* egy pótléka van, az asszony; minden egyéb vonatkozás nő és férfi között csak mellékes, valamint az étel és az ember között is csak egy alapvonatkozás van. Valamint az étel csakis arra való, hogy megegyük, úgy az asszony első sorban csak arra való, hogy vele közösüljünk. Sem nála, sem a férfiunál más pótlása nincs a plethorenek. Azonban az álpótlékok tanánál fogjuk ezt majd jobban kifejteni; az első lépés, ha a nemi gerjedelem fenáll, az, hogy az ellenképet megvalósítjuk. Keletkeznek a phantasiának tulajdonított képjátékok, melyek azon formákat idézik fel, melyek a közösülés *minden* mozzanatát legalkalmasabban megvalósíthatják. Végre eldől a nagy kérdés: a vad fixirozva van.

c) Azonban mindeddig csak a belső térben; élénk ösztönű embereknél ez is elegendő a mozdulatok végzésére (innen az álpótlékok fajai ezen ösztönnél). Közönségesen azonban a valóságban kell keresni az érzéki pótlékot. Itt azután előáll a „leánynéző” processus. Megtaláljuk. Akkor a mozdulatok sokszor végbe mennek (az erőszak, rablás); de az öntudat maga elé varázsolja a maga képét, s ehhez méri eszközeit.

¹ Maudsley. Pathologie de l'esprit. 87. l. „il est inutile d'apprendre aux jeunes gens l'exercice de ces fonctions; l'instinct leur apprend ce qui est nécessaire pour les satisfaire.”

² A nőstény *hangja* állatoknál erotikus gerjedelmeket idéz elő; hogy az embernél ugyanez beállhat (bár, azt hiszem, ritka esetekben) arra pozitív adataim vannak azok részéről, kik magukon tapasztalták.

Rábeszélés, széptevés, ajándék, meghunyászkodás, üres beszédek, — mindaz, a mit az „udvarlás” igen csunya eredetű kifejezésében összefoglalunk, megindul az öntudatnak, az ösztön ingere által szított, projectiója alapján, — rög a nő beleegyezik. És ezzel a nevezetes dolog véget ér. Mert a mi aztán következik, az egészen más ösztönök kielégítésére céloz, mint a leány megkérése, a házassági szerződés, az egybekelés, kiházásítás, az elbocsátás a szülői házból. Az alaphang azonban itt is bömből az összes szertartásokon keresztül s ha csak magára maradna, akkor, úgy mint az éhség, újra feltűnnék s a dissonantiát állandó nagy disharmonia végezné.¹ Ezzel az ösztöni élet újra a maga izolált körén túl utal oda, hol valamennyi ösztön egy felsőbb ösztönnek s célnak szolgálatában megjelennek.

33. §. A mozgató ösztön. Az érzéki ösztönök kapcsolatai.

A most fejtegetett két nagy ösztönnek kapcsolatai világosan mutatták egyrészt azt, hogy a kapcsolatoknak realis céljuk van, melyet elérni hivatják (az éltető az egyes öntét fentartását, a másik ugyanazt egy új egyéniség kialakításában); másrészt pedig azt, hogy a kapcsolódás egészen önkénytelen lefolyás, melynek egyedüli magyarázója a megtámadott ösztön felszabadulása, illetőleg kötöttségének megoldása. Ezen lefolyás tehát önkénytelen projectio, mely azon irányban halad el, melyben a segítséget legkönnyebben megszerezheti, — ugyanazon elvet valósítván meg, melyet a hallucinációknál általában magyarázóul elfogadtak s alkalmaznak. Az öntudat tehát nem tudja a pótlékot előre, hogy azután ezen irányban keressen menekülést, hanem önkénytelenül egy bizonyos irányban vetít, a merre menekülhet, s csak azután ismeri fel az új képben a felszabadító pótlékot és segítséget. Hogy ezt megtehesse, épen erre a szerves kapcsolatok képesítik, melyeknek egybeszővődése az öntét statikai structuráját képezi.

Forduljunk már most a *voltaképeni érzéki ösztönök* ismeretes kapcsolatainak magyarázatához. Ezen kapcsolatok közül az egyszerű reflexeket, mint a 30. §. b) kifejtette, e helyen mellőzhetjük; mert ezek nem egyebek, mint az általános önfentartási schemának régi alakja, más téren alkalmazva. A magyarázandó tényeket itt ekképpen állíthatjuk össze: 1. hogyan van az, hogy az érzéki ösztönök egyenként kapcsolják egyes képeiket? 2. miként kapcsolódnak az érzéki ösztönök *különböző* képei s miért? 3. hogy nyernek ezen egységes képek jelentőséget? s végre 4. miképp sorakoznak azok térben és időben egymáshoz? Ezen tények mindenki előtt ismeretesek; magyarázó okukat azonban eddig a lélektan nem is kérdezte s azért nem is találta, még csak feltevés alakjában sem. Mi épen ezen okot kívánjuk felkeresni s lehetőleg ugyanazon elvből magyarázni, amelyből az eddigi kapcsolatokat sikerült megértenünk.

Az érzéki ösztön teleologiai jelentése az öntét szervezetében: a valóság kialakítása; az érzéki ösztön azért minden egyes alakjában *valósító ösztön*. Ezen valósítást a szaglás, izlelés, tapintás, hallás és látás adataiban ismerjük; mindezek az énre nézve mást, valami külsőt jelentenek. Közös céljukban rejlik rokonságuk; különbözőségük azonban az adatoknak egymásra visszavezethetetlen minőségében nyilvánul. Ezeket szem előtt tartva az érzéki ösztönök kapcsolódásának alapja a valósítás eszközlésében rejlik: s azért a megértés kulcsát ezen gondolatban kell keresni: ha valamely érzéki kép egy más érzéki képhez csatlakozik, akkor ez utóbbi az elsőt mindenkor *valósággá kiegészíti*. Az érzéki képekhez járuló segítők tehát az ingerlő vagy kötő képet a valóság alakjába fejlesztik ki.

Ezen pótlás szükségképenisége nem az egyes specifikált érzéki ösztönből, hanem a jelentőből és az öntudatból vezetendő le. Az egyes ösztön maga kielégedhetett; pl. az által, hogy a dió képét látta, megnyugszik a látás ösztöne. Hanem az érzéki képnek jelentése is van, a mely, mint tudjuk, vonatkozása valamelyik más ösztönre. Ezen jelentés a puszta látási képben még hiányos; azért az ösztönök más ágából keres pótlékot, valamint az öntudat, ha pl. éhség vagy nemi gerjedelem által lekötetett, a teljes valóságot (szagot, ízet tapintást is) kívánja az érzéki egységben. Onnan az érzéki képek kapcsolatában a hiány szerint többféle pótlási móddal állunk szemben, melyeket a következőkre vezethetünk vissza.

1. A pótlékot a kötött ösztön saját centrumából szolgáltatja, — egynemű érzékletek kapcsolata.
2. A pótlékot (itt igazán „complementum realitatis”) más érzéki ösztön szolgáltatja, — a több tulajdonságu érzéki kép synthesise.
3. A pótlék a jelentő ösztönből ered.
4. A pótlék az öntudatból származik, — az érzéki világkép forrása.

¹ Ezen lélektani problémának megrendítő kifejezése *Tolstoj Leo* „Kreutzeronátája”. V.ö. az indulatoknál 60. §. 1. a.

Ezen négy szükségképeni kapcsolatnál az öntudat *mindig* közreműködik. Mert a kép csak az öntudat számára kép s csak annyiban jelent mást, a mennyiben az öntudat magától különbözőnek bélyegzi; már az érzéklet keletkezése tehát felteszi az öntudat tevékenységét, mivel a nélkül semmi jelentene, de nem is léteznék az öntudatra nézve. Ennélfogva az öntudat ezen pótléka, mint eredeti pótlék (v.ö. 29. §. e.), minden érzékleti tüneménynél előfordul s ha most előzetesen megjegyezzük, miben áll? felesleges lesz az egyes eseteknél rá visszatérnünk. Az öntudat tehát az érzéki kötés által lekötetik s ily módon reactiójával az ingert a megfelelő vetületi síkba visszavetíti (v.ö. 16. §.). Ezzel azonban az érzékletet térben kihelyezi és szegzi, még pedig ép oly önkénytelen reflexszel, mint a milyennel az ösztön centralis reactiója szokott előállani. Ezeket szem előtt tartva, az érzéki kapcsolatok minden formáját megérthetjük.

1. *Az érzéki ösztön kötöttségét először is ő maga szüntetheti meg egy belőle fakadó pótló képpel.*

Minthogy ugyanis a kép az ösztön részszerű megkötésének kifejezése, azért a képet az ösztön egységének felbontásából kell érteni (v.ö. 18 és 21. §.). Az ösztön egysége ezen megzavarás ellen visszahat s ezen visszahatás folytán az érzéki képhez bizonyos szükségképeni toldalék járul, mely állandó pótléka. Minthogy azonban a kép már az öntudatra hatott ösztönkötés, azért minden érzéki egyes képnél kétféle pótlék lesz: a) a vesztes ösztönből és b) az öntudatból eredő pótlék.

a) *A vesztes ösztön*, continuumát megőrzendő, visszahatásával egyéb képei közé illeszti az ujonnan fellépő képet. Ilyen pótlék nem tudatosan járul a képhez, de később öntudatunk észreveheti. Legvilágosabb bizonyítékát a látásnál találjuk. A látási kép elemeit már ezen reactio fogja egységre össze, a mire rátérünk; ez egység azonban épen a látási elemek discret elhelyezése miatt soha sem teljes, sőt a vak folt oly hiányt hagy hátra egész látási körünkben, melyet az öntudat maga nem pótolhat s melyet még sem érzünk. Nyilván való, hogy e pótlék a látó ösztön egységéből származik át a képbe, oly módon, hogy amaz egység a hézagok közé tódulva azokat teljességgel kitölti. A dolgot már Fresenius¹ észlelte, Jessen P.² is elmélkedett róla s Wundt e kérdést tüzetesen tárgyalva³ tagadhatatlan tényül ismeri el, holott Aubert és Helmholtz a fekete folt ezen kitöltését (nézetem szerint: kellő ok nélkül) tagadják. Ugyanilyen pótlást viszünk véghez öntudatlanul is a sajtóhibák kijavításánál, hiányzó gondolatok kiegészítésénél stb. Azonban ezen pótlás a szemre nem szorítkozik; a tapintási adatok szétszórtságuk dacára összefüggő vonallá és sikká sorakoznak s bizonyos tekintetben a hangok is, bár csak egy dimenzióban, összefüggő sorba állanak össze, melynek közeit az ösztön egysége annál biztosabban tölti ki, minél gyorsabb a hangok egymásutánja.⁴

Az egységes ösztön ezen pótlékát továbbá abban észleljük, hogy az egymásután gyorsan következő képeket *egybeolvasztja*. Ismételt fény-, hangadatok meg nem különböztethető egy fénynyé és hanggá válnak. Továbbá a hangok mindegyike áll egy alaphangból s felhangokból; de az ösztön ezeket egységbe foglalja s megadja az egységnek a felhangok természetének megfelelő hangszínezetet (ha az öntudat analízáló erejével külön síkokba nem vetíti és szegzi). Ily ösztöni kapcsolattal találkozunk az összhangnál, melynél két hang keletkezik, a sommás hang (Summationston) és a két hang különbsége (Differenzton.)

Az egy ösztön adatai tehát egymáshoz kapcsolódnak az ösztön egysége miatt, mely a részszerű megkötésben is magát restituálni igyekszik.⁵

b) Minthogy a kép csak az öntudatra nézve kép, azért az ösztön minden megkötését az öntudat is

¹ Die psychol. Grundlagen der Raumwissensch. 7. I. (1868.).

² Physiol. des menschl. Denkens. 100. I.

³ *Phys. Psych.* II. 60. I. „Die Thatsache, dass wir die durch den blinden Fleck in unserem Sehfelde vorhandene Lücke im Allgemeinen mit den Empfindungen der in ihrer Umgebung gereizten Netzhautpunkte ausfüllen, lässt sich nicht bestreiten“.

⁴ Mach mérései szerint, melyeket I. *Wundt* i. mű II. 64. I.

⁵ Az érzékek physiologiájában nézetem szerint egy, eddig meg nem fejtett, nehézség rejlik, mely a folytonos inger és az idegállomány felbomlása közötti viszonyban bírja alapját. Ha ugyanis valami fény a szemre hat, akkor ennek következménye a percipiáló elemek (csapok) anyagi elváltozása, részszerű decompositiója, hacsak helyi is. Ezen ráhatásnak bizonyos időminimumig kell tartania, hogy a kép keletkezzék, — valószínűleg, míg a követelt decompositió előáll. De ha előállott — mondhatni-e, hogy a recompositio ép oly gyorsan következik? Ugy látszik, ezt kell elfogadnunk, ha ugyanazon pontban új kép keletkezését megérteni kívánjuk; mert ha pl. a nagyító üveg elé folyton új képek állítatnak (pl. a panorámákban), akkor ugyanazon szempontok folyton új ingerlésnek vannak kitéve, — a mi csak a recompositio gyorsaságából érthető. Megvallom, hogy előttem az érzéki ideg ezen recompositiója valószínűtlen s hogy ennélfogva az érzékphysiologia tanát, mintha itt kémiai változásokkal volna dolgunk, csak nagynehezen, jobbnak hiányában, tudom elhinni; de ha a recompositio tényleg előáll, akkor az atomusok ezen visszaállítását csak az *egész* ideg structurájából vagyis a benne megvalósult ösztön egységéből vélem eredhetőnek. Minthogy pedig ismételt képek eredete ehhez van kötve, azért lélektanilag az ösztön egységéből kell az érzéki kép ezen pótlékát levezetni.

bizonyos járulékkal kíséri. Ott, a hol az ösztön reakciója erősebb, az érzéki képeket az ösztön egysége összeolvasztja; a hol az öntudat erősebb, ott a kivetített térben elhelyezi s tér- és időformáiban elrendezi. Ezen pótlék alapján keletkeznek a szagok, izek, tapintási, hallási, látási adatok *sorai*. Az ösztön egységbe szorítja, az öntudat azonban ez egységet felbontja s egymás mellé sorolt egyes adatokból állónak mutatja fel. Ez esetben áll elő az ösztöni egység részeinek vonatkozása egymásra, mely az egyszerű iuxtaposíciótól az ellentét élességéig a legkülönbözőbb fokokat mutathatja.

Az ösztön adatai ugyanis α) *egyneműek* lehetnek pl. ugyanazon nemű szagok, izek, színek, hangok stb. Ilyenkor egyszerű melléállítással találkozunk, mely még akkor is csak melléhelyezés, a mikor, mint pl. a Wheatstone-féle stereoskopnál, egyik képet a másikon át látjuk. Itt is csak mélységi melléhelyezés áll előttünk, bár a lépés a két kép között tökéletes. Más a viszony akkor, ha β) *különneműek* ugyanazon ösztön pusztá képei pl. különböző szagok, izek, hangok, színek. Ilyenkor az ösztön egységének helyreállítása nagyobb reakciót igényel és megnyugvásának előmozdítására az öntudat ereje is igényeltetik. E reactio ereje szerint mérjük az ellentét fokait (contrast). *Az ellentét forrása tehát kettős*: egyfelől az ösztön szétszakításában, másfelől az ezt kísérő öntudati reakcióban keresendő.

Az érzéki ösztönök terén előforduló ellentét kevésbé ismeretes természetű. Jó és rossz szagok, édes és savanyu izek, sima és ripacsos felületek, ellenkező hangok (dissonantiák), fehér és fekete szín bizonyára az ösztön ellentétes kötésében birják alapjukat; de ezen kötés csak akkor létesít ellentétet, ha *egyszerre* áll be. Így pl. az egymást felváltó szagoknál és izeknél az elsőnek még a tudatban kell lennie, a mikor a másik kezdődik (pl. édes iz — savanyu bor), ha ellentét akar előállni. Miben rejlik azon chemiai elváltozás, mely két kötetést ellentétesé tesz, arról még képünk sincsen; lélektanilag azonban az ösztön természetéből érthető, hogy az ellentét azért keletkezik, mert tagjai egymást a *valóságban* gátolják. E mellett szólnak a következő tények. Először is a szagok és izek realis meghamisítása, mi által a kettő vegyes középsszaggá illetve izzé keveredik; másodsor azon tény, hogy a fehér és fekete gyorsan forgó korongon szürke színérzetet okoz vagyis a különböző ingerlést egygyé olvasztja. Az egységes ösztön ezzel az ellentét tagjai felett maga erejéből diadalmaskodik; mert bizonyos, hogy az inger folytonos váltakozása az ösztön kimerülésére vezet. Ugyanezen csoporthoz tartozik a pótszín tüneménye is, mely nem egyéb, mint, a mit a szó is kifejez, ösztöni pótlék egy részszzerű egyoldalú kötéshez. Ezen magyarázat helyessége mellett szól a színes korongok forogatásánál észlelhető színvegyülés, és a tulságig ingerelt idegszálak felváltó és (mondhatjuk: megváltó) pótló színlátása.

Az ellentét tehát az ösztönt valósító funkciójában gátolja s azért az ösztön reakciója az ellentét megszüntetését célozza. Ezen megszüntetés vagy csak kapcsolás, azaz az ösztön restitúciójának törekvése; vagy pedig összeolvasztás pl. a pótló szín előállítása, a fehér szín irradiációja, s ekkép magyarázandó a színek inductiója is (Brücke). A contrastnál tapasztalatilag megfigyelt törvények, melyek értelmében az ellentét 1. ereje függ az ellentétes hatások térbeli közelségétől 2. növekszik az indukáló befolyásokkal együtt és 3. mérsékelt világosság mellett kedvezőbb a feltűnése, mint a végleteknél — mind az ösztön természetében végbemenő oly elváltozásokra mutatnak, melyek annak valósító törekvését megnehezítik.

Az ellentét azonban nemcsak az ösztön belsejéből, hanem az öntudatból is nyeri jellemét. Már az ösztön maga is igyekszik egységét megőrizni; de ha ez csak annyira sikerül, hogy a két ellentétes kötés csak egymás mellé állítatik, akkor az öntudat ugyanazon helyzetben van, mint volt eredetileg a kötött ösztön: egyszerre két ingerlést kell valósítania, melyek egymást a valóságban gátolják. Az öntudat ezen valósítást a projectióval hajtja végre; az öntudat azért az ellentétes tagokat egy projectióval tettel kénytelen kiállítani. Ekkép az öntudatban az ösztön scissiója fokozott mértékben áll elő. Külön kell fixirozni az ellentéteket s mégis egy tettel és ugyanazon egy térben. Az öntudat ezen állapotából fakad az ellentét kellemetlen érzete; de a szegzés sikerülése bizonyos tekintetben felszabadítja az ellentét ollójából s e felszabadulás a contrast felett diadalmaskodó öntudat vigsága, a mint ezt felsőbb fokon a komikum és tragikumnál látjuk, — de a zenei és színi contrastok megszűnéséből ismerjük.¹

¹ Az aesthetika ezen viszonyokat régóta ismeri s a színcontrastnál Goethe kutatásaira recurrál, valahányszor a contrast öntudatra hatását megérteni óhajtja. Das Auge selbst macht diese Forderung: neben Roth sieht es die Umgebung in grünlicher Farbe, neben Grün in röhlicher, Orange wirft blaue Strahlen, Blau orangegelbe, Gelb violette, Violette gelbe" (Vischer Aesthetik II. Th. II. Abth. 251. §.). Vischer ennek okát is igen helyesen fejtegeti ugyanott: „Da nun die Farben das differenzirte Licht sind, so fordert das Auge zu jeder bestimmten Farbe diejenige, welche mit ihr zusammen die Totalität des Farbenkreises bildet, und wie von dem Auge, so gilt diess von der Stimmung, welche ihren einseitigen Ton zu ergänzen sucht." Ugyanezen alapon érthetők a mozgató ösztön contrastjai is. Minthogy a szem mozdulatokkal kíséri a tárgyak vonalait s ezen mozdulatokat az öntudat (mint Trendelenburg is a szerkesztő mozgásról tanítja) maga hajtja végre, azért az ellentét itt is bizonyos kiegészítést tartalmaz, mely az egyoldalú kötetést megszünteti. Ilyen legtökéletesebb formát talál Vischer a Palermo közelében fekvő Pelegrino hegységben (Aesth. II. 263. §.). Az ellentét szétveti az öntudatot, de ha ez legyőzte, annál nagyobb az önereje feletti öröme s megnyugvása.

Itt lép már most elénkbe egy nevezetes momentum, mely a kapcsolatok öntudatos alakjainál annyira dominál, hogy a rendes associatíotának szinte kizárólag benne keresik a kapcsolás *okát* is: az egység, mely az egyidejűsége vonatkozik. Az ösztönre történő hatások ugyanis kapcsolódnak, ha egyszerre lépnek fel, — még pedig vagy összefolyznak vagy melléhelyezéssel sorokat képeznek; ezen egyidejűséget a kapcsolás *okául* alapfeltétele. Azonban nagyon messze távoznék el az igazságtól, a ki ezen egyidejűséget a kapcsolás *okául* akarná oda állítani. Egynemű képek akkor is kapcsolódnak, ha különböző időben lépnek fel a tudatban (pl. ugyanazon tárgy képe többszörös látás után is csak egy képet ad, — s minden ráismerés ezt bizonyítja v.ö. 42. §.); kapcsolódásuk alapja és forrása az ösztön egysége, mely a benne okozott bomlást saját erejével meg akarja szüntetni. Azért kapcsolódásuk akkor is áll elő, a mikor öntudatlanul megy végbe pl. egy tájkép részei, melyeket nem egyenként azaz öntudatos *synthesis*szel foglaltunk össze, ép úgy kapcsolódnak, mint az öntudatos, figyelmes *synthesis*szel létesített egység. Az egység, mely a kapcsolást létesíti, nem *abstractio* (milyen az egyidejűség), hanem *realis* szellemi tényező s ilyenül érzéki ösztönöknél csak kettő ismeretes: 1. az ösztön egységes *continuum*a és 2. az öntudat egységes *projectió*ja. Az utóbbi azonban az előbbent követi s nem oly tartós, mint az első; a figyelmesen, de természetükkel ellenkezőleg, kapcsolt képek az öntudat által csak addig tartatnak össze, a míg reájuk figyelmez: ellenben az ösztöni egység önmegtartási feltétel s azért pl. az ellentét sokkal szorosabban függ össze, mint közönyösen egymás mellé került egynemű képek.

Mindenesetre azonban azon törvényt vonhaljuk el az eddig fejtegetett viszonyokból, hogy ugyanazon ösztön részszerű kötéseit az ösztön egysége és az öntudat *projiciáló* tette kapcsolja egymáshoz, hogy annál fogva a kapcsolás itt is pótlék, melyet az érzéki ösztön, valósítási inteniójában, egyfelől saját *continuum*ától, másfelől az öntudat ösztönétől nyer.

2. Az érzéki ösztön kötöttségét egy más érzéki ösztön szüntetheti meg egy belőle fakadó pótló képpel. Tudjuk, hogy a gyümölcs látási képe, pl. szőlőé, annak ízével, illatával, tapintásával kapcsolódik. Ily módon keletkeznek az érzéki tárgyak egységes képei.

Ezen tünemény magyarázatát azok, kik atomistikus lelket tanítanak, igen egyszerűen abból szokták meríteni, hogy a képek a lélekben egy időben feltűnve, mint egységes tettének mozzanatai egymáshoz tapadnak. Azonban eltekintve attól, hogy a lélek egyszerűsége mellett a képek minőségi különbözősége nem érthető (v.ö. 4. §.), — maga az összekerülés nem érthető meg, miként keletkezzék ezen különböző elemekből ismételt esetekben ugyanazon egységes kép? Mert ha a kapcsolatot állandónak tekintjük, akkor nem érthetőni egyes vonások elmaradását az egyszer megalakult „összképből”; ha pedig nem állandó, akkor nem érthetőni azon ragaszkodást, melylyel az elemek egymáshoz annyira szítanak, hogy feléledéskor egymást felkeltik. A mi álláspontunkról a magyarázat talán bonyodalmasabbnak látszik, de világosabb és alaposabb lesz. Mindenek előtt szemmel tartandó, hogy a kapcsolás nem hoz létre állandó képcomplexusokat, hanem csak többé kevésbé tartós vonatkozásokat. Az érzéki tárgy képe tehát tényleg nem egységes, hanem sok külön ösztönkötésből áll; a piros alma más *functió* képe, mint a savanyu vagy a sima vagy az illatos alma képe. Ha ezek mégis *egy* képben fordulnak elő, akkor ez annyit jelent, hogy az alma a látási, izlési tapintási *functió*k kölcsönös vonatkozásából áll, melyek, mint *realiter* egységes kép, nem fordulhatnak elő az ingerelt ösztönök egyikében sem. A kérdés tehát az: *honnan ered emez egységük?*

Ennek megértésére emlékezzünk arra, hogy ugyanazon tárgy különböző ösztönökben, melyekre hat, különböző kötések vagy pusztá képeket idézhet elő. A víz pl. melyet a pusztai farkas lát, mint ilyen csak a látási ösztön vetületi síkjába kihelyezett látási kép; ha melegszik, akkor bőradatai vagy a melegnek v. a hidegnek képeit fogják szolgáltatni; ha szomjas, akkor megiszsza s az éltető ösztön adatait érzi. A víz ennek folytán csillogó, folyékony, nedves, szomjat oltó *x*, mely az öntudatba ilyen s egyéb adatokat képes juttatni. Az ilyen *x*, mely az ösztönt megköti, a kötés oka azaz magyarázója, tehát értelmi pótlék az érzéki elváltozáshoz (v.ö. 21. §.), melyben a jelentés képezi az alapgondolatot. Azon valami tehát, a mely az egyes ösztönöket különböző módon kötheti vagyis a *kötés okozója*, — ez az egység, mely a különböző képeket hordozza. Az egységes érzéki képnek alapja tehát nem érzéki, hanem jelentő, — a mint azt már Schopenhauer részletezte¹ s Kant a gondolkodás boncolásánál kimutatta. Minthogy pedig az érzéki képek közül a valósítás tevékenysége leginkább a látásra és tapintásra háramlik, azért a látási kép helyettesítheti a jelentést vagy gondolat-képet s átsugárzásával felélesztheti mind azon vonásokat, miket eredetileg a tárgy *direct* kötés által egyes ösztönökben meghagyott.

Ha tehát valamely érzéki tárgy valamennyi ösztönünkre hatott, akkor ezen különböző érzékleteket az öntudat külön-külön kivetíti a megfelelő síkba, hanem az értékletek élőhozójaként a külső ingert teszi az októrvény értelmében. A kapcsolat *okát* ennek alapján 1. az ösztön saját természetiben kell keresnünk, — mert az érzéki tárgy egyik vonása még nem a teljes valóság, hanem az érzéki ösztön mint egység, minden

¹ Schopenhauer. Vierfache Wurzel stb. 57 I. Grundprobleme der Ethik 28-29. I. Welt als Wille u. Vorst. II. 22. I.

egyes része által egyszerre lévén kötve, egységesen reagál, különböző minőségeket kötve egymáshoz. De 2. oka van az öntudat hiányában is, mely arra indítja, hogy a hiányzó érzéki vonás irányában kihasson s így a valóságot teljesen előállítja,

Ha tehát a több tulajdonságu tárgy eredetét kutatjuk, akkor az ösztönök funkciói vonatkozására vagyunk utasítva. Az érzéki ösztönök éppen célok közössége által hajtják arra, hogy az egyik érzéki vonást a többivel kibővítsék. Ekkép a látás maga is kielégedhetik ugyan; de ki ne tapasztalta volna, hogy a gyermek a látott tárgyat izlelni és szagolni is akarja? hogy kezébe veszi s köröskörül megtapogatja? s ki ne hallotta volna, hogy vad emberek látott tárgyakat ezen kívül a fülökhöz is viszik (pl. a perui Inka Pizarro korában), hogy annak teljes valóságát átélvezzék? Azon egység, melyet a protozoáknál a bőrfelület képvisel, különödségében is egységként kíván érvényesülni; ezen törekvése az érzékek kapcsolódásának végső magyarázója.

Az érzéki ösztönök ezen kényszerű egymásra utalását még a következő két tünemény is képes megerősíteni.

Az első Emmingshaus „az agy erethismus”-ának nevezte¹ s abban áll, hogy a figyelmet folytonosan érzéki processusok veszik igénybe (a mint azt már az exaltált állapotokban, de kivált a hystériában tapasztalhatni); az érzéki képek minden jelentéstől eltekintve kergetik egymást, minek következménye az, hogy „a gondolkodás, ítélés és következtetés zavarodást szenvednek”. Ily módon képzelhetni, hogy egészen értelem nélküli kivált látási s hallási egységeknek azaz érzéki ösztönkötéseknek folytonos vonatkozása állhat elő, a nélkül hogy azoknak az öntétre nézve valami hasznuk lenne. A tébolyodottak értelmetlen szókapcsolatai s képrohama ide tartoznak; a gyermekek érzéki egységei is ezen képekhez közel állanak, ámbár ezeknek képzelt célok mégis megadhatják a jelentést.

A másik tüneményt a gondolatnak az érzékekre való hatásában észleljük. Az indító ok ugyanis értelmi pótlék; viszont az értelmi egységnek lehet pótléka az érzéki alak. S valóban pl. az éhség, melynek jelentését felfogtuk, egyenesen a látható, tapintható, izlelhető és szagolható ételt idézi elő vagyis mindezeknek a centrumaiba irradiál, hogy az érzéki területi síkba kijussanak. Normalis állapotban ezen vetítés csak az érzéki centrumban marad; de exaltált lelki állapotokban az agy erethismusa annyira mehet, hogy a képek csakugyan kivetítettnek, miket aztán illúziók és hallucinációk nevei alatt ismerünk. (V.ö. 34. §.).

A 2-dik pontban tárgyalatkból tehát a következő törvényt vonhatjuk el. Az egyik érzéki ösztön a másikkal azért kapcsolódik, mert az egyiknek hiányát a másiknak képe pótolja (a valóság „complementuma”). A közvetítő az öntudat és többnyire a jelentés.

3. Az érzéki ösztön hiányát a gondolat elégítheti ki.

Az érzéki ösztön a valósítás eszköze, köpenyeg, melyben az eszme burkolódik; a köd, melyben az isten a halandók szeme elé lépni jónak látja.² Magukban véve az érzéki képek értelem nélküli idegváltozások, melyeket az ösztön maga vagy az általa megtámadott öntudat területi síkjába kihajít. Minden kapcsolat, a meddig ilyen stadiumban van, csak nyers anyag a szellem számára, habár az öntét számára (a területi tárgy tekintetében) rendkívüli organikus jelentősége van is. Longel azért igen helyesen „perceptions brutes”-nek nevezte; mert az érzéki ösztönök kapcsolata magában csakis az öntét egyik felének fentartását támogatja, míg a másik jóformán érdeklődésre sem gerjed e mellett. Az öntét szervezeténél fogva az érzéki adatokhoz a jelentés kapcsolódik; tudnia kell, mit jelent az idegek változása az öntétre nézve s ez által átszellemülnek a nyers adatok. Ily módon a veres, zöld, fehér — szinekké; a hallás adatai hangokká stb., mindenik a maga természete szerint jelentéssé alakulnak át s az egységes tárgyak megalkotásánál az öntudat kitalálja, mely jelentések vannak állandóan kapcsolatban. Ezen egységes tárgyaknak újra vannak jelentéseik a mennyiben egymásra s az ember ösztöneire vonatkoznak. Így vonzza kikerülhetetlen szükségképeniséggel maga után az érzéki adat a jelentést s viszont a jelentés az érzéki alakot. Ezen vonatkozás tüzetes kifejtése azonban a következő §. teendője lévén, — foglaljuk most össze az érzéki ösztönöknél tapasztaltakat s kutassuk: vajjon itt is a hiány és kielégítése a mozgató törvény-e?

Háromféle kapcsolatot észleltünk az érzéki képeknél: 1. ugyanazon érzék képei között 2. különböző érzékek között 3. érzék és jelentés között; az első és 2-dikat az ösztön egysége létesíti, a 3-dikat a jelentés csatolja. Az első esetben az érzéki ösztön egysége eszközli; az pótolja ki a hiányokat (a látásnál pl.) s annak egysége szorítja egymáshoz ugyanazon érzék adatait. A 2-dikat az érzéki ösztön célja követeli; minthogy valóság az, a mi minden érzékre hathat, azért egy érzéki kép feltüntével az összes érzéki ösztönök sietnek azt valósággá kiegészíteni. A harmadikban az érzéki kép hiányát a jelentés pótolja; az érzéki kép ugyanis

¹ V.ö. Krafft-Ebing Lehrb. der Psychiatrie. I. 69. I.

² Hom. II. XX. 131. 1-50. v.

nincs megértve, a meddig azt nem tudjuk, mit jelent az öntétre nézve. Ezen 3-dik pótlék tehát szintén onnan értendő, hogy a kialakított világ képében csak akkor van a teljesség, ha az öntét összes vonásai benne találhatóak, — tehát érzéki és jelentő összevéve.

Mind a három esetben ennél fogva a hozzá kapcsolódó új vonás vagy kép az érzéki kép részszerűségét pótolja, — s az öntudat csak akkor elégszik meg alkotásával, ha az érzékiség teljes, jelentéstől áthatolt s az öntudat által térben és időben elrendeztetik. A kapcsolódás tehát itt is a hiány és pótlék törvényét követi.

34. §. A jelentő ösztön kapcsolatai más ösztönökkel.

A kapcsolás tanának alig van oly nehéz része, mint a jelentő ösztön képeinek kapcsolódása vagyis azon kérdés: *miért kapcsolódnak a gondolati alakzatok egymással s a többi ösztönökkel?* A tények, melyekre ezen kérdés fordul, rendkívül számosak, tudományos embernél szinte megmérhetetlenek s azért, mielőtt a dolog magyarázatához fognánk, jó lesz legalább azon kört megjelölnünk, a melyet a magyarázandó tünetemények képeznek. Azon szigorú megkülönböztetés, melyet egyrészt az egyes ösztönök minősége között, másrészt ezen különböző tényezők összehatásából eredt összeált képek között végrehajtottunk, képesekké tesz arra, hogy a kérdést nemcsak általánosságban, hanem konkrét egyes alakulásaiban is vizsgálat tárgyává tegyük.

A mennyiben a jelentő ösztön tényekben nyilvánul, melyeket az értelem általánossága és közvetlen érthetősége felmutat, annyiban neki már a 20. §-ban más ösztönöktől határozottan független, önálló létet tulajdonítottunk. Ámde ez önállósága dacára kapcsolatai lényegbe hatók és szervesek. Ezen kapcsolatok fenállanak: 1. a jelentés és az öntudat között; a jelentés csakis az öntudat számára van. 2. A jelentés kapcsolva van az érzékekkel, még pedig az érzéklet a jelentést s viszont a jelentés az érzékletet vonzza. 3. A jelentés kapcsolva van a beszéddel; a jelentés a szóban nyer kifejezést, a szó a jelentésben bírja értelmét. 4. A jelentés a mozdulatokkal csak a látás, hallás és tapintás vagy pedig az öntudat útján (indulatok) kerül össze. Végre 5. a jelentések egymás között állanak átható és szükségképeni vonatkozásban. A 4 első vonatkozás nem ismeretlen előttünk; az 5-dik azonban egészen új világot tár fel előttünk s kapcsolatainak alapját azért már a tapasztalati lélektan sem keresi az érintkezésben (tér- és időbeli contiguítas), hanem egyfelől a tartalom hasonlóságában s ellentétében, másfelől az aláfoglaltságban, az okviszonyban s a célszerűség vonatkozásaiban. Mi ezen tények halmazában ugyanazon törvény uralmát látjuk s azt kívánjuk ezen §-ban kifejezni.

A tényt általában, hogy minden lelki állapot a jelentő ösztönre hat s annak reakciójával, a jelentő képpel kapcsolódik, mindenki elismeri. Öntudatos életünk általános vezérlője nem az érzékiség, a mely az állatoknak szabályozója, hanem a jelentés, az értelem, a gondolat. Mi először megértjük öntétünk valamely változását s azután intézzük ehhez képest mozdulatainkat; mozdulataink nagy része azért nem merő mozdulat, hanem tervszerű tett. A jelentő ösztön ezen nyilatkozata az öntudatos kérdés; az állat ösztöne megköthető, de Fortlage, azt hiszem, helytelenül cselekszik, mikor az ösztön ezen suspensiójában már a „kérdést” látja;¹ az állat megakad, de nem kérdez, csak az ember kérdez, mert öntétében a felelet lehetősége is megvan. Ezen kérdés a gyermek lelkében kezdődik s a szellem bomlási processusában a tétolyban sem vész el, hanem folytatja szükségképeni tevékenységét.

Griesinger a jelentő ösztön ezen suspensióját, mely az érzékek ráhatása folytán keletkezik, „tépeldésnek” (Grübelsucht) nevezte s Meschede a „phrenolepsia erotematica” néven kóreseteket gyűjtött, melyekben a gondolkodás folyton kérdések alakjában haladt, a mennyiben a beteg „környezetét kérdésekkel ostromolta, a nélkül, hogy ezen tisztán kényszerű kérdezősködéskor a betegnek érdeke lett volna a kérdés tisztázása iránt”.² Krafft-Ebing a maniakusoknál észlelhető ezen jelenséget „Silbenstecherei”-nak nevezi s kapcsolási zavarnak minősíti, a mi véleményem szerint csak beteges aberrációjáról érvényes; mert különben a tünetemény az öntét természetében realis alappal bír.

A jelentésmegadás ezen szükségképeniségéből erednek a testi funkciók tudományos magyarázatai ép úgy, mint a beteg elme *téveszméi* (Wahnideen). A tudományos elméletek ugyanazon elv szerint keletkeznek, mint a téveszmék. Az utóbbiakban nyilvánuló kényszerűség azonban valóban meglepő,

¹ Fortlage. Syst. der Psychol. I. §. 8. I.

² Krafft-Ebing. Lehrb. der Psychiatrie. I. 63. sk. I.

általános congruentíája miatt. A legkülönbözőbb korszakok és népek betegeinél ugyanazon magyarázatok állanak elő, a mit a pszichiatria a processusok anatomico-pathologiai egyenlőségéből akar megérteni, úgy hogy ugyanazon hely sérülése egyforma magyarázatokat vonna maga után. Ilyenek pl. a delirium persecutionis, a nagyzás; továbbá a dementia paralyticában a nagyzási hóbort, a dem. senilisben a nihilismus, az alcoholismus chronicusban a házafél hűtlenségének téveszméje stb.¹ Tanulságosak különösen a közérzéki és nemi ösztönök ingereltetését magyarázó deliriumok. A bőrérzék anaesthesiáját a betegek egyes testrészek elveszésével magyarázzák; erős peristaltika mozgó kígyók képére, ulcus rotundum ventriculi a gyomorban levő állatra, descensus uteri vajudásra, pruritus vulvae vagy a cancer recti megfertőztetésre, kolika a hasban harcoló hét lovasra (egy bizonyos Jurieu Péternél) stb. vezethet.² Az uterus és ovarium bajai sexuális hallucinációkkal járnak³ s általában minden érzéki változás a jelentést direct felkölti s az én elé állítja.

Ezen végtelenbe szaporítható tények, melyek éppen azért oly jellemzők, mivel a kapcsolat szükségképeniségét még a bomlásban levő lélekben is mutatják s így annak szerves voltát bizonyítják, mindenekelőtt a mellett tanuskodnak, hogy az érzékletek és magyarázatuk egészen különböző processusok. A gyomor vagy uterus bántalmi a megfelelő ösztön kötései; ámde nemcsak ez ösztönök pusztá képei keletkeznek, hanem támadnak más, tapintási képek is, melyek oda kivetítettnek s magyarázatul érzéki okot követelnek. Onnan az okviszony összetévesztése; az érzéklet kivetítettik, hanem a jelentés tévesen kapcsolatott, a mi a kettő közötti önállóságot kétségtelenné teszi. Mutatják azonban ezen kapcsolatokat azt is, hogy a jelentő ösztönben a vonatkozások annyira labilisak, hogy azok szükségképeni alapformája mellett a concret esetek magyarázata a legcapriciosusabb esetlegességekbe ütközik. Mielőtt azért ily complexumok magyarázatába bocsátkoznánk, szükséges a jelentő ösztön általános kapcsolási módjait egyes közös formáikban külön megvizsgálni.

1. Az, hogy a *jelentő ösztön az öntudattal feltétlen kapcsolatban áll*, okát csak az öntét hivatásában bírhatja. Minthogy ez az önfentartás, azaz egész lényegének öntudatos kifejtése, azért mindennek, a mi jelentéssel bír, az öntudat előtt kell megjelennie s onnan a szükséges járulékot nyernie. Ezen járuléka, mint a 29. §-ban láttuk, a) térbeli fixirozás b) a cselekvés vonása s így c) az oki jellem. Az első nem képez egyelőre fontos momentumot; annál nevezetesebb hatással van világgépünkre a 2. és 3. járuléka. A jelentés ugyanis, az öntudatot lekötve, ennek természetéhez képest, cselekvésnek minősítettik; a mi az öntudatra hat, azt első sorban az öntudat *cselekvőnek* szemléli. Ezen cselekvés vonása az öntudat közvetlen járuléka; ebben az öntudat a jelentést magával azonosnak találja s annyiban átismeri. A látást pl. az öntudat cselekvésnek, a hangot ugyanannak találja; ez azonosságba a jelentés obiectiv különbözősége hozza a különödést s annyiban az öntudat előtt a cselekvés közvetlenül ismeretes fajai tárulnak fel, melyek újra különödvé a részszerű érzéki képeket szolgáltatják. Az öntudat a maga változását tehát valami jelentésre, mint cselekvésre viszi vissza; de a jelentés, mennyiben a jelentő ösztön kötöttsége, egy rajta tuleső tevékenységre utal, mely e kötöttséget előidézte. Az öntudat előtt tehát most a) a jelentés kötöttsége b) annak előidézője áll. Amaz okozat, emez ok; de amaz első az öntudatra nézve indító azaz ok, — s annyiban minden tüneményt az öntudat, a maga két állapota szerint, vagy az okozat vagy az ok kategóriája alá sorozza. Az okkeresés ezen forrása nyilvánvalóvá teszi, hogy az okkeresés maga reflextevékenység, a milyennek azt az I. Rész 28. 29. §§-ai tanították.

A jelentés és öntudat szükségképeni kapcsolata (eltekintve most még a jelentések concret tartalmától) az öntét azon szervezeti sajátágában bírja okát, hogy alany-tárgyra megválik s hogy az egésznek célja: mindazt öntudatosá tenni, a mi az öntétben nemtudatosan rejlik. A kapocs, mely a jelentések különbözőségét az öntudat azonosságával összeköti, a cselekvés gondolata; ugyanez áthidal az egyes jelentések között s a kölcsönhatás gondolatával egységet teremt a tevékenységek okai között vagyis a tárgyiasított képek (= külső tárgyak) változatosságában.

2. A jelentő ösztön azonban a *többi ösztönökkel* is áll szoros kapcsolatban. Mindaz, a mi a jelentő ösztönre hat, az ő hatalmától nyeri értelmét. Ennek átértése egész világossá teszi szellemi életünk alkatát. Az egyes ösztönök ugyan a jelentés közbejötté nélkül is bírnak szerves vonatkozásokkal; ilyen az éltető (emésztő és vérképző), a nemző és mozgató ösztönök viszonya egymással, s ily önkénytelen vonatkozásban áll az érzékiség is az éltető ösztönrel, mely legalább kerületi kialakulásában táplálja. Azonban, ha a jelentő ösztön a többiekhez járul s agyterülete a többieket mintegy elborítja, akkor az alsóbb foku kapcsolatokon felül a jelentő ösztön mélyeiben is szervezkedik a vonatkozás s éppen ez ránk nézve

¹ Krafft-Ebing. u.o. I. 74. I.

² Krafft-Ebing u. az I. 123. I.

³ Maudsley. „Pathol. de l'esprit” sok tanulságos példát közöl erre nézve 222. sk. lapokon. (1883.)

most a legfontosabb. Az egyes ösztön ugyanis, ha megkötetik, az öntudatba menekül, — azonban menekül egy részszel a jelentőbe is, mely ennek folytán megrendül s ezen megrendülése alapján az öntudattal a kötött ösztön jelentését megismerteti. Ily módon lesz minden érzéknek adata jelentővé. Ezt nevezhetjük az ösztöni alak *önjelentésének* s ilyenekül tekintjük a pusztá képeket jelentőségükben, tehát a látást, hallást ép úgy, mint a nemi gerjedelmet, éhséget, fullasztó súlyt stb. Ámde az érzéki ösztönök önkénytelen kiegészülése alapján egységes képek keletkeznek, melyeknek az egyes ösztöni adalékokon kívül sajátos más jelentőségük is van. Első ilyen jelentő vonásuk az, hogy valamely ösztön hiányának pótlékát képezhetik s ez a *céljelentésök*. Pl. a hal képében van a látási (alak, mozgás), szaglási, izlelési vonás, — a melyek mind közvetlenül az illető ösztönök kötetéseit jelentik. Ámde a „hal” valamikor az éhség csillapítására szolgált (v.ö. 32. §.) s az érzéki egységes kép feltüntével ezen céljelentése is feltűnik; mert az érzéki kép hiányos, a meddig minden vonatkozása nem ismeretes. Végre az érzéki kép egyes részeit mint valamely változás előhozóit ismerhetjük fel, azaz okokul, s ilyenkor az előhozó képnek van *okjelentése* azaz azon cselekvést jelenti, melyet egy tünemény előhozására alkalmasnak ismertünk.

A jelentés ennél fogva iehet 1. az illető ösztön *önjelentése*, mely pusztá képéhez kapcsolatik; 2. *céljelentése*, melyet a kép abból nyer s abban bir, hogy valamely ösztön hiányának pótléka; mint ilyen a jelentés a hiány pótléka, s azért a hiány ellenképének neveztük, — de mivel benne a hiányra utalás van, azért viszont belőle a hiány, mint visszás kép (Reversbild) felismerhető; 3. *okjelentése*, melyet onnan nyer, hogy bizonyos tünemények előhozására képes. E háromféle jelentés közül közvetlenül azaz reflexuton kapcsolódik minden képhez az első; azaz: közvetlenül megértjük az éhség, szomjúság, színek, hangok stb. jelentését, ez tőlük elválaszthatatlan s a tudat előtt folyton kíséri. A céljelentés az alapjelentéseknél szintén reflexive keletkezik; az éhség—ételt, a szerelem—asszonyt, a tüdő—levegőt, a szomjúság—italt kíván. Ezen jelentés az ellenkép alakjában lép fel s genesis a hiányképből értendő (v.ö. 33. §.). Végre az okjelentés külön kutatás útján találatik; a test bizonyos részeit külön organumoknak nevezzük, ha közvetlenül ismeretes tevékenységeinkkel azonosítható tevékenységet kifejtenek; ilyen módon állítjuk, hogy a gyümölcs növényi termék, mert mint okozatot arra vezetjük vissza s ilyen módon értjük meg az önálló tárgyak összefüggését gondolataink alapján.

3. Különös taglalást érdemel a jelentő ösztön vonatkozása az *érzékitő ösztönökre*. Ez ösztönök összefüggését a jelentővel már a 30. §-ban jeleztük s most teleológiai fontosságukat kívánjuk megállapítani. *Minden jelentés hajlandó érzéki alakban fellépni.* A szín pl. törekszik zöld, piros s egyéb érzéki alakra; a szag specializálódik; az étel concret alakot nyer; az eszköz millió alakká különödik; a külső tárgyak megmérhetetlen tarkaságot tüntetnek fel. Fortlage ezt a „kép oszolhatóságának” („Zergebarkeit der Vorstellungen”) nevezte,¹ — ámbár nem a képnek általában, hanem csak a jelentőnek ez a sajátosága; mert érzéki egységek nem *oszolnak*, hanem *bomlanak* szét. Ennek physiologiai okát az agykéreg sejtjeinek az alsó centrumokkal való összefüggésében s így a hallucinációban kereshetjük, ha a jelentés érzéki alakra törekszik. De hogy egy általános fogalom különödik (determinatio), az még nem az érzéki mez, hanem saját maga természete által okoztatik. Mellőzve a jelentések ezen differenzirozását, melyet a determinációban fogunk észlelni, annak teleológiai okát tüntessük fel, hogy a jelentés érzékiségre törekszik. Magának az öntétnek fogalmában kell azt keresnünk. Az öntét hivatása a külső világ képét kialakítani; a jelentés magában csak más, de nem külső. Ezen hiányát pótolja az érzékiség, mint igazi complementum realitatis. Mert a jelentésben bennfoglaltatik az, vajjon belső állapotunkat vagy az idegent jelenti-e? Mihelyest ez utóbbi vonás van benne, kénytelenséggel hiány támad az öntudatban s e hiány csak a jelentés érzéki kibővülésében nyerhet pótlékot. Innen a jelentések különbözősége szerint különböző kialakulásra is találunk az egyes ösztönök ön-, cél- és okjelentése szerint, a mit azonnal részletezni fogunk; hanem az igazi teleológiai ok csak abban rejlik, hogy a jelentés az öntudatnak elégtelen, hiányos, — s azért a jelentő kép mérvadása szerint alakul ki az ellenkép, ha kell érzéki alakban is.

Ekkép minden képünk, melyben a külső világ tárgyait utánképezzük csakis közvetlenül ismeretes saját tevékenységeink szövedéke. Ha pl. a madár képét alkotjuk, akkor ezen kép a következő elemekből alakul össze. Mindenekelőtt látási adataink lépnek fel, tehát színe, alakja; azután észrevesszük pl. fülünkkel a hangját, tapintásunkkal a tollazat simaságát, puhaságát, megérezzük annak szagát stb. Mindezekben az érzéki ösztönök direkt kötéseiről van szó, melyekhez a jelentés kapcsolódik (hogy van színe, alakja, puha, szagol); ezen érzéki egység kivetítettik az öntudat teréből az érzéki vetületi síkba. Ezen egységen már most részszerű változásokat veszünk észre; a hangszervek hangot adnak s azért hangszerveknek minősítjük, — más részek helyet változtatnak s azért mozgó testrészeknek mondjuk (láb, szárny,) — mások oly tevékenységet fejtenek ki, melyet a külsőleg észlelhető mozdulatok alapján, látásnak, hallásnak stb.-nek ismerünk fel. Mindezekben csak a saját magunkban felismert tevékenységeket találjuk, azok képezik a lényegét, melyet az állatban megértünk s ennél fogva egy centralis gondolat domborodik ki, mint az egész

¹ Fortlage. System der Psychol. I. 21. §.

képnek összetartója: a cselekvés, — mi által az állat a mi képünkre alakult képben áll előttünk. Ezen képben az egyes részeket analog viszonyban képzeljük s találjuk, mint saját magunkban, s ebből értjük meg az élettüneményeket az állatoknál. Ezek okjelentései a tárgynak. Azután jönnek a kép vonatkozásai saját ösztönünkre. Az állít a mi hiányainkat pótolhatja; éltető ösztönünknak mint étel, érzékeinknek mint szemléleti eszköz, jelentő ösztönünknak mint fogalmi tárgy, öntudatunk különböző kötéseinek mint felszabadító érték (péncs-cseretárgy) ajánlkozik. S így a jelentés annyifelé sugárzik, a hányféle az öntudat kötöttsége kívánja. Ha az öntudat nyugodt, akkor a tárgy csak elméleti viszonyban áll velünk; ha az öntudat hiányát a jelentő ösztön homályossága képezi, akkor a tárgy képe ismereti pótlék; ha éhesek vagyunk, megeszszük; ha fázunk, eladjuk s így pótoljuk a tapintási hiányt; ha bármilyen más hiány foglalja el az öntudatot, akkor a tárgy ezen hiány pótló képe gyanánt áll előttünk.

A jelentés ennél fogva az öntudat hiánya által szabályoztatik; ezen hiány azonban az illető ösztönök kötöttségéből ered; a jelentés tehát a kötött ösztön által vonzatik. S annyiban mondhatjuk, hogy a jelentés mindig pótlék egy realis hiány számára, mely az öntudatban jelentkezik. Ha pl. az öntudatra a nemi gerjedelem hat, akkor az öntudat e hiány megértésével együtt a pótló képet is megalkotja s feltűnik előtte az ivarpár képe. A nemi gerjedelem megértésében rejlik a pótló kép megalakulása is (v.ö. 30. §.); ezen viszony primár, eredeti és szerves, semmiféle hatalom ezt meg nem változtathatja, bár az én a viszonyok mozdulatokban való megvalósulását megakaszthatja. A jelentés azután kialakítja az érzéki képet; megalakulnak a látási körrajzok, mindenik okjelentésével együtt (az asszony testrészeinek funkciói); ezen képet meg kell valósítani s megindulnak a külsőbe kihelyező mozdulatok (keresés stb.). E szerint a hiány, mely valamely ösztönben keletkezett, az öntudat felgerjedése után a jelentést, ennek útján az érzéki képet s végre a mozdulatokat indítja meg. Ebben rejlik a teleológiai indok, mely a jelentést a nagy körforgásba, mint szükségképeni mozzanatot beleilleszti.

4. Ugyanezen alapon keletkeznek a jelentés kapcsolatai a *megvalósítás egyéb módjaival*. Ezek a módok mind mozdulatok s annyiban projectiók s ide sorozhatók a) a beszéd és b) az érzéki megvalósítás mozdulatai.

a) A jelentés (mint a 20. §. 5. p. kimutatta) a *szóképeket* indítja meg. Ezen szóképek a hangszervekre, de az egyéb mozgási szervekre is hathatnak s mozdulatokat végeznek, melyeknek a jelentéssel szerves összefüggésük van. Ezen szerves összefüggés eleinte reflexszerű hangokban nyilvánul, melyekből a halló egyén a jelentést oly módon érti meg, hogy benne azon hang először a szóképet, emez pedig a jelentést újra felidézi. Az általános jelentések kifejezése a szóhoz van kötve s azért tudomány, vallás, művészet mind ezen módhoz folyamodnak, mikor kifejezést nyerni óhajtanak. A szóképek érzékitése hang és jelkép útján már conventionalis dolog és semmi kényszerűséget nem tartalmaz magában; onnan a nyelvek, betű- és számrendszerek, az írásmódok különböző alakjai.

b) Minthogy azonban a jelentés nemcsak általános alakjában marad, — a melynél a szó az egyedüli aequivalense, — hanem érzéki alakot is ölt, azért kifejezése a szóösztönt megkerülve az *érzéki ösztönökben* is mehet végbe, melyek azután a valóság egyedüli módjában, a megfelelő mozdulatokban végződnek. A jelentés nyerhet α látható alakot s megvalósítható a látás terén (festmény), a tapintás elemeiben (szobrászat), s mindkettőben (kivált az építészet); de nyerhet β mozdulatokban is látható alakot (mimika, tánc) γ hallható kifejezést (zene). Végre a jelentés δ a szóhoz folyamodhatik s a szóban, mint helyettesében, nyer eszközt, melylyel az összes érzékekre (látás, hallás, éltető-, mozgató-, nemi gerjedelem) hathat, a szóbeli művészetekben (szónoklat, költészet, tudomány), melyeknél mindenki érezheti, hogy a szóba foglalt jelentés egyenként az illető ösztönökre visszahat (pl. fajtalan leírások a nemi ösztönre, éhség vagy lakomák leírása az éltetőre, a mozdulatok rajza a mozgatóra stb.). Mindezeknek a lehetősége a jelentő ösztön azon mindent átható egyetemességében rejlik, melynél fogva mélyeiben valamennyi ösztön szervesen összefügg s így egyik jelentés a másikat felidézheti.

35. §. A jelentő ösztön tagoltsága s immanens kapcsolatai.

A jelentő ösztön ennél fogva kapcsolatban áll minden más ösztönrel, annyiban, hogy ezeknek pusztá képéhez a jelentést csatolja s viszont az általános jelentést az egyes ösztönök pusztá képeiben kifejezni igyekszik. Ekkép nyerjük a színek, hangok, szagok, mozdulatok, éhség stb. jelentését s viszont a jelentés teljessége céljából, ezen egyes ösztönök pusztá adataiban concret, érzéki alakot. Van azonban a jelentő ösztönnek más összefüggése is, melyent az alsóbb ösztönöknél csak kis mérvben tapasztalunk (pl. a színek között a pótszínek vonzódása, a hangoknál az egymást kiegészítő hangaccordok): ezen összefüggés a jelentő ösztön belső tagoltságában birja alapját s azon formában jelentkezik, melyet *fogalmak*

kapcsolatainak nevezhetünk. A jelentések tehát, eltekintve az érzékek puszta képeitől, egymás között is függnek össze s a feladat az: kimutatni, *miért s mikép kapcsolódnak a jelentések vagy fogalmak egymással?*

E célból mindenképp szükséges, hogy a fogalomról, annak hivatásáról és alkatáról világos képet szerezzünk. Mert ha a jelenkori lélektannal azt hisszük, hogy a fogalom készen levő kép („a tárgy lényegének szellemi megfelelője”), akkor *caput mortuumot* ismernénk el a szellemnek éppen azon régiójában, a melyben megállapodásnak, tétlenségnek, halálnak legkevésbé van helye, s önkényt zárunk el magunk elől az utat, melyen a fogalmak kapcsolódását megérthetjük. Mert ha a fogalom kész kép, akkor ezen alakzatok csak a hasonlóság vagy az egyterűség és egyidejűség vékony szálával függnének össze egymással s belső szükségességet a kapcsolódásban soha meg nem találhatnánk. Az első lépés tehát abban áll, hogy a fogalmat egységes, kész képnek gondolni megszűnjünk. Ámde ha nem kész kép a fogalom, minek fogjuk fel?

A fogalom általában valamely ösztönkötés jelentése az öntét élete számára. Az opticus megkötése az ember látásának az ingerlése, az öntét látó ösztönének tudatba szálló tevékenysége; s így minden egyéb ösztönnél. Ezen jelentéseket *ismerő tényezőkné* neveztem logikai munkámban; köztük tartalmilag teljes kizárólagosság viszonya forog fenn. Ez azonban ki nem zárja, hogy ezen tényezők adott alkalommal összeműködjenek s egy *synthesis*-be összeálljanak, eredjen bár az indítás ezen *cooperatióra* vagy *conceptióra* akár az öntét belsejéből (mint az abszolút idealizmus mondja), akár külső tárgyaktól (a mint a realizmus tanítja). Mindenesetre ezen tényezők összehathatnak s az összehatás eredménye egy, az öntudat elé lépő, ideiglenes egység, melyet *lélektani fogalomnak* nevezhetünk. Ideiglenesnek mondom azért, mert a szükségesnél ezen *synthesis* fenn nem áll, különben „*caput mortuumot*” képezne a szellem alkatában, hanem felbomlik azon szabad tényezőkre, melyekből megalakult. Hanem az emlékezet megőrzi ezen összeműködés formáját, szabályát s ezen szabályt, mely annak kifejezése: mely tényezők összehatásából keletkezik a tárgy lélektani fogalma vagyis jelentő képe? ezen *szabályt* neveztem *logikai fogalomnak*.¹

Nyilvánvaló, hogy a valóságnak a lélektani fogalom felel meg, mely ennél fogva mindig jelentések kapcsolata vagy *synthesis*-e. Addig, ameddig ezen *synthesis* elő nem állott, fogalmakról (*conceptus*, *Begriff*) nem illik szólni, mert a fogalom éppen foglalat, kapcsolat, *conceptus* és *conceptio*. Ha azonban ezen foglalat egyszer előállott, akkor benne mindig élő erők, tényezők kapcsolódtak s annyiban a *fogalom mindig jelentések kapcsolata*. Pl. a szín egy fogalom, melynek jelentése a látás, de már bizonyos határozottságban vagyis a látás és egy más tényezőnek (az egyes opticusnál energiájának) egysége; a növény az élet fogalma (mely újra más tényezőkre utal) és annak határozottsága, mint érző és táplálkozó (szaporodó) élet. Ekkép a fogalomban mindig több tényező összehat s lehetnek fogalmak, melyekben a tényezők magok is fogalmak, mint mikor pl. azt mondom, hogy a föld bolygó égi test, melynek egyéb tulajdonságai is vannak, mely gondolategységben az alkotó tényezők magok is tényezők *synthesis*-ei.

Ha a fogalmat ilyen *cooperatió*-nak fogjuk fel, kapcsolatnak egyes jelentések között, akkor nem lehet kételkedni azon, hogy a fogalmak között kell összefüggésnek lennie; sőt éppen az volna az érthetetlen, ha ilyen kapcsolat a fogalmak között fenn *nem* állana. A feladat tehát a fogalmak kapcsolódásának megfejtésénél az: mely fogalmak kapcsolódnak? s mi e kapcsolódás immanens okozója?

Ha a fogalmak közé már a jelentés puszta képét is számítjuk (pl. hang, fény, szag, íz stb.), akkor a kapcsolódásnál a következő eseteket külön kell tekintenünk: 1. vajjon ezen puszta jelentések is kapcsolódnak-e? és 2. a belőlük megszerkesztett ideiglenes *synthesis*-ek között melyek állanak vonatkozásban egymásra? *Kapcsolódnak* ennél fogva:

1. a *puszta jelentések* egymással. Ugyanazon tárgy e szerint lehet mozgó, emésztő, érző, gondolkodó, látó, halló, szagló, izlelő, léleklő, nemző; mindezen jelentések kapcsolódhatnak, azaz képezhetnek *synthesis*-t, miáltal egyes tárgyakra megfelelő lelki *dispositiók* állanak elő, melyekben egy centralis tényező körül a többi jelentések mintegy leülepednek. Ezek a tárgyakra képei, melyeket az okjelentésekből összealkotunk (v.ö. 34. §.).

2. Hanem kapcsolódnak a puszta jelentésekből megalakult *ideiglenes egységek* vagyis a *lélektani fogalmak* is. Kapcsolódik pl. az állat és zebra, kapcsolódik az éhség és hal, kapcsolódik a vonzás és esés, a lövés és halál, a bűn és büntetés, az erény és szeretet, a fő- és mellékmondat, a *theorem* és *argumentum* — fogalmi is, szóval ezerfelé húzódik a kapcsolatok pókhálóforma szövedéke.

Ha ezen különböző kapcsolatokat megtekintjük, két csoportot találunk bennök. Az egyikben a fogalom céljelentése az uralkodó s azért az öntét megfelelő vesztés ösztöneire vonatkozik, — a másikban az

¹ Az itt fejtegetett különbséget lélektani és logikai fogalom között már Logika 9. §. kockáztattam, s voltak, kik a „szabály” szón megütözköztek. Pedig azt hiszem, a dolog kézzelfogható világossága.

okjelentés továbbfolytatódik az egyes synthesisek között s ennek alapján az egyik fogalom mint ok, a másikra, mint okozatra, utal bennünket. A fogalmak között ennél fogva két vonatkozási viszony áll fen. Az egyikben az alaptényező más tényezőkkel kapcsolódik egy synthesisbe, — ezt a *foglaltság viszonyának* (determinatio, különödés, specificatio) nevezhetjük; a másikban egyik ösztönnek specificatiója más ösztön életére vonatkozik, vagy egyik specificatio más specificatióra, — ezt a *fűzőtség viszonyának* mondhatjuk (copulatio). Több viszony a fogalmak között nem lehetséges s így csak e kettőnek alapját és okozóját kell megtalálnunk, hogy a fogalmak közötti kapcsolódást geneticus tekintetben megmagyarázhassuk.

Meg lévén ily módon azon kérdés fejtve, hogy mely jelentések kapcsolódnak egymással, a másik kérdésre térünk át: mi ezen kapcsolódásnak okozója? Itt is két esetet el kell választani egymástól: 1. az egyes jelentések és 2. a jelentő egységek kapcsolódását.

1. Hogy az egyes jelentési tényezők egymással kapcsolódnak, annak tapasztalati okát a külső tárgyak hatásában szokás keresni: mivelhogy a tárgyak compositumok, azért hatásuk is a jelentés több ágára terjed s így több tényezőjü képet hoznak elő. Azonban, ha nem is rejlenek bizonyos circulus vitiosus ezen válaszban, a dolog oly egyszerűen még sem magyarázható. A külső tárgy ugyanis épen azért külső, mert közvetlenül az érzékekre hat s csak ezek közvetítésével a jelentésre; annyiban a külső tárgy csak színes, hangzó, kemény, alakos lehet — de ezekben még nincsen a *tárgynak* semmiféle jelentése kifejezve, hanem csak azon érzék *puszta képének* jelentése, melyet a tárgy hatásával megindított. Hogy a tárgy maga mit jelent, az ezzel mondva nincsen; a jelentésnek tehát az ismerő alanyból kell a tárgyba kerülnie. Különbösen is a külső tárgyat csak érzéki és értelmi tulajdonságaiban ismerjük s mielőtt mint ezek complexusát a külső térben szegeznők, ismerő tényezőinkből meg kell alkotni. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy a külső tárgy valamely tevékenységét a mi tevékenységeink egyikével azonosítjuk s azután e körül a többi jelentéseket csoportosítjuk. A tárgy jelentését ennél fogva mindig az alany alkotja meg, többnyire a tárgy mozdulataiból következtetve azok okára s ezen okok között kapcsolatot létesítve. Hogy tehát a különböző jelentések synthesisbe összekerülnek, annak okát csak az alany saját szerkezetében kereshetjük. A jelentő ösztön tagoltsága oly természetű, hogy az egyik jelentés a másikat feltételezi; így, teszem, az önkényes mozgás felteszi a táplálkozást és érzékenységet, a nemzés felteszi a mozgást, táplálkozást (lélekzést), érzékenységet. A mint ennél fogva valamely jelentés az öntudat elé kerül (kötöttség esetén), a jelentő ösztönreakció, azaz önfentartása folytán hozzájárulnak azok, melyek vele mint eszközök vagy okok összefüggnek. A jelentések kapcsolatában tehát csak a jelentő ösztön belső tagoltságának nyilvánulását és így bizonyosságát láthatjuk. Ezen tünemény egészen hasonlít (felsőbb fokon) ahhoz, a mit az érzéki egységek megalakulásánál tapasztaltunk (v.ö. 33. §.); valamint az érzékek egyikének megindítása a többiekre is átterjed s így a teljes érzékiség megvalósulását vonja maga után, — úgy az egyik jelentés megindítása az egész jelentő ösztön tagoltságára is terjed s azokat a jelentés primär hiányosságának pótlására ingerli. A kapcsolat tehát itt is az önfentartás egyik alakja, a mennyiben a hiányos jelentést más jelentő tényezők teljes logikai egységgé kiegészítik. Az érzékek ezen önkénytelen kibővülését a hallucinációkban és illúziókban észlelhetjük; a jelentések ezen kibővülését a *személyesítésben* ismerjük (personificatio), melyre nem csak az emberben, hanem az állatban is látjuk a hajlandóságot.¹ A személyesítésben a jelentő ösztön, teljességében, kívánja magát megvalósítani s onnan származik a világ benépesítése szellemekkel, a melyet a tudomány, logikai lehetőségében, megvizsgál s csak azon esetekben hagy meg, a melyekben az összes tények ily személyesítés mellett megállanak. Azon tény, hogy az emberiség, minden miveltségi fokon, isteneket teremtett, a jelentő ösztön ezen alapjellemeinek kétségtelen bizonyítéka.

Hogy az alapjelentés a cselekvés, azt már a 20. §-ban kifejtettük; a cselekvés közvetlen ismeretes volta (v.ö. I. Rész 63. 64. §) onnan ered, hogy az öntudat közvetlenül csak cselekvés, változatosságát a hozzájáruló egyéb ismerő tényezők hozzák létre. Ezen tényezők egyrészt a formaiak (tér—alak, idő—szám, ok—okozat), másrészt tartalmi tényezők, melyeket a cselekvésből értünk meg, bár határozott tartalmuk az öntudat azonosságától különböző forrásra utal. Így keletkeznek tehát térbeli egységek, melyeknek középpontjába az erő, az élet különböző nyilvánulásait helyezük, hogy ezekből az érzéki jelentések (színek, hangok, keménységi s melegségi fokok stb.) hozzájárultával a jelentő egységeket megszerkeszszünk.

Ha tehát a külső tárgyakban lehet is a kapcsolódás indokát találni, a szülő okát mindig csak a jelentő ösztön entagoltságában szabad keresnünk; mert a jelentések csak azért kapcsolódnak egységekbe, mivel az egyes jelentés hiányos és elégtelen s mivel a jelentő ösztön, természeténél fogva, teljes azaz minden irányu kifejlődésre hajtatik. A jelentő ösztön ezen részlegességének hiányos voltából származik a tudományos kutatásnak az ösztöne s a kíváncsiság felsőbb formájú indulata vagy vágya is. Azon kapcsolatokban, melyek a szellem természetében praeformáltak s így mindenkor szükségképen előállanak, birjuk az *apriori synthetikus itéletek* alapját, melyeknek rendszerét kifejteni az ismeretelméletnek egyik

¹ V.ö. *Vignoli*. Mythus und Wissenschaft. Intern. wiss. Biblioth.

feladata. Hogy ilyen kapcsolatok tényleg meg vannak, azt még az empirizmus is elismeri, mikor öröklődésből magyarázza; a nativizmus ugyanezt tanítja s azért, a mennyiben metaphysikát nem üznek, a két felfogás egymástól nem különbözik, annál kevésbé ellenkeznek egymással.

2. A tényezők ezen kapcsolódása által synthetikus egységek keletkeznek, melyeknek középpontjában egy alapjelentés uralkodó hatalommal rendelkezik. Ezen központi jelentéshez képest a belőle származott synthetikus egységek alárendeltek, az egész viszonyt tehát *aláfoglaltságnak* s a processust, melyben megvalósul, *különödésnek* (determinatio) nevezzük. Azon régi babona tehát, mintha az általános fogalmakban „tartalmaztatnának” a konkrét alakok, egyszersmindenkorra elhagyandó, a mint azt logikámban magam is végrehajtottam.¹

Azonban ezen synthetikus egységek (a közönségesen úgynevezett „fogalmak”) nemcsak az aláfoglaltság viszonyában állanak, hanem a nélkül, hogy bennök a végső közös elemeken kívül (milyenek: a cselekvés, tér, mozgás, változás) egyéb egyező vonások is volnának, mégis szükségképpen egymásra utalnak. Ezen viszonyt *fűzőttségnek* (copulatio) nevezhetjük, melynek szervezeti alapja a fogalmak (= jelentések) kizárólagossága (tartalmi tekintetben). Ezen viszonyoknak már most két formáját ismerjük: a célszerűséget és az okszerűséget s ezeknek magyarázatával a fogalmak összes kapcsolódásait megértettük.

Legközelebb esik a célszerűség viszonya. Már az egyes jelentések is a célszerűség szempontjából kapcsolódnak egymással; a célszerűség azonban itt csak a jelentő ösztönre terjed, a synthetikus egységek a kifejtését eszközlik. Ha azonban ily egység készen áll, akkor már belső tartalmának jelentősége alapján vonatkozásba lép egyes ösztöneinkhez s a jelentő egység ezen vonatkozása egyes ösztöneinkre megadja neki a célszerűség vonását, melylyel öntétünkre nézve bír. Minél fejlettebb pedig azon synthesis, mely az öntudat elé kerül, annál többféle vonatkozása lesz ösztöneinkre. Így pl. az ásványok célszerűségi viszonya csak az érzékekre és csekélyebb mérvben az élettőre szól; a só pl. az izre s az emésztésre is utal. Ellenben a növény kivált a táplálkozásra, csekélyebb értékkel a szaglásra és látásra, nagyobb a bőrérzékre vonatkozik, mert benne éppen azon jelentések nyertek érzéki valóságot, melyek a felsorolt ösztönök hiányainak pótlására alkalmasak. Még magasabb célszerűsége s így célértéke van az állatnak; izmai nemcsak táplálékul szolgálhatnak, hanem hatalmas elősegítői mozgató ösztönünk megkimelésének s érzéki és általában érzékenységi tevékenységüket is egyéni erőnk megtakarítására használhatjuk fel.

Ezen viszonyok egészen ismeretesek, ténylegességükben. Nehezebb azoknak teleológiáját megfejteni. E célból szem előtt kell tartanunk, hogy a jelentés csak az öntudat számára az; öntudat nélkül semmit sem jelentenek a változások, az öntétet előmozdíthatják, tönkre tehetik, hanem mindez csak oly közrehatás, mint mikor valamely gépnél egyik kerék a másikba kap fogaival s arra átvive a maga erejét, külön munkára képesíti. Ezen mechanikus jellemtől az ösztönök közreműködését a jelentés tudatos volta szabadiítja meg. Az öntudat ugyanis mindig bizonyos érzési állapotban leledzik, melyet valamely egyes ösztön kötöttsége, vagy ösztönök közti megakadás hozott létre. A hiány tehát, melyet együtt szenved a vesztes ösztönrel, s a jelentő egység, mely benne ujonnan feltűnt, szemközt állanak egymással s az öntudat érezvén, hogy az új egységben van azon jelentés, mely a vesztesből hiányzik, a kettőt összehasonlítva rájön arra, hogy az ő (illetőleg a vesztes ösztön) hiányát az új kép pótolhatja. Ezen pótlási képesség pedig, melylyel valamely fogalom más fogalommal szemben bír, ez a céljelentése vagyis célértéke. Az egész viszony tehát az ellenkép eredetével meg van magyarázva (v.ö. 30. §.).

Ezen kapcsolatoknak természete és oka iránt tehát kétség nem foroghat fen. Az ok közvetlenül az öntudat hiányának érzetében keresendő, melylyel az új egységet a vesztes ösztön pótlékául megragadja. Ha tehát valamely állat képe keletkezik, akkor célszerűségi viszonya alapján vagy bőrét vagy husát vagy csontját fogjuk felhasználni vagy az egészet eladjuk, hogy a hiányok más fajtáját megszüntessük. S ha meggondoljuk, hogy az emberi életben a nagy körforgás mekkora hatalom, a fogalmak ezen kapcsolatának fontosságát eléggé megbecsülni nem lehet. Bizonyos azonban, hogy a célszerűségi kapcsolatnak egyetlen oka az öntét fentartása, hogy annál fogva a hiány és pótléka itt is a döntő és a kielégedés törvénye az alaptörvény.

Nem olyan felöltő, hanem azért a mélyebbre ható analysis számára kétségtelen, a kielégedés törvényének uralma az *okviszonyban*. Ha ezt bármely esetben is végrehajtuk, az analysis mindig arra vezet, hogy az ok és okozat közti viszony állításával az öntudat kielégedése van célozva. Pl. a vihar kitépte a fát; ezen tüneményben a kidőlt fa az okozat, melyhez a vihart, mint okot, teszszük hozzá. Milyen lelki folyamat készített bennünket erre? Az első lépés a kidőlt fában bírja okát, azaz a fa képének változásában. Mi rejlik

¹ V.ö. Logika. 6—13. §§-ok; hogy e mellett a rendszeres alakok igen könnyen érthetők, azt mutatja ugyanott a felosztás tana (32—34 §§-ok).

ugyanis ezen tényben? Először is az öntudat a fa képében látja a maga kötésének az okát; de a fa képét mint a látó ösztön kötését ismeri fel s így a külső fában keresi számára az okot. Van annál fogva két változás: 1. az öntudaté 2. az ösztöné s valamint az öntudat a maga változásának okát a látási képben, úgy a látás változásának (=fa—képe) okát a képen tul keresi a valóságban, a hova projiciálja. Ezen 3 momentum reflexszerűen függ össze egymással: tárgy—kép—öntudat változása; az öntudat a képre hat vissza, a kép a tárgyra s így az öntudat is a tárgyra.

Már most a fa képe változott, azaz kidőlt. Az öntudat előtt tehát most ezen sor áll elő: öntudat változása, kép változása (mert azelőtt egyenesen álló fának a képét birtuk), tárgy változása. És most a további lépés azzal történik, hogy a tárgy változását (azaz a kép változását) másra vetjük ál. A teljes sor tehát most:

én változása — kép — tárgy változása — **ok** ?

Valamint már most az én változását az ösztönre, emezét másra (szinte ösztöni alakzatra) vittük át, úgy most eme harmadiknak változását egy negyedikre vonatkoztatjuk. A meddig ezen vonatkozás meg nem állapodott, az öntudat visszahatása soha sem ér cél: mert szegezni akar s nincs szegezhető képe. Ezen ki nem elégülésben rejlik az okkeresés szükségképenisége (v.ö. I. Rész 26. és 28. §§.); sokszor egészen téves helyen állapodunk meg az okkeresésben s mégis megnyugszunk benne, mint ideiglenes magyarázatban azért, mert az oki összefüggés első motivuma nincs a tárgyokban, hanem az öntudatban. Azért a fa kidöntését a viharra, Thor kalapácsára, fodrára és Zeusre, favágókra s a többire lehet visszavezetni s tudjuk, hogy az emberi intellectus mily kényelmesen érezte magát a legvastagabb képtelenségek között is. Hanem idővel valami megbolygatja az öntudat ezen nyugalomát s akkor az okkeresés újra megindul. Ha ennél fogva az okviszonybeli kapcsolat alapját keressük, akkor azt csak az öntudat elégedetlenségében találhatjuk, vagyis: az oki fűzés célja az öntudat hiányát megszüntetni s így a hiányhoz a pótlékot csatolni.

Ennek legfényesebb bizonyítéka épen az, hogy minden ismerésnek végső problémája a magyarázat (a mit a philosophia végcéljául tanítottunk az I. Rész 15. 106. §§-ban). Mert ha most azt kérjük: mi a magyarázó elv? akkor a válasz rá: a közvetlenül ismeretes tényezők, azaz az öntét alkotó részei, melyeknek tevékenységét átértve az egész világ alkotását megértettük. Azonban e világ nekünk kiterjedt valóságnak jelentkezik s így átértéséhez jelentésének és szemléletiségének átértése egyaránt kívántatik. Ez utóbbi kivált a külső világ okszerűségénél játszik nagy szerepet. Itt valamely tárgy oki hatását csak úgy véljük megérthetni, ha a tárgyat atomusokra bontjuk s az atomusok összehatásából az eredményt levezetjük. Így magyarázzák a fényt az aetheratomusok rezgéséből, az állati funkciót az idegállomány atomműködéséből; a vonzást és taszítást az atomusok (=erőcentrumok) tevékenységül szeretjük felfogni. Jelenleg a természettudomány tehát abban találja az okviszony magyarázatának kulcsát, hogy az atomusok erőhatásaira visszavezet mindent. Ámde mi az atomus? Nem egyéb, mint a szemlélet elemi alakja, az egyszerű pont, tehát az öntudat egy rreactiója (v.ö. 94. §.). Ha annál fogva az okkeresést azzal befejezettek véljük, hogy a tüneményt atomusok tevékenységére visszavezettük, akkor ez annyit jelent, hogy az okviszony meg van állapítva és magyarázva, ha az én egyszerű reakcióját tettük a tárgyi kép helyébe. Ezzel azonban bevallottuk, hogy magyarázatainknak indítója az én állapota s hogy minden magyarázat célt ért, a mikor az egyszerű énreakciókból sikerült a tárgyas kép összes változásait magyaráznunk.¹

Ezek után már most azt mondhatjuk, hogy a fogalmak közti kapcsolódás egyfelől azért áll elő, mert a jelentő ösztön, egységes voltánál fogva, minden helyi megkötést más helyi oldással kíván megszüntetni; másfelől azért, mert az öntudat az egyes ösztönkötések által lefoglaltván, ezen kötöttségéből megszabadulandó, pótlékot keres, melylyel vagy a cél- vagy okjelentés irányában kötöttségétől megszabadulhatna. Annyiban a fogalmak kapcsolódásánál is a hiány és pótléka az irányadó. „Az indítás” ugymond Maudsley,² „mely a nagy embereket nagy művek elvégzésére készítette, nem annyira az elégedetlenség (mécontentement), mint inkább a ki nem elégedésnek (non satisfaction), — az *alkalmazkodás vágyának* az eredménye.”

Ezen tétel még világosabbá lenne, ha a külvilág ingerlésétől eltekintve, az egész kifejtést csak az öntétekből magából bírnók a részletekben is megérteni (a mint a subj-idealismus próbálta). Akkor látnók, hogy az öntét minden tette egy-egy lépés tartalmának teljes kifejtése felé; valamint ki lehetne mutatni, hogy ezen lépések tervszerűen, azon sorrendben tétetnek meg, melyben az öntét lehető legkisebb veszteséggel célját, az önmegevalósítást, elérheti. Ez azonban jelenlegi célunktól félreesik s azért fejtegetését e helyen mellőzzük.

¹ Ez ugyan nem igaz, amint I. Rész. 96. §-ában kimutattam; hanem hogy a gondolat *szükségképeni*, azt ezen fejtegetéssel talán sikerült kifejeznem.

² Maudsley. Pathol. de l'esprit 322. I.

36. §. Az eddigi kapcsolatok értelme. A veszteség.

Miután ezzel a kapcsolatok minden lehetséges irányát fővonásokban megjelöltük, bővült tapasztalattal újra azon kérdésre térünk vissza: mit jelentenek a kapcsolatok? A felelet értelme most már világos; minthogy ugyanis a kapcsolatokban egyfelől az egyes ösztönök, másfelől az ösztönök rendszere, azaz az öntét, kifejlének s így magukat valóságukban fentartják, — azért a kapcsolatokban nem szabad üres elmejátékot keresni; hanem, elismerve komolyságukat, lélettüneteményeket kell bennök elismerni, melyektől az öntét érvényesülése, fejlettsége sőt boldogsága is függ. Állatok melyeknek szervezetét az által megcsonkítottuk, hogy az agyvelőtől megfosztottuk, tényleg elpusztulnak azért, mert az éltető ösztön hiányait az öntudat meg nem érzi, vagy, ha meg is érzé, pótlékot számukra szerezni nem bír. Épen úgy pusztulnak el egyesek és nemzetek, melyeknek kapcsolatai nem biztosak és erélyesek (gyermek, éretlen eszűek, miveletlen törzsök). Ezen primär összefüggést az ösztönök hiányai és azok pótlékai között kívántam kutatásainkkal felderíteni. Hogy ez sok helyen a kellő világossággal és határozottsággal nem sikerült, annak csak gyengeségem az oka; bizton hiszem, hogy másnak, ki a kérdést speciális kutatás tárgyává teszi, jobban fog sikerülni, kivált ha a statisztikai adatok, melyeket e téren gyűjteni jóformán még el sem kezdtek (mert Galton megfigyelései nem haladtak helyes uton), meg fogják állapítani, hogy a gyermeki lélekben melyek az alapkapsolatok s miként bővülnek ezek új kapcsolatok hozzásegődése útján? Ámde ezen fogyatkozás, melyet tanom részleteiben nem titkolok, az elv helyessége ellen semmit sem bizonyíthat. Mert ha egyes esetekben nem is bírjuk azon eredeti függést felmutatni, melyben bizonyos képek kezdettől fogva állottak, azért mégis kétségtelen, hogy 1. ezen képekben az egyes ösztön kifejtett és 2. hogy az ösztönök egymást kölcsönösen ingerlik, segítik, s ezzel az egész embert fentartják s hogy minél biztosabbá s állandóbbá lesz valamely kapcsolati irány, annál biztosabb az élő lény megmaradása. Minélfogva kétségtelen tény gyanánt állíthatjuk, hogy az *összes kapcsolatok* kivétel nélkül, az *önfentartás tettei* s így az *öntét lélettüneteményei*.

Ezen felfogásból nem engedünk azon kapcsolatokra nézve sem, melyekkel eddig a lélektan, majdnem kizárólagosan, foglalkozott: értem az érzéki és jelentő képek kapcsolatait. Mert ezen kapcsolatok már többnyire abbreviatívok, melyekben az egyéni munka által létesített kapcsolatokat *tanítás* és *nevelés* útján az utódokra átszármatatjuk. Ezen kapcsolatoknak tartója, minthogy élő és írott szó a közlés módja, mindig első sorban a hallás és látás; s azért a kapcsolatok ereje első sorban a hallás és látás erejétől függ, valamint a kapcsolás forma is egyfelől az egyterűség, másfelől az egyidejűség. Csak a szó által felköltött jelentések összefüggése szabadjára meg ezen kapcsolatokat a látás és hallás tűnő természetétől s létesít köztük állandóbb összetartást. Ámde a jelentések közti kapcsolat, mint a 35. §-ban láttuk, akár foglaltság, akár fűzés alakjában áll elő, mindig csak az öntét önfentartásában bírja alapját. S azért a tanult, azaz a traditióból átvett s nem egyénileg megalakított kapcsolatok mindaddig mulékonyak (csak az érzéki ösztön egysége tartja össze) a meddig ezen jelentési substractiót nem nyerik. Mert addig csak *egy* ösztön tevékenységében van a vinculum, az utóbbival pedig az egész öntét életereje lép működésbe. Ezen tényállás meg nem értéséből ered azon valóban megszorító tény, hogy a lélektan egyik legélesebb művelője, Wundt, még ma is minden kapcsolatot: egyenlőségi és érintkezési kapcsolatra vezet vissza.¹ Pedig, hogy két kép érintkezzék, ahhoz szükséges, hogy valami összehozta legyen, s azért ez összehozóban, nem az érintkezésben, van a kapcsolás *okozója*. Másfelől pedig nem látni át, milyen egyenlőség legyen pl. éhség és kenyér, nemi gerjedelem és asszony között? Pedig ezen kapcsolatoknak primär voltát csak nem lehet elvitatni!

Valami életfunkciója volt annálfogva minden eredeti kapcsolatnak; akár az egyes ösztön kifejlését eszközölte, akár a nagy körforgás gépezetében ketyegett kerekecske gyanánt, mindig életfentartási actus volt. Ennélfogva minden kapcsolatban valami hiányhoz pótléka járult s ha az egyes viszonyok szerint ez összefüggés különböző is volt, az életfentartásra való célszerű vonatkozás nélkül az egész kapcsolat érthetlenné válnék. Azonban tapasztaltuk, hogy az öntét ezen igazi pótlékot sokszor el nem éri; az öntudat, mely az ösztönök küzdelmeit átéli, nagyon önző s első sorban a maga kielégedésén fáradozik. Ezen első kielégedést abban találja, hogy a pótlék világos ismerete nélkül bármelyik ösztönbe átsugárzik (31. §.); az eredmény aztán arról győzi meg, hogy önzése eredménytelen s hogy a vesztes ösztönt kell kielégíteni, ha az öntudat kielégedni akar. A mint az ösztön vesztesége újra előáll, az öntudat fájdalma ismétlődik s mindannyiszor kopogtat, míg a baj forrása ki nem apad.

Ezen ideiglenes segítséget, melynek első célja az ösztön által okozott fájdalmat elaltatni, a való segítséggel szemben *álpótlásnak* mondhatni. A lefolyás sorrendje ugyanaz, de a pótlás mesterkéltséggel s a hiány

¹ *Philos. Studien.* 1891. VII. k. 329-361. l.

ujra fellép realis alakjában. Azért a segítők, melyek a hiány megszüntetését eszközölni vannak hivatva, az igazi, való pótléknak csak helyettesei s mivel az emberi életben az első impulsus mindig az öntudat tisztasága s nyugodtsága felé hajt, azért a *helyettes segítők* vagy *álpótlékok* (surrogatum) rendkívüli szerepet játszanak lelki életünkben.

37. §. A megváltás. Az álpótlékok értelme és részletezése.

A kapcsolat célja az öntét kifejtése és érvényesítése. Ez azonban csak a hiány és pótlásának formájában mehet végbe. Az öntudatos egyéniségben azonban a hiány fájdalom, a pótlás élv alakjában jelentkezik. Az én legfőbb törekvése azért a fájdalmat elhárítani s akadálytalan önállóságban maga erejét élvezni. Az én a mindenfelől ráboruló hiányoktól menekülni igyekszik; s minthogy ez volt mindenkor az egyesnek s az összességnek, az öntét szervezete állal követelt, vágya, az ember életének legfőbb vágya a *megváltásra* irányul s a történelemnek nincs magasabb problémája, mint azon módok felkutatása s megértése, melylyel az emberiség a megváltást eszközölni iparkodott.

A megváltás, természete szerint, két momentumot foglal magában. Minthogy ugyanis az öntét különböző tartalmu és jelentésű ösztönöknek szerves egysége, azért a megváltás főcélja az öntudat zavartalansága, alárendelt (s így eszközi) célja pedig az egyes ösztönök akadálytalan működése. Függetlenné tenni ösztöneit a külső esélyektől, ez az emberi előrelátás célja; függetlenné válni mindentől, a mi öntudatának nyugalmát megzavarhatná, ez az összöntét végcélja. Innen erednek az egyes ösztönök kielégítését célzó mesterségek, művészetek és társadalmi szervezetek; s e szervezett eszközök működését úgy szabályozni, hogy az egyéni autonomia zavartalanul fenálljon, ez a megváltás minden módjának (kivált a vallásos és tudományos megváltásnak) főcélja.

Ezen főcél szabályozza az alsó célok elérését is. Az öntudat, hogy zavartalan nyugalmát, hacsak ideiglenesen is, visszaszerezze, egészen célelles cselekedetekre is vetemedik (pl. a beteg ember, hogy aggodalmaktól ment maradjon, szereti még saját maga előtt is betegségét titkolni). Hanem sokszor a legjobb akarat és belátás mellett is képtelen a nyugalmat állandóan megszerezni, s azért a philosophia vigasztaló honában keres menedéket vagy a vallásos hitnek veti magát karjaiba. Mindezen pótlékok a fájdalomnak csak palliativumai, a hiány álpótlékai; csak a hol az ösztön természete egészen ismeretes, ott lehet véglegesen szó a való és álpótlékek közti különbségről, de sokszor az álpótlék is valónak képzeltek s a határ, mely a kettőt elkülöníti, labilissá lesz. Hogy az éhség mit kíván, azt tökéletesen ismerjük s itt az igazi és álpótlékokat könnyű megkülönböztetni. De hogy az ember tudásszomját mi képes *valóban* oltani? az a jelentő ösztön bonyodalmissága miatt még mindig igen kétes válaszokra ad alkalmat s ha a tudás történelmi fejlődését tekintjük, akkor el kell csodálkoznunk az álpótlékok tarkaságán, a melyekben egyesek és egész nemzetek egész életükben megnyugvást és vigasztalást kerestek és találtak. Itt tehát a való és álpótlék közti különbség nem oly szembetűnő s az igények sokszor a legkülönbözőbb rendszerek részéről támasztanak.

Az álpótlékok szerepének megítéléséhez két kérdés előzetes tisztázása szükséges. Tudni kell 1. mi a pótló képben a kielégítő alkatrész? és 2. mikép áll elő tényleg a pótlás a vesztés ösztönben? E két kérdés megfejtése után képesek leszünk dönten a felett: vajjon valamely pótlékban van-e a való kielégítés eleme s annak megragadása képes-e a szenvedő ösztönt realis mivoltába újra visszaállítani?

1. A mi az első kérdést illeti, a válasz nem lehet kétséges. A kielégítés igazán csak oly pótlék által eszközölhető, mely a vesztességgel qualitative s quantitative egyezik. Mert a vesztesség az ösztön jelenlétének vesztessége, a mint az realiter kifejlett; minden pótlék annál fogva az ösztön természetének megfelelő kell hogy legyen. Így pl. az éhség az éltető ösztön határozott hiányának a jele, bizonyos anyagok hiányoznak belőle. A pótléknak épen ezen anyagokat kell az ösztönbe vinnie, hogy tényleg megnyugodjék. Mennyiségileg azonban lehet a pótlék kevesebb vagy több, a nélkül, hogy az igazi pótlástól elmaradna; csakhogy a helyes pótlék a mennyiségben is a vesztesség szerint igazodik (v.ö. 17. §.).

2. Nehezebb a második kérdésre a felelet. A pótlék ugyanis többnyire más természetűnek látszik, mint a milyen a vesztesség. Így pl. az éhség bizonyos anyagok hiánya; a pótló kép pedig látási, szaglási, izlelési, tapintási és jelentési elemekből alakul össze. Ezen meg nem felelőség azonban csak látszólagos, és csak addig tart, a mig az egyik oldalon az éhség *puszta* képe, a másikon pedig a táplálék mint jelentés áll. Ámde az éhség csak a *puszta* kép, jelentése pedig abban áll, hogy az éltető ösztönből bizonyos anyagok, azaz látható, izlelhető stb. képek hiányoznak. Ha ezen jelentést a táplálék jelentésével összehasonlítjuk, akkor közöttük teljes congruentia áll elő s így a nehézség már csak a végbemenés módjában lehetséges. Ámde szigorubb vizsgálat után ez is elenyészik.

Ugyanis már a 24. §-ban kifejtettük, hogy az ösztönök vonatkozása vetületi síkjaikban megy végbe. E síkokat az ösztön realiter kifejtett alakjában keressük s mint a 23. §. kimutatta, a valóságban minden ösztön minden mással szervezeti kapcsolatban áll. A realis kialakulásban éri az ösztönt vesztesége is; az éhség annak kifejezése, hogy ezen kerületi kialakulásban határozott anyagok hiányzanak. Ezen hiányt az öntét azzal pótolja, hogy körfolyamatilag (az öntudat, jelentés, érzéki kép, mozdulat útján) a tényleges ösztöni hiány pótlékát eme concret alakban átviszi, mi által maga az öntét és a vesztes ösztön egyensulya helyreáll s az öntudat fájdalma tovább nem nyilallik. Tényleg tehát a vesztes ösztön a pótlással csak fejlettségét nyeri vissza, a mi addig tart, míg az öntét ereje ezen reakcióra képes; a mikor arra nem képes, akkor az ösztönök realis egységében a borulás kezdődik, mely a testi alak feloszlását jelenti.

És most már világossá lesz a *helyettes segítő* vagy *álpótlékok* esete. Az igazi pótlék az ösztönök való viszonyait állítja helyre; az álpótlék első sorban csak az öntudat fájdalmát enyhíti, de végleg az öntét oekonomiájára értéktelen. Az álpótlékok eseténél tehát mindig foglalt segítővel van dolgunk, a melyek az egész sornak csak kezdő lépéseit képezik; melyek az *öntudatnak* s nem magának az öntétnek kielégítését eszközlik (v.ö. 31. §. Krafft-Ebing megjegyzését.). Szóval: ezek a nagy körforgásnak torsoalakjai, mert a körforgás eleje megvan, de a vége, a kielégedés nincsen meg. Azért az egész folyamat magyarázata a következő schemát mutatja: 1. veszteség 2. öntudat kötése 3. az öntudat átcsapása (néha a jelentés mellőzésével) a mozgató és érzéki ösztönökbe. Ezen egész nagy kapcsolati complexust épen azért az öntudat fájdalma vezérli; de mivel a kielégedés más, *logikai* utat is követhet, azért nem lehet ezen esetet az öntudat által célszerűen vezetett kapcsolatokkal egybefoglalni, hanem inkább reflexszerűen felidézett látunk benne, mely az öntudatot a legerősebb és legveszedelmesebb támadástól ideiglenesen megmenti.

Az álpótlékok az ösztönök természete szerint különböző fokú kielégítést képesek előállítani. Az *éltető ösztönnél* az ilyen kielégítés ideiglenessége egészen világos; az ösztön fundamentalis ereje és szinte infernalis hatalma miatt az álpótlék az altató és kábitó szerekben kerestetik. Az éhség és szomjúság gyöttrő kinjait az öntudat minden *realis* tárggyal igyekszik megszüntetni, a mi melleleg mondvá a realis világnak legdöntőbb bizonyítéka, mire pedig a realismus védői ügyet sem szoktak vetni, elég csodálatosan; s a földévéstől kezdve a kávésurrogatumokig, a víztől a spiritus élvezetéig egész fokozata az ételeknek és italoknak észlelhető, melyekkel az éhségtől és szomjúságtól (nem az unalomtól, mire később rátérünk) gyötört emberiség ezen rettenetes ösztönének áldozik (melyet az elholtakba s isteneibe is dominálólul átvitt az őskor embere). De a kielégítés csak csalódás; az ostromolt városok és a hajótöröttek iszonyatos élvezetei (Byron, Don Juan) mind csak surrogatumok; az öntudat kinja elalszik, de meg nem szünik s ébredéskor annál iszonyatosabb az ösztön halálvergődése. Az ösztön ezen vadsága a jelentést tökéletesen félretolja, a mint azt kivált az egyensulyt tökéletesen elvesztett lelkeknél tapasztalhatni. Ilyen a melancholia hypochondrica-nál, kivált a masturbatio által kifejtett alakokban, az utálatos tárgyak lenyelésére irányuló ellenállhatatlan vágy (pl. pókok, varras békák, férgek, emberi vér, sőt a saját ürülék is elnyeletnek [skato- és koprophagia]¹ vagy pedig a köpöladák tartalmára fordul mohóságuk², mely lehet babonásan indokolva, de mindenkor az öntudat fájdalmának, a jelentés mellőztével, megszüntetését célozza. Ha az éhező a legkülönbözőbb *ételeket* képzele, az még nem tartozik ezen surrogatumok közé; hanem igenis ide tartozik a nyalánság minden faja, ide a viselős asszonyok caprice-ai, melyeknél épen nem szükséges, hogy az izlelő képesség degenerációjára visszamenjünk (mint Krafft-Ebing több concret esetben különben constatálta).

A *nemi ösztön* természetes pótléka a saját gyermek s egyedüli segítsége az asszony; a nemi ösztönre nézve az asszony az, a mi az éltetőre nézve az étel. Az asszonyban van a nemi ösztön utolsó eszköze, melynek célja a gyermek realisálása. A nemi ösztön azért csak egy feltétel mellett elégszik ki, ha a közösülés termékenyít. Ezen complicált természete miatt a nemi ösztönnél a csalódások és az álpótlékok köre terjedelmesebb, mint az éltetőnél.

Kiindulását ezen hiány pótlása is az öntudat felzaklatásából veszi. Ezen vad tüzeltségben az öntudat, a jelentést még nem ismerve, az ösztönt kötő ondószálakon (a pollutio, v.ö. az ellenkép eredetét a plethore állapotában a 29. §-ban) reflexmozdulatokkal segít. Azután következnek a masturbatio, paederastia, lesbiasis, a conträr sexualis üzelmek,³ melyek mind az ösztön álpótlékai. Az ellenkező ivarhoz tartozó egyének közösülése az ösztön szükségképeni pótléka; magában véve azonban az ösztön céljának elérésére nem jelentenek többet, mint akár a rágás-nyelés az éltető ösztönre. Onnan férfi és (kivált) nő egyaránt kielégítetlen állapotban élnek, ha gyermekeik nincsenek; mint a művész újra meg újra kezdik az alkotást és meg nem nyugosznak, míg sikerül. Ha valamiben rejlik az ember társas voltának döntő

¹ Krafft-Ebing. I. 79. I. Lang. Psychiatr. Centralblatt 1872. 12. I.

² Krafft-Ebing. II. 41. I.

³ Krafft-Ebing. Lehrb. der Psychiatrie. I. 84. sk. I.

bizonyítéka, akkor ebben az ösztönben, mely, hogy melegedjék, egyenesen más ivaregynre utal, kell azt találni. Gyermekek nemlétében azért az ösztön adoptatióban keres menedéket, mely vén kisasszonyoknál, nemcsak emberi, hanem más állati fiakra is irányul; az agglagények többnyire szeretik a gyermekeket, ha még úgy gyűlölik is a velők való vesződést.¹

A nemi ösztön hiányos pótlékából azonban egyéb surrogatumok is veszik eredetüket; mert az öntudat ezen örök ösztön által folytonosan köttetik s a felhőt, mely ezen irányból ráborul, bárminemű szélfuvással eloszlatni igyekeznek. Innen a terméketlen asszonyoknál egyformán tapasztalt hajlandóság férfitársaságokra és férfias foglalkozásokra; azon lázas nyugtalanság, mely az „itthon” hiányát az „otthon” keresésével kívánja elfelejteni; a folytonos kipkedés-kapkodás külső szereplések után, az apróságok hajhászása ruhában, lakásban s egyéb hiúságokban, melyek arra céloznak, hogy a női lélek ezen alapmeg hasonlása az öntudat világos terébe ne juthasson.

Vannak az ösztönnek ennél veszedelmesebb álpótlékai is. A zavart elmeállapotban, kivált erotikus maniában, szenvedőknél a piszkolás ilyen surrogatum,² miről Krafft-Ebing sok példát hoz fel s mi az elmegyógyászok előtt jól ismert symptoma. A beteg köpköd, bekeni testét és a falakat ürülékével, vizeletével, nyálával és menstrualis vérével s általában fajtalan mozdulatokkal és beszédekkel keres szabadulást a felzaklatott ösztön kinjaitól. Ezen álpótlékok már az éretlen gyermeknél is jelentkeznek. Maudsley egy két éves és egy hónapos gyermeket említ „qui faisait les mouvements les plus lascifs contre tout object approprié”, s minden igyekezet annak elnyomására sikertelen volt.³ A nőknél, kinknél különben a legtöbb elmebaj sexuális zavarodással jár ezen kapcsolatok gyakrabban állanak elő, mint a férfiaknál; de ez utóbbiak is ugyanazon törvény alá esnek. Az azonban női specificum, hogy a nemi ösztön kinzásai ellen a vallás mythologiai és mystikus világában keresnek menekülést; nem egy hajadon került ilyen viszonyok között a zárdába és a „Betschwesterek” nagy részét vagy ki nem elégitett nemi ösztön vagy a nemi élet kicsapongásai szolgáltatják. Az elsőknél jól esik az ösztönt a mennyek képzelmével elaltatni, vagy „a mennyei jegyes” ideális képével kielégíteni, — az utóbbiaknál igen jó expediensnek látszik, a fel-feléledő emlékre rózsás felhőt borítani a vallás mystikus világában. Vajjon, nem-e ilyen álpótlék a nők előtt kedvelt parfüm, vagy inkább stimulornak tekintendő, nem akarom eldönteni.

A nemi ösztön gyötrelmeitől megszabadulni csak egy biztos mód van; nem a részegeskedés, melylyel néha elaltatják, mert a szeszes italok állandó használata az összes ösztönök kerületi fejlettségét emészti, hanem a szellemi munka, az ideál. Az öntét magával lévén elfoglalva, pótlékokat talál a helyett, a mit az életben női sziv nélkül elérni nem bírt.

A *mozgató ösztön* kötöttségét megszünteti a mozdulat. Ennek akadályoztatása esetén (pl. fogságban) fősurrogatuma a szellemi foglalkozás. Nincs azonban mód arra, hogy ezen ösztön kötöttségét teljesen pótolni lehessen.

Az *érzéki ösztönöknél* a pótlás megint nagyobb körben mozog. Minthogy az érzékek hivatása a jelentés megvalósítása, azért bármely érzéki kép feltünése mindennemű érzéki és jelentő képekben keresheti s nyerheti azon complementumot, mely valósággá kiegészíti. Az érzéki ösztönök aránylag csekély ereje miatt azonban az öntudat ritkán kényszerül az álpótlékok indítására; nagy fény ellen ép úgy mint erős hangok, szagok stb. ellen az öntudat megfelelő mozdulatokban (szemleahunyás, fül-orrbetartás stb.) keres és talál védelmet. Az álpótlékok, melyek egy érzéki adatot valósággá tesznek, többnyire téves kapcsolatok, melyek illúziók és hallucinációk alakjában lépnek fel; különben ezekben igen sokszor (az álmokat kivéve) már a jelentés is lép közbe erejével.⁴

A *jelentő ösztönnél* az álpótlékok a legterjedelmesebb alakban észlelhetők. Az öntudat normális állapotban is helytelen pótlékokat kereshet ingerültsége számára; annál nagyobb a tévedések sora, ha az öntudat és az ösztönök közötti egyensúly, mint pl. lelki betegekénél, felbomlott. A jelentő ösztönnek ezen

¹ Az adoptatio eredetét „az ókor községeiben” Fustel de Coulanges („Az ókori község” 65. sk. l.) vallásos motívumokból véli magyarázhatni; hogy legyen, a ki a halottnak áldozzon, azért engedte meg a törvény az adoptatiót. Hanem épen a megszorítás, hogy „aetas eius, qui arrogare vult an liberis gignendis idonea sit, consideratur” (Aul. Gell. V. 19), bizonyítja, hogy oka mélyebben rejlik.

² Krafft-Ebing i. mű. II. 56. 63. 64. 72—75. 94. 100 l.

³ Maudsley. Pathol. de l'esprit 303. l.

⁴ Az ugynevez. „folie sensorielle” — (érzéketlen téboly) — melyben a maniakus „a nélkül, hogy tudná, mit tesz”, mindent zuz és bántalmaz, a mi érzékeire hat, alig lesz oly egyszerű tünet, mint Maudsley (Pathol. de l'esprit. 279. l.) akarja. Az érzéki kép, igaz, convulsiv mozdulatokra vezet, — hanem bizonyára csak azért, mert az öntudat érzési állapota ebben kielégedést talál. S így a mozdulatok okozójának valami homályos jelentés sejtelve látszik lenni.

álpótlékai az első esetben értelmi tévedések és csalódások, melyeken keresztül az egyes és az egész emberiség át szokott menni; az utóbbi esetben kényszerképzetek, téveszmék alakjában lépnek fel.

Normalis állapotban az öntudat saját izgalmát azzal szünteti meg, hogy az izgatóval annak jelentését szembe állítja. Így pl. a látott tárgy jelentését kitalálva, az öntudat a két tényező, (érzéki és jelentő) összeesésében a reális tárgyat lepve találja s azzal a maga azonosságát tehát nyugalma visszanyeri. Ezt azonban sokszor csak igen hosszú történelmi haladással érte el az emberiség. A reális tárgy nemcsak érzéki alakjában, hanem az öntétre való minden vonatkozásában, valamint más reális tárgyakkal való minden viszonyában átértendő. Ugyanazon tárgy, azért számtalanszor kötheti az öntudatot s mindannyiszor új jelentések előállítására szükséges, ha az öntudat megnyugodni kíván. Ezen végleges megnyugvást az öntudat a tárgy tudományos átértésében, általában tehát a *tudományban* találja. A tudományos igazság az igazi pótlék; az álpótlékok a tudomány haladásának phasisai, s általában *feltevések* (hypothesis) alakjában lépnek fel. Ezen haladás leírása a tudomány történelme.

Ezen irányon kívül az öntudat köttetése mást is követhet. A jelentések az öntudat indulatainak elvonására célozhatnak. Ilyen álpótlék kivált a fájdalomknál fordul elő s vig és komor képekben áll az öntudat elé. A remény ragyogó örömképei az öntudat kötöttségét akarják megszüntetni; hogy pedig a remény ezen képei álpótlékok, azt épen a *csalódások* bizonyítják. Itt is azonban a vesztes ösztön az irányadó; az éhező a terített asztal örömeit éldeli képekben, a szomjasnak a fata morgana kristálytisza vizet varázsol sorvadó ajka elé, a szerelmes a kéjtelmes képeitől ittasodik meg. A reális pótlék hiányában a művészet alkotásai állanak elő; mindezek a való igazi pótlékok surrogatumaik. Ugyanilyen törvény alá tartoznak a félelem képei, melyek megszüntetésére a megváltás különböző formái szolgálnak.

A megbontott elmében ezen állapotok még határozottabban mutatkoznak. Az öntudat köttetése itt *állandó* ösztönkötésből ered, a melynek egyes pillanatokban túlradó hulláma az öntudatot reflexív tevékenységre ösztönzi. Így keletkeznek a téveszmék (melyekről már a 34. §-ban szóltunk), a melyekben az elmebeteg magyarázatot azaz könnyebbülést keres öntudatának aggályai számára, az uralkodó ösztönkötés azonban, mint *kényszerképzet* újra meg újra a primitív irányba tereli a jelentő ösztön magyarázatait.¹

Hogy az öntudat végre minden tulságos megkötetés ellen mozdulatokban keres menekülést, azt már többször említettük és e helyen csak az *impulsiv természet* akarunk még figyelmeztetni. Innen érthető a *szivagály* iszonyatos mozdulatai, innen a melancholia errabunda nyugtalan kóborlásai, innen a bolondok üres céltalan fecsegése is. Ha ezen fecsegést az assonantia és alliteratio vezeti, mint sokszor történik,² akkor ez még a jelentő ösztönnek homályos átcsillámlásából s a hallás rhythmusának megmaradásából értendő (a maniakusoknál). Innen érthető a „folie sans délire” azon alakjának nyilvánulásai, melyeket a psychiatria „folie impulsive”-nek nevez, melyben épen azt szereti a beteg végrehajtani, a mi rá nézve ártalmas s mindentől irtózik, a mi segítségére lehetne. Ebből erednek az öngyilkosság és emberölés tettei, melyekben csak az érzés a döntő indító (pl. azon anyánál, ki magát ölte meg attól való félelmében, hogy gyermekeit megöli; vagy a mikor a büntetéstől való félelem halálba hajtja az embert. V.ö. Maudsley i. mű 350 sk. l.). Bővebb megokolását v.ö. a türelmetlenkedésnél 56. §.

Ezek után kétségtelen, hogy a képkapcsolás sokszor eredeti céljától, melyet az öntét teleológiája állít eléje, eltér s a vesztes ösztön reális pótlékát nem találja: de még ezen esetekben is észrevehető a kapcsolás teleológiája, mert a pótlék célja itt is a hiány elfedése, csak hogy e hiányt többé nem a direct kapcsolás pótolja, hanem első sorban az öntudat köttetésének a megszüntetése a cél. Ezen közvetlen cél az *öntétre* nézve alárendelt értékű; de a ki meggondolja, hogy az öntudat az öntétnek egyik fele, az be fogja látni, hogy még azon kapcsolatok is, melyeknek közvetlen eredménye csak az *öntudatnak* megnyugtatása, az öntét oekonomiájára nézve nagy fontosságuak. Különbben az ilyen álpótlékok természetéhez tartozik, hogy ideiglenesek s így az öntétre nézve, a míg él, folyton alkalom nyílik arra, hogy igazi pótlékokkal helyettesítse. Épen ezen helyettesítés: az öntudatosan megfontolva eszközölt képkapcsolásnak vagyis az akarattal végrehajtott választásnak feladata.

¹ Krafft-Ebing. Lehrbuch der Psych. I. 64. I. „Solche mit krankhafter Intensität und Dauer im Bewusstsein fixirte Vorstellungen habe ich *Zwangsvorstellungen* genannt.”

² Krafft-Ebing. II. 62. 87. I.

38. §. Összefoglaló visszapillantás.

Mielőtt már most tovább haladnánk, szükségesnek látszik, az eddig (22—37. §§-ban) fejtegetetteket azon alap gondolattal, mely a szétszórta egyes esetekben nyilvánul, szoros viszonyba hozni, s ez által magát az alap gondolatot, mely a részletek tömegében sokszor elrejtőzött, kidomborítani.

Mi az öntétet az I-ső szakaszban statikai tekintetben felboncoltuk s számos ösztöni momentumokból állónak találtuk. Nevezetesen ott volt: 1. az éltető ösztön (tápláló és vérképző ágaival) 2. a mozgató 3. az érzéki 4. a jelentő és beszéd ösztöne 5. az öntudat 6. a nemző ösztön. Ezen ösztönök között állandó vonatkozásokat tapasztaltunk, melyekre már anatomiai kialakulásuk is vezetett, a mennyiben az egyes ösztönök egymással végig menő viszonyban állanak.

Az öntét ezen tagolt egysége már most cselekvésnek indul egy inger hatása alatt. Ezen cselekvésnek az eredménye nem lehet más, mint mindannak kifejlése s kialakítása, a mi az öntétben foglaltatik. Minthogy ugyanis az öntét a lét fogalma értelmében minden idegenszerűt kizár, azért beléje semmiféle idegen elem, bárhonnán tolokodjék is reá, nem hatolhat; fogalmánál fogva tehát az öntét minden tevékenysége az inger elleni reactio s eredménye az önállóság. Ezen önállóságnak kettős értelme van: 1. az öntét magát, mint egységet, minden alkotó tényezőjében megtartja s kifejti, és 2. mint öntudatos egység mindazt maga elé, mint magáét, állítja, a mi benne nem tudatosan rejtett. Az öntét tehát önállóságával *világát* teremti s ezen világ felett az én uralmát akarja megállapítani.

Az öntétet ezen önállóságra az inger ösztönzi; hogy tevékenysége megered, azt az én másképp meg nem értheti, mint hogy egy rajta kívül álló tevékenységet feltételez. Ezen inger az öntétre hatva, abba idegenszerű elemeket kever, melyek ellen az öntét magát fentartani kénytelen. Az idegen elem azonban az öntét megszorítása, megkötése, miért is az öntét reakciója vagy önfentartása a kitágulás, feloldás, és megszabadulás szempontja alá esik. Minden ingerlés ennél fogva, mint megszorítás, az öntétre nézve *hiányt* jelez s minden reactio a hiány megszüntetése vagy *pótlása*. Az öntét élete azért folytonos megszorítás és kitágulás, kötés és oldás, hiány és pótlék között ingadozik. Spencer ezt az „alkalmazkodás” szavával akarta megmagyarázni.

Ezen lebegés hiány és pótlék között az egész öntétre s egyes momentumaira vonatkozik, egyaránt. Minden momentuma önálló tartalommal bíró ösztön, melynél az ingerlés és reactio közötti viszony mindig csak a hiány pótlását, vagy az ösztön kifejlését eredményezheti. Az elméletnek azért először az egyes ösztönök terén kellett megbizonyulnia. Ámde az ösztönök csak momentumok; az ő tevékenységükből, ha sikeres volt, mindannyiszor az öntétnek, fejlettebb alakban ugyan, de csak saját tartalmával kellett előkerülnie. Az egyes ösztönök tevékenysége tehát nemcsak maguk lényegét őrzi meg, hanem egyúttal az öntét egységét is fentartja; minthogy pedig ezen egység kéttagu: én-nemén egysége, azért minden megszorítás az egyikben a másikra is kiterjed s az én hiányait mindenkor a nemén pótlékai fedezik.

Az ösztönök ezen kölcsönös segítése, természetüknek megfelelő tevékenységük végrehajtásában, a kapcsolódás tüneményeiben áll előttünk. A kapcsolódás azért nem pusztán játék, a milyennek azt a lélektan rendszeresen feltünteti; a kapcsolódás élettünemény s így sikeres végbemenése életkérdés az egyénre nézve. Mert az öntudat elé kerülő képek nem üres schemenek, hanem az öntét önfentartási actusai; bennök, nemcsak az öntudatban, rejlik az egyén valósága s ha részszzerű alakjuk képek jelentkezik is az öntudat előtt, azért mégis az *egész ösztönnek* életnyilvánulását kell benne látnunk, hogy a kapcsolódás ezen ijesztő komolyságát megértsük. A helytelen kapcsolódás helytelen, beteg életnek jele: ha ezt szem előtt tartjuk, akkor megértjük az associatio elméletére fordított gondnak értékét.

Igy állván a dolog, a mi feladatunk nem annak kimutatása volt: hogy az öntudat milyen formában észleli a képek kapcsolódását, ezt átengedjük a herbarti lélektanoknak, mely épen ezen spiritualismusa miatt erkölcsstelen és enerváló; a mi kutatásunk azt kérdezte: miként tartja meg magát az öntét épségében, sőt folyton emelkedő tökéletességben? S miután az egésznek mozgatóját a hiányban és pótlékában találtuk, további lépéseinkkel mind közelebb kívántunk jutni azon probléma megfejtéséhez: miként tartja fen magát az öntét egyes részeiben úgy, mint egységében? Ebben rejlik a mi elméletünk komolysága s a kapcsolatok felmutatásában nemcsak ismereti jelentősége, hanem gyakorlati értéke is, melyet a lélek tudományának szem elől soha sem szabad veszíteni. Mert mi az eddigiekben azon kapcsolatokat derítettük fel, melyek az öntétet valóban fentartani képesek; s minthogy az öntét életének kezdete a hiány, tehát a mi kutatásunk az *igazi vagy való pótlékot* kereste, későbbi rövid fejtegetésre utalva a kapcsolódás játszi formáit, melyek az eddigi lélektan kedvenc ömlengéseinek a tárgyát képezik.

Kutatásunk ezen komoly célt szem előtt tartva, három lépésben érte el a kapcsolatok megértését. Tekintetbe vettük 1. azt, hogy az egyes ösztönök első sorban saját épségüket kénytelenek megőrizni, ha az

egésznek hasznavehető tényezői akarnak lenni. Ez volt az *ösztön önsegélyezése*. Ámde 2. minden ösztön az egésznek egy mozzanata; a hol tehát belőle nem fakadhat a pótlás vagy segítő, ott azon utat kutattuk, melyen természetszerűen más ösztönből ered a pótlás vagy segítség. Végre 3. az öntétet öntudatos jelleme szerint tekintve, azt találtuk, hogy az ösztönök kapcsolatai az öntudaton át veszik többnyire útjokat s azért ezen módot is vizsgáltuk, szemmel tartva azt, hogy itt egyelőre nem az öntudat ideiglenes érzelmi állapotáról, hanem az egész öntét kifejléséről van szó, melyet a nemén úgy mint az én egyaránt kívánunk. Ezen három szempontból átvizsgálva az öntét való életét, a következő eredményekre jutottunk.

1. Az ingerlés folytán bekövetkező hiányt az ösztön maga, saját tőkájével pótolja. Ezek a reflexek ugyanazon ösztönön belül. Ilyenek: *a)* az éltető ösztön helyi fogyatkozásainak megszüntetése más helyről elvont erővel pl. a sebek gyógyulása, az alvás által elért restitutio, mely a fáradságot eloszlatja; *b)* a mozgató ösztön reakciói tértelenség és kimerülés folytán beállott elgyengülés ellen; *c)* az érzéki ösztön reakciói, melylyel pl. a látásnál, az egyes adatokat egységbe foglalja vagy a hallásnál a hanghullámok által okozott ingerlésekből egy hangot létesít. Ezek automatikus kapcsolatok s az öntudattól egészen függetlenek.

2. Oly esetekben, melyekben az egyes ösztön elégtelennek bizonyul, a hiány a szerves vonatkozások útján más ösztönből keresi pótlékát. Ide tartoznak: *a)* védő mozdulatok, akárhonnán eredt is a támadás pl. a fényinger ellen a pupilla összehúzódása; a nedvesség ellen a kéz mozdulatai; az égető savak ellen a letörlő mozdulatok; a hallásnál a fül betartása s általában az elrejtőzés actusa; *b)* az érzékeknél a kép kialakítása minden érzéki formájában (az érzékek összehatása); *c)* az érzéki képek beteljesülése a jelentéssel; *d)* a hiányzó jelentésnek más jelentésekkel való kitöltése. Ezen kitöltés: *a)* az okiság *β)* a célszerűség alapján történik. Amott az egyik kép a másikra mint okra vezet, — a mi már az öntudat közbenjárását igényli; — emitt a cél az eszközre, a mi szintén öntudatos mivelet. Ezen ponton előállott az ellenkép és visszas kép fejtegetésének szükségessége, a melynek gyökere abban rejlik, hogy a kép (hiány) és ellenkép (pótlék) vagy pótlék (ellenkép) és hiány (visszas kép) reciprok fogalmak, — a melyeknek egyike a másikat úgy szüli, hogy a teljes ösztön fogalmából a meglevőt levonva a hiányzó ellen- illetve visszas képet nyerjük. Ezen kapcsolatok első *a)* csoportja az öntudat nélkül áll elő, hanem utólagosan átérthető; *b)* a 2-ik öntudatlanul és öntudatosan folyik le; *c)* a 3-ik és 4-ik az öntudat közvetítése nélkül nem állhat elő. A jelentés csak öntudatos érzéki képhez járulhat s a jelentés hiányát csak az öntudat állapíthatja meg. De valamennyinek teleologiai alapjuk van: a védő mozdulatok a sértett ösztön integritását célozzák; az érzéki beteljesülés az érzékiség valószínűsítő tendenciájának szolgál: a jelentés hozzájárulása az öntét teljessége miatt szükséges; a jelentések kölcsönös segítése az öntudat és az öntét egysége miatt követeltetik.

3. Mindazon kapcsolatok, melyeket az öntudat közvetít nem az öntudatban, hanem egy ösztönben bírnak alapjukat, melynek realis hiányát megszüntetik. Azért, ha az indító ok az öntudatban látszik is lenni (melynek fájdalmát szokás ilyenül oda állítani), a valódi ok az ösztön realis ingerlésében keresendő. A szerelem csak arra nézve fájdalom, kinek nemző ösztöne kötve van; az éhség csak akkor, ha tényleg üres a gyomor; a mozdulat csak akkor, ha valami ösztön kötését kell megszüntetnünk. Azért minden kép, mely az öntudatot bizonyos pótló innervációra ösztönzi, az illető ösztön kötéséből ered s azért vezet az öntudatot épen erre vagy arra a pótló képre. Akkor is, a mikor csak emlékezeti hiányokról van szó, az ingerelt ösztönben emlékezeti kötés áll elő (ha csak átsugárzás útján is) s ez az igazi indítója a processusnak (a vesztes ösztön döntő szerepe alapján).

Ekkép az összes igazi kapcsolatokban való hiány és való pótlék állanak szemben egymással.

39. §. A kapcsolási fajok összeállítása a vetületi sikok viszonyai szerint.

Ha az eddigi kapcsolatokat már most bizonyos átfogó szempontok szerint csoportosítani kívánjuk, akkor több ilyen szempont ajánlkozik. A lényeges szempont a hiány és *pótlék eredete*. Ezen szempontból a kapcsolatok lehetnek *a)* egyszerű és *b)* foglalt kapcsolatok; amazoknál a pótlék magából az ösztönből ered, emezeknél más ösztön szolgáltatja. Az *eredményt* tekintve, melyet a kapcsolatok elérnek, új csoportosítást nyerünk; lehetnek ugyanis *a)* igazi, *b)* álpótlékok s így a kapcsolat szerves vagy pedig ideiglenes és mulékony. Lehet végre egy harmadik szempont is, mely az előbbiekhez sorakozik s inkább a kapcsolatok formáját, mint lényegét érinti. Ezen szempont a kapcsolt képek *vetületi sikjainak viszonyából* meríthető; megjegyzendő azonban, hogy a sikviszonyok, mint merően formai tekintet, csak az ösztönök dynamikájának kifolyásai s így magukban érthetetlenek, miért is a kapcsolás törvénye nem bennök, hanem a mélyen alattuk

dulakodó ösztönök harcában keresendő.¹

Ezen szempont kellő méltánylására szükséges emlékezetünkbe hoznunk, miként állanak elő a kapcsolatok általában s miféle sikviszony jöhet itt általában szóba is? Tudjuk, hogy a kapcsolatok szerves vonatkozásokon alapulnak s azoknak kifejezései. Az ösztönök sajátos jelentéssel bíró erők, melyek között csak az ingerlés vagy kölcsönhatás viszonya áll fen; összetüggésük az öntét egysége által követeltetik, lényegében azonban ép oly ismeretlen, mint magának az öntétnek elvont egysége, tényezőitől elválasztva. Ezen viszonyt az átsugárzás neve alatt a 24. §-ban fejtegettük s a 37. §. elején újra jeleztük s világosabbá tenni igyekeztünk. Az ösztönök kölcsönhatása s így kapcsolódása tehát vetületi síkjaikban történik; a hol e síkok (átsugárzási síkok) találkoznak, ott megy végbe a kapcsolódás, mint a kölcsönhatás módja.

A kapcsolódás ennél fogva nem egyéb, mint az ösztönök kölcsönhatása öntudatosan felfogva. Ezzel azonban azt jeleztük, hogy a kapcsolódás (mennyiben róla tudományosan beszélhetünk) az öntudat terében jelentkező ösztöni vonatkozás, s így érthető, hogy a tér és idő, mint az öntudat tevékenységének alapformái, mily nagy szerepet játszanak formailag az associatio tanában. Hanem végzetes tévedés volna, ha ebből azt következtetnék, hogy minden kapcsolatnak *oka* is az öntudatban rejlik; igen kevés kapcsolat ered *közvetlenül* az öntudatból, a legtöbbnek sokkal mélyebbre hatolnak gyökerei az öntét organismusába. Utolsó motívum mindenkor az éhség volt s ezerféle tapasztalataink indító rugója az éhség. Ennek csillapítására találta fel az ember a mesterségeket s első sorban ennek elhárítására fordul minden találmánya. Az anyagi gondoktól megszabadulni igyekszik mindenki s csak a mikor a nagy körforgás szétmorzsoló malomkövei közül kimenekül, akkor nyílik számára a jelentés független világa. De hogy ezen Eldorádóba eljusson, mennyi küzdelmeket kell megállania s akkor is hányszor kénytelen visszasülyedni a mindennap ismétlődő ösztöni kívánságok hinárijába! Az éhség az alapmotívum, melynek kedvéért még a tudományos elméletek is készülnek, ha még oly messze látszanak is távozni a mindennapi tömeg alacsony kedvteléseitől. Az emberiség mindig azokat sorozta jötevői közé, kik a megváltás processusát valamely ideával előbbre vitték, hiányai ellen valami új pótlékot megtaláltak. A charlatanok ezen mesterséghez igen jól szoktak érteni.

Az ösztönök ezen szükségképeni vonatkozásai képezik tehát az öntudat előtt felmerülő képkapcsolatok alapját és hátterét. Ott, a hol a kapcsolat az öntudattól függetlenül megy végbe, az ösztönök átsugárzása képeben jelentkezik (pl. a testi állomány helyi fogyatkozását más helyről beömlő erőpótlék hozza helyre; a nervus sensor ingerlése a motorra ugrik át stb.). A sikviszonyok között ezeknél fogva gyökeres különbséget képez, vajjon a pótlék ugyanazon ösztönből ered-e vagy más ösztön szolgáltatja. Mert az öntudat ezen pótlás felfogásánál vagy ugyanazon térben helyezi el a hiányt és a pótlékot vagy pedig a maga terét két síkba hajítani kénytelen, miáltal a kapcsolás tudatos formája változik. Egy dolog azonban kétségtelen: *a teljes kielégedés csak akkor áll be, ha a pótlék a hiány helyébe térbelileg is lép.* A kielégedés, fogalmilag is, az ösztön restitúciója, helyreállítása, — ez alól kivétel nincsen.

Az ösztönök körfolyamata tehát a hiány és pótlék síkjainak összeesésében ér véget. Bizonyosságát ennek találjuk 1. az *éltető* ösztönnél abban, hogy az étel feldolgozott alakban mint vér a hiány helyét elfoglalja; hogy a lélekzés által a tudón át az oxygennek a vérbe kell felszivódnia; 2. a *mozgató* ösztönnél abban, hogy a mozdulat a támadás pontjára irányul, pl. a nyomást le kell ráznunk; 3. az *érzékenél* abban, hogy az inger az ösztön vetületi síkjába kihelyeztetik, mint kép; 4. a *jelentő* ösztönnél abban, hogy az új jelentés a régiekben észlelt hiányt pótolja, az ellenmondásokat kiegyenliti, a homályt megvilágítja. Mindezek pedig az *öntudat* azonosságát kénytelenek visszaállítani, a mely küzdelmeikben oly lankadatlanul részt venni kénytelen. Ugyanílyen szempont alá esik a *nemző* ösztön, mely physiologiailag secretiv ösztön; mert a kielégedés csak akkor áll be, ha tevékenysége a kellő vetületi síkban végbemegy, tehát első sorban a plethore állapota az ösztönben megszűnik. A—A.

A körfolyamat ezen végső nyilvánulását tekintetbe véve, a kapcsolatok között a sikviszonyokban csak az képezhet különbséget, hogy a pótlék és hiány síkjai milyen viszonyban állanak egymással. Az öntudat ugyanis az ösztönök kapcsolatait szemlélve vagy ugyanazon síkban marad vagy pedig kitérítve körét, különböző ösztöni síkokat helyez el benne. Eszerint lehetnek a kapcsolatok: 1. egy ösztön síkjában végbemenők vagy 2. különböző ösztönök síkjai sorakoznak az öntudat terében egymás mellé.

I. Az egy síkban végbemenő kapcsolatok valódi oka az *ösztön centralis reactiója* (v.ö. 18. és 33. §. 1.). Ezen reactio vagy oly erős, hogy az egyes képek összeolvadnak vagy pedig csak hiány nélkül egymás mellé kerülnek. E szerint ezen egyszerű kapcsolatok lehetnek:

¹ Ennek kifejezést már 1886-ban adtam a M. Phil. Szemle V. évf. 100 s. k. Ugyanerre jut el most Wundt (Philos. Stud. 1891. 342 l.), midőn azt mondja, hogy az eddigi kapcsolásban csak „classisokat” hoz elő, nem „Gesetze der Assoc. d.h. Bedingungen ihrer Entstehung”. Ezt Wundt még nem sejtí.

1. az *összeolvastás* (Wundt: *assimilatio*, én *synchysis*nek [σύγχυσις] nevezném inkább), melynél a hiány és pótlék teljesen összeolvadnak, annyira, hogy az öntudat nem képes széttartani. Pl. a hangok, szagok összeolvadása egy hanggá vagy szaggá; ugyanilyen a többször látott tárgy egyszerű képe, a hol a több külön kép egy megkülönböztethetetlen egységes képpé összeolvad. Chemiai vegyületekre itt gondolni nem szabad, a mint pl. John Stuart Mill a téralak előállításánál képzelte; az érzékek külön kvalitása ily egyesülést nem enged meg. Sikviszony: *congruentia*, *összeesés*.

2. Az ösztön a különböző izgalmakat nem képes összeolvasztani, hanem azért köz nélkül egymáshoz szorítja. Ezt *tapadásnak* lehetne nevezni (Wundt ezek egy részét *complicatio*nak nevezi, én inkább *sympexis*nek mondanám [σύμπεξις vagy az arist. ἀφή]). Ide tartozik: a látott tárgy részeinek egymás mellé helyezése, egymáshoz tapasztása pl. a siklásnál, ide a hallott hangok egymásutáni sora, a szavaknak nagyobb közök által is megszakított sorozata. Sikviszony: *iuxtapositio*, *melléhelyezés*.

Hogy ezen esetekben nem az öntudatos figyelem a kapcsolás oka, hanem az ösztön önfentartása, *centralis* visszahatása, azt azon körülmény bizonyítja, hogy a kapcsolt sorok az öntudat figyelmezesének hatása alatt alkotó részeikre felbomlanak. *Az én tehát bont, az ösztön kapcsol.*

II. A kapcsolás ott, a hol az ösztön a hiányt önerejéből nem pótolhatja, más sikokba való átsugárzás alakjában megy végbe. Szem előtt tartva, hogy a kielégedés mindig sikösszeesés formájában áll be, a kapcsolás ezen végpontnak eszköze vagy közvetítője. Itt két esetet lehet megkülönböztetni; az egyikben a sikok összeforrnak (*symphysis*), a másokban egymás mellé helyezkednek s egységet képeznek (*synthesis*). A két eset közti különbség tehát csak az összetevés szorosságai fokában rejlik.

1. Az *egybenövés* (*symphysis*) esetében a pótlék a hiány képébe beleolvad elválaszthatatlanul, de tőle mégis különböző. Ilyen pl. az érzéki képekhez járó tér és idő képe, mely azokba belenő, de az analysis által kiemelhető (v.ö. 29. §. e.); ilyen az érzéklet (puszta kép) és jelentésének összeforrása (a mit Sergi nem tudott megmagyarázni 20. §.), a szó és jelentése (20. §. végén és 34. §. 4.), az öntudat és mozdulat viszonya. Ez esetekben a hiány képe, bár a pótló képtől egészen különböző sikban lép fel, az öntudat által a pótlékkal közös térbe vetítettik s így egységesnek tűnik fel, holott valóban külön forrásból eredő mozzanatokból áll.

2. Az *összetevés* (*synthesis*) a különböző ösztönök kapcsolódásának egyetemes formája. Az öntudatnak ezen összetett körfolyamat közös céllal bíró láncolatnak jelentkezik, de a szemek külön sikokból erednek s csak az öntudat vándorlása teszi egységöket. Ide tartoznak *a*) az érzéki ösztönök kapcsolódásai, melyek egymást valósággá egészítik ki (pl. színes, szagos, izes tárgy); ezeknek egysége értelmi (azaz „ok” v.ö. 33. §. 2.), rendszeren azonban a látás síkjába történik a kivetítés, melyre azután az egyéb érzéki tulajdonságokat vonatkoztatjuk; ide tartozik *b*) az éltető és nemző ösztönök kielégedése foglalt segítők útján, ezen schema szerint: hiány ~ fájdalom ~ jelentés ~ érzéklet ~ mozdulat s a hiány és pótlék összeesése. *c*) Ide számítandók a fogalmak *syntheticus* alakzatai, melyek a jelentések összetevéséből keletkeznek pl. az állatok, eszközök, földi tárgyak s egyebek egységei, melyeket *concret* (összélt) alakokul kimutattunk (v.ö. 35. §. és Logika 6—11. §§.).

A mennyiben tehát a kapcsolatok az öntét életének, azaz önfentartásának *actusai*, annyiban bennök a hiány és kielégedése végig terjedő érvényességű törvényül nyilvánul. Ez önfentartás mindenekelőtt az ösztönök egyenkénti kifejlését jelenti s mint ilyen a hiány az ösztönből magából pótoltatik (összeolvastás és tapadás formáiban). Hiányokat, melyek az egyes ösztönön túl, az öntét teljességére vonatkoznak, az öntét, saját belső szervezete alapján, körfolyamatosan pótol (az összenövés és összetevés formáiban). Mindezen kapcsolatoknak végső indítója a vesztes ösztön s a veszteség szempontjából a kapcsolatok csak a kielégítés eszközei. Az első indítás lehet már most a veszteségtől, mely az öntudatot eltölti, egészen különböző; a vesztes ösztön hatása alatt azonban ezen új kép a hiány körforgásába belesodortatik s így a végső motívum mindig a veszteségben lép fel előttünk. Így pl. láthatunk valami tárgyat; ennek saját jelentésén kívül, mely összenövés útján hozzá járul, cél- és okjelentése is tűnik fel, s ha az öntudat éppen valamely veszteséget szenvedett, az új kép ezen veszteség pótlására fog felhasználtatni. Innen érthető a nők látásából eredő szerelmi vágyak, az ételeknél az étvágy, a drága ékszereknél a birvágy, mely ezen ékszereknek értéket tulajdonít a szerint, a mint az illető éhes, szerelmes, fogoly vagy szabad, a mely értéket éppen a tárgy pótló képessége szerint szokás meghatározni (a mi a nemzetgazdaságban utolsó realis alapja a javak „értékének”). Az öntudatos formák, melyekbe azután ezen kapcsolódások fellépnek, igen közönyösek; mint említettük, a bennök rejlő élet nélkül teljesen érthetetlenek s tekintve, hogy az öntudatnak csak két alapformája van: a tér—idő és az ok—cél, azaz: tér és ok, nagyon hamar kimenthető az associációk változatossága, a mint azt a jelen kor lélektani formalismusa mutatja s mi a 41. §-ban ki fogjuk mutatni s magyarázni.

40. §. A kapcsolatok állandósítása (instinctus) ; az emlékezet.

Mielőtt azonban ezen feléledési formák fejtegetéséhez fordulnánk, szükséges egy nevezetes középtagot még tüzetesen megvilágítanunk, melyből a kapcsolatok újra feléledését megérthetjük. Ezen középtag, a feléledés logikai előfeltétele, a *kapcsolatok állandósítása* vagyis az *emlékezet*.

Az emlékezetnek (memoria) két jelentése használatos. Az egyik szerint az emlékezet a képek változatlan megmaradása, a másikkal az öntudat tevékenységét jelzik, melylyel a képekre ráismer. Ez utóbbi nyilván az előbbi felteszi és ítélet alakjában jelentkezik; az előbbi értelem az, a mi ezen helyen a kérdés tárgyát képezi. Az activ emlékezés vagy ráésmelés nyilván az öntudat változatlan azonosságát teszi fel, mert csak a magával azonos én ítélhet másnak azonossága felett;¹ a passiv emlékezet, mely a képek állandó megmaradásával egy (a mint először, tudtommal, Spurzheim ismerte fel²) az öntudattól független tulajdonsága a szellemi életnek. Ezen tulajdonság az öntétet mint *létezőt* illeti meg (v.ö. ezen mű I. Rész 33. §.); e helyen csak a kellő határokat kell vonnunk, melyek között az emlékezet állandósága értendő.

Az öntét tehát mint létező örökké való. Ebből következik, hogy az öntét változatlan 1. alkotó részeire 2. ezek szerves vonatkozásaira és 3. részszerű nyilvánulásaira nézve. A két első tekintet egészen önkényt folyik az öntét fogalmából. Minthogy ugyanis az öntét egysége az ösztönök határozott többségében jelentkezik, azért az öntét változhatatlanságából folyik az ösztönök tartalmi változhatatlansága. Soha a látás át nem változik érzéssé, sem pedig az emésztés mozgássá és így tovább. Minthogy azonban ezen ösztönök többségében mindenkor az öntét *egysége* nyilvánul, azért a köztük fenforgó viszony, mint az öntét örök lényegének nyilvánulási feltétele, szintén változatlan. E szerint az öntudat centralis helyzete változhatatlan; az éhség viszonya vele és a jelentő, érzéki, mozgató ösztönökkel mindig ugyanannak marad; a szerves vonatkozások általában s a jelentő ösztön tagoltságának viszonyai szintén meg nem változhatnak, a meddig az ember ember marad.

A tapasztalat azonban az emlékezetet nem is erre érti, hanem az ösztönök részszerű nyilvánulásainak vagyis a képeknek megőrzésére. És itt a változhatatlanság jelzőjével óvatosan kell bánni; oly értelemben, hogy a képek az emlékezetben tartalmilag azaz minőségükben nem változnak, az emlékezet állandósítása fentartható, mert a rész az egészhez tartozik s ha az egész nem változik, nem változik a része sem minőségileg. A tapintási adatok tehát a feledés után sem válnak hangokká vagy izekké, sem pedig elvont fogalmak nem lesznek belőlük. Mint az ösztön testéhez kötött változások, azaz az ösztön kifejlései, változatlanul megőriztetnek vagy pedig elgyengülnek s teljesen elenyésznek. A megmaradás ennél fogva csak a minőség változatlanságára vonatkozik első sorban. Azonban, mint megjegyeztük, az ösztön természetével éppen nem ellenkezik az, hogy ősi erejökben megfogyatkoznak, valamint az sem, hogy teljesen elhomályosodnak s elvesznek. Ezen tény ellenkezni látszik az emlékezet fogalmával s mégis, természetéből folyik, ha csak különbséget teszünk a maradandó s mulékony között. Első sorban világos, hogy az emlékezeti képnek gyengébbnek kell lennie, mint az érzékinek; mert az érzéki képben az inger által okozott kötés és centralis reactio egyesülnek, az emlékezeti képben pedig csak a centralis reactióval van dolgunk, míg az inger kerületi támadása elmarad. De megtörténhetik, hogy ezen centralis reactio is évekig nyugszik (pl. elfelejtett szavakat évekig sem hallunk) s akárhogy magyarázzuk a tüneményt, a képnek gyengülése tagadhatatlan. Ezen elhomályosodás, mely csak az öntudat csekélyebb erejéből nyeri teljes értelmét, kivált az érzéki képeket éri; rég látott tárgyak képei, hangok, szavak, melyek ritkán ismétlődnek, ilyen elsatnyulásnak esnek áldozatul. Hozzájárul az, hogy az elemi képek ezerszer ismétlődnek; ugyanazon vonalak, színek, hangok, szavak ezerféle esetben újra meg újra tünnek elő s az ösztön reakciója folytán a synchysis tüneményei közé kerülnek, azaz összeolvadnak. Így lehetlenné válik az öntudat számára az ismételt képek distinctiója s ha a régi kép meg is marad, az összeolvadt egységből ritka esetben birjuk tisztán kiemelni. Ekkép a változatlanság, mint állandó fenmaradás, ha világosan nem is tagadható, de legalább kétségesse válik. Gyermekkori emlékeink igen ritka esetben mutatnak határozottan első életéveink tapasztalataira, mert a későbbi évek érzéki tapasztalataiba olvadtak bele s onnan ki nem emelhetők világosan.

Igy tehát az érzéki elemek változatlanul megőriztetnek ugyan, de az identitás az új képekben ki nem mutatható. Annál kevésbé áll ez a képkapcsolatokról, akármely fokán keressük is az ösztöni életnek; többé kevésbé mindenik változásnak van alávetve. Ezen tény azonban nem hogy az öntét természetével

¹ Ezt kifejtettem a *M. Phil. Szemle* IX. évf. 410. lapján: „a lélektan ismeretelméleti alapjai” 2. cikk.

² *Spurzheim*. Essai philos. sur la nature morale et intellectuelle de l'homme. Paris 1820. p. 20. „mode d'actions des facultés.” Egész tanom alapjai megjelentek 1877-ben a *Philos. Monatshefte* 481. sk. I.; először magyarul közöltem a philos. társaság egyik ülésén ugyanakkor.

ellenkeznek, sőt inkább abból egyenesen következnek. Emlékezzünk vissza arra, a mit az érzéki kép eredetéről kikutattunk (18 §.). E szerint a kép a centralis reactio valamely ingerlés folytán támadt, részszerű megkötésre; ezen ingerlés sokszor áll elő s az új kép a régivel a synchysis viszonyába lép. Ekkép történik, hogy az ösztönnek egyszer kialakított része új meg új elemekkel megbővíülhet, melyek az ösztön összetartó ereje folytán egy képbe szoríttatnak. Így hamisítja meg az eredeti látott képet (pl. lovat) az új képek látása, miáltal az öntudat elé nem a régi, hanem ezen új vonásokkal megtoldott kép vonatik. Így érthető a kapcsolatok változása az érzéki képekben, a mennyiben ugyanazon ösztön termékei.

Még lazább a kapcsolat oly érzéki egységeknél, melyek különböző érzéki ösztönök kapcsolatait mutatják. A látási kép (pl. gyümölcs) más meg más íz, szag, tapintási képekben lelheti valóságai kiegészítőjét, — mert nemcsak ezen egy, hanem sok más vonás lehet ilyen kiegészítő (33. 1. 2. §.); még ingadozóbb e kapcsolat fix formációja ott, a hol a centralis reactio csak felületes ingerlésre történt, mikor is a mulékonyság már eleve tartozik sorsához. A szó és jelentése ilyen futólagos kapcsolása, a milyen gyorsan támad, ép oly gyorsan szét is bomlik. Ugyanilyen könnyen bomló szövedéket képeznek a jelentések. Egy elbeszélést talán alapvonásaiban megőriz emlékezetünk; de a részletek, mint a végcélra nem mellőzhető szükséges momentumok, kivesznek. Az elemek tehát állandók, — kapcsolatuk azonban labilis s könnyen meglazulhat.

Nincs tehát a részletekben állandó és elkerülhetetlen kapcsolat; az azonos ingerek bizonyos változatlan egymásutánt létesíthetnek ugyan, hanem ezen kapcsolat csak akkor áll ismételtlen ugyanazon elemekből, a mikor minden körülmény aránylag ugyanaz. Már pedig van egy momentum, melynek változékonysága mindig számba veendő, az öntudat érzelmi állapota; a kapcsolatoknál ez dönt igen sokszor (31. és 37. §§.) s azért részletekben soha előre meg nem állapíthatjuk, milyen kép fog concret esetben egy másikra következni.

A tudomány ezen folytonos változások ellen a definitióhoz folyamodik; az élet azonban ezen fogást megveti. És a dolog így van egészen helyesen; csak a kapcsolatok ezen labilitása, ingatagsága mellett lehetséges az öntét önfentartása a folyton rátámadó ingerekkel szemben. Nem volna tehetetlenebb létező, mint oly öntét, melynek minden mozdulata az óra pontosságával és kényszerűségével folynék le. Menthetetlenül belesodortatnék a kapcsolatok körforgásaiba s áldozatul esnék nemcsak a változott körülményeknek, melyek mindig egyforma folyamatot indítanak meg benne, hanem furfang és ravaszság folytáinak is, melyek alatt az öntét veszte rejtőznék. Az, hogy minden inger számára sokféle kapcsolat áll rendelkezésére, teszi az állatot képessé cselekedeteinek változtatására s így számos veszély kikerülésére. S az, hogy az emberben az öntudat ezen kapcsolatok közvetítője, mintegy átmeneti pontja, képessé teszi a legalkalmasabb irányok megválasztására s így a maga lényegének legmegfelelőbb fentartására. A szükségszerű láncolat a képek részletei között is szerencsétlen rabbá tenné az embert s hamar elkoptatná erejét, melyet támadó ingerek elleni harcban kénytelen volna elfecsérelni.

Arra a kérdésre tehát: mi az emlékezet? mi csak azt feleljük, hogy az emlékezet az öntétnek tulajdonsága, mely abban nyilvánul, hogy változatlanul fenmarad; tehát sem nem külön erő, sem általában nem erőnyilvánulás, hanem csak értelmi jelző, mely az öntétet, mint létezőt, fogalmánál fogva megilleti. Arra a további kérdésre: mi marad az öntétben változatlanul? válaszunk az, hogy az öntétben változatlanul marad: 1. ösztönei száma és minősége; 2. ezeknek szerves vonatkozásai, melyekben magát fentartja, azaz kifejti s ezek törvénye: a hiány és pótlékának azonossága s sikkeli összeesése; 3. relative állandók, mert az inger erejétől s ismételt hatásától függők, az ösztön részszerű nyilvánulásai vagyis a képek; mert az inger a régiekkel sokszor részben egyenlő, részben különböző kötést hoz elő, azaz a régi képet folyton módosítja új képekkel. Minden esetben azonban az ösztön változásai minőségükben állandók s aránylag hosszú időn át eltörölhetetlenek vannak az ösztön testére rányomva. Ellenben 4. változandók az elemek kapcsolatai egységes képekké, annyira, hogy az érzéki tárgy képe összes érzéki tulajdonságaival ritkán feleleveníthető s ugyanígy vagyunk a fogalmakkal is, melyeknek jelentési szövevényességét csak figyelmes tudományos kutatással bírjuk újra felidézni, miért is a szó és a mesterséges szabály (definitio) kénytelen sokszor helyetteséül szegődni.

Maradandó annál fogva csak az ösztönök általános tartalma s azoknak szerves vonatkozásai. Mulékony s így változásoknak alávetett az egyes kép és annak időnkénti kapcsolata; ideig-óráig ugyan ez is eltart, hanem azonosságának megítélése sokszor ingadozó s így az én személyisége, vagyis azon képcsoport, mely állandó kapcsolatokat mutat, korok és körülmények szerint változó. Ezen ingadozó alakulások számára azonban ép oly kevéssé lehet törvényt keresni és találni, mint a fizikai tünemények concret bonyodalmi számára. Állandó tehát csak az öntét tartalma s annak fundamentalis relatiói.

Ezen alapvonatkozásokban kell nézetünk szerint azon cselekedetek forrását és okát keresni, melyeket *ösztönszerűeknek* (instinctiv) neveznek. Az instinctus nevével annyira visszaélt a tudomány, hogy

valóságos zürzavart alkotott ezen szó jelentése körül. Az *instinctus* szó¹ eredeti jelentése nem egyéb, mint ingerlés. Mint sok más esetben, a cselekvény maga hypostasis útján önálló valósággá lett s a metonymia az ösztönt állította oda azon cselekedet okául, mely belőle származik. Így lett az utánzás tényéből utánzási ösztön, az építkezésből építő, a költészetből költői, a táplálkozásból tápláló, az éneklésből éneklő ösztön, azaz: lényegesített abstractumok és szavak. Az *instinctus* értelme már most első sorban az, hogy indít, azaz inger; hanem ebben éppen nem foglaltatik utalás arra, hogy mi ingereltetik. Azután jelentette azon cselekvést, mely ezen indítás folytán keletkezett s mint ilyen teljesen összeesik az impulsív cselekedetek és mozdulatok fogalmával. Az *instinctus* nem egyszerű valóság, hanem ösztönök kapcsolata, melyet az emlékezet formájában állandónak találunk. Ennek folytán benne a szellem lényegét nem kereshetjük; maga is csak nyilvánulása a szellem összerendezetéknek, azaz az öntét fentartási módja, mely az élő lény korlátolt jelentése miatt uralkodóvá felett, vagyis mely éppen ezen korlátoltságnak élő bizonyossága. Az evolutio átöröklés folytán keletkezett, organisált kapcsolatot keres benne; mi az élő lény típusa által követelt korlátolt kapcsolatot látunk benne, cselekvényt, melyet egy inger a szervezett öntét körében szükségképen megindít.

Az *instinctiv* tevékenységben tehát az első kellék az inger, a második az öntét szegénysége, és a 3 ik az én gyengesége. Ezen jellemét az *instinctus* azzal bizonyítja először, hogy mindig az inger elleni *védőmozdulatokban* lép fel.

Az *instinctiv* cselekedet tehát szükségképeni mozdulatokban nyilvánul; ha képeket akarunk használni, elmondhatnók, hogy az *instinctus* megcsontosodott reflexmozdulat. Ezen tételt, melyet Herbert Spencer már igen részletesen taglalt és Schneider jeles művében nagy természettudományi ismerettel az állatország minden fokán kimutatott, a mi tanunk szempontjából néhány példával megvilágíthatjuk. Schneider (mint már a 28. §-ban jeleztük) az ösztönökből eredő *instinctiv* tevékenységeket az indító ok szerint: érzeti, észrevéti, képzeleti és gondolati *instinctus*okra osztja fel. Eszerint pl. ha az octopus karjaival a sziklákat megtapogatja, hogy kagylókat és rákokat keressen, akkor ez érzeti ösztön s ugyanide számítható a mollusca, izállatok által kifejtett védőmozdulatok is. Ellenben a halak, rákok s felsőbb gerinczesek látás alapján ragadják meg a zsákmányukat s ép úgy pusztán észrevét alapján nyilvánul az állatoknál a fiakról való gondoskodás, valamint a műösztönök is. Ezen alapon fejlődik a képzeleti ösztön, pl. ha az állatokban az éhség az étel képét felkelti s ez aztán a keresésre indítja (vándorlási ösztön pl. a tropikus halaknál: Panni-Eri, Hassar). Ha már most ezen cselekedeteknek motivációját megvizsgáljuk, akkor a következő tagoknak összefüggését találjuk. Az étel hat az állat felületére (így lehet összefoglalni a tapintás, szaglás, látás, hallás által okozott ingerléseket); ezen inger ellen az állat mozdulatokkal reagál, melyekkel az ingert vagy eltávolítja vagy a hiány pótlására felhasználja. Az érzeti és észrevéti ösztönzések tehát elvileg nem választhatók el egymástól; mindkettő a reflexmozdulatok formájában lép fel, a minnek magyarázatát a 25. 30. §§-ban megadtuk. Ha a Sepia tojásait különböző bokrokhoz ragasztja, akkor ez nagyrészt a növény által okozott tapintási adat alapján történik; ha a légy hust, kenyeret s egyebet arra használ fel, hogy tojásait oda rakja, akkor ez is egyszerű ösztönkötés áterjedése, mely az érzéki ösztönből (talán az öntudaton át), azon hely izmaira terjed, mely a pótlék keletkezésére és őrzésére van hivatva. Mindezekben nem az ösztöni cselekedet a csodálatos, mert ez szükségképeni tovahaladás az ösztönök ingerlésében, — hanem maga az állati szervezet, mely ilyen szerves vonatkozásokat felmutat. Az illető lények organismusa annyira kevésbé tagolt, hogy semmi tovaképződést nem mutat s így a tagoltság csekélysége miatt tévedésnek vagy változatosságnak sem lehet helye. Hogy az állatoknál ezen *instinctus*oknál az érzelmek is közbeszólnak, az tagadhatatlan s mi az állat öntudatára hivatkozunk ilyen tünetnyek magyarázatánál. Vajon külön „érzelmi sejtek” közvetítik-e az inger ezen haladását, az nem bizonyos és ilyenek feltevése, mint Schneider próbálja, kellő anatómiai alappal nem látszik birni.²

A mi már most az állatban *instinctus*, az az embernél a szerves vonatkozás kapcsolati nyilvánulása. Az embernél is praeformált szabályszerűség uralkodik az egyes hiányok pótlásában és nincs kivétel az alól, hogy az éhség, nemi gerjedelem, izomkötés stb. a fent felmutatott schema szerint végbemenjen. Hanem az emberi öntét rendkívüli tagoltsága miatt a gépszerűséggel szemben rendkívüli változatosság áll fenn s a főcélok elérésére ezért sokkal több ut vezet vagyis az öntudatnak sokkal több eszköze áll rendelkezésére. Akármiként magyarázzuk már most ezen organisált kapcsolatok erejét (pl. úgy mint Spencer akarja, hogy az ismételt kapcsolatok útjain az ingerlés könnyebben haladhat az idegállomány valami rejtelmes accomodatiója, átöröklődés folytán), tény, hogy a kapcsolatok az egyes képek között hosszabb vagy rövidebb ideig, nagyobb vagy kisebb erővel fenállanak. De ezen kapcsolatok nem változtathatlanok; az öntudat tapasztalatai alapján régi kötelékek felbomlanak, újak megkötetnek s az öntét folytonosan halad

¹ *Instinctus* származik *instinguo*-ból, melynek töve *stigo* (in-stigo), a görög $\sigma\tau\acute{\iota}\zeta\omega$, *stechen*. Jelent ennél fogva indítást, ingerlést (*instinctu divino* Cic. és *instinctu decurionum* Tac.).

² I. mű 278. l. „Dass das Fühlen offenbar auf Erregung anderer Zellen beruht als das Erkennen.” — „Gefühlszellen”.

mindaddig, míg a kapcsolatok az öntudat legcsekélyebb fájdalomával fenállanak. Az „*automat intellectuel*”, melyet Herbert Spencer és mások *contempláltak*, az öntudat agilitásán fog hajótörést szenvedni.¹

41. §. A kapcsolatok feléledésének alaptörvénye.

Az emlékezetben megőrzött kapcsolatokban az emberi öntét azon tartalmát birjuk, melyet magából kifejtett s az öntudat fényében kialakított. Önkényt következik, hogy ezen kincset az öntét el nem veszítheti, a nélkül, hogy saját magát elveszítene. Mert míg egyfelől annak bizonyosságául szolgál, a mit az öntét önkifejlése menetében végzett, másfelől alapja is minden további fejlődésnek s építkezésnek s így hathatós eszköze az öntét további önfentartó küzdelmeinek. Ily szempontból tekintve, a kapcsolódás természetes következménye a kapcsolatok újra feléledése, melyet eddig kizárólag az *associatio* nevével megtiszteltek.

Pedig nyilvánvaló, hogy azon tünetmények, melyeket a lélektan eddigelé *associatió*nak nevezett, nem egyebek, mint a kapcsolatoknak, azaz a már egyszer szerzett s az emlékezetben megőrzött, tapasztalatoknak új ingerek folytán előálló feléledése. Épen azért itt új törvényeket nem is lehet találni s a melyeket a lélektan Aristoteles óta ezen tünetenyre nézve érvényesekül talált, azok mind csak a kapcsolódás eredeti végbemenéséből kapják értelmüket. Mielőtt azonban ennek kimutatásához fordulnánk, szükséges a képek feléledésének oka és lefolyása iránt tisztába jönnünk.

Valamely kép (értve ezen szó alatt az ösztönök bármilyen részszerű változását) feléled azaz újra az öntudat elé kerül az által, hogy az illető ösztönre egy inger hat. Pl. az asztal látása felidéz az azon tevékenységeket, miket valaha ezen asztalnál végeztem; egy emléktábla valamely házon feléleszti azon férfiú képét, ki e házban lakott; vagy: az éhség feléleszti a zsákmány képét s a nőstény képe feléled a nemi gerjedelemmel. A feléledéshez ennél fogva kell: 1. egy ingerlés 2. egy emlékezeti kép, mely az ezen inger által előidézett új képhez csatlakozik, azaz a feledésből kibontakozva az én elé áll.

A feléledés ingere ennél fogva mindig az ösztön részszerű változása. Ennek alapján az inger lehet vagy olyan, hogy az öntudat elé kerül kép alakjában; vagy annyira gyenge, hogy maga az öntudat elé nem tűnik, hanem csak eredménye, a feléledt emlékezeti kép, a melyhez azután visszafelé okoskodva csatoljuk a valószínű okot egy ösztönkötés alakjában. Képeink feléledése nagyrészt az első kategória alá tartozik; az éltető ösztön gyengéd elváltozásai, az emésztő rendszer egészségi állapota, a vérszegénység s vérkeringés tünetei, magának a vérnek minősége, a mozgató ösztönnek sokféle kötése, miket világosan nem észlelünk, állandó ingerként hatnak a többi ösztönökre s azokban sokszor egész érthetetlen, bizarr képformatiókat élesztenek fel. Az álomképek, valamint a betegek lázképei és az elmebetegek képrohama igen nagy részben innen veszik eredetüket. Ha ezen feléledés végbemenését elemezzük, akkor világossá válik előttünk, hogy ezen esetekben az eredeti kapcsolatok *célja* a feléledésben is fenáll. Az éltető, mozgató ösztön kötetése tudomására jut az ennek s ez, mint a kapcsolat előállásakor tette, most is a veszteség pótlására s így a maga fájdalomának megszüntetésére indítja meg a hallucinációkat. A feléledt képek talán nem a célszerű pótlékok, hanem az álpótlékok körébe tartoznak: semmi egyéb jelentésük és céljuk azonban nem lehet, mint az újra támadt hiánynak megszüntetése. Onnan erednek a folie sans delire szörnyű cselekedetei, mikről a 37. §-ban szólunk. Ugyanazon törvény tehát, mely az első kapcsolat felett uralkodott, vezérli a kapcsolatnak feléledését is, ha a vonatkozások ingatagsága miatt nem is jelenik meg ugyanazon kép, melyet első alkalommal segítőtül találtunk.

Azonban az inger oly erőfokkal is jelentkezhetik, hogy az öntudat előtt egész világosan kép alakjában szegeztetik. Ez esetben a kapcsolás az ingerelt ösztön természetéből s az öntudat érzelmi állapotától veszi jellemét. Ha egy arczképet látok, akkor bennem az arczkép élő eredetije éled fel s mind világosabb alakot öltve új meg új vonásokkal bővül ki. Ez esetben az új képek az arckép hiányát pótolják; az eredeti alakot ki kell alakítani s így a képkapcsolás itt az érzéki ösztönök valószínű természetéből nyer magyarázatot. Ugyanazon processus áll elő akkor, ha pl. egy almát látok s ezen látási képhez az alma illatát, ízét, tapintatát csatolom; itt is a valószínű hiányából ered a pótlék a többi érzéki ösztönökből. Ha pedig valamely állat látása a szemléltet arra vezeti, hogy a látott testrészek mindegyikével az általok végezhető tevékenységet kapcsolja, akkor ugyanazon processus fejlik ki, a melyet az érzéki képnek a jelentéssel való kibővülésében láttunk (v.ö. 33. §. 3.). A jelentés azután különböző irányban sugározhatik szét, a mint a 34. sk. §§. kifejtették.

Mindezekben tehát az egykori kapcsolat vezérel; s minthogy ezt a hiány és pótléka szabályozta,

¹ V.ö. *Herzen*. Le cerveau et l'activité cérébrale. 264. I. Paris, 1887.

azért ez új kapcsolódásban is ezen törvény lesz a vezérlő. Ezt azonnal belátjuk, ha az öntudatról felteszszük, hogy az ingerlés pillanatában nem ösztönmentes, hanem valamely ösztön nyomása alatt leledzik. Ilyenkor ugyanis az öntudat előtt a vesztes ösztön hiánya s egyúttal (a 30. §. szerint) az ellenkép, mint pótlék, tünnek fel s azért az öntudat az új képet, mennyiben jelentése az ellenképpel összeesik, pótléklul megragadni s céljaira felhasználni fog igyekezni. A szerelmi gerjedelemben élő állatnak minden nőstényen ily pótléklul fog szolgálni, az éhes mindent az étel szempontjából fog fel.

Igy tehát a feléledő kép természete felett egyfelől az ingerelt ösztön természete, másfelől az öntudat mindenkori állapota dönt. Amannak értelmében az érzéki kép egységgé bővül ki, — a mit a lélektan assimilatióknak és complicatióknak nevez (Wundt), — vagy pedig a jelentést ragadja magához s annak fokozatainak végig haladhat (a korlátozás és fűződés alakjában), — vagy végre a foglalt segítők körforgását indítja meg. Emennek értelmében az öntudat fájdalomának megszüntetését célzó kapcsolatokat idéz elő, melyek az ellenkép jelentése szerint különféle irányban ágazódhatnak el. És így a képek feléledése, mint az öntét önfentartó tetteinek ismétlődése, nem engedelmessékedhetik más törvénynek, mint annak, a mely az eredeti kapcsolatokban uralkodott. Minthogy pedig ez a hiány és kielégedése, azért a képfeléledés alaptörvénye is a kielégedés. Mindaz, a mi az öntét harcában valamikor hiány vagy pótlék alakjában szerepelt, a feléledésben is vagy hiány vagy pótlékként fog szerepelni. Az érzéki tárgy részei egymást vonzzák, hogy az érzéki ösztön valószínű tendenciája érvényesüljön; az érzéklet a jelentést, egyik jelentés a másikat fogják feléleszteni s az öntudat vesztes állapotának megfelelőleg a hiányképet fedező ellenkép fog fellépni, hogy célszerű mozdulatok segítségével a vesztes ösztönbe átkerüljön. Ez a képek feléledésének vagy a közönséges associatióknak nevezett tüneménynek alapértelme.

42. §. A kapcsolódás elméleteinek bírálata ; a kapcsolódás öntudatos formái.

Az élettünemények változatosságával szemben szinte dermesztő szárazsággal meredezik a lélektani elméletek kopasztsága. Nem szándékom ezen próbálgatások történelmét részleteiben, de még a főpontokban sem ezen általános elvi fejtegetések keretén belül jelezni, minthogy már évek előtt (1886) tettem, a mikor a kötelességet is elvállaltam nyilvánosan, hogy a kapcsolódás alaptörvényét részletes alkalmazásában ki fogom dolgozni.¹ Az ígéretet ezen szakaszban beváltottam s most hátra van még annak megvizsgálása, mennyi igazság rejlik a divatos kapcsolódási feltevésekben? Mert hogy egy tanfejemény, mely a lélektudományban Aristoteles óta a legélesebb kutatók összes erejét oly eminens mértékben igénybe vette, realis és tagadhatatlan alapok nélkül szükölködnék, azt az emberi elme magasztossága iránti tiszteletünk feltenni is nem engedi. Mennyire jutott tehát az associatio tana a mai napig?

Egyesektől eltekintve, kik, mint Wahle, több kapcsolási módot (4—8) vélnek megállapíthatni, mai nap azt mondhatjuk, hogy az egyszerűsítés hívei (kiknek élén már Hartleyt látjuk az egyidejűség és egymásutánosság formáival) diadalmaskodtak s miután Bain az alakzatok szédítő tarkaságát a contiguity és similarity törvényeire vezette vissza, Wundt pedig a külső és belső kapcsolatok csoportjaiba foglalta össze: a körül forgott és forog még ma is a kérdés, vajjon az egyidejűség és hasonlóság formái, melyeket annyian (köztük Lipps „Grundthatsachen des Seelenlebens”) elfogadtak, megtartassanak? vagy pedig az egyidejűség fogadtassék-e el alapformának, a melyből a többiek is megérthetők? Höfding² a hasonlóságot fen akarja tartani, Lehmann Alfr. csak az érintkezést tartja alapformának³ (a mivel Hartley-höz veszedelmesen közeledik), — míg Wundt legújabbán ekkép véli a kérdést eldönthetni⁴: „minden kapcsolat két folyamatból alakul össze: egyfelől különböző képek egyenlő elemei kapcsolódnak, másfelől hozzájárul ehhez közvetve oly alkatrészek kapcsolódása, melyek előbbi képzetekben amaz egyenlő elemekkel külsőleg voltak kapcsolva.” „Eine eigentliche Aehnlichkeitsassociation scheint also immer nur in Folge der Verbindung einer Gleichheitsassociation mit einer oder mit mehreren Berührungssassociationen möglich zu sein.” Ha már most egy ilyen kapcsolati egészben az egyenlő vonások előtérben állanak, míg az érintkezési vagy külső kapcsolatok gyengébbek, akkor ezt hasonlósági kapcsolatnak nevezik; ha csak a külső vonatkozásokra ügyelünk, akkor érintkezési associatióról van szó, Wundt szerint. Pl. ha valamely kép az eredetire emlékeztet, ez hasonlósági kapcsolat; ha pl. azt mondjuk: „mi atyánk, ki vagy . . .” s hozzá tesszük

¹ V.ö. *Magy. Philos. Szemle* (Bokor-Buday szerk.) V. évf. 81—102. I. 1886.

² Vierteljahrsschr. f. wiss. Philos. XIII. és XIV. évf.

³ Philos. Studien V. 101. I.

⁴ Philos. Studien VII. 341. és 343. I.

„a mennyekben”, akkor ez érintkezési kapcsolat.

Minden kapcsolat ennél fogva az egyenlőség és érintkezés elemeire vezetettik vissza, miknek kapcsolása a hasonlóságot képezi. Ide tartoznak tehát mint külső kapcsolatok (vagy most „érintkezési”-ek) az egyidejű és egymásutáni kapcsolatok (egész és rész, — és önálló képek); továbbá: az alárendeltség, mellérendeltség (hasonló, ellentétes), függés (cél-okviszony) kapcsolatai, a mint Wundt régebben csoportosította. Az associatio elmélete tehát tényleg nem ment tovább, mint a hol Aristoteles korában állott, a ki az egymás melletti, egymásutáni, hasonló és ellentétes kapcsolatokat már világosan ismerte (De mem. et remin. c. 2. 451. b. 18.). Hogy azonban ezen formák csak formák s nem a kapcsolat törvényei, azt már fentebb (39. §. jegyzet) megjegyeztük s Wundt maga is bevallja. Mert a törvény, ha igazán törvény, az okot is megmondja; itt pedig csak a tény, az is csak félig, van kitüntetve.

Ha ugyanis ezen kapcsolatokon végig tekintünk, akkor világos, hogy azok igen különböző jelentésű képek, azaz ösztönök között állanak fen. Az eső és termés közti kapcsolat más, mint az éhség és étel közötti; más, mint az egész és részei; más, mint a medve és állat közt fenforgó vonatkozás. Ezen képek egymást úgy élesztik fel, hogy az öntudat csak az eredményről értesül, — maga azonban tehetetlen a felélesztés tekintetében. Sőt az öntudat nem is kapcsol, mint a 3-dik szakaszban ki lesz mutatva; mert épen az öntudat azon tevékenység, melynek hatása alatt a kapcsolatok alkotó részeikre felbomlanak. Ekkép az öntudat formáiban előálló kapcsolatoknak okát nem ezen formákban, hanem az azokat megelőző ösztöni vonatkozásokban kell keresnünk. Ezen vonatkozások azonban sokkal mélyebben rejlenek, mint a hol az elmélet eddig kereste. Ha Wundt a feléledésnek okát abban találja, hogy az új inger a réginek nyomaira akadva ezt ezen nyomok egyenlősége miatt felkölti, — akkor ez már nem pusztán formai, hanem valóban tartalmas magyarázat; hanem minden kapcsolatot még sem képes megértetni velünk. De még ezen esetben sem magyarázná a kapcsolódás utolsó okát, a mint rövid meggondolás kétségtelenül kimutatja.

Wundt nyilván lemond arról, hogy az egyidejűségben az *okot* lássa; az ok nála az, hogy az új inger által előidézett kép egyes részei a régi képpel összeesnek azaz egyenlők. Ezen egyenlő vonás a régi képnek többi vonásait is éleszti fel, melyek vele külsőleg (azaz egyidejű vagy egyterű viszonyban) kapcsolva voltak. Ezen magyarázat, mennyiben physikai okokra hivatkozik, nem olyan világos, milyennek látszik; hiányzik belőle a szemléletiség. Mert ehhez a következő dolgok kívántatnának. Először eldöntendő, vajjon az új kép és a régi kép egészen külön álló alakzatok-e? azaz, ha egy embert látok s eszembe jut egy más hasonló, e két emberről külön-külön képem van-e vagy pedig az alap ugyanaz-e s csak a járulékok mások? Másodsor, ha ezen kérdés el van döntve, megmagyarázandó: miként lehetséges, hogy ugyanazon kép kétszeresen fordul elő vagy ha nem ugyanaz, miként vonzza a másikat? Harmadsor, ha az egyenlőség vonzza a régi képet, miként vonzza ez a nem egyenlő vonásokat vagyis mi az érintkezési kapcsolatnak az oka, ha nem az egyenlőség okozza? Ugy látszik, hogy ezen kérdések egyikére sem tud a jelzett feltevés felelni.

Először: ha az új kép más, mint az emlékezeti kép, azaz teljesen új alkotás (pl. az én kályhám és a szomszédnak kályhája), — hol van akkor azon ok, mely az egyik után a másikat a tudatba felveti? Nyilván való, hogy ennek megértéséhez szükséges annak feltevése, hogy az inger a régi képnek egyik elemét felújította s ez ezután a többieket vonzotta. Itt is azonban két dolog érthetetlen: 1. az, hogy miért nevezem én ezt új képnek, mikor a réginek nyomai vannak benne? 2. az, miként vonzza az új képeket? Az első esetben nyilván a hatás a *régi* képet elevenítette fel egyes részeiben; a 2-dikban pedig az új vonások összetartozóságának oka magában az ösztön állapotában rejlik, melynek ezen kép a részszerű nyilvánulása. A kapcsolat oka tehát ezzel a feltevéssel nincs elérve.

Másodsor: ha az új kép és a régi kép ugyanazok, miként érthető mégis azok különbözősége? Ez nyilván a jelentés és az érzéki kép viszonyára utal, tehát oda, a miről a jelenkori lélektanban gondoskodva nincsen.

Harmadsor: az egyszerű, érintkezés folytán előállott kapcsolatoknak összefűző kötelékét ezen elmélet fel nem deríti. Nem látni, *miért* sorakoznak egymás mellé a látott tárgy elemei s képeznek egységet, mikor köztük semmi hasonlóság nincsen.

Az associatio-tan tehát még physikai okát sem bírja megadni a kapcsolatnak; mert egyfelől nem világos, miért keltse fel egy kép a vele egyenlő elemeket, ha nem ugyanazon helyre hat az inger, a melyen az egykori kép keletkezett, — másfelől az érintkezési kapcsolatok számára semmi magyarázata nincsen. De épen ezen tehetetlenség vezet arra, hogy a kapcsolódás valódi okát ne a physikai ráhatások ingerlésében, sem az egyidejűség és egyterűség formáiban keressük, hanem az öntét célszerű oekonomiájában vagyis az öntét teleológiájában. Ennek kifejtését adta a jelen szakasz s most csak az van hátra, hogy a kapcsolatok

¹ Grundzüge der physiol. Psychol. II. 303. sk. I.

általános formáját: az egyenlőség és érintkezés formáit a mi elveink szerint megmagyarázzuk.

Ezen magyarázatnál előre meg kell győződve lenni, hogy nem az összes kapcsolatokra szól ezen állítólagos két forma; csak a kapcsolatok nagy része jelenik meg e formákban s ezeket kell világosan megjelölni. Ezen két formában csakis az újra feléledő képek lépnek fel, de soha kapcsolat nem keletkezett ezen két formában, annál kevésbé ezen két forma *miatt*. Ez az eléggé nem sürgethető tény, melynek csak tulsó oldala, hátlapja a képek feléledése. Így pl. a gyermek éhsége és kiáltása között funkcionális kapcsolat van, mely miatt az egyik a másikat felidézi; ha egyszer a kiáltás a kielégítés eszközeül szolgált, akkor az éhség mindig a kiáltásban fog nyilvánulni s az öntudat célzatosan is fogja a kettőt összehozni. De képtelenség volna az eredeti kapcsolatot az egymásutániság sovány cernájára fűzni, — mert az egymásutániság egyetemes forma, melyben minden képeink egymással állhattak valamikor, a nélkül, hogy azért szorosabb vagy állandóbb kapcsolat keletkezett volna közöttük. Ezen példával talán sikerült kétségtelen világossággal kimutatnom, hogy a kapcsolat keletkezésének oka s újra feléledésének öntudatos *formája* között tagadhatatlan mély űr tátong. A kapcsolatok azért vonzzák egymást, mert egy életfolyamathoz tartoznak: de keletkezésük oka az önfentartás, melyet az öntét a kapcsolatok segítségével eszközöl. Ugyanilyen alapon állanak az oki és a célviszony kapcsolatai. Az ok és okozat sem nem egyenlők, sem nem egyidejűek; a cél az eszközöket megelőzi s a folyamat végén valósul meg s cél és eszköz egymástól tartalmilag különböznek (pl. „megverek valakit vagy engem valaki, de az én rózsámat ne szeresse senki”). A kapcsolatok ennél fogva az életfentartás tünetenyei s hiány és pótlás a lelkük; ok és okozat, cél és eszköz azon értelmi formák, melyekben az öntudat a hiányt és pótlékát összefűzi. A kapcsolatok feléledése ugyan ennek kifejezése; a tanult ember jobban érvényesül, mert biztos kapcsolatai vannak. Minthogy azonban a feléledés az öntudat előtt megy végbe, azért a kapcsolatoknak az öntudat szemléleti formájában is fognak fellépni. Ezen formák: az idő- és a tér.

A dolog ugyanis úgy áll, hogy azon képek, melyek egy ösztön változásait jelzik, az én által ugyanazon tudattérbe vetítettnek. A szemünkre ható tárgy a látó ösztönt köti s ezen kötés az én által egy térben szegeztetik. A kapcsolás oka nyilván a látó ösztön önfentartása; formája azonban a sikok melléhelyezése. Valahányszor tehát az ösztön újra köttetik, ezen melléakódott elemek, mint egy kötés nyomai, egyszerre fognak az öntudat terébe tolnakodni s ez éppen az egyterűség formájában ismeretes kapcsolat az egynemű egész és részei között. Ugyanilyen a hangok tapadása egymáshoz: itt is a hangok sora egységet képez, melyet az öntudat egy térdarab haladó pontjaiba vetít. Az ilyen sornak előhozója maga az acusticus reakciója; formája azonban az egyidejűség. Nyilván való, hogy csakis az egyfolytonos kapcsolat képezhet ilyen egységet s azért különböző helyek képei ép úgy, mint külön időben hallott hangok (zengék vagy szavak) egymástól egészen elváltan létező csoportokba állanak össze.

A látott és hallott ingerek képeit tehát az illető ösztön szorítja egységbe; de mivel ezen képek az én által ugyanazon síkban szegeztetnek (az egyidejűség feltétele lévén az egyterűség), azért csak felületes kifejezést látunk abban, ha a lélektan ezen szegzésben találja a kapcsolás formáját. A kapcsolat akkor is megy végbe, ha az öntudat mással van elfoglalva (pl. a vidék részei sorakozhatnak, ha másról elmélkedünk), — de a mikor az egységek felélednek, egy tudattérben szegezzük.

Igen sokat vétenek ezen forma ellen azzal, hogy pl. az ok és okozat viszonyát is ilyen egység alkotó részeiből akarják magyarázni. Azon hatalom, mely az okozatot az okhoz szorítja, egészen másutt van (a jelentés ösztönében) s ha a két tag feléledésében az okot rögtön követi az okozat, akkor csak igen felületes megfigyelő fogja azt állítani, hogy a kapcsolat oka az ok és okozat egyidejű előkerülésében van. Még formája sincs abban, — annál távolabb esik tőle az ok. — És a mi az okviszony momentumaira vonatkozik, ugyanaz áll a cél és eszközök viszonyáról; ezek is egymással egyidejűleg léphetnek fel a feléledéskor, de a kapcsolat keletkezésének feltételei egészen mások, mint az egyidejűség. Sokszor napok, hetek választják el az eszközt a céltől s mégis maradandó viszony áll fen közöttük.

Ennek alapján azt állíthatjuk, hogy az egyidejűség, mely az érintkezésnek feltétele, csakis a látási, tapintási és hallási képekre vonatkozik; a jelentések között egészen felesleges és lehetetlen, mert az idő ezeknél nem határoz, miután az öntudat a különböző fogalmakat különböző térbe szegezni s így az egyidejűséget megszakítani kénytelen. Egyébiránt a példák, miket az egyidejűségre felhozunk, csakis az érzékek köréből vannak szedve, a mi az egyidejűség korlátolt érvényességére utal. Ott is, a hol jelentésekről látszanak szólni, voltaképpen a hallott szavak egyidejűségére vonatkoznak s így az érzéki körbe esnek.

És most forduljunk utoljára az egyenlőségi kapcsolatok értelméhez. Miért vonzza valamely kép a vele egyenlőt? ezt a kérdést szükséges mindenek előtt megfajteni. Véleményem szerint a dolog egy képpel világosítható fel. Valakinek testén sebhely van, félig behegedten; ezen sebbel egykor gyuladás járt, mely a tátongó sebet köralakban körülvette s a szomszéd idegekre kiterjesztette ingerületét. Ha ennek a sebhelynek behegedt közepét megnyomjuk akkor a körülfekvő idegek újra sajogni fognak. Ezen kép átvihető a lélekre. Valamely ösztön egykor megsebesült, — s ennek hege maradt rajta, idővel fogyó s elhomályosuló erővel;

valahányszor ezen heget újra feltépik, mindannyiszor sajog vele együtt a szomszédság s az ösztön ezen kötöttsége átterjed az egykor érintett ösztönökre. Az öntudat az új sebre ráismer, mert a régibb érzi benne; a maga érzelmi állapotának azonosságáról ismer rá, azaz itél az új inger és a régi seb azonos hatására. S ezen azonosság folytán felélednek a körben fekvő, együtt szenvedett ösztön csoportok. Ezen felébredés a kapcsolatok feléledése.

Az új inger tehát a régi képnek hegét fakasztja fel; a ráismerés eszközlője az öntudat érzelme. Ha valamely tárgy képe bennünk keletkezik, akkor ezen kép az ösztönt ugyanígy köti második felléptekor, mint első alkalommal; ezen második kép az elsővel tehát összeolvad (synchysis). Hanem az eltérő vonások is érvényre jutnak s a congruens részek útján az egykori eltérő vonásokat idézik fel. Ezen egyezés az öntudatban egyenlő érzeti állapotot idéz elő, míg az eltérés a különbözőzés érzetét kelti fel. A tárgyat tehát réginek, de változottan fogjuk felismerni; réginek bélyegzi a congruentia által okozott azonos érzet, újnak jelzi az eltérő vonások skálája, mely a régieknek keretébe nem illik s azért a feléledt vonások keretét a múlt idő valamelyik szakának fogja jelezni. Ekkép a ráismerés mértéke az öntudat azonos érzése („ráismerési érzés” Höfdingnél), melynek realis alapja abban fekszik, hogy az ösztön egykori kötöttsége az új kötéssel összeolvad. Ha meggondoljuk, hogy az érzéki tárgy képe rendesen a jelentéssel egyesül s hogy a jelentés egyfelől a szóba, másfelől az érzéki képekbe sugárzik (34. §.), akkor még könnyebbnek látszik azon tételünk, hogy az egyenlő törzs a régi hegnek s új kötésnek összeolvadása, tehát csak egy kép s hogy a kettősség látszatát csak ugyanazon kép átsugárzása különböző érzéki és jelentési sorokba okozza.

Képzeljük magunknak ezen egész folyamatot akár úgy, hogy az új inger a centrumban kelti fel a régi képet (egyszerű fiziologiai ráborulással) vagy gondolhatjuk, hogy már a végkészülékben is azonos kötés áll elő; — képzeltetjük szabadabban úgy, hogy az ösztönnek csak új kötése áll elő, a mely régibb dispositiót talál már, úgy hogy könnyebben megy végbe: — akárhogy képzeltetjük szemléltetőbben, egy dolog mindig bizonyosnak marad, hogy az új kép a régi kötéssel azonos állapotot jelent az ösztönben s hogy annál fogva az öntétnek ugyanazon reakciója fogja követni, mint egykor, azaz ugyanazon képek fognak feléledni. Ez alól csak egy kivétel van: az öntudat mindenkor érzelmi állapota; a mennyiben ez más irányban kíván kielégedést, mint egykor, annyiban más kapcsolatok állanak elő. Ez azonban az én döntő beleavatkozását jelenti a szerves vonatkozásokba, s annyiban a 3-dik szakasz problémáiba vezet át.

A kutatás tehát kétségtelenül kimutatta, hogy a képkapcsolás az öntét életfentartási tüneménye, melynek mozgatója a hiány és pótléka. Az újrafeléledés feltétele az emlékezet és a régi hegek feltépése vagyis az egyenlőség; a tér és idő pedig a feléledésnél csak öntudatos forma, mely magára a kapcsolatra nézve közönyt s azért okát nem tartalmazza.

HARMADIK SZAKASZ.

Az öntudatos lelki műveletek.

43. §. A teendők jelleme és a tárgyalandók köre.

Az előző szakasz tárgyalásai sokak előtt olyanokul fognak feltűnni, mint a melyek inkább lélektani, mint ismeretelméleti fejtegetések körébe tartoznak; részletezéseik oly közel vittek a tapasztalati lélektanhoz, hogy szinte jellemükben is megváltoztak. Ezen tévedésből ki kell jőzánitanunk az olvasót; semmi közünk a tapasztalati lélektannak sem megfigyeléseivel, sem módszerével. A mi módszerünk a philosophiai constructio volt mindvégig (a mint az I. Rész 20. §. jelezte); azon conceptióból, melyet a dialektika végső szakasza („A valóság és a cél”) nyújtott, mi az olvasót az érzékileg határozott tüneményekig lefelé vezettük s ha ezen leszállás közben folyton ismeretesebb vidékeken át vezettük s ő a leszállást lezuhanásnak nem vette észre, akkor mi ebben módszeres eljárásunk fényes bizonyítását s igazolását látjuk. Az általános conceptio határolódott (determinálódott), s a tapasztalati adatok, melyeket például felhoztunk, éppen ezen fogalomnak determinatiói voltak. Nem magukban volt értékük, hanem azon célban, melyet ezzel elértünk, t.i. az öntét részletes kifejtésében.

Az öntét, mint örök valóság, megjelent az élet küzdő terén s abban saját lényegét megőrizte minden külső ingerlés ellen és folytán. Ama rejtelmes egység, melyet az öntét fogalmában mint tagolt valóságot találtunk, positiv tartalommal bírónak bizonyult, a mennyiben első lépése az én-nemén két tagjának szétvetése volt, második lépése pedig a nemén tagoltságának további kialakítása. Amaz első alapmegváltás lehetőségét és valóságát indokoltuk az első szakaszban; a további kialakulást a nemén oldalán a 2-dik szakasz fejtegette. Azt találtuk, hogy az öntét lényege a cselekvés, mely kihajításnak (kivetítés, projectio) képében nyilvánul s ezen projectio ugy az alany-tárgy szétvetésében, mint magának a tárgynak kifejtésében s fentartásában bizonyult alapvető gondolatnak. Ennek kimutatását az öntét tevékenységének minden terén próbáltuk meg s onnan azon látszat, mintha a tapasztalati lélektanba eltévedtünk volna. Pedig a tapasztalati tünemények a lelki élet terén csak az alapelv legvégső kisugárzásai s a cél csak az volt, hogy ezen tapasztalatokat is a dialektikai alapokkal kapcsolatba hozzuk.

Nevezetesen nagy tévedésben volnának azok, a kik a mi fejtegetéseinkből azt vélik kiolvashatni, hogy a lelki szervezet metaphysikai alapjait kívántuk felmutatni. Semmi sem ellenkeznék hevesebben a mi álláspontunkkal, mint ezen indokolatlan hypostasis. *Mi nekünk a valóság egy gondolat*, — a szellem sem egyéb; a szellem is egy gondolat, hanem olyan, mely gondolat voltát maga tudja, azaz a melynek felfogott egyéb tulajdonságai mellett azon tulajdonsága is van, hogy maga lételéről tud s maga mivoltát közvetlenül ismeri, mert a magáról való tudás a létele s ha lételéről tud, akkor tudásáról is tud. Mi ezen gondolatot, mely az embert jelenti, kívántuk részleteiben megszerkeszteni s azért nem metaphysikusok, hanem gnostikusok akarunk lenni s azoknak neveztetni. Meglehet, hogy az én constructiómban tévedés van, hogy sok részletet kellett helyen vettem fel, a mit később talán magam is áthelyeznék (ha Spinoza „more geometrico” módszere volna ambitióm végcélja); ez a tökélyesbülésre alkalmas, azaz termékeny, mert a kifejlesztés magját magában hordozó, conceptiók jellemzője s annyiban a hiányosság vádjába előre megnyugszom. Egy azonban bizonyos igazság: álláspontom és módszerem. Soha philosophia más alapon nem fog felépülni, mint a subiectiv ismeretelméleti állásponton; a mit tudathatunk, az nem más, mint az a mit gondolunk. A philosophia, mint a tudás elveinek tana, mindig csak gondolatainkra fog szoritkozni s minden berzenkedés ez ellen csak éretlen subreptiókkal tengetheti kapkodásait; ezt a pontot nem lehet eléggé az elbizakodott realismus szívére kötni. És másfelől: soha más uton a tudás elveit senki sem fogja megállapíthatni, mint saját tudásának megfigyelésével. Én nem igénylem azt, hogy az én tudásom a lélektan terén mélyebb vagy terjedelmesebb, mint a másoké; hanem azt igenis igénylem, hogy az én tanom a szellemről sokkal mélyebb conceptióból fejlett, mint bármely más lélektan, s ha tévedéseimet e téren kimutatni s cáfolni kívánják, az enyémnél mélyebb alapokig kell ásni s az enyémnél organikusabb képet kell a szellemről rajzolni, hogy tévedéseimet tévedésekül beismerjem. Lehetnek azok helytelenül beillesztve, de tévesen megfigyelve kevés esetben lesznek.

Ezeket szükségesnek találtam in parte operis, mint Livius mondja, szives olvasóimnak ismételtlen figyelmébe ajánlani. Nem metaphysikáról van itt szó, tőlünk független valóság átértéséről; hanem arról, hogy a szellemre vonatkozó összes ismereteinket egy oly képen összeállítsuk, mely a gondolkodásnak vagy

ismeretnek általunk dialektikailag kifejtett alapjaival megegyezzek. A lét nekünk — gondolat; az öntét — gondolat; az ösztön alatt sem értünk metafizikai entitást, hanem egy gondolatot, mely a létnek közvetlenül felismerhető azon tulajdonságát tartalmazza, melyet önkénytes törekvésül magunkban tapasztalunk. A többi mind öntudatunk tényeiből van szedve, miket ezen alapgondolatokkal oly módon összefűztünk, hogy a szellemi valóság, ellenmondások nélkül, mint magában consistens egység kiderüljön.

Ezen egységül az öntét nemcsak szervezetében bizonyul, melyet az 1-ső szakasz kifejtett, hanem tevékenységei is ez egységet mutatják és valósítják meg, a mennyiben egy közös cél felé igyekeznek (=az öntétnek kifejlés általi önfentartására) s egy törvénynek engedelmeskednek, a hiány és pótlékának vagy a kielégedés törvényének. Az egység ezen megvalósulását az ösztönök egymásra való vonatkozásában látjuk tapasztalatilag s a törvényt az ösztönök, illetőleg a képek kapcsolódásában találtuk érvényesnek. Ezen vonatkozás első sorban azon célt szolgálja, hogy az öntétet realis alakba kifejtse s ily kialakultságában megőrizze. Ezen főcéljának szolgál azon kapcsolatok sorozata, melyeket a nagy körforgás neve alatt összefoglaltunk s melynek schemája: éhség ~ öntudat ~ jelentés ~ érzéki kép ~ mozdulat ~ jóllakás. Ezen körfolyamatnak indító rugója az éltető ösztönnek kötöttsége, melyben a külső világ hatása az öntétre nyilvánul; célja pedig az öntét önérvényesítése vagyis mind azon veszteségeknek pótlása, melyek érik s ezen pótlásban az öntét tartalmának kialakítása. A mennyiben az éltető ösztön minden mással szervesen összefügg, annyiban minden ösztön köttetése egyuttal az éltetőre is hat s megfordítva, — úgy hogy az öntét fentartásának nagy része épen az éltető ösztön hiányainak pótlására, mint a többiek megvalósulásának feltételére fordul. Ugyan ezen schema szerint megy végbe az öntét egységének kivetítése is a nemző ösztön útján, mely a hiánnyal kezdődik s a gyermek kialakításával véget ér.

Hogy azonban az éltető ösztön hiánya pótoltsáék, ahhoz szükséges, hogy a többi ösztönök magukban épségben fenálljanak; mert az éltetőnek hiánya magából nem fedezhető, miután magában önálló célja nincsen. A többi ösztönök ezen önfentartása képezi a kisebbik körforgást, melynek középpontjában az öntudatot találtuk. Ekkép érvényesülnek folytonos visszahatással az érzéki ösztönök s ezeket kísérve, a jelentő ösztön. Ezen ösztönök ingereltetése folytán az éltető ösztön, mely beléjük terjed, folytonosan emésztetik s ingereltetik, úgy hogy hiányaik pótlására e tekintetben folytonosan ingereltetik. Hanem az öntudat, mely az éltető hiányát mint éhséget fájdalmasan érzi, az érzéki és jelentő ösztönök hiányait is megérzi s a maga fájdalmától az által szabadul, hogy az érzékek változását a centralis visszahatással együtt kivetíti és szegzi. Ekkép támadnak az érzékek és a jelentő önfentartásai közben a képek, melyeket az én, a mennyiben éhség vagy szerelem gyötri, ezek kielégítésére szolgáló pótlékokul használhat, mi által a tárgyak önjelentése azok céljelentésével is kapcsolódik. Az öntudat ösztönmentes állapotban, azaz akkor, a mikor saját való alakja veszélyeztetve nincsen, ezen kisebbik körforgás által foglaltatik le s ennek rendezésére és megértésére, valamint ez által saját érzelmi állapotának szabályozására fordítja erejét.

Van annál fogva az öntét életében két folyamat. Egyik, mely a realis kialakulásra s megmaradásra tör, a melynek indítója az éhség és a szerelem, pótléka az érzéklet és jelentés, közvetítője s végrehajtója a mozdulat. Ezen körforgásban az öntudat az éhség és szerelem fájdalmaitól megszabadulandó, hiányának pótló képét mint annak ellenképét idézi elő. A másik folyamat az érzékek és jelentések körét futja be s azok önfentartását, illetve tagozott kialakítását célozza. Ezen ösztönök részszerű köttetése, mint képek, azután az éhség és szerelem ösztönzéseikhez pótléku járulhatnak s mindannyiszor járulnak is, valahányszor a nagy körforgás megindul. Ettől eltekintve saját életet élnek és saját önérvényesülésük céljából magukban keresik a pótlékot (a mint azt az érzéki képek s a fogalmak kapcsolatainál kimutattuk).

Már azon körülmény maga, hogy az öntét kialakultságát az éltető ösztön formájában minden más ösztön megőrizni siet, annak a mély vonatkozásnak kifejezése, melyet az öntét egysége hoz létre az egyes részletek között. Az öntét magát teszi részleteiben s a részletek magukban relativ öntétek, melyeknek csak azért van egymásra vonatkozásuk, hogy mások segélyével magukat s az öntétet egyben fentartsák. Azon tény pedig, hogy az érzéki tárgy önjelentésén kívül céljelentéssel is fel van ruházva, azon végig menő segélyezésre utal, mely az egyes ösztönök között saját életük s az öntét fentartásának céljából folytonosan végbemegy. Ennek az ezerféle szállal összefüggő s átszövött képnek szerkezetét kívántuk az előbbeni szakaszban megértetni s feltárni. Hogy mindezekben csak az öntét saját tartalmának kifejtésével van dolgunk, azt ismételten hangoztattuk s az öntét zárt léte, autarkája, miatt bizonyításra nem szorul.

Van azonban egy tényező, melynek életével az eddigiekben keveset törődtünk: az *öntudat*. Igaz, hogy belevonását ki nem kerülhettük; az öntét élete csak alárendelt nyilatkozatokban folyik le öntudatlanul s már a nagy körforgás schemájában ott áll középen az én, mint a hiány megérzője s továbbítója. Hanem ezen körforgásban az én csak oly szerepet játszott, mint ha átmeneti pontul szolgálna, úgyhogy az egész élet reflexhaladásnak tűnhetnék fel. Ezen szerep azonban az öntudatot nem jellemzi s ha tudományos elvonatkozással az én eme felléptetését menthetjük is, most ideje, hogy a rajta borongó homályt megvilágítsuk s azon fontos tevékenységeket kifejtjük, melyek az öntét életében az énből s csakis ebből fakadnak.

Mert igaz ugyan, hogy az emberiség erkölcsi és tudományos törekvéseinek bőven több a felénél azon keserves harcnak szolgálatában áll, melyet egyesek és nemzetek a létért, azaz mindenkori tényleges kialakulásukért vívnak, s így a nagy körforgás tényleg elkerülhetetlen hatalomként magával ragadja a szellem összes tevékenységeit. Hanem azért igaz az is, hogy a nagy körforgás csak azon keret, melyen belül a szellem magasabb alkotásai készülnek; igaz, hogy az éhség és szerelem periodikus fellépése miatt az öntudat bizonyos fokig ösztönmentes állapotokban is leledzik s ez állapotokban az érzékek alkotásaiban s a gondolatok rendezésében találja boldogságát és üdülését. Az ember, a ki csak éhsége és szerelme után él s ebben találja teendőinek összességét, épen ama két ösztön periodicitása miatt menthetetlenül rabjává lesz az unalomnak s prédája az öntudat leggyötrőbb kinjainak. Az öntudat azért meg nem nyugodhatik a nagy körforgás sikeres lefolyásában; épen magasabb, periodicitástól független, azért örök ösztönei s így valódi tartalma, parancsolólag követelik fejlesztésüket, hogy a mi öntudatlan kincse volt az öntétnek, azt maga előtt öntudatos világszerkezet képében meglássa. Az ember jelentősége szerint különbözők a világképek is; de ezen „metaphysikai vágy”, a jelentő ösztönnek kialakulás utáni vágyódása, egy ember szelleméből sem hiányzik s akár nagyobb és igaz, akár csekélyebb és téves világfelfogás szerzésére törekszik. Ezen igyekezetben pedig az öntudat a bíráló és mérvadó. Az ő állapota dönt a világkép megállása vagy változtatása felett s annyiban benne kell azon mozgó elemet keresni, mely a jelentés magaslatára felemelt ösztönök között a harmoniát létesíteni iparkodik; mert az öntudat saját maga megelégedését csak az által érheti el, hogy összes ösztönei, tehát a jelentő is, egymással természetüknek megfelelő rangfokozatban kapcsolódva, harmonikus egységgé öntudatosan is szervezkedjenek. Az öntét összes kapcsolatai értéktelenek volnának az énré nézve, ha az öntudat szervezkedésükről nem tudna vagy ha szervezkedésük eredménye az öntudat állandó fájdalomával végződne. Az öntudat maga pusztulásnak indulna, ha ezen fájdalom gyökeret verne benne; de maga az öntét is megbomlanék, ha kapcsolatai és az én között ezen célszerű vonatkozás elő nem állana. Épen azért az öntudat, mely az összes ösztönök változásait együtt szenvedni át, saját maga megtartása céljából oly módon lesz kénytelen az ösztönök kapcsolataira visszahatni, hogy azokban ne csak az öntét pillanatnyi megnyugvása, hanem állandó harmonikus kifejlése is helyet találjon. Az öntudat ezen tevékenységén azonban csak a maga lényeges természetét fejti ki; s épen az énré ezen önkifejlése képezi azon még hiányzó tevékenységi elemet, melynek feltüntével a szellem élete céltudatos tettek sorozatában nyilvánulhat. Ennek kifejtése fővonásaiban a jelen szakasz feladata.

44. §. Az öntudat kettős lény, melynek tevékenységét az önkényesség jellemzi.

Minthogy ezen szakaszban tüzetesen az alany természete és funkciói viszonya a tárgy alkotó tényezőivel fejtegetendő, azért mindenek előtt állapítsuk meg az értelmet, melyet ezentúl az öntudatnak tulajdonítani szándékozunk.

Az öntudat alatt mi a tárgyi tényezők összességével szemben egy ép oly realis valóságot értünk, mint a milyent a tárgy organismusa elénekbe állit. Ezen felfogásunk mellett *első sorban* a közvetlen tudattény tanuskodik, mely soha sem mutat alanytól független, hanem mindig csak oly tárgyat, mely az alanyra nézve létezik és másképen nem ismeretes. Az alany-tárgy kettősége azért vagy egyik oldalán sem mutat valóságot s így a tárgy sem az, — a mi azonban monstrosus ellenmondás lenne, mikor sem alany, sem tárgy nem való s mégis egységük valóság és pedig az egyetlen, közvetlenül ismert valóság; — vagy pedig az alany ép oly valóság, mint a milyen a tárgy. Felfogásunk számára tehát az alany, mint az öntét egyik fele, absolute létező s oly bizonyos, mint a milyen a tárgy. Támogatjuk ezen felfogást *második sorban* azon ismereti ténynyel, mely szerint a tárgy csak az alany feltevése mellett keletkezhetik. A tárgy ugyanis ránk nézve a más; más azonban csak arra nézve létezik, a ki magát énül bírja. A mennyiben tehát az alany magát közvetlenül bírja, azaz: (én=én) egysége, csak annyiban mondhatja, hogy valami rá nézve nem én s csak ezen nemén van értve akkor, a mikor valamit másnak bélyegzünk. Az öntudat annál fogva ismereti feltétele és előzménye magának a tárgynak is s így ép oly valósággal létezik, mint maga a tárgy, melyet állított. Támogatja *végre* tételünket azon körülmény, hogy az öntudat minden levezetése, bármilyen legyen is kiindulási pontja, nyilvános petitio principiiben kénytelen szenvedni, — a mi annak jele, hogy az öntudat nem hogy valaminek tulajdonsága, kifolyása vagy következménye lenne, ellenkezőleg mindennek az absolut priusa. Nern lehetne egyáltalában szó sem világról és tárgyról, ha az öntudat biztos alapjára nem támaszkodhatnánk, melyben saját magunknak közvetlen birtokában élünk.¹

¹ Ezen tételek részletes bizonyítását adtam a *M. Philos. Szemle* 1890-diki évf.-ban 354—424. lapokon.

Nem titkoljuk magunk és olvasóink előtt azon nehézségeket, melyek ebből az öntét egységének, másfelől az ismerés természetének felfogása elé gördülnek. De ha e nehézségeket soha semmi módon megfejteni nem is bírunk, még akkor sem szabad egy oly fundamentalis tudattény meghamisítását megengednünk, mint az öntudat. Ezen tény nem csak a közvetlen önismeret sarkcsillaga, hanem sarkköve mindazon, értékükben abszolút becsü, alkotásoknak, melyeket az öntudatos észlény élete, kisebb-nagyobb tökéletességben, de mindenkor létesít. Az egyéniség egysége képezi ezen elvitathatlan alaptényt s csak félreértett következetesség vagy helytelen önismeret jeleit látjuk azon újabb vállalkozásokban, melyeknek csodálatos bölcsesége azon pyramidalis tételben nyert kifejezést: „qu'il existe en chacun de nous plusieurs personnes morales”.¹ Ilyen áron az én nehézségeit megvásárolni nem vagyunk hajlandók; az *egyéniesség egysége minden szellemi tevékenység előfeltétele*.

Az öntudat ennél fogva a tárggyal egyrangu valóság. Hanem elfelejteni nem szabad, hogy az öntudat csak egyik oldala a valóságnak; az öntét *tapasztalati* alakjában mutatja nekünk ezen kettősséget, a mely az öntét valóságában, felismerhetetlen módon, erősen megszerkesztett egységgé olvad össze. A tapasztalat számára ezen transcendent egység két coordinált ágra szakad. Épen ezen coordinációjuk teszi már most szükségessé, hogy, tartalmi azaz minőségi különbözésük mellett, a valóság eme két ágáté természetében egyező legyen, mert egy és ugyanazon egységnek nyilvánulásai. Az öntudatot, ezen természetét tekintve, kezdettől fogva az ösztönök közé soroltuk, a mivel csak azon tulajdonságát kívántuk jelezni, hogy eleve megállapított minősége törekvés, conatus, alakjában nyugszik az öntétben, melyből az inger a valóságba kifejti. Ezen formai természetét illetőleg tehát az öntudat és a többi ösztönök között különbség nem áll fen (v.ö. ezen Részben a 7. 14. §§-okat).

Annál mélyebbre ható különbségre bukkanunk, a mikor az én-ösztön tartalmát más ösztönök tartalmával összehasonlítjuk (a miből egyuttal elválasztásának jogossága is kitűnik). Csak ezen ösztönben rejlik az önmegkettőzés és önösszefoglalás tevékenysége, mi által közte s az obiectiv ösztönök között a leggyökeresebb különbség tárul fel. Az önösszefoglalás formai actusa ugyan ismétlődik a többi ösztönökben is; minden ösztön részszerű kötetéseit egységébe visszakapni igyekszik (a minek kifejezése a synchysis és sympexis associativ alakjai v.ö. II. R. 39. 42. §§-okat). Azonban ha ezen visszazaradás az erővel elszakított pusztá képnél sikerült, az ösztön homogen continuuma áll előttünk, melyben a különödés megszűnt, minthogy épen csak a külső inger hatalma vitte át az ösztönbe. Ellenben az öntudatnál ezen visszazaradás után is fenáll a duplicitás, melyet a kibocsátó és kibocsátott én feltűntet s melynek lényeges és állandó egysége az én. Ezen visszazaradás az én életének csak egy momentumja; a kibocsátás s visszazaradás ugyanazon folyamatnak két phasisa, az én életének lélekzetvétele, kilehellés és belehelés, dagály és apály, — mint a protoplasmánál a nyulvány kivillanása és hirtelen visszahuzódása, — s mindezekben mindenkor ugyanazon egy ösztön nyilvánul, mely ezen lélekzetvételeben mindig maga magát állítja s megvalósítja.

Ez önösszefoglalás, melyet nagyon jellemzően „összeszedés-”nek („sich sammeln”) nevezünk, nyilván az önkibocsátást bírja előzményül s így az én önmegvalósását vagyis a valóságban kettős voltát. Az én természeténél fogva kettős lény; e természete végső tény, melyet ép oly kevéssé szükség tagadni, mint nem tagadjuk a vonzó és taszító erőt, s ép oly kevéssé lehet magyarázni, mint nem bírjuk a chemiai elemek sajátos természetét magyarázni, a nélkül, hogy specifikus voltát azért tagadhatnók. Minthogy pedig kettős lény, azért élete csak ezen kettősség kifejtésében vagy állításában nyilvánulhat s azért, a míg magát állítja s magával mint állító szemben marad, életének nyilvánulása e kettősség egységesítésében áll. Az én, mely állít, más mint az állított, s mind a kettő mégis azonos a való én egységében, mert csak erre nézve áll fen az én kettős léte, mint én-alany és én-tárgy. E kettőnek egysége az én valósága.

Ezen egység azonban a kettősségben azért nyilvánul, mert önkénye kívánja, mert ez az ő természete. Az énnel jellemző alaponása *tevékenységének önkényessége* (spontaneitás). Az önkényesség fogalma is ellenmondásokat látszik tartalmazni, miket azonban a momentumok tiszta megkülönböztetése megszüntet. A főnehézség állítólag az oktörvényben rejlik, mint a mely minden nyilvánulás (tehát az öntudaté) számára is egy indító okot követel. Ezen kifogás azonban az oktörvény jelentésének és szerepének félreértésén alapul; s még abban az esetben is, ha az oktörvény a lényegnek, s nem a változásnak, volna törvénye, az oktörvény alól kivételt kellene elismernünk, ha az én önkényessége tény gyanánt volna kimutatva. Jelen esetben azonban a helyes distinctio az ellenmondást megszünteti. Az oktörvény ugyanis a változások törvénye (v.ö. I. R. 30. §.); az öntudat minden változása tehát szintén okot fog feltenni. Amde a tevékenység, a melylyel az én magát kettős lény minőségében állítja, nem az én *változása*, hanem az én *önállítása és érvényesítése*. A haragnak, mint az öntudat változásának van oka valamely képnél; de az öntudat tevékenységének, melylyel magát megragadja, nincsen oka, mivel az öntudat maga ezen tevékenység és egyéb semmi. Ezen tevékenység számára okot keresni azért épen annyit

¹ Revue des deux mondes 1891. 4-e livraison, 855. l. mondja ezeket *Alfred Binet*.

lenne, mint a létnek okát fürkészn, — a mit az októrvény, mint változások törvénye egyenesen megtilt. Az öntudat önállítása számára tehát okot kívánni, nem egyéb, mint az öntudat tiszta életébe a lét kiolvasztott salakját belevinni. Ha az ént szemléletileg valami indifferent pontnak vennők (s így szokták némelyek magát a szellemet is felfogni), akkor meg volna engedhető ezen kérdés: miként és miért lesz ezen pont tétlenségéből az öntudatnak folytonos önkiegészítő (redintegrálódó) lüktetése? A közvetlen tudattény azonban ilyen holt pontról nem tud semmit; a pontnyi lét csak az én által fixirozott hideg, holt salak, a melyből az én valóját, az életnek ezen folytonos rhythmusát, kioltottuk.

Ekkép az öntudat nyilvánulását az októrvény alá fogni azért nem helyes, mivel az öntudat ezen nyilvánulása épen az öntudat létele, lényege, — a lényeg számára pedig okokat keresni nem tanácsos, mert nem lehet találni. Az egység, melynek két tagja az én-alany és az én-tárgy, folytonosan tevékeny és semmi ingerre nem szorul, hogy működjék; mert ha ingere kellene erre, akkor az ingerlés előtt tétlennnek kellene tekinteni, holott az én lényege a puszta, merő tevékenység, melylyel magát folyton állítja s visszaragadva felismeri. Az önkényesség jelzője tehát semmi egyebet nem tartalmaz, mint csak azt, hogy az én folyton magát megragadhatja a nélkül, hogy ehhez valami rajta kívül fekvő indokra volna szüksége.¹

45. §. Az én önkényessége mint megakasztás és figyelmezés.

Ezen önkényesség jelentése a szellemi életben bővebben úgy határozódik, hogy az öntudat tetszése szerint visszahúzódhalik onnan, a hol az öntét célja működését nem követeli. Mert az én épen azért, mivel ösztön a többi ösztönök között s az öntét egységének egyik fele, folytonos viszonyban áll a többi ösztönökkel azaz az öntét másik felével, mely rá nézve a nemént jelenti. Ugyanazon tevékenységgel pedig, melylyel a nemént magától elhárítja, saját magát állítja s visszaragadva magát egységébe, a nemént elhagyni képes. Ezen, az én önkényessége által követelt, fogalmi tételt a lélektani tapasztalatok bősége igazolja s világossá teszi.

Az én minden önállósága mellett ugyanis csak egyik fele a valóságnak; az öntét nem csak én, hanem más is, az öntét magáról tud, de egyuttal lát, hall, gondolkodik stb. Épen azért minden tevékenység, melyet a tárgy kifejt, az öntét egysége miatt az éntre is terjed át s az én által az öntét egységére (azaz az abszolút éntre, mely = [én+nemén] egysége) viszonyítottatik. Az én e szerint a neménben folytonos izgatóját bírja, melyet az öntét egységére visszavezet s annak fentartására irányít; mert az öntét csak az éntben ragadja meg magát azaz: tud magáról s köttetése és bajai csak az én által itéltetnek meg olyanakul s gyógyíttatnak az öntét épsége céljából. Innen (az öntéttől) erednek magának az éntnek fájdalmi és örömei is, melyek voltaképen csak jelzői sokkal mélyebben fekvő tüneményeknek, miket az öntét sötét öle zár magában. Az én ezen más belétódulását szükségképeni módon magából elhárítja; miként? az e helyen nem kérdés tárgya (v.ö. a II. R. 25. §. valamint a 8. §-ban mondottakat), de a tény az én tisztasága követeli. Azonban, ezen elhárítás a tüneménynek csak egyik oldala; a másik az én pozitív megállása, mely az én-tárgy kihelyezésében s egységbe visszaragadásában rejlik. A nemén kizárása tehát az én önállítása s a neménből való visszahúzódása realis egységébe. Ezen tüneményt tapasztalatilag úgy ismerjük, hogy az én a tárgyi képtől figyelmét elvonja s ennyiben a tárgytól független azonosságában magát megéli. Ezen lélektani tapasztalatot úgy is szokták kifejezni, hogy nincs öntudat valami másnak tudata nélkül, tehát én magamról csak az által tudok, hogy másról tudok. A tény azonban (mint a 44. §-ból következik) az, hogy nincs tudat öntudat nélkül; nem tudhatok másról anélkül, hogy magamról tudnék, lévén a más csakis az éntre nézve más. Az öntudat azonban minden más nélkül is ellehet, a mint azt ájultságból felérzők tanusítják, kiknél az első adat a létezés érzete, azaz az én önmegragadása, az öntudat. S épen azért, mert minden tudatban van az öntudat, mint önmngát megőrző s a mást elhárító momentum, épen azért van rá lehetőség, hogy az öntudat a tárgyi képtől elvonatkozik, magába visszahúzódik vagyis a tárgyi képet *elejtheti*. Az elejtés tehát az én természetéből folyó önkényes tett; mert az én természetében rejlik az önösszefoglalás (melyet csak idegen erő képes meghiusítani), ezen önösszefoglalás pedig másnak kizárása s így a tárgyi képek elejtése.

Az én ezen önösszefoglalása a neménre nézve egy más nevezetes következménnyel is jár, melyet a *megakasztás* (inhibition) tüneményének neveznek. A tárgyi képek ellenében az én elzárkózhatik, — mennyiben tőlük elvonatkozik. Az én ezen tevékenysége azzal együtt jár, hogy más képekre fordul: — a mi az én örökös spontán önállítása mellett szükségképen előfordul. Minthogy ugyanis az én és nemén az

¹ V.ö. különben II. Rész 35. §. 2., hol az okkeresés lélektanilag az öntudat tevékenységéből van magyarázva. Az okviszony csak az én és nemén között bír értelemmel.

öntétben realis egységgé összeolvadnak, azért az én és nemén között folytonos vonatkozás áll fenn a tárgy minduntalan az énré tódul, hogy az öntét egysége fenállásában biztosítottassék. Így történik, hogy a magát állító én mindig feléje törekvő képekkel találkozik, miáltal az elejtett kép magától elesik s feltörekvésében megakasztatik. Az én ezen tevékenysége tehát az önösszefoglalás önkényességéből folyik s csak a tárgyra nézve jelent egyfelől megakasztást azaz elejtést, másfelől elősegítést azaz fogadást. Mindezekben az én önkényességével van dolgunk, melylyel magát állítva, minden idegenszerűt elejt és megakaszt. Ámde mi az elejtés logikai előzménye? Nyilván való, hogy az elejtés, már csak akkor állhat elő, a mikor a kép az énnel határozott viszonyban állott; mert az elejtés e viszonyoknak önkényes felbontása. S itt akadunk az öntudat legnevezetesebb működésére, melyet pusztán önkényes önállítása által végez. A mint ugyanis az énré valamely más ösztön hat s annak állapotát megváltoztatja, az én önmagát azzal tartja meg, hogy magát állítja, azaz tárgyat kivetíti s e kivetítésből magát visszarágadja. Ezen kivetítés a kötés irányát követi s ott állapodik meg, a hol a kötés forrása bugyog pl. a látás által meghatott én a látási adattal szemben úgy tartja meg magát, hogy a látási képet a (feltételezett) tárgy pontjáiig kivetíti s aztán magára visszafordul s önigenlésében lételéről meggyőződik. Ezen kivetítésben az én és tárgya egységet képeznek s az ilyen obiectív én épen a tér, melybe a tárgyi kép kivetítettik.¹ A meddig az én ezen iránybeli tevékenysége fenáll s a visszafordulás be nem következett, addig a kép nyilván az én hatásától el nem szakadhat, hanem oda szegeztetik s ott maradni kénytelen, a hova s a meddig az én ezen hatása vetítette. A képnek ezen viszonya az énnel szemben a *szegzés* (fixatio), melynek következménye azon tudat, hogy az én más, mint a kép, — vagyis a kép obiectivációja, tárgyasítása.

Az én ezen tevékenysége, melylyel magát a képpel szemben érvényesítve, azt szegzi, köztapasztalatunkban *figyelemnek* nevezetik. A figyelem jellemző vonásai, ugymint 1. a kifelé irányulás, 2. obiectív volta, mely az érzelemtől független, 3. önkényes irányítása, mind az én ezen önállításából érthetők. Az én ugyanis a figyelmezésben önmagát kivetíti (amaz ideális egységből, a mely az én=én kettőségét magába zárja) s ezzel a kép sikkja felé irányul; az én továbbá itt csak a maga lényegét állítja s így még minden határozottságtól (azaz érzéstől) ment tevékenységet végez; végre azonban a figyelem, a mennyiben az énré önállítása, a tárgyi képet elejtheti azaz figyelmét elfordíthatja. Mig az első vonás a figyelem subiectivitását, a második érdektől, vagyis az én ösztönterhelt állapotától való különbözését megmagyarázza, addig a harmadikból érthető a figyelés látszólagos szabadsága, mely a lélektanokat arra vezette, hogy activ és passiv figyelem között különbséget tegyenek (Wundt), ámbár lényegében a figyelem mindig az énré actusa s így szenvedőlegessége csak az eredetre nézve bir jelentéssel.²

Hogy a figyelmezés az öntudattal igen közeli viszonyban áll, azt a legtöbb lélekbuvár régóta tudja; hogy azonban nem a képek közti viszony (apperceptio), hanem az *én és a kép közti viszony* az, mely a figyelmezés alapját képezi, azt még most is igen sokan félreismerik, és pedig azért, mert az énré szerepét a szellem organismusában helyesen körül nem írták. A figyelmezés a mi tanunk szerint az én azon tevékenysége, melylyel magát a képpel szemben állítja, — s mivel ezen önállítás a kép elhárításával karöltve jár, azért az én a képre az által figyel, hogy magát állítja. A két folyamatot azonban, mely a figyelmezésben egygyé olvad, az én kettőnek képes felfogni s ez abstractio önállósítása okozta azon látszatot, mintha az önállítás és figyelés két különböző tevékenység lennének. A dologban az igaz mag a következő. Az én önállítása s a kép kivetítése reflexiv actus, a melynek egy és ugyanazon pillanatban öntudatosnak lennie nem kell. Ámde az én-alany, a melyre nézve az én-tárgy létezik, az én-tárgy ezen kifelé haladó actusát megfigyeli; ezen megfigyelésben látja a tevékenység kifelé való irányulását. S így a következő phasisok állanak egymással elválaszthatatlan kapcsolatban. 1. Az én a képre fordul, azaz szegzi, — ez az én öntudatlan reakciója; 2. az én figyel e reakcióra, — s ezen reakció a kép ellen az énré nézve figyelmezés; 3. az én figyel ezen figyelőre s visszarágadva a képre figyelőt és a reakcióra figyelőt, feloszthatlan egységbe záródik, mint magáról tudó s magát figyelmezésében megfigyelő én. Ezen 3 phasisban az igazi figyelmezés azon actus, melylyel az én a tárgyat szegzi; — de mivel az én ezen figyelmezésben magát ismeri meg, azért az én magára figyel; végre a megfigyelő és figyelmező azonossága kiderül s ez azonosságban az én magába tér, birja magát, tud lételéről, vagyis, mivel létele=e tudása, tud magáról. Ebből következik, hogy a figyelmezés nem az én, hanem annak actusa; továbbá következik, hogy az én csak addig figyel a képre, a meddig magára nem figyel. A mint magára figyel, az én egysége előtt az én-alany és az én-tárgy állanak s a kép eltűnik. A tárgy megfigyelése, az abba való elmerülés e szerint az önmegfigyelésnek vagy az öntudatnak akadálya, mert az öntudat önmagának összefoglalása. Azért a tudat, mint tárgynak tudata, az öntudatot meggátolhatja, mivel a figyelem, melyben a tudat nyilvánul, semmi egyéb, mint az én-tárgy tevékenysége, az én-tárgy pedig csak az én-alanynyal együtt képezi az én egységét. Az öntudat és tudat ezen antagonismus

¹ Erről szól jelen mű II. 29. és I. 45. §-a; amaz a tért, mint járulékot fogja fel a képekben.

² A figyelmezés részleteire nézve I. *Magy. Phil. Szemle* IX. 386. sz. „Az öntudatról” szóló cikkemet; történelmi felfogására nézve *Volkman Lehrl. der Psychol.* II. 201. I. s cikkemet.

épen az öntudat megvalósulásában bírja magyarázatát; s ép azért a figyelmet nem vettük ennek, hanem oly actiónak, melyre az én újra figyelhet, vagyis én-tárgynak, s így azon legvégső pontnak, meddig az ént érteni s tapasztalati egyszerűségében megtalálni lehetséges.

46. §. Az öntudat analtikái hatása az öntét ösztöneire.

Két teendő vár már most mi reánk: egyfelől az öntudat tevékenységének hatását a képekre megállapítani, másfelől azon alkotásokat megvizsgálni, melyek egyenesen az öntudatnak köszönik létüket.

Az öntudat alaptevékenységéből kiindulván, melyet az önkényes, azaz folytonos, megszakadás nélküli önállóságban találunk, az öntudat alapactiója a kivetítés, mely a tárgyra nézve szegzést jelent, s az öntudat megvalósulása percében (azaz az én=én előállásakor) a kép elejtésében nyilvánul. Az öntudat ezen obiectiv kihatása a tárgyra való figyelés, mely az én-alany részéről ismét az én-tárgyra is fordulhat s a kettőnek (én-alany és én-tárgy) összefoglalásában az öntudatot mint actust (nem mint holt létet, még ha képzetnek neveznök is) létesíti. E megfigyelésből kell kiindulnunk, az én egyéb tetteit megállapítandók.

A figyelmeztetés az én actusául az által is bizonyul, hogy a tárgyi kép távollétében is végbemehet, az önmegfigyelésben. Ezen önmegfigyelés a legközvetlenebbül adott tény s mindaz, a mit azon tul az obiectiv figyelemnél tapasztalunk, ezen alanyi actus közvetlenül ismeretes voltából nyeri értelmezését. Már pedig azon actusban, a melylyel az én magát megfigyeli, semmi egyéb nem létesül, csak az én maga. Létesül azonban valósága szerint, mely az én-alany és én-tárgy egysége. Az én tehát magát megfigyelve magát valósítja meg maga számára (Hegel szerint lesz „für sich”, a mi „an sich” volt). Az önmegvalósulás tehát az én önmegkülönböztetése által megy végbe, vagyis az én magát magától eltaszítja, megkülönbözteti. Az én tehát két tagba vetődik szét: a megfigyelő én-alanyba és a megfigyelt én-tárgyba. E kettőnek összecsapódása az önigenlés, a létről való közvetlen tudás, — ama kettőségnek tudata pedig az öntudat. A kettőség felett tehát áll az egység, mint a figyelő és figyelt különbözőségének megfigyelője, de úgy, hogy e kettőség tudata rögtön az egység és azonosság tudatába csap át. Az ennek önmagára fordulása tehát az én kettős voltának felderítését eredményezi; nem a kettőséget (hiszen az az én természetes alkotása), hanem e kettőség *nyilvánulását* és a két tagnak relatív *állandóságát* vagy maradáóságát, melyet az én mégis bármikor megszüntethet.

Az én tehát szegzése által merevvé teszi saját magában a folyékony különbségeket is; mennyivel inkább fogja megmerevíteni a különbséget ott, a hol az tényleg az ösztönök minőségében azaz tartalmában találhatók. A kép ráhatását magától elhárítva, azzal egységbe olvad össze; de a figyelő én-alany ez egységben rátalál magára, mely a képet szegezte s a képre vagy másra. Csak a megfigyelés felületessége adott okot arra, hogy egyfelől a képben az öntudat nyomait észre nem vették, másfelől a képet is az öntudat alkotó részéül tekintették. Pedig ezen felületességek mindegyike egy-egy messzeható tévedésnek forrásává lőn.

Ha ugyanis a szegzett képet vesszük tekintetbe, akkor az én önösszefoglalása megakadván, nyilván a képet kell azon egyedüli valónak venni, melyet az öntudat ugynevezett ténye tartalmaz. Pedig ezen kép csak az öntudat számára kép, mert csak az öntudat jelzi magától különbözőnek, másnak és így képnek s általában valaminek; s csak az öntudat, mely magát közvetlenül bírja soha meg nem változó, örökéletű szellemiségében, csak az képes ezen valamit magával rokonnak, ugyanazon öntét egyik nyilatkozásának azaz szelleminek minősíteni.¹ Vedd el az öntudat tiszta szemét, mely e másra pillant, s a más örök homályba süllyed és nem létezik többé.² Hanem másfelől tévedés volt a képet az öntudat pusztá mozzanatává tenni. Az utólagos önösszefoglalás eltérbe állítja ugyan az ént és rangban leszállítja a képet; de a kép ezen leszállítás után is ott áll az öntudat mellett, mint tőle különböző, más s az öntudat tényét meghamisítják, a kik ezen mást az ő egyszerű azonosságába mozzanatul becsempészni törekednek. Ekkép a képben mindenkor az öntudatot is találjuk, de ezen organikus egységben maga az öntudat lelki meg a saját nyomait s önállóságát szembeötlő módon azzal tanúsítja, hogy magába szállva, a képet, mint idegent, elejti. A lélektani analysis, melyet a kísérletek is támogatnak (v.ö. Scriptura kutatásait az 51. §-ban), annak nyújtja igazolását, hogy a valóság (és ez a kép) nem egyszerű, hanem synthetikus természetű (v.ö. I. Rész 13. 14. §§.).

Az én első nyilatkozata ennek alapján analtikái, — hatása önmagára az én-alany és én-tárgy

¹ Ezt teszi a cselekvés fogalmának alapján v.ö. II. Rész 35. §. 1.

² V.ö. a kép fogalmát II. 18. §.

kettőségét állítja elő, — s ezen elemző hatása minden képpen, minden valóságban ismétlődik. Először is az öntétet veti szét az én és nemén tagjaira (miért is e kettőséget az ismeret alapfeltételül állítottuk oda I. R. 22. §.); azután saját magát veti szét én-alany és én-tárgyra; továbbá a nemént szétbontja alaptényezőire, melyeket ezen részben ösztönöknek nevezünk (v.ö. 7. §). Végre ez ösztönökben a mást újra specifikálta, mint az ösztön elágazódásait (pl. az érzéki ösztönnél), s e végső különödéseket újra önállósítva, azok pusztá képeit és a szellemi életnek elemeit nyerte. Ekképen az én hatalmát tapasztaljuk mindenütt, a hol bontásról, elemzésről, felosztásról, egyszóval elkülönítésről, szegzésről s így szétválasztásról van szó.

És ez másként nem is lehetséges, mikor egy oly tényezővel állunk szemben, melynek belső lényeges actiója a különítés, melynek hatalma minden másnak pórusaiba beleékelődik mint a gyémántpor a kemény kövek lyikacsaiba, s azt mint idegenszerüt annyi részre robbantja szét, a hányféleképpen benne ismétlődik azon folytonos tagadás, az azonosság kérlelhetetlen szétbontása, melylyel magát, a jól ismertet, az idegentől megkülönbözteti, hogy maga magánál maradjon. Ez azon szellem, melylyel Mephistopheles alakjában találkozunk, kinek örök elve a tagadás: „Ich bin der Geist, der stets verneint.” S ha csak az éntől függne, ha nem volnának törvényes karok, az örök valóság nem ingadozó törvényei, melyek az egységet kierőszakolják az én ellenében is, akkor az öntét szétbomlanék az én önző büszkesége miatt, — a mint ezt az exaltált állapotokban, vallási paroxysmus kitöréseiben az egész történelmen végig az esztelen, mert az öntét egységét veszélyeztető, önkínzásokban, hihetetlen győtrődésekben észlelhetjük.

Hanem az énnel szemben ott áll a nemén compact, természetileg alapos, felbonthatatlan szerves egysége. Ezen egység először a test és lélek kettőségére válik szét, az öntudat hatása alatt; az egység azonban ezen szétválasztás után is egységnek marad, melynek részei kölcsönösen fentartják magukat: a test táplálja a lelket, a lélek őrzi a testet. Közlebb megtekintésre a test a maga éltető, mozgató ösztöneivel, a lélek érzéki, jelentő ösztöneivel szembe állanak egymással. Azonban a szétválasztás után is az egység felbonthatatlan; az egység kapcsoló erejével összefoglalja a különböző nyilvánulásokat és pedig a hiány és kielégedésének vastörvényével kényszeríti egymáshoz. Ezen synthetikus viszonyt az ösztönök között a kapcsolódásban megvizsgáltuk s annak formái képezik ez egység érvényesülésének módjait. Ezen kapcsolódás az öntudat nélkül is működik; az álomban az éltető ösztön minden más ösztönt táplál vérével, a mozgató ösztön reflexive működhetik, az érzéketek felköltik a velők kapcsolatban volt emlékezeti képeket, ezekhez járulhatnak a jelentés képei s hosszú sorokban egész problémák megfejtését eszközölhetik, — a beszéd és kifejezés minden módja juthat érvényre. Mert mindezen functiók az öntét felének egységét alkotják s ezen egység, melynek ők csak momentumai, valóság s épen e mozzanatokban bírja való létét.

Épen ezen nemtudatos synthesis az öntudat hatása alatt felbomlik alkatrészeire. Valamint a kép, mint egység, az öntudattól különbözőnek bizonyul az által, hogy emez tőle visszavonul, — ép úgy a kép részei az öntudat tovavonulása által válnak el egymástól s domborodnak ki önállóságukban. Egy tájkép részeire bomlik az által, hogy az öntudat a látási kép egyes pontjain végig vonul, azokat egyenként szegzi s ezáltal egymástól és magától való különbözőségüket megállapítja. Ezen actus tisztán és merően analytikus, boncoló s eredménye az ösztöni kapcsolatok ideiglenes elszakítása; ahol az öntudat elvonult, ott az ösztön continua öszszecsap a részek discretiója felett, valamint a kódobással széttépett vízfelület a kő elsüllyedtével újra visszanyeri sima felületét. Ugyanezen elvet látjuk érvényben ott is, a hol az öntudat mesterséges erősítést szerez magának eszközök segítségével, milyenek a hang- és színbontó, valamint a nagyító apparátusok.

Ezen fejtegetésekből világos, hogy az öntudat a legexclusivabb természetű; kizárja magából a nemént, kizárja az én egyik alkatrészéből a másikat, szétszakítja azt, a mi egymással összeolvadt, kapcsolódott, összenőtt, — s ha ezt megtette, magára visszafordul s önsorsára bizza az elejtett nemént. Azonban az öntét egysége nem engedi ezen megoszlás megvalósulását s merev megállapodását. Az öntudat csak egyik fele az öntétnek, az, a melyben maga lételét megtudja; hanem épen azért az én a neméntől el nem szakadhat, jóléte a nemén jólététől függ s ha önző magányosságában a neméntől el akarna válni, ennek fájdalmi viszaviszik az egységbe s coordinációját a neménnel hatásosan emlékezetébe hozzák. Hogy mi módon megy ez végbe, arról semmi határozott képet nem alkothatunk magunknak; hanem hogy a nemén minden kötetését az én együtt kénytelen átérezni, az tény s ezen tény arra utal, hogy az öntét egységében a nemén és a tapasztalati öntudat közvetlenül érintkeznek, habár ez érintkezés módja előttünk teljesen ismeretlen.

47. §. Az öntudat itél.

Az öntudat analitikai hatását, melylyel az öntét alkotásait elemeikre bontja, mint láttuk, az öntét egysége tartja bizonyos korlátok közé szorítva. El-elszakad, és újra láthatatlan erővel visszakényszerítetik a körforgásba, melyet az öntét önfentartásai alakítanak. Ezen visszakényszerítést a nemén direct hatása vagy az öntéten áterjedő ingerlése eszközli. Lehet ugyanis e hatás vagy olyan, hogy az ösztönök sorsa fájdalom alakjában az énré közvetlenül hat, — vagy pedig olyan, hogy ezen sors előbb az öntét nemtudatos egységébe hatol s csak onnan gyakorolja az öntudatra készítő nyomását. Mind a két esetben az öntudat önkényessége csorbát szenved, a mennyiben az én valóban változást, más által való lekötést él meg. Ezen állapotban az én megtudja, hogy a nemén rá nézve nem idegen s ily szorultságában megszülemlik benne azon gondolat sejtelme, hogy maga és a nemén csak egy összvalóságnak koordinált tagjai, melyben, épen egységes volta miatt, minden alkotó tényező a maga természetét követheti s tartalmát kialakíthatja ugyan, de csak azon határokon belül, melyeket ezen összvalóság fenállása megvont. Ezen határokon túl kezdődik a részek bünhődése, a fájdalom, s az összegység uralma, mely a maga célját az egyes részek céljai felett állónak bizonyítja.

Az öntudat ezen állapota, melyben az öntét fenállása vagy bomlása felett értesül, az öntudat *érzelme*; azonban, mellőzve most ezen complicatiót, kövessük az öntudat analitikai tevékenységét további haladásában. Az én tehát szembesíti magával a képet; de e szembesítőt magát is újra szembesíti. Van tehát én : én₁ : kép, azaz hármass viszony; az első az én viszonya a képpel, — ez nemtudatos reactio; — a második az én viszonya az (én₁ : kép) viszonyával. E második viszonyban az én magát és a képet viszonyban levőknek állítja. *Az én ezen állítása az itélet.*

Ezen nevezetes formát közelebből kell megvizsgálni mélységes jelentésében. Az én önkénye kivetíti az én tárgyat s visszaragadva azt, egységbe záródik össze. Az első actio pusztá kivetítés; de a kivetítés alanyát hozzávéve kapunk egy viszonyt, mely van kivetítő és kivetített, én-alany és én-tárgy között. Ezen viszony az én egysége számára úgy fejeztetik ki, hogy én-alany = én-tárgy vagyis az én=én s ennek kifejezése és valósága az én egysége. Az első itélet ennél fogva az, hogy én=én; ezen itéletet az absolut én hozza úgy, hogy a két ént egymással szembesíti s azután e szembesítést azáltal megszünteti, hogy a kettőséget egyszerűen visszavonja. Az itélet áll tehát 1. az én-alanyból 2. az én-tárgyból 3. azonosságuk állításából, mely realiter az öntudat actusában nyilvánul. Az itélet tehát ezen fokon valódi önmegoszlás (Ur-theilen, Hegel szerint) s ez önmegoszlás összefoglalása, megszüntetése. Ezen schema szerint tehát az ősitéletben van alany (S), állitmány (P) és a kettőt összefoglaló kapocs, mely itt nyilván az én egységbe olvadása (C).

Ezen ősitélet, mely minden más itéletben logikai és dinamikai alapként befoglaltatik, az én további fejtésében maga is különödi. Az én ugyanis a nemént is állítja s ezen actusban a következők rejlenek. Először is a kivetített tárgy; másodsor a kivetítő tett; harmadszor e kivetítés megfigyelése; negyedszer e megfigyelő és kivetített én egybeolvadása, melynek végén marad az én és a tárgyi kép. Azaz schematic: kép — [kivetítés — figyelés] — én. Az én a megfigyelőt maga azonosságába visszavonva, a képet elejti s a viszonyt, mely volt a figyelmező én és a kép között, úgy fejezi ki, hogy az én nem = kép. Ámde a viszony, melyben az én a képet szegzi, positiv viszony s a kép és figyelem között levő ezen viszonynak elismerése a *további* itélet, mely minden más itéletben benne foglaltatik s azért belőle analytic mindíg kiszedhető. A viszony pedig ez: én megfigyeli a képet, vagyis én : kép; e viszonyt elismeri az én s így itél a maga és a kép közt fenforgó viszony felett.

A harmadik Itéletben az én analitikai hatása a *képre* terjed. Mig az első két itéletben az itéletviszony azt fejezte ki egyszerűen, hogy a tárgy az alany számára van (mert a tárgyat az alany szegezte), addig ennél az itéletnél a lét egyszerű kifejezése helyettesére talál. Megjegyzendő, hogy az itéletben mindig a szegzett tag képezi az itélet logikai alanyát s így azt találjuk, hogy az ősitéletben: az én (mely szegeztetik, azaz az én-tárgy) azonos az énnel, mely szegzi (azaz az én-alanynyal) vagyis én = én, S = P, hol az egyenlőség az én visszaragadásának kifejezése; — ellenben a második itéletben azt találjuk, hogy a kép (az én számára) van, azaz „S van”, és az éntől különbözik (tehát merően *léti itéletek*). A harmadik fokon a léti itélet elmarad, s rejlővé lesz az új itéletben. Ezen itéletben ugyanis az alany a szegzett kép egysége, — szembe állítatik vele egyik, az én elemző hatása folytán tőle külön vált, alkotó tényezője, — s így az itélet azt mondja, hogy az S viszonyban áll P-vel pl. az üveg töltve van. Ezen itélet keletkezéséhez hozzájárult 1. annak bizonyossága, hogy az (én=én) figyel, 2. hogy az én elhárítja magától a képet, azaz rá nézve van a kép. Minden itéletben azért benne rejlik a létre való utalás, a mennyiben a lét az alanyra hatásban s az öntudat visszahatásában bírja kifejezését. Csak ezen előzetesen megejtett, de ki nem fejezett itéletek után alakulhat a harmadik itélet: „az üveg töltve van.” Ebben az S az üveg összegysége; ez összegység momentumai az én-alany hatása alatt

szétbomlanak s szemben áll egyik oldalon az üveg minden egyéb tulajdonsága, a másikon a teltség. Az öntudat visszavonulása a kettőt egybeolvadni engedi; de a meddig ott van köztük az én figyelmezése, ezen összealakulás, synthesis csak lehetségesnek van állítva. A synthesis valóságának ezen kifejezése, ezen ítélet; e synthesis pedig az összesség és a részét egymáshoz való vonzódásában, törekvésben nyilvánul. Ezen törekvés elismerése, lételének constatálása, itt a kapocs. *S* tehát *P*, a vonzódást pedig jelezhetjük symbolummal (\leftarrow vagy \sim), mert általános s mindenkori kapcsolul ott van alany és állítmány között. S így:

$$S \leftarrow \sim P.$$

Az ítélet további kialakulásának fejtegetése ezen kötet határain kívül esik. De kötelességünkhöz tartozik az ítélet ezen keletkezéséből annak jellemző vonásaira tüzetesen rámutatni. S itt mindennek előtte szembe ötlik az ítélet öntudatos s így szabad, önkényes volta, mely azt a kapcsolatoktól lényegesen megkülönbözteti. Öntudat nélkül nincs csak rendszeres vagy szerves kapcsolódás és szerves megakasztás; egyik kép a másikat kiegészíti vagy az ösztön hiányát kielégíti egyfelől — megőrzi minőségi határozottságát másfelől. Amaz a kapcsolás, emez a megakasztás, szerves alakjában. Azonban ebből épen az ítélet jellemzője, az analitikai vonás hiányzik, hiányzik továbbá a létre való utalás. A képek, melyek kapcsolódnak, szervesen összefüggnek; de az ítélet tagjai csak az által lehetnek önállókká, hogy az én azokat magától s így egymástól is (haladva részről-részre) megkülönbözteti. Az ítéletben az öntudat épen megakasztja a részek összeolvadását; csak megengedi, hogy egybetartoznak, de közbelépése az összefolyást, ha mindjárt szervileg haladó sorrá is, megakadályozza. Ugyanezért a kapcsolatokból a létre való utalás is hiányzik: a szerves kapcsolatok folyton tovább haladnak a nélkül, hogy ítéletekké alakulnának s a valóságra vonatkoznának (pl. alvás közben); — ítéletté a szerves kapcsolódást csak az én közbelépte teszi s az ő elismerése. Itélni tehát annyi, mint *kapcsolatok fenállását elismerni*.

Még egy további vonást kell megjegyeznünk, az állítmány megválogatását. Hisz az edény nemcsak töltve van, hanem üvegből is van, átlátszó, csiszolt, piros vagy zöld, kupalaku vagy henger vagy üres félgömb stb. Miért, hogy az ítélet mégis csak azt mondja: „az üveg átlátszó?” vagy „az üveg töltve van?” Ennek oka nyilván az öntudat kényében, vagy, mint a 31. §-ban mondtuk, érzési állapotában keresendő. Minthogy pedig az öntudat igen sokféle ilyen állapotban lehet, azért látszólag ilyen kapcsolatok elismerése szabályokhoz kötöttnek nem mutatható ki. Pl. az óra, mely előttem áll, érzéki complexus, melybe a jelentő ösztön is behatolt alkotó részével. Benne tehát nemcsak az alak és szín (látás), a ketyegés (hallás), sima és szegletes felülete (tapintás) fog előfordulni, hanem ezen adatok mind rávezetnek azok substratumára, az anyagra, melyből az óra készült; ezen adatokon kívül az óra viszonya az én céljaimmal (idő mérése), továbbá alkotó részeinek egymásra hatása (az időjelzés és az óra mechanismusa közti viszony) is fordulnak elő azon összetett képben, melyet órának nevezünk. Ezen szó maga is más szavakra vezethet át, melyek vele tövileg vagy hangzásilag rokonok slb. Az öntudat előtt tehát az órákép rendkívül sok adat egységét lépteti fel s az egységgel ezen adatok bármelyike kapcsolódhatik a pusztá kapcsolási törvények szerint. Hogy azonban *egy határozott* ítéletet kimondhassunk, ahhoz bizonyos indítás kell az öntudat számára, mely bizonyos kapcsolódási irányt szegezve, épen ezzel a többieket elejti. Ezen indok pusztán az öntudat állapotában keresendő; az elejtés lehetősége pedig az én önkényéből folyik. Az öntudat ugyanis azon képet fogja az *S*-szel kapcsolni, melylyel a maga s így a kötött ösztön szorultságát legkönnyebben megszüntetheti. Azért pl. érzéki képeknél első sorban azon vonást emeli ki, mely legerősebben hat reá, azaz melynek legnagyobb erőfoka van pl. az óráról azt mondja, hogy ketyeg, mert ez egyéb tulajdonságai közül a leghangosabb; vagy „az óra áll” — mert ez a legfeltűnőbb jegynek hiányát jelzi. Hanem az öntudat az „órával” egyebet is kapcsolhat, ha más ösztönei kötve vannak pl. ha éhes, akkor az óra értékét fogja tekinteni, melylyel éhségét csillapíthatja; ha okát keresi a ketyegésnek, azaz ha jelentő ösztöne kötve van, akkor a kerek egymásba kapaszkodását tünteti elő, — ha dolga van, akkor azt nézi, hogy az óra hányat mutat? Azaz: az öntudat az *S* képével oly jegyeket kapcsol, melyekkel saját kötöttségétől megszabadul s melyek folytán azon ösztönök hiányát is pótolhatja, melyek az én szorultságát előidézték.

Az öntudatos gondolkodás, ezen fejtegetések szerint, mindenkor céltudatos. Meglehet, hogy concret esetben ezen célszerűséget, mely az állítmány kiemelésében rejlik, nem bírjuk hiánytalanul kimutatni; de elvileg, és a legtöbb esetben tényleg is, biztos az ítéletnek ezen célzatossága és célszerűsége. Lehet pedig ezen célzatosság vagy közvetlenül indokolt és szembeötlő vagy távolabbi s közvetített. Példák e kettős jellemet világosan mutathatják.

Hogy pl. „az arany sárga” — ítéletet hozzuk, ahhoz szükséges, hogy az arany érzéki képében a szín hatása erősebb legyen az öntudatra; e hatástól megszabadul, ha azt a síkjában szegzi s az arany minden egyéb tulajdonsága ezen szegzés előtt háttérbe szorul. Azonban lehet ezen indokolás távolabbi is, pl. azon célban rejthetik, hogy a fémek színeit csoportosítani kívánjuk. Ilyenkor az öntudat ezen cél által köttetik s e kötéstől megszabadulandó, az arany egyéb tulajdonságaitól elvonatkozva az alapképpel a sárga szint köti össze. Ezen kétféle indokoltság összes ítéleteinken áthúzódik, a melyek e szerint vagy érzékileg vagy jelentésileg indokoltak. Azonban mindenütt az ítélet megalakulásához az öntudat spontaneitása az előzmény

s annak önállósága azon feltétel, melyhez az ítélet syntetikus alakzatának előállása kötve van.

A fejtegetés eredményét röviden ekképen lehet összefoglalni. Az ítélet előállításához kívántatik a kép megkülönböztetése az éntől: ennek feltétele pedig az énalany és éntárgy megválása s összefoglalása. Az első actus tehát azon ítélet, hogy az én=én ($S=P$); a 2-dik az, hogy az én más mint a kép, de ezen kép, mint más, az éntre nézve van (a létezési ítéletek alapja) vagyis $S \sim P$, azaz: éntre nézve van a más. Ezen két actus nemtudatosan megelőzi a concret ítéleteket, de az öntudat minden egyes ítéletnél reconstruálhatja. Csak harmadik fokon következnek az egyes ítéletek, melyekbe az éntel szembeesített kép szolgáltatja az alanyt és a tárgyat vagy állítmányt. Ezen fokon az én a képben üti fel székét s e képtől eltaszítja egyes alkotó részeit, melyek tehát a képre nézve azt jelentik, a mit az éntárgy az énalanyra, s a más az éntárgy figyelemzésére nézve. Ha az egyik kép egy oly másik képet idéz fel, mely alkotó részét nem teszi, akkor a processusban a kapcsoló tényező az öntét ösztöneinek összetartozása. De ezen esetben is az öntudat azon hatalom, mely az elkülönített ösztönök együvé tartozását elismeri vagy tagadja, azaz az öntudat itél ez esetben is. Pl. egy asszony a ház előtt áll s mindenfelé megakott kocsit lát. A kocsi képe, mint alany, kapcsolható az élelmi szerek bármelyikével, melyek rajta vannak; de az asszony érzési állapota, azaz vajjon öntudatát az éntet ösztön éhsége vagy szomjusága köti-e le, határoz a felett, vajjon azt itéli-e, hogy a kocsin kenyér vagy kolbász vagy sörös palaczkok vannak. Ezen körülményekből érthető azon logikai érzetek elvi vagy fájdalmi jellege is, mely az itélést kíséri; mert az ítélet nem pusztá képkapcsolás, hanem öntudatosan végbement felsőbb syntesis, melynek nemcsak az egyes ösztönökre, hanem az egész öntét fennállítására is van vonatkozása. Az ítélet, valamint az ösztönök életében birja alapját (az öntudat közbejárásával), — az ösztönök életére gyakorol visszahatást is; — mert a hamis ítélet nemcsak életébe kerülhet az élő lénynek, hanem kinos gyötremnek állandó kuforrásává is lehet az egyes és az összes emberiség haladásában. Ezen jellege miatt az ítélet, valamint az én életének első nyilatkozási formája (én=én), ugy minden egyes alakulásában az egész öntét önfentartásának szabályozója. Az itélés ventiljén keresztül szabadulnak ki az ösztönök feszítő elemei.

48. §. Az itélés szerepe az öntét fenállításában ; a fogalom.

Nem lehet czélja ezen elvi fejtegetésnek, hogy az ítéletek fajainak fejtegetésével a logika tüzetes részleteibe belevágjon; mindazonáltal szükséges az itélés processusának egyes részleteire kiterjeszkedni azon célból, hogy az itélés szerepét az öntét életében teljes világításba állítsuk. Mert az állatoknál ugy tapasztaljuk, hogy az itélés, csekély formáival, mindenben az önfentartás céljainak alárendelkezik, a mennyiben az ösztönök kapcsolatait impulsív cselekedetekben nyilvánulásra hozza. Az embernél tehát az itélés csekélyebb értékű nem lehet; ellenkezőleg az emberi öntét tagoltsága miatt sokkal szükségesebbnek látszik eleve is egy oly tényező, melynek rendkívüli érzékenysége a kapcsolatok helyes megválasztásával az ösztönök egyöntetű hatalmát pótolja, melyet az állatoknál oly meglepő csálhatatlansággal működni látunk. Szükséges azért mindazon tényeket felkutatnunk, melyeknek előállása az én nélkül meg nem érthető, melyeket annál fogva egyenesen az én itélésének köszönünk.

Az itélésnek ezen eredményét, az összes részleteket figyelmesen megtekintve, abban foglalhatjuk össze, hogy az itélés folytán az öntét a maga természetének világos tudatára emelkedik s míg a nemén tagoltságának kifejtését előmozdítja s megvilágítja, egyuttal az éntel együt idealis egységbe összeolvasztja. Vagyis: *az itélés által tudatossá válik az öntét számára mindaz, a mi nemtudatosan benne rejlik s az öntét ezen művelete által tényleg urává lesz saját magának s öntudatos intézőjévé sorsának.* Az itélés tehát az öntét önfentartásának legmagasabb formája, mert benne az én öntudatosan vezérli azt, a mi a kapcsolatokban öntudatlanul praeformálva rejlik. Részletesen ekképen:

1. Az itélés mindenekelőtt az *ént állítja* elő: ha az én magát nem szembeesitené magával, akkor sohasem jutna arra a gondolatra, hogy van. Már pedig az én önszembeesítése nem egyéb, mint ítélet, s így az itélés azon forma, melylyel az én maga is megvalósul. Minthogy pedig az öntudat minden itélés előzménye, azért az: én = én az összes ítéleteknek alapja.

2. Ámde ezen önállítás a más kizárásának az előfeltétele és így okozója. Az által, hogy az én magával kettős egységgé összezáródik, elejti azt, a mi ezen egységbe nem olvadhat természeténél fogva s épen ezen idegen, a más, teszi az éntel világát. Már pedig a más kizárása vagyis azon tény, hogy az én nem = más, egy ítélet, annak kifejezése, hogy az éntel kívül van más is s így benne kerestük mindazon ítéletek alapját, melyek a neménről szólnak. *Az itélés folytán tehát az én előállítja a más vagyis világát.*

3. Ámde ezen más az én által változásokat szenvedhet s viszont saját változásai az én azonos nyugalmát megzavarhatják. Az én és a nemén ezen egymástól függésében rejlik annak alapja, hogy a kettőt

egy közös öntét koordinált tagjai gyanánt felfogjuk, — a mennyiben a nemén változásait, az én együttműködésével s az én hatalmas önkénye mindazt elejtheti a neménben, a mit érzelve az öntét egységének veszélyeztetése gyanánt felismert. Ekkép történik, hogy a nemén minden további különödsége az én által az öntét különödségeül felismertetik vagyis az én a neménnel folyton szorosabb egységbe olvad össze s magát ily tagolt egységül ismeri fel. A nemén más ugyan, mint az én, hanem közös valóságban egységbe olvadnak s az én ezen organizmus egészségének állandó öröül szerepel. Ezen folyamatot is folytonos ítéletnek kell felfognunk s haladása mozzanatai a következők:

a) Az én analitikai hatása folytán először is a képek közötti különbség derül ki, azaz az én magát nem koldusszerű azonosságában, hanem gazdag tagoltságában ismeri fel. Így tudomására jutnak: a szilárd testek ellenállása, ize és szaga, hangok, színek, mint az éntől különböző öntéti állapotok s egyúttal mint egymás között eltérő tartalmak vagy minőségek. Így történik az érzéki képek felbontása: az arany sárga; az arany nyújtható; az arany súlyos; az arany fényes stb. Az ítélet analízise által azon egységek, melyek érzéki elemek kapcsolásából származtak, elemi alkotókban tűnnek fel az én előtt.

b) Ezen puszták képek azonban a jelentéssel kapcsolódnak. Minthogy pedig a jelentés (a 34. §. 2. szerint) vagy önjelentés vagy okjelentés vagy céljelentés, azért az én az analízis folytán megérti 1. mit jelentenek a tárgyak egyes elemei, pl. színek, hangok; 2. e tárgyak egyes tevékenységeit közvetlenül ismeretes tényezőinkkel azonosítva, azoknak belsejébe hatolunk, a mit oknyomozásnak mondunk; végre 3. a tárgyak alkotó képrészeiben vonatkozást látunk a mi ösztöneinkre s ily módon céljelentésükben is átértjük.

Ezen kapcsolatok, melyeket már a 2-ik szakaszban felkutattunk, most az öntudat elé kerülnek. Egyik oldalon áll azon kép, mely először fellép, másodikon az, a mely e képnek kiegészítéséhez szükséges; amaz az alany (*S*), emez az állítmány (*P*). Az öntudat, e kettő felett állva, a felett dönt, hogy az *S* a *P*-hez kapcsolható-e vagy sem? Lehet pedig ezen viszony

1. puszták kép és jelentése között;
2. érzéki egység s alkotó elemei, között;
3. érzéki egység és jelentése között, mely ismét

a) vagy okjelentése vagy

b) céljelentése.

Mindezeknek az öntétre nézve határozott fontosságuk van. A puszták kép, ha jelentés járul hozzá, alkotó részéül ismertetik fel az öntétnak, azaz azon puszták kép az öntét állapotául s így az én tulajdonául ajánlikozik. E nélkül csak nyers változás volna, mely, mivel az öntétre vonatkozása nincsen, egészen idegen elemet képviselne az öntudatos szellem körében. Az elemekből alakult egység felbontásában az én észreveszi az öntét különböző tényezőinek összehatását, azaz a mi gépszerű volt benne, azt most saját cselekedetéül ismeri fel. A mikor pedig ezen egységek okjelentését átérti (a mi legkésőbb áll be), akkor a maga átértett belsejét alkotásaiban folytatódva látja s világába mindazon viszonyokat viheti át, melyeket magában felfedezett. A legfontosabb azonban az öntétre nézve a célviszonyok felderítése, mert az által módjában lesz mindazon eszközöket felhasználni, a melyek zavartalan nyugalma létesíteni képesek.

Az öntudat ugyanis alkotásaival szemben mindenkor megőrzi zárt önállóságát; szegző önkényében rejlik hatalma az öntét tényezői felett s az elejtésben oly fegyvere van, amelylyel az öntét szerves kapcsolatai közül azokat kiválaszthatja, melyek céljait közvetlenül biztosítják. Az öntudat, ösztönmentes állapotban, nyugodt egykedvűséggel nézi a kapcsolatok felelevenedését; a bárány képe ilyenkor felbomlik előtte érzéki elemeire és okjelentéseire s ezeknek viszonyát nyugodtan állapíthatja meg az egészre és a részekre nézve egyaránt. Ilyenkor az érzéki ösztönök s a jelentések szabadon vonzzák egymást s az öntudat ezen vonzalmakat egyszerűen elismeri. Ez elismerésben csak az *azonosság* és *ellenmondás* elvei vezérlik. Az aranyat sárgának mondja, mert az arany egysége és a sárga szín bizonyos fokú azonosságot mutatnak; ellenben elejti a könnyűség, a törekenység s egyéb jelzőit, mert az arany egységét alkotó elemek között ezen jelzők számára hely nincsen. Az észrevételi ítéletek ennél fogva az öntét öntudatos gyarapodását, helyességük annak nyugalma jelentik.

Ellenben ha az öntudat valamely ösztön hiánya által terheltetik, akkor a feltűnő képben azon vonásokat fogja feltűntetni, melyekben a hiány pótlékát látja. Az öntudat tehát ösztönterhelt állapotban először a tárgy céljelentéseit kutatja fel s a szelid bárány minden egyéb tulajdonsága elesik azon egy mellett, hogy az éhesnek fájalmát csillapíthatja. Ekkor az ítélet úgy hangzik: a bárány ehető: a báránynak husa van; a bárány kövér. Ha pedig kabát kell, akkor a bárány ezen értéke, gyapja is, pénzbe tétetik át (igen közönséges metaphoraival) s az ítélet úgy hangzik: a bárány három forintot ér.

Az ítézés ezek után két célnak szolgál. Egyfelől az öntét tevékenységét a mi tevékenységünké emeli s rásüti eme bélyeget; azaz felismerjük az öntét tényezőit s azok összehatását. Másfelől directe vonatkoztatja az egyik tevékenységet öntétünk valamelyik hiányára s ezen hiány pótlására használja. Minthogy pedig az ember nem egyszerű gépezet, hanem öntudatos valóság, — azért nemcsak a pusztá, szerves kapcsolat elegendő a fentartására, hanem az én közbenjárása szükséges, hogy a kapcsolat ne csak az öntétre, hanem az öntudatra nézve is üdvös és hasznos legyen. Pusztá kapcsolat által a nemén tartja fen magát, melynek magáról tudomása nincsen; az öntudatos öntét ítézés által tartja fen magát, a melynél nemcsak az objectiv fenállás, hanem a subjectiv kielégedés is tekintetbe jön. Mert valamint az öntét az én és nemén egysége, úgy élete is az én és nemén zavartalan fentartására azaz a kettő egységének megvalósítására irányul. Az ítézés ennél fogva korántsem „luxustünetemény”, mint némelyek (Richet,¹ Paulhan) tanítják, hanem oly önfentartási forma, mely nélkül öntudatos életet egyáltalában nem gondolhatni. A képek kapcsolódnak, az ösztönök is, természetük szerint; hanem az én képeimet csak akkor nevezhetem enyéimnek s világomat az én világomnak, ha én kapcsolom s én alakítom a világot.²

Az ítézésnek ezek után legfőbb eredménye az, hogy az öntétet öntudatos egységbe foglalja össze; megélhetne ugyan az öntét ítézés nélkül is, a mennyiben a nagy körforgás gépezete öntudatos irányítás nélkül is a végcél felé vezet, hanem önmagával egységbe össze nem állhatna az öntét, nem tudhatna tevékenységeiről, mint sajátjairól, öntudat nélkül. Csak az ítéletben válnak külön az öntét egyes tényezői s csak az ítéletet végrehajtó én vonatkoztatja magára s így az öntétre mind azt, a mi vele és benne történik. Az én fogja fel a cselekvés fonalával az öntét tevékenységeit s ad jelentést a pusztá képeknek. Ezen jelentés azt tartalmazza, a mit a pusztá kép az öntétre nézve ér; lehet öntevékenységünk közvetlen megértése s lehet ez öntevékenységben azon vonatkozás felismerése is, mely azt más tevékenységhez, mint pótlékot csatolja. Ily módon az ítéző én az öntétet alkatában és vonatkozásaiban is megérti s mindenkor hiányait együtt szenvedve, önkénye segítségével a pótlékokról gondoskodik. E jelentések képezik azt, a mit *fogalmaknak* szokás nevezni (v.ö. 35. §.)

49. §. A következtetés lényege és szerepe az öntét oekonomiájában.

Az én önkényessége s a fogalmak általánossága az öntétet arra képesíti, hogy a jelen ingerlésből a képek sorozatán végig haladva, a haladás elejét és végét új ítéletbe foglalja, mely önkényes tevékenységét *következtetésnek* nevezzük. A következtetés ezen alap gondolatán épül fel az ember előrelátása s így okossága (providentia=prudencia). Önkényesség és általánosság nélkül csak kapcsolatok lepergése létezik; csak az által, hogy a jelen ingerlésnek a jelentését megértem s így a benne rejlő hiány pótlására indítatom, lehetséges az előrelátás (a mi az állatoknál az impulzív természetű activitas miatt nem fordul elő) s csak az által, hogy az én a kapcsolatok sorában bármikor elvonatkozhatik s a sor elejét a végével összehasonlíthatja, lehetséges, hogy egy adott impulsusból más, nem adott, hanem újra létesített, kapcsolatra megyek át vagyis a *zártételre*. Az én önkényessége és a kapcsolatok szerves fennállása tehát nélkülözhetetlen előfeltételei a következtetésnek; ha azonban eme kettőt világosan belátjuk, akkor mélyeiben birjuk megragadni azon lelki tevékenység természetét s öntéti jelentőségét, melyet Aristoteles a συλλογισμός szónak jelentésteljes, örök terminusával nevezett meg.

Sajátságos dolog azonban, hogy az aristotelesi syllogistika és (az Analyt. pr. I. 1.) adott meghatározása között, tehát kivétel és conceptio között milyen különbség forog fenn. A syllogismos ezen hely szerint λόγος (azaz kifejezés), ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει τῷ ταῦτα εἶναι. Van tehát előzmény (τεθέντων τινῶν) és egy következmény (ἕτερόν τι), melyek között szükségképen összefüggés áll fen (ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει). Ezt Aristoteles ekképen magyarázza: λέγω δὲ τῷ ταῦτα εἶναι τὸ διὰ ταῦτα συμβαίνειν τὸ δὲ διὰ ταῦτα συμβαίνειν τὸ μηδενὸς ἕξωθεν ὄρου προσδεῖν πρὸς τὸ γενέσθαι τὸ ἀναγκαῖον. Azaz az előzmény teljesen elégséges oka annak, a mi belőle következik.

Ezen mélységes conceptio azonban laposságos felülete alá bujt. A πρότασις mint kész alkotás lőn

¹ V.ö. *Revue des deux mondes* 1891. Ch. Richet „L'amour” p. 141. l'intelligence . . . phénomène de luxe . . . n'est indispensable ni à la vie de l'individu, ni à celle de l'espèce.

² Paulhan ezt tagadja, hanem azért mindenütt „nous faisons”, „nous isolons” azaz tényleg az ítézéshez kell neki is az én. *L'activité mentale* stb. 112. sk. I.

kiindulási ponttá s egyetemessége vagy részletessége azon fordulatot hozta elő, mely azóta a logikai tanokban fődologgá vált s a syllogismus eredeti jelentését tökéletesen elfedte.

Mert ha a syllogismusnak csak az volna célja, hogy általános tételekből részlegeseket levezessünk, akkor igaza volna Millnek s azoknak, kik ebben merő ismétlést látnak (mivel az egyetemesben a részlegest eleve felteszszük) s a természet nagyon pazarul bánnék az emberrel, kinek ilyen luxuriosus eszközt adott önfentartása elérésére. Sőt talán céliránytalan is volna ezen adomány; mert vajjon hogy jusson a szegény amaz általános tételekhez, melyeket okoskodásához kiindulási előzményekül használ? Mielőtt ezen tapasztalatra eljutna, okvetlenül el kellett volna vesznie az életért való küzdelemben! Szerencsére azonban a dolog lényege egészen más, mint a mit az aristotelesi és scholastikai logika belőle csinált (kivált az utóbbinál, hol az igazságok rendszere az egyház hittételeiben adva volt, igen könnyen érthető ezen syllogistikus falábonjárás).

Aristoteles egészen jól látta a *syllogismus lényegét; abban rejlik, hogy egy gondolat szükségképpen rá vezet egy másikon át egy harmadikra*. Az egyik gondolat az új gondolatnak alánya, a másik az állítmánya, a harmadik az átvetető (a középfogalom, ὄρος μέσος). De a conceptio Aristotelesnél szűkre szorult össze. Nem csak fogalmak állhatnak ilyen viszonyban egymással; mi, a kik a szellem organismusát részleteiben végig néztük, tudjuk, hogy a fogalmak csak ideális jelentései azon tényezőknek, melyek realitása az öntétet fentartja. Tehát nemcsak fogalmak állanak egymással ilyen viszonyban, hanem érzéki s általában a puszta képek is s mivel a kép nem egyéb, mint az ösztön részszerű kötöttsége, az *ösztönök általában* állanak egymás között ilyen viszonyban. És már most érthető, miért vonatkoznak a fogalmak ily szükségképeniséggel egymásra? Azért, mert az ösztönök, melyeknek jelentését a fogalmakban kifejezve látjuk, teleologiai viszonyban vannak egymással, s az okoskodás nem létesít egyebet, mint hogy azon eseteket általánosítja, azaz a jelentő ösztön formáiban előadja, melyekben az ösztönök részszerű kötetései concret esetek szerint egymást szükségképpen vonzzák.

A syllogismus ezek után gyökereivel sokkal mélyebbre terjed, mint az aristotelesi πρότασις; belemélyed az öntét organismusába s oekonomiájának egyik formáját, azaz önfentartása egyik módját jelenti. Szükségképeniségét ezen teleologiai szükségképeniségből vagyis magának az öntétnek logikai structurájából meríti; határai (ὄρος, terminus) pedig az ösztöni életfolyás határai, a hiány, az eszköz és a kielégítés. Ezen három terminusnak minden syllogismusban kell lennie az ösztönök életfolyása miatt s e három határ összezárodásában nyerjük azon felsőbb öntudatos alakot, melyet különben öntudatlanul az ösztönök physiologiájában mindenütt találunk; miért is helyesen συλλογισμός-nak, összefoglalásnak, zárlatnak (Kerkápoly szerint), Schluss, nevezzük (ellentétben a latin ratiocinium korlátolt terminusával, mely csak az abstract képek önkényes kapcsolatát veszi tekintetbe).

A syllogismus ezen természetét minden ösztöni életsorban találjuk; mert ha az ösztönök alapvonatkozásában ezen szoros összefüggés nem volna, akkor a syllogismus természetileg indokolatlan sőt ingatagsága miatt céliránytalan életfunctio lenne. Már pedig azt láttuk, hogy a kapcsolatok az önfentartás eszközei s hogy az ítélet az öntudatos önmegélés kizárólagos formája; ennél fogva a syllogismus, mely ítéletekből áll, ezek utján a kapcsolatokra támaszkodik s mint ezek, az életfentartás öntudatos formája és nyilvánulása. Ennek részletesebb kifejtésénél, mely a syllogismus öntéti szerepét és fontosságát való gyökerében fogja feltárni, két mozzanatra külön kell ügyelnünk; ugymint 1. a syllogistikus formába foglalt fogalmakra s azok logikai vonatkozására és 2. a formára magára, melyet, mint már említettük, az én önkénye ad a viszonyba lépett fogalmaknak vagy önfentartási tényezőknek.

1. A következtetés *nyers anyagát* mindig az ösztönök részszerű kötetései vagyis a képek szolgáltatják. Tudva levő dolog már most a kapcsolatokról szóló tanból, hogy a kép az ösztön hiánya, mely pótlékát vagy magából az ösztönből vagy más ösztönből nyeri; minden kép ennél fogva már természeténél fogva új képre utal, mely, ha az elsőhöz csatlakozik, azt kiegészíti, illetőleg pótlékát nyújtja, s ezen csatlakozásnak öntudatos elismerése az ítélet. Ugyanazon törvény alapján azonban ezen pótló kép is más képre utal, mely hozzá csatlakozik s egy új ítélet formájában az öntudat által elismertetik. Ezen vonzás tehát egy képből kiindulva, az ösztönök összes körében ismétlődhetik s az öntudat előtt a vonatkozások egész sora állhat elő, melyeknek végtagja az elsőől igen különbözhetik s mégis vele egy közös életfolyamat egységébe összeolvadhat. A képek ezen viszonya adja a syllogismus nyers anyagát. Ilyen viszony lehet pl. az érintés, az öntudat és a mozdulat között; az érintés és a mozdulat között középtagul szolgál az öntudat állapota s a három tényező valóságos realis syllogismusban egyesül, ha formai kifejezést nem is adunk nekik. Ilyen syllogismus áll fen az érzéki egység és tulajdonságai között; pl. a hegynek látása rávihet arra a gondolatra, hogy arany van benne; vagy a Mars látása arra, hogy élő lények lakják. Ezen példák elemzéséből azt nyerjük, hogy az első kép (= hiány) egy másik képpel (a szó legtágabb értelmében véve, tehát az öntudatot is ide érthetni), emez pedig egy harmadikat, vonz maga után. Ugymint

1. csipés . . . fájdalom . . . visszahuzódás
2. gyűrű . . . aranynyujthatóság
3. Mars . . . levegőélet
4. majom . . . láb mozgás

A nagy körforgás mozzanataiban nem lehet egyebet látni, mint egy nagyszerű syllogismos terminusait; a syllogismos önfentartási jelleme itt legvilágosabb.

Az állat gyomra üres; ez üresség az öntudatban az éhség fájdalma; ezen fájdalom czélszerű mozzdulatokat hoz elő elmozdítására s ha egyszer sikerült, akkor a fájdalom és a mozzdulatok közé a pótló tárgy képe szorul. Gyomor üressége, éhség, étel, evés és jóllakás az éltető ösztön syllogismusa melyben a kielégedés az éhség és jóllakás kölcsönös annihilatiója. A kielégedés sora az éltető ösztön zárata; a közbeeső tagok (éhség és jóllakás között) a terminus mediusok (nevezzük azt, mint később látni fogjuk, eszközöknek), a kielégedés maga a zártétel. A magányos erdő tisztásán pihenő őz zörejt hall; ezen zörejt felkölti figyelmét, talán félelmét; a félelem futásra, elbuvásra készíti. A zörejt, az ijedtség, a futás egy önfentartási actus sorozata, melynek elején kötés (hiány), végén szabadulás (menekülés) áll. A zörejt és a menekülés az ἄκρα, a szélek, a közbeesők a μέσοι ([καλῶ δὲ] ἄκρα τὸ αὐτὸ τε ἐν ἄλλῳ ὄν και ἐν ᾧ ἄλλο ἐστίν. Arist. Anal. pr. I. 4.) Az ijedtség, futás, menekülés az őz önfentartásának syllogismusa, zárata s szükséges, hogy a „széleknek teljes összezáródása legyen" (ἀνάγκη τῶν ἄκρων εἶναι συλλογισμὸν (összezáródás) τέλειον. Arist. u. o.). — A tavasz éltető légáramlata s izletes gyenge füvecskéje az állat nemi ösztönét költi fel; a gerjedelem öntudatában zaklató, nyomasztó tulerőt éreztet; oda hajtja a nőstény nyomaiba, végeztet vele mindennemű szépelgési mozzdulatokat, míg célját eléri. Nemi gerjedelem, szerelmi bánat, nyugtalan mozzdulatok, nőstény és szerelem, — ezek a nemi ösztön syllogismusa. Az ἄκρα a nemi gerjedelem és a közösülés, a μέσος a közbeeső mozzdulatok. A nemi gerjedelem és kielégedése adnak (συλλογισμὸς τέλειον-τ (v.ö. 25. I. 32. §.).

Hegel azt mondja egy helyen:¹ „Alles ist ein Schluss" s úgy indokolja: „Das wirkliche ist Eines, aber ebenso das Auseandertreten der Begriffsmomente, und der Schluss der Kreislauf der Vermittelung seiner Momente, durch welchen es sich als Eines setzt." Élő lényeknél ezen kissé homályos tétel igazságát talán sikerült az eddigiekkel világossá tenni. Minden . . . zárlat; — az kétségtelen tény. Azon végtelen sorozat, mely egy indítás s évezredek után beállott következménye közé esik, egy syllogistikus sor, melyben a világ momentumai szétvetődtek, hogy a végcélban, összezáródjanak. De ne menjünk most még olyan távolba; az élő lény élete csupa syllogismus, melynek abszolút zártétele mindig az öntét igenlése. Ezen syllogismus most még csak magánlétében van felmutatva; Aristoteles így nem fogott megfajtásához; ő a magának számára kialakult syllogismust nézte s ennek bonyodalmait elfedték előle a mélyen fekvő valóságot. Mi nem kívánunk most még az Aristotelesi álláspontra felszállani; maradunk egyelőre a termékeny βᾶθος-ban.

Látni ebből, hogy az öntét egész életnyilvánulása és kifejlése syllogismos, melynek középtagját többnyire az öntudat érzelmi állapota képezi. Azonban ez csak a syllogismos nyers anyaga, substructiója; így nyilvánul ez az állati öntét önfentartásában, mint életgépezet, melynek zártétele mindig a hiány és pótlék összezáródásában végződik. Az embernél ezen gépezet fölül még egy emelet rakódik, a jelentő ösztönben. A mi az öntét pusztá képeiben kifejezést nyer mint nyers változás, az magasabb fokon a jelentés dicsfényében lép fel az értelmi ösztön képeiben; az egyes ingerület általánosságot nyer s a kapcsolat, mely az egyes pusztá képek között gépszerűen előáll, a jelentésben általános életformává, életviszonyná magasztosul. Ekkor állanak elő a szerves kapcsolatok általános schemái, melyekbe azontul minden egyes pusztá kép belemártatik, hogy az egyesből az általánosba felemeltessék. A gyomor pusztá ürességét mint az éltető ösztön állapotát ismerjük fel, a szerelmi vágyat a nemi ösztön hiányául, a pirosat színül, az aranyat tárgyul, egyik érzéki egységet állatul, másikat növényül fogjuk fel s a jelentések ezen összehatásában birjuk a fogalmakat. Ezentul az egyes adat az általánosba felvételük s a mennyi vonatkozása van a jelentésnek, annyifelé sugározhatik, azaz annyifelé szolgál a jelentés középfogalomul, μέσος gyanánt. Itt kezdődik azután a jelentések beláthatatlan szövedéke, melyen végig futhat az első ingerlet, hogy a végsőben megállapodását s az öntudat kielégedését lelje.

A syllogismos határai ennél fogva nyers anyagából kivetkőznek s mint ideális jelentések szemben állanak az öntét nyers életfunkcióival. Az öntét ezzel a végső simitást végzi saját magán; a minnek

¹ Hegel. Encyclopädie. 2-te Ausg. 181. §.

segítségével magát fenntartotta, azt most ilyen eszközzel meg is érti s sajátjául felismeri. Épen azért a syllogismos azon legfőbb forma, melyre az öntét önfentartása emelkedhetik; mert önmagát teljes alakában átismerte s az én önkényével birtokába vette, a mi előbb idegenül szemben állott vele. Ha tehát a syllogismos a jelentések kapcsolata, a jelentések pedig a pusztá képek magyarázatai, akkor, mivel a pusztá képek meg az ösztönök nyilvánulásai s így az öntét önfentartási módozatai, — a syllogismos nem lehet egyéb, mint az öntét önösszefoglalása vagyis önfentartásának legfőbb, mert öntudatos alakja.

Már pedig a jelentéseknek kapcsolatai igen szövevényesek. Ezen könyv 2-ik szakaszának 34. és 35. §§-ban ezen kapcsolatot az öntudat, minden más ösztön, az érzéki és beszédösztönöknek, végre saját beltagoltságának irányában felmutatta. A kapcsolódás a jelentő ösztön mindezen vonatkozási irányában haladhat s a mennyiben a jelentő ösztön beltagoltságában a határolás és fűzés irányait találjuk uralkodni, annyiban minden syllogismos vagy a határolás (aláfoglaltság) vagy a fűzés (kizárólagosság) viszonyaira épül fel, a mint ezt részletesebben elemi formában logikai kézikönyvemben kifejtettem. Bármilyen elvont legyen azonban a gondolatok sora, melyek ily módon kölcsönös vonzás alapján összekerülnek, soha sem céltalan és, ha úgy mondhatjuk, oktalan a következtetés; mert minden következtetés kiinduló pontja egy kötés s a zártétel csak ott állapodik meg, a hol a kötés megszűnik. Azért teljes alapossággal állítottam kis könyvecskémbe, hogy a logikai műveletek végső célja az öntudat kielégedése s feladata: „azon törvények megállapítása, melyek vezetése alatt utánképzéseink az igazság kedvéért (az öntudat kielégedését) létrehozzák.”¹

Mindezek azonban még mindig a következtetésnek csak anyagi oldalát illetik. A ki az okok és okozatok láncolatát tekinti, az beleegyezik abba, hogy azt syllogismosnak nevezzük; de csakis mely esetben? Ha a két „szélsőt” összefoglaljuk. Teszi ezt maga az öntét mindannyiszor, valahányszor egy hiány pótlását ezközli; hanem öntudatosság kell ahhoz, hogy ezen zártételt megvonjuk. A nemtudatos kapcsolatokból tehát csak az öntudat bír zárlatot alkotni, mert csak az öntudat bírja megérezni, hogy a kapcsolat végső tagja az elsőnek kiegészítője, pótléka. A mint e kettőt összehozzuk, öntudatosság lesz a nemtudatos syllogismus s a pusztá következből igazi következtetés lesz. Az öntudat ezen tevékenységét külön kell felmutatni, hogy a zárlatot teljesen átértsük.

2. Az öntudat tevékenységét a következtetés közben nem lehet az iskolai syllogismusokon tanulmányozni, hanem a forrásnál vagyis a syllogismus nyers anyagánál kell azt megfigyelni. Mert az iskolai példák már csak az élettünetemények lenyuzott üres bőrei; a syllogismus e bőrréteg alatt lüktet, mint annak tulajdonképeni tartalma. Ha tehát pl. a gólya fris földhányást lát s a vakondokra lesekedik; vagy a szalonka a lombot felforgatja, hogy ételt szerezzen; vagy a havasi csóka köveket megmozdit, hogy rovarokat találjon; ha a kolibri a virágkehelybe nyújtja nyelvét bogarak után, a harkály beteg fák kérgét kopogatja s élelmet keres,² — akkor mindezen esetekben realis syllogismusokat látunk, a nélkül hogy valódi logikai mivelettel volna dolgunk. Tanulságos azonban ezen esetekben is az öntudat szerepe. Az állatnál nyilván a syllogismus kezdete az éhség, azaz egy hiány. Ezen hiány első alkalommal valószínűleg egészen mechanice megindította volt a mozdulatokat (v.ö. 32. §. és 25. §.). A mint egyszer a mozdulat által a pótló tárgy birtokába jutott, az éhség a pótló képet idézi elő s ez azután megindítja a mozdulatokat, még pedig azért, mivel a pótló kép az öntudat hiányát megszünteti (legalább enyhíti) s ennek folytán kötöttségéből kiszabadítva a mozdulatok végzésére képesíti. Az állatnál tehát az öntudat a syllogismusban mindig ösztönterhelt állapotban lép fel s az ő fájdalma vezet át a pótlókra s a mozdulatokra. A madarakat éhségük kergeti a megfelelő mozdulatokba s azért annak csillapultáival a syllogismus véget ér. Épen azért az által kergettetik, és nem uralkodik az ösztönök kapcsolatai felett.

Az embernél az öntudat uralkodik, bizonyos fokig, a kapcsolatok felett. Ha éhség támad, akkor ezt a mi öntudatunk szinte fájdalmasan érzi; hanem nálunk először a pótló kép támad, azután projiciáltatik többféle alakban s végre az én azon irányban indítja meg a mozdulatokat, melyben legkönnyebb s legbiztosabb a kielégedés. Az öntudat ezen szegző erejénél fogva mindaddig nem engedi tetté válni a kapcsolatot, a meddig anticipálva nem győződött meg arról, hogy a végső mozzanatot a hiány biztosan pótolja; az öntudat ebben igen sokszor tévedhet, hanem azért a tény az, hogy csak akkor indul meg a cselekvés, a mikor ezen prolepsis a sikerről biztosít. Ezen prolepsis pedig épen az, a mit a syllogismusban főtételeknek neveznek, a mi azonban a syllogismus természetes formájában soha sem lehet az, a mit alatta a scholasticismus évszázadok óta találni vélt és vél. A formai logika naivsága ugyanis abban rejlik, hogy véleménye szerint a syllogismusban első tétel az általános, melynek alárendeltetik a másik különös tétel. Például: az ember először constatálja, hogy az éhséget az étel csillapítja, azután constatálja, hogy Endre éhes s ebből aztán

¹ V.ö. *Logika*. 5. §. A következtetésről szóló tanom sok kifogás alá esett; azt hiszem azért, mert bírálóm nem értették. A kinek jó ízlése van, az könnyen rájött volna tanom igazán philosophiai jellemére.

² *Schneider*. Der thierische Wille p. 312 sk. ilyen példákat nagy bőségben sorol fel.

nagy bölcsen azt véli következtethetni, hogy Endrén is valami falat fog könnyíteni. Ez azonban az egész syllogismos alapos félreértése. Először ugyanis éhes az Endre, azután támad benne az éhség és étel közti összefüggés és csak végén mozdul meg, hogy az ételt gyomrába szállítsa. Ebben látni világosan a syllogismos structuráját, — de látni azt is, hogy a logika miben téved, mikor tanát fejtegeti. A főtétel ugyanis szerinte az, hogy „az éhségnek pótléka az étel”; ennek alárendeljük az egyes esetet. Valóságban pedig a főtétel ez: „Endre éhes”; az átmenet az, hogy az éhség ételre utal; s a *συμπέρασμα* (Arist.) az: hogy Endre eszik.

A mire ezen fejtegetésemmel eljutottam, ez az, hogy a *formai logika főtétele nem egyéb, mint a hiány és pótléka közti összefüggés emlékezeté*. Hogy az éhség az ételre utal, azt emlékezetben kell birnom, azaz ezen vonatkozásnak a szellem szervezetében állandósultnak kell lennie, hogy neki valamit alárendeljek. Már pedig ezen állandósulás nem egyéb, mint az önfentartás eszköze. Ezen altétel annál fogva a μέσος, mely a hiány és pótlása között közvetít. Ennyiben a syllogistika nem tesz egyebet, mint hogy feje tetejére állítja azon sorozatot, mely az öntét önfentartásában oly nevezetes szerepet játszik.

Hanem még ahhoz is, hogy a syllogismoson ezen nevetséges elcsavarást eszközölhesse (mely az emberiség gondolkodást tökéletesen kifecamította), még ezen elcsavaráshoz is csak az öntudat szegző és elvonatkozó képessége alapján juthatott el. Mikor ugyanis a lepergett képkapcsolatot megtekintjük, akkor észreveszszük, hogy az esetleg feltűnt hiány számtalan esetekben bizonyos uton kielégedést nyert s azt látjuk, hogy ezen concret eset az általánosnak speciális esete. Hogy mit jelent ezen „speciális” jelző, azt újra ezerszeres ismétlés daczára is a logika nem mondja meg. Mi már most tudjuk: a speciális eset az érzéki formában (sub hic et nunc) előforduló pusztá kép; ezen pusztá kép jelentést nyer; ezen jelentés pedig a jelentő ösztön structurája alapján más jelentéssel függ össze; s csakis ezen oknál fogva fog ezen egyes esetben is az emlékezeti képkapcsolat ismétlődni. Az egyes esetben tehát az öntudat várja, hogy a régi kapcsolat fog előállni s a mikor tényleg előállt, bekövetkezik a *συμπέρασμα*.

Szükséges ennél fogva megértenünk: a) honnan a főtétel (Aristoteles értelmében) általánossága? b) miként jut az öntudat arra, hogy e főtételt előre állítsa és c) mit cselekszik ezen esetben az én az elébe tóduló képvonatkozásokkal?

a) *A főtétel általánossága* (a mint Aristoteles veszi a főtételt) a kapcsolatok szükségképeniségében birja alapját. Igen sokszor ugyan ezen szükségképeniség csak tapasztalati, azaz tényleges; ilyenkor csak azt jelenti, hogy a két kép eddig mindig együtt járt s ez az életfentartásra teljesen elegendő. Vannak azonban kapcsolatok, melyek az ösztönök mechanikája szerint folytonosan fenállanak s így az öntét szervezetében gyökereznek. Ilyenkor léti alapjuk van s annyiban apriorikus kapcsolatok s itéletek alakjában fordulnak elő. Lehetnek pedig ezek 1. egy ösztönön belüliek és 2. két ösztön közöttiek. Ezen tételek az öntét fentartási módjait fejezik ki s azért egyetemesek. Így pl. egy érzéki vonás más érzéki vonásokat vonz, hogy valósuljon; a determinált fogalom azon fogalomra vezet, melynek determinációja pl. tigris a macskára; minden kép az öntudat által térbe vetítettik; az érzéki adat a jelentést követeli. Ezen kapcsolatok az emlékezet által megőriztetnek s minden ujonnan fellépő esetben e kapcsolatok útján halad a következtetés. Pl. a harkály odvas fát lát; ez rávezeti a rovarokra; ezen gondolat pedig a kopogatásra. Tehát az egyes eset: a harkály lát odvas fát; az általános: az odvas fa rovarokat rejteget; ezeket mozdulat által éri el s így a harkály kopogtatni kezdi az odvas fát. A harkály látása s kopogatása között ennél fogva a fa és rovar képeinek kapcsolata képezi az átmenetet, a mi nyilván csak tényleges kapcsolat és sokszor csalódással jár, hanem a harkály önfentartására (magasabb célok nem igényelvén erejét) teljesen elegendő eszköz. *Az aristotelesi főtétel ennél fogva mindig emlékezeti kapcsolat.*

b) Hogy miért tette Aristoteles épen ezen emlékezeti viszonyt főtétellé s nem hagyta meg azon helyen, mely megilleti (azaz az átvezető tétel helyén), azt csak az öntudat viselkedéséből érthetjük meg, melyet a következtetésnél tanusít. Láttuk, hogy az állatoknál minden syllogismosnak, mint ösztöni körfolyamatnak, kezdete a hiány; az ösztönök között fenáll a szerves kapcsolat, hanem az állat ilyen kapcsolatról in abstracto tudomással nem látszik birni. Annál fogva nem is indulhat ki ezen általános tételből. Az ember is ösztönterhelt állapotban a hiányból indul ki s megfontolás nélkül engedi a megszokott azaz emlékezeti uton haladni ösztöneit; ez az emberek rendes életfolyamata. Azonban, minthogy az alsó ösztönök hiányai periodikusak, az embernél vannak idők, mikor öntudata ösztönmentes s ilyenkor elméleti viszonyban áll képeivel. Ezen emlékezeti képek viszonyai pedig a jelentés szerint alakulnak össze, mint a mely mindenkor öntudatos alakzat. Azért az öntudat első sorban ezen emlékezeti kapcsolatok vagyis az általánost tünteti elő s csak azután száll le a jelentésből a concret egyes esetre, mely ennél fogva amaz általánosnak átsugárzása az érzéki ösztönökbe. Az ember tehát, ha korhadt fát lát, nem gondol rögtön a fában rejtőző rovarokra; hanem azt gondolhatja, hogy a korhadt fa rovarokat rejteget, mert ez emlékezeti képviszony, mely valamikor a látási egységes tett alapján megalakult. Azután átviheti a korhadt fát az érzéki síkba: „ezen fenyő korhadt” s most azt kérdi: van-e ezen fenyőnek kérge alatt rovar?

Ösztönterhelt állapotban tehát az öntudat (pl. a harkálnál) így következtet: éhezem; ez éhséget rovar csillapíthatja; a rovar a fák kérge alatt van; tehát felnyitom. Az éhes harkály tehát a korhadt fa láttára rájön a benne rejlő rovarokra s azután a mozdulatokra. Vagyis:

korhadt fa . . . rovar . . . mozdulat.

Ösztönmentes állapotban pedig így elmélkedünk: a korhadt fa bogarakat rejteget; azután valami inger folytán egy fa korhadtsága tűnik fel s az öntudat ezen concret fával a rovarok képét kapcsolja. Nyilván való, hogy az ösztönök mechanikája a realis hiányból indul ki, míg az aristotelesi syllogismosban a főtételek nem a realis, hanem az öntudat idealis hiányából veszi indítást s annyiban az emlékezeti kapcsolatot teszi az érzéki egyes kapcsolatai élére. Hogy ez már mesterséges forma, az bizonyos, valamint világos már most az is, miért kedvelte a scholasticismus az aristotelesi syllogismost, mely készen levő hittételekből mind azt kívánta világossá tenni, a mi bennök rejlött. Bizonyos alapconceptio (teszem: az isten fogalma) mindazon concret viszonyokba belevitetett, a melyekbe az emberi élet kifejlett. Világos az is, hogy a mikor ezen conceptio megingott, az aristotelesi syllogismosnak hitelét kellett vesztenie; mert mikor új állandó kapcsolatokra van szükség, akkor az emberiség a concret hiányesetekből (a legtágabb értelemben, még a kíváncsiságot is beleértve) kénytelen kiindulni s ezen új hiányok számára (pl. a pauperismus) kénytelen azon új kapcsolatot megállapítani, mely a hiányt pótolni van hivatva. Az inductiv syllogismos tehát új korszaknak jellemzője és kutatási eszköze s azért túlélt állásponton van minden logika, mely az Aristotelesi hiszékenység főtételeit kívánja most is kiindulási pontul odaállítani.

c) Mind a két esetben azonban az öntudat a kapcsolatokról elvonatkozik s azok fölébe helyezkedik. Ha a harkály korhadt fát lát s azután a féreg képére rájön, akkor még mindig a syllogistikus haladás közepén van. Látok fát, fák kérge alatt rovarok szoktak lenni; — ez a syllogismos két lépése. A kérdés az: van-e ezen látott fában is féreg? Erre a kérdésre a felelet a zártétel, melyben a korhadt, fa érzéki képe a rovarral egységgé, érzéki egységgé összefonódik, a tulajdonképeni *συμπέρασμα*. És ha én úgy elmélkedem, hogy a vereshaju csalfa s azután látok egy vereshaju Endrét, akkor, az öntudat azon kérdés előtt áll: Endre csalfa-e? Az öntudat ezen állapota figyelmeztetés, melynek realis tárgya nincsen. Ilyen figyelmeztetés a *várakozás*. Az öntudat várakozik, míg a fa kérge alatt a rovar nem tűnik elő; akkor a fa és rovar képe egységbe olvad össze s az öntudat feszültsége, a várakozás kinja, megszűnik. *Minden syllogismos zártételével ennél fogva az öntudat kielégedése jár s ha az összeolvadás teljes (mint a Barbarában), akkor feltétlen, ha nem teljes (mint a Daraptiban), akkor feltételes azaz részszerű kielégedés a következménye.*

Minthogy azonban az *ἄκρα* összekapcsolása folytán a *συμπέρασμα*-ban az öntudat célja (t.i. ösztönterhelt állapotának megszüntetése) el van érve, azért a syllogismosban félreismerhetlenül a cél uralkodik. „La finalité de ses éléments, qui forment un tout cohérent, — si ce tout n'est pas unifié au point de vue de la fin, on n'a qu'une divagation”, mondja igen helyesen Paulhan.¹ Sajnos, hogy ennek a helyes belátásnak nem vonta meg a következményét. A cél ugyanis az öntudat hiányának megszüntetése; ez azonban csak annak a hiánynak pótlásával eszközölhető, mely az öntudatot eredetileg érte. Az én veszi észre (s érzi) a hiányt; az én veszi észre a pótképet; az én ismeri fel e pótképben azon vonást, mely a vesztés ösztön hiányának hátlapja; az én érzi meg a kettő összeesésének a következményét, a kedvérzetben, melyet saját felszabadulása neki okoz. Az én hozza tehát össze az *S*-t és a *P*-t, melyeket az *M* közbeeső tagjai kötnek össze. Az öntudatos syllogismos ennél fogva az én nélkül sohasem mehet végbe, a zárlat csak az öntudatos valóságnak önfentartási formája. S éppen azért csak sajnos félreértést látunk Paulhan, Binet² s mások tanaiban, kik a kapcsolódás mechanizmusát elegendőnek vélik a syllogismos keletkezésére. Kapcsolódással tartja fen magát, a nemén, csakis syllogisszal az öntudatos öntét.²

A syllogismos ezen fejtegetés szerint az öntét önfentartásának öntudatos formája. Nyers anyagát a képek kapcsolatából meríti, melyeket öntudatosan az egyes ítéletek constatáltak. Hanem ezen kapcsolatokat az öntudat bizonyos cél szerint megválogatja, melyet az öntudat érzelmi állapota jelez. Ezen érzélem mindig hiánynak kifejezője s annyiban a zárlat egy hiány megszüntetését célzó öntudatos intézkedés. A hiány, a mikor egyes ösztönökben jelentkezik, az öntét szerves kapcsolatai által pótoltatik; hanem, minthogy a kapcsolatok sokfelé elágaznak, az öntudat közülök csak azokat emeli ki, melyek anticipálva a kielégedést tartalmazzák (a főtételek). A legfőbb hiány azonban az öntét olynemű átértése és szervezése, mely természetét teljesen lepi vagyis az öntét öntudatos kialakítása. Ezen kialakítást elméletileg a tudomány,

¹ Paulhan. L'activité mentale et les éléments de l'esprit. Paris, 1889. 121. l.

² Binet (Psychologie du raisonnement p. 141) különben is szűken fogja fel a zárlatot: „une association entre deux états de conscience au moyen d'un état intermédiaire, qui *ressemble* (?) au premier état, qui est associé au second et qui en fusionnant avec le premier, l'associe au second.”

mozdulatokban vagy gyakorlatilag az erkölcsi élet eszközlük. A syllogismos azért a tudomány és öntudatos erkölcsi tevékenységnek legfőbb formája, vagyis, mivel e kettőben csakis az öntét tartalma kifejlük, az öntét önmegelégedésének egyetlen formája. A tudomány ép úgy, mint az erkölcsösség, tömördek egyes hiány megszüntetésével halad előre; hanem mindezek csak alárendelt eszközök azon legfőbb és végső cél számára, melyet az ember jetlemmé kialakulásban találunk. Így hajítja az öntét maga magát évtizedeken át a teljes kifejlés felé s önmagának átértésével s lényegének előtérbe állításával éri el a legfőbb célt, melyet elérni halandónak adva van; ez azonban az erkölcsan kérdése.

50. §. A gondolkodás.

Az öntétnek itélés és következtetés formáiban elhaladó ezen önkifejlését, melylyel saját maga alkatának, tartalmának s céljának gondolatára eljut, *gondolkodásnak* nevezzük. Ezen meghatározásban benne rejlik mind az, a mit a gondolkodás fogalma alatt értünk s a mit, e fogalom felvilágosítása céljából, most részletesebben kell kifejtünk.

A gondolkodás megértéséhez szükséges mindenek előtt, hogy azon nagyon elterjedt közhitről lemondjunk, melyet a speculativ philosophusok elterjesztettek (már Platon és Aristoteles νόησις-e is így van concipiálva), mintha a gondolkodás a szellem *egyszerű* tevékenysége lenne. Mert a szellemi életben egyszerű csak az ösztönök egymásra vonatkozása; ott áll az egyik egyértelmű functio a másik egyértelművel szemben. Minden további lépés már ezen functiók synthesise, melynek alapformáját a képek önkénytelen kapcsolódásában ismerjük. Ilyen az egységes érzéki képek alakulása, ilyen az ösztönök egymásra vonatkozásának egységes viszonyképe (a fogalom), ilyen már az észrevét tüneménye, melyben az én a képpel, mint tárgyával, szemben áll. Magasabb szövevényességet találunk ott, a hol az érzéki képhez a jelentés járul, — a hol a jelentések egymás közti viszonyai újra képek alakjában (abstract vonatkozások azaz formák) lépnek fel. Ily körülmények között alapos tévedés lenne, ha a gondolkodást egyszerű miveletnek tekintenők.

Ép oly tévedés azonban azon nézet is, a mely a gondolkodásban csakis a képek ezen viszonyulását látja. A képek viszonyulása ugyanis az öntét egysége által indokoltatik s belőle minden önkényesség és öntudatosság hiányzik. A gondolkodásnak jellemzője pedig a *szabadság*. Valamint tehát a gondolkodás nem egyszerű mivelet, egy különálló νοῦς nyilvánulása, hanem különböző értékű és értelmű tényezők synthetikus összehatása, ép úgy hiányos annak olyatén felfogása mintha csupán a képek ezen synthesiséből állana, melyet semmiféle tőlük különböző erő nem vezérel és nem irányít.

A gondolkodás tehát 1. összetett mivelet, 2. pedig a képeknek kapcsolatán kívül is tartalmaz bizonyos, tőlük különálló, munkálót. Ezen complex egység alkotó részeiből folynak a gondolkodás tulajdonságai, valamint viszont a gondolkodás alkotóira épen ezen tulajdonságokból következtetünk. Mi ez utóbbi eljárást kívánjuk követni, hogy a gondolkodás alkatát világosan feltárjuk.

A gondolkodást a következő vonások jellemzik: 1. szabadsága 2. célszerűsége 3. általánossága.¹ Ezen tulajdonságok megértéséből rájövünk annak alkotó részeire.

1. A gondolkodás *szabadsága* nem úgy értendő, hogy indokolatlan volna, mert alig van indokoltabb és sokszorosan jobban függő, kényszerű tevékenység más, mint a gondolkodás. Szabad a gondolkodás azon értelemben, hogy a képek synthesise valamely cél irányában eszközöltetik, melyet a gondolkodás által elérni kívánunk. A gondolkodás a synthesisebe belépendő elemek között válogat, némelyiket kitüntetve, másokat épen ez által elejtve s a kapcsolatból kiszorítva. Ennyiben a gondolkodás feltesz egy alanyt, mely választ s tárgyakat, melyek közül választ; a synthesis pedig csak az alany választása után megy végbe vagyis mindenkor a kapcsolódás felfüggesztése azaz az alany által való szegzése s az elemek széttartása előzi meg.

A gondolkodás szabadsága tehát öntudatosságából ered. Ebben rejlik lényeges különbözőzése egyéb pusztán mechanikus miveletektől s viszont a gondolkodásban rejlik az ember fölénye az állat felett. Az állat

¹ Wundt a gondolkodás jegyei között a következőket emeli ki: a) az önkényességet (Spontaneitát) b) a logikai szembeötöltséget (nyilvánvalóságát, Evidentia), c) általánosságát (Logik 1880. I. 71. sk.). Más helyen (System der Philosophie 1889. 45. I.): „Die Merkmale der subjectiven, der selbstbewussten und der beziehenden Thätigkeit erschöpfen so erst in ihrer Verbindung vollständig den Begriff des Denkens.” Ugy hiszem, hogy e három jelző csak a *szabadság* kifejléssei s azonfelül még a célszerűséget s általánosságot is kell hozzá venni.

ugyanis az öntét közvetlen teleológiája által tartja fen magát s azért az állat összes tevékenységeit az impulsív természet jellemzi, mely a gyermeki lélekkel közös vonása. Az étel látása rögtön megindítja a vágyat s az evésre vezető mozdulatokat; ugyanígy a veszélyes tárgy a futást, a nőstény a szerelmi gerjedelmet idézi elő. Hasonlót tapasztalunk a gyermek impulsív vágyainál, melyek a pillanatnyi gyönyör kedvéért veszélyekbe is rohanni ösztönzik. A miveletlen ember, a „vad” törzsek a gyermeki lélek álláspontján leledzenek. Ezen tevékenységek nem öntudatlanok, mert egyfelől többnyire erős vágyból fakadnak azaz a lény énjének izgalmából, másfelől a kielégedés után (azaz a természetes, szerves kapcsolatok lepergésével) utólagos megfontolás tárgyává lesznek, mint a „meggondolatlan” vagy örvényező vagy indulat által leigázott emberek tettei a megbánás stimulusává. De nincs bennök az öntudat uralma, szegző hatásával, s éppen azért „meggondolatlan”, „megfontolatlan” cselekvények.

A gondolkodás ezen impulsív kapcsolatokat szegzi; e szegzés által felülkerekedik s nyilvánulásukat megakasztja; ezen megakasztás folytán pedig az egyes képeket más kapcsolatba szoríthatja, mint a melybe a pillanatnyi, hevület tévesen ragadni szeretné. Ezen szegző tevékenység folytán mely (a 46. §. értelmében) a kapcsolatot szétválasztja, az öntudat mind erősebben elválik a tárgyát tevő képektől s ez elválás által folyton tisztább és zavartalanabb azonosságra jut el. E zavartalanság nem az apathiával azonos, hanem azon képessége az énnel, hogy az ösztönök hiányait mind biztosabban s gyorsabban kilöki vagyis magával gyorsabban egységbe záródik össze. Mert az öntudat nem tulajdonság, hanem folyton megújuló és ismétlődő önállóság; minél inkább történik ez önállóság, annál erősebben következik belőle a más kivetítése azaz szegzése, s így a gondolkodás erősödése egyértelmű a szabad öntudat izmosodásával.

Minthogy tehát a gondolkodás szabad tevékenység, mely a kapcsolandók közötti választásban nyilvánul, ezt pedig csak az öntudat teheti, az öntudat pedig az én tevékenysége s lényegének nyilvánulása, azért a gondolkodás egyik alkotó eleme az én; nem tulajdonsága, hanem szervezeti tényezője, melyből csak corollariumképp folyik s érthetővé lesz a szabadság s öntudatosság tulajdonsága.

2. A gondolkodás szabadságában továbbá benne rejlik az is, a mitől szabad: szabad t.i. a képek szerves és esetékes kapcsolataitól. De benne rejlik az is, hogy a gondolkodás ezen kapcsolatokban tartalmát is bírja s mivel ezen tartalom (a kapcsolatok teleológiai természeténél fogva) bizonyos célnak szolgál, e kapcsolatokban bírja *célszerűségét* is. A gondolkodás indoka a cél. Az öntudat ugyanis az önállóságot csak valamely inger ellenében hajtja végre; ezen inger pedig a feltűnő képekben s kapcsolataikban rejlik. Minden kép azonban valamely ösztön részszerű kötése, minden kötés pedig az öntét részéről megszüntetést, a hiány pótlékot kíván. Az öntudat tehát mindenkor a maga önállóságát azért hajtja végre, hogy valamely hiányt megszüntessen. Ezen folyamat oly módon halad tova, hogy a kötött ösztön, természetszerű teleológiája szerint, egy más ösztöntől pótlékot nyer; minthogy azonban a kapcsolatok különfélesége szerint ezen pótlék igen sokféle lehet, azért egy ösztönkötés sokféle képet állíthat egyszerre vagy egymás után az én elé. Itt kezdődik már most az én szabadságának célszerű alkalmazkodása. Az én ugyanis az ösztönkötést saját kötöttségében érzi, s a meddig e primár kötés meg nem szűnik, maga nyugtalanul lebeg a hiány és pótlék között és felett. E nyugtalanulás megszüntetését célozza a kapcsolat végleges végrehajtása. Minthogy azonban ezen kapcsolat az öntét realis hiányának megszüntetését célozza, azért az öntudat választó tevékenysége is ezen cél uralma alatt áll s az egész processust alkotó mindkét felének működése a célszerűség jellemvonását mutatja.

A gondolkodásnak ezért formái sem lehetnek mások, mint az öntudat tevékenységének formái; mert hiszen nem a kapcsolatokban s az azok tartalmát képező ösztönökben rejlik a gondolkodás jellemzője, hanem öntudatosságában, melylyel az én az öntét céljait magáévá teszi s azokat a saját kielégítése formájában megvalósítja. A gondolkodás formái tehát mindig az ítélet és a következtetés. Amabban magával szemben állítja az én az ösztönkötést s részeire boncolja az öntét összekapcsolása által eredt önkénytelen synthesiseket (egységes képeket), kifejezvé, hogy az *S*-ben ezen vagy azon *P*-k tartalmaztatnak vagy hogy *S*-nek ezen vagy azon pótléka kell, hogy az öntét megnyugodjék. Emebben pedig egy ilyen kapcsolati sort szembe előtt elléptetvén, a kezdetet (*S*) és a véget (*P*), a közbeeső momentumok (*M*-ek) elhagyásával, összefoglalja s mint gondolkodási eredményt szabad tetteivel maga elé állítja: Minthogy pedig az ítélet és következtetés az ösztönök szabad kapcsolata azaz az öntudat céljainak megfelelő synthetikus mivelet, az öntudat céljai pedig az öntét céljai, a mennyiben maga számára lesz az, a mi eddig csak magában volt, azért a gondolkodásnak természete is célszerű, még pedig célja első sorban az én s ennek kapcsán másod de végső sorban az öntét megmaradása.

És itt helyén van ezen „conatus perseverandi in se”-nek, mint Spinosza nevezte, gondosabb kifejtése. A mennyiben arról van szó, hogy az öntét megtartása a gondolkodás főcélja, azzal nincs az állítva, hogy az öntét egyes részei vagy az öntét izolált valóságában volna a fentartás célja. Ily izolált öntét egyáltalában nem valóság, hanem az abstractió mesterséges alkotása, melynek csak addig van létjoga, a meddig ily abstractió formájában szemléli az öntudat. Az öntét önfentartása azt jelenti, hogy annak minden ösztöne egészben s részeiben, továbbá az ösztönök összes vonatkozásai valósuljanak, azaz az öntudat előtt

fellépve ennek hatása alatt harmonikus egységben kifejlődjenek. Az önmegvalósítás tehát az önzéssel csak formailag azonosítható; tartalmilag az önmegvalósítás az észszerű megfontolás alapján a lemondás alakjában is eszközölhető s a mennyiben az öntét szervezetében ilyen ösztönök is találhatnának (a melyek mindenesetre a jelentő ösztön keretébe fognak tartozni) annyiban ezeknek megvalósítása, ha a dignitásban alacsonyabb ösztönök lefékezésével is, az öntét harmonikus önfentartásának feladatául tüzendő ki (v.ö. 26. §.).

3. A gondolkodás harmadik tulajdonsága az *általánosság*. Az általánosság jelzőjét a gondolkodás nem az öntudattól, hanem az általa kapcsolt képektől s azok viszonyaitól nyeri. Ezen képek ugyanis nem a pusztá, hanem a jelentő képek, a melyeknek értelmét a 20. és 35. §§-ban megadtuk. A pusztá képek kapcsolata, a mennyiben ilyen előfordul, a reflexszerűség jellemével bír; pl. légy ül az orromra, e bőradat kellemetlenül hat az énré s az én elkergeti egy kézmozdulattal a legyet. Ez magában véve teljes syllogismus; gondolattá azonban csak az által válik, ha először a bőradat jelentését, azután az öntudat érzését és végre a mozdulat jelentését megállapítjuk. Ekképen előbb három pusztá képnek viszonyát az öntéttel kell megállapítanom, azaz az érzéki vonásoktól megtisztítva azoknak az öntétben levő mindenkor azaz épen állandó s így általános jelentését kifejtennem. — Ekképen a gondolatok azon alaphangok, melyek minden érzéki alakban hallhatók (a mennyiben a 34. §. szerint a jelentés az érzéki síkba is átsugárzik); de az öntudatos gondolkodás eltekint (abstractio) az érzékitől s pusztán az öntét egységére való örök vonatkozásukat emeli ki. Minden általánosságnak ez az értelme; idegenszerűt vegyítünk beléje, ha az általánosságot a realis külső világ valami segmentumára való kiterjedésében keressük (mint a formai logika a fogalmaknál teszi). A gondolat általános azért, mert az érzékiek leplében azon magot rejtegeti, mely annak jelentőségét az öntét egészére nézve képezi.

És itt már most teljesen érthető azon kérdés is, melyre a 20. §-ban a választ megadtuk, t.i. azon kérdés: miképen értjük mi a gondolatot? Mert ha a gondolat a jelentő ösztön részszerű kötése (a mennyiben t.i. kép), akkor még csak obiectiv jelentés (milyen lenne pl. a piros szín az opticusban. ha senki sem látná), — de az öntudatra nézve még nem lenne jelentés. Hogyan lesz tehát, ez a kérdés, az obiectiv jelentés subjective is jelentő képpé? A folyamat nyilván nem egyszerű, sem pedig olyan, hogy kézzel foghatólag feltüntethetnek; de ismeretelméleti előzményeinkből legalább valószínűvé tehetjük (mielőtt a logikában részletesen igazolnók) az egész lefolyást. A jelentő kép mindig öntudatos kép, — ez az első; az öntudat van hivatva e jelentést megállapítani. Maga az öntudat azonban a jelentést nem teremtheti, csak elismerheti valóságában. Az öntudat azonban ez elismerést csak az által eszközölheti, hogy saját azonosságát a jelentő képpel szemben teljesen visszanyeri. Emlékezzünk már most, hogy az egyes jelentés a jelentő ösztön részszerű kötése; e részszerű kötés ellen a jelentő ösztön egysége visszahat. E visszahatásban megragadja az egység az ő alkotó részét s ezzel magához tartozónak elismeri (nemtudatosan). Ámde az én az öntéttel közvetlen kapcsolatban áll, mint annak egyik alkotó fele. Az öntudat azért azon pillanatban, melyben a jelentő ösztön az egyes jelentést egységébe visszazaradja, ennek hatásától megszabadul s a jelentő ösztön kielégedésével maga is kielégszik. Ezen actusban az én az egyes jelentésnek az egységes ösztönhöz való tartozását megállapítja, elismeri, azon ítéletet hozván, hogy *S* tartozik *P*-hez, s mivel a *P* előtte közvetlenül (bár előttünk nem analizálhatólag) ismeretes, onnan az *S* jelentése az öntétre nézve is ismeretessé válik előtte. Így pl. egy érzéki ábra azt jelenti, hogy háromszög. Ámde a Δ az öntudat terének különös alakulása; az öntudat, ismervén a tér jelentőségét, a Δ jelentését ezen összeesés alapján megérti. És így tovább.

Nyilvánvaló, hogy az öntudat előtt ezen általánosság nemcsak az egyes jelentésekre, hanem azok viszonyaira is ki fog terjedni. A viszonyfogalmak azért ép úgy általánosak, talán még nagyobb terjedelemben, mint az egyes jelentések. Így keletkeznek az egyes csoportok kategoriái, milyenek pl. a nyelvénél főnév, melléknév, ige stb., a logikánál alany, állítmány, ítélet, kapcsolás, következtetés, a számfunkciók, a geometriai definitiók, melyeknek lényegök a *viszony*, mely nélkül értelmük megszűnik. Ezzel azonban az elvont gondolkodás végtelenségébe lépünk, melyet ezerszeres szálaiban kísérni a tudomány összességének feladata.

És most térjünk vissza kiindulásunk pontjához. A gondolkodás ezen fejtegetések alapján csodaszerűségében mégis rendkívül egyszerű tevékenység. A mi jellemzi, az a szabadság, a célszerűség és az általánosság; a mi alkotja, az az én, a jelentő ösztön s azok közös egysége, az öntét. Célszerűsége miatt az öntét szolgálatába van utalva; általánossága kiemeli a pillanat kényszeréből s örökkévalóvá teszi; szabadsága pedig a pillanaton túl az örök célok szolgálatára képesíti. Célszerűség nélkül üres játék, általánosság nélkül a pillanatban való buta elmerülés, szabadság nélkül kényszerűen lepergő gépies munka lenne. Csakis ezen három jellemzője által lesz a gondolkodás az öntét oly hatalmas önfentartási eszközévé, hogy az ösztön kötöttségének (állati formában előforduló) rabságát elvetve, anticipált örömmel enurává lesz sorsának az ember. Fölötte állva ösztöneinek mégis bennök él az öntudat s szegző képességével úgy megválogatja a hiányokhoz a pótlékokat, hogy maga kielégedését célozva az egésznek kielégítését eszközli az én. Így módon az énnel kezébe van letéve sorsa, melyet tetszés szerint vezérelhet s tönkre is tehet, s

várakozó állásában, mely az általános képek kapcsolatait idézi elő, elnyeri az ember minden élő lényektől megkülönböztető azon hatalmát, — az *előrelátást*. Az ember prudens, mint a római nevezte, mivel providens. Mindezeknek azonban eszköze ezen complex functio, melyet a gondolkodásban ismerni tanultunk, s melynek teleológiája felülmul mindent, a mit különben az élő lények szövevényes célszerűségében tapasztalni lehet.

51. §. Az érzés alanyisága és viszonya a képpel.

A gondolkodás ezen célszerűségében egy iránytűt találunk, mely az öntudat tevékenységét az elérhető és elérendő irányában hajtja s neki a mértéket nyújtja, melyen az elérést megítélheti, — ezen iránytűje azon közvetlenül ismert functio, melyet *ézésnek* nevezünk.

Ezen közvetlenül ismeretes volta mellett azonban az ézés (talán épen ezért) a leghomályosabb, azaz a legkétesebb magyarázatokra okot szolgáltató, lelki tünetény. A közvetlenség ugyanis csak a α -ra szól (hogy Aristotelessel beszéljünk), már a β azaz az ézés ezen ténylegességének magyarázata, az eredeti forrása utáni kérdés, viszonya a képpel, az öntudattal s a mozdulatokkal, továbbá fajainak csoportosítása s összefüggésük szálainak legalább általánosságban kifejtése, Kant ideje óta, valóságos keresztte tették az ézés problémáját. Ezen szövevénynek felfejtése részletekben nem tartozik ugyan ezen általános lélektani rendszer keretébe; mind a mellett sok későbbi (kivált erkölcsi) kérdés megértése szükséges teszi e helyen is tüzetesebb megvitatását. Nehogy pedig a megfjítés logikai rendjében fenakadást szenvedjünk, legcélszerűbbnek találjuk a kérdéseket a következő sorrendben felállítani: 1. az ézés ténylegességének leírása adandó; 2. azon viszony kifejtendő, mely van ézés és kép, ézés és öntudat között; 3. kutatandó azon forrás, amelyből ennek folytán az ézést fakadónak kell tekintenünk; 4. következnek bár csak általánosságban az ézés oekonomiai szerepe és lehetséges főirányai.

1. Az első teendő tehát az *ézés ténylegességének megállapítása*.

Az ézés jellemzője *először* is az ellentéteessége, melynél fogva kellemes (kedvérzeteket) és kellemetlen érzelmeket különböztetünk meg (a mit rövidség okából élv és kin szavaival lehetne jelezni). A kellemes és kellemetlen vonás elvitathatatlan tény, — akármilyen módon próbáljuk is annak magyarázatát, a mi nem tartozik ide. Az ézésnek egész lényege ki van merítve az élv és a kin közvetlenül ismeretes adataiban; a mi azon kívül hozzátapad, az mind külső az ézésre nézve. Azonban ezen tudattényt is sokan másképpen állapítják meg. Elismerik ugyan, hogy az ézésre nézve jellemző az élv és kin ellentéte, hanem azért elméletük kedvéért szintelen érzéleteket is ismernek s az élv és kin egymásba való átmenését egy 0 pont közvetítésével tanítják¹. Minthogy pedig az ézés tárgyilag nem fixirozható, azért helyesen jegyzi meg Ladd² ezen vitás pontnál, hogy itt csak az öntudat dönt, — ennek pedig tanubizonyosága homályos és kétes lévén, egyelőre más akár kísérleti, akár észbeli okokból kell a döntést e tárgyra nézve keresnünk.

Ezen ellentéteessége az ézésnek 2-szor karöltve jár annak alanyi és egyéni voltával. Az ézés ezen alanyiságát, tudunkkal, legelőször határozottan formulázta Weber H. B.³ mondván, hogy minden érzet önérzet; mely tételt ugyan már J. H. Abicht előkészített, mikor azt tanítá, hogy az ézés „eine eigene Gattung der Modification des Bewusstseins“⁴; de ily határozott, fogalmazásban először Webemél lép fel. Az ézésben ennél fogva az öntét maga magáról értesül valami módon s azért az ézés soha öntudatlan nem lehet, különben lényegességét elveszitené. Ezen alanyisága okozza, hogy *egyéninek* (subjectiv) látszik, a miben azonban méltán kételkedhetünk, ha valaki az „egyéni“ vonást úgy értelmezné, hogy egyesek szerint különböző. Mert ellenkezőleg épen alanyisága folytán az ézés nem egyéni, hanem egyetemes formákban, minden egyesnél egyféle alakban fellépő tünetény. A mennyiben ugyanis öntudatos, annyiban az ének functiója, s a mennyiben az én mindenütt (én=én), annyiban mindenütt azonos s így az én módosulatai, ha az ézést ilyenül tekintené valaki, nem az egy-én, hanem az összes ének egyforma módosulatai s az élv és kin ugyanazon természetű mindenhol.

¹ Wundt Phys. Psych. II. 465. Így tanítják Reid és Bain is.

² Ladd. Phys. Psych. Chapter IX. §. 11. „can only be answered by an appeal to consciousness; and this answer, ... is likely to contain dubious and conflicting elements.“

³ Weber H. B. Selbstgefühl und Mitgefühl. Heidelberg 1807.

⁴ Abicht J. H. Metaphysik des Vergnügens. p. 50.

2. A közvetlen ismeretes tudattény tehát az, hogy az érzést az élv és kin ellentéte, továbbá öntudatosága és alanyisága jellemzi. Kidomborítja e képet azon körülmény, hogy a *kép és érzés között állandó funkciói* viszony áll fen, melyből a kép és érzés különváltságára s viszonylagos önállóságára következtetünk.

Már a közönséges tapasztalat előtt feltűnik ezen viszony. Az öntudat ugyanis a képet s a maga állapotát külön szegzi s csak viszonyt, de nem azonosságot állít köztük. Pl. az étel képe és a kellemes érzés, a barát képe s a viszontlátás öröme, a veszélyes állat képe és a rettegés, az ellenség és a gyűlölet, a művészeti alkotás és a tetszés, a sértés és bosszúság egymástól eléggé világosan és határozottan válnak el s lényeges természetük nem engedi, hogy az öntudat azokat egységbe foglalja, mint egy tényezőnek funkcióit. Ezen tapasztalatot a tudományos megfigyelések s legujabban a kísérlet is igazolja s kétségen kívülé teszik.

A megfigyelések azon kérdésre felelnek: vajjon érzéklet és érzés (kivált kin) egyszerre állanak-e elő? és ugyanazon végkészülékhez vannak-e kötve? A tabes dorsalis egyes eseteiben tapasztalták, hogy a beteg, ha tüvel megszűrték, rögtön érzi az érintést, de a fájdalmat csak 1—2 másodpercczel később.¹ Ezen időbeli különbségen kívül tapasztaltatott, hogy az érzékletek megmaradása karöltve járhat az érzés tökéletes megszűntével (Analgesie [Beau], Analgie [Lotze]) pl. bőradatoknál (ólommérgezés esetén, Beau)². Mert ha a csekély nyomást észreveszszük, hogy van az, hogy az erős támadást, melynek kifejezése a fájdalom, nem vesszük észre, ha ugyanazon végkészülék és vezető pálya felelne meg az érzékletnek és az érzésnek? Ugyanerre látszanak mutatni Goldscheider megfigyelései a temperatura felfogására vonatkozólag, melyekből bizonyos, hogy a bőrben „hideg” és „meleg” foltok vannak s hogy a hőmérsék, nyomás és fájdalom különböző bőrhelyeken található. Ezen adatokból valószínűnek látszik Ladd szerint, hogy érzéklet és érzés számára külön végkészülékek, külön pályák és agyközpontok léteznek (ellentétben Lotzeval, ki némileg homályosan azt tanította,³ hogy a két tünetny ugyanazon idegelemek különböző processus-formájának felel meg).

Nézetem szerint ezen megfigyelések az általunk keresett eldöntést nem tartalmazzák. A két tünetny különbségét ugyanis a következőkre alapítják: 1. az időbeli különözetre és 2. arra, hogy az egyik a másik nélkül is előállhat. Ebből az elsőből azonban csak az következik, hogy a fájdalom adata később lép fel az öntudatban, mint az érzéklet, a mi nem bizonyít a mellett, hogy két pálya, két végkészülékből vezet. Annyi azonban bizonyos ezen tapasztalatok alapján, hogy kép és érzés egymástól elválasztva léphetnek fel az öntudatban. A többi physiologiai adatokból azonban az anatómiai felvét nem folyik szükségképen; a fájdalom hiánya ugyanazon idegszál elváltozott állományára, de nem külön végkészülékre utal. Valószínű azonban itt is, hogy a kép és az érzés különböző tünetnyek, melyek egymástól függetlenül is felléphetnek.

Különben az érzés alanyisága ellentétben áll Ladd hitével, mintha ezen tünetny számára valaha is külön végkészüléket találni lehetne. Ha végkészüléke volna, akkor volna vonatkozása is a végre, vagyis a külső tárgyra; emez pedig hiányzik belőle. Hanem abban az esetben is, hogy ugyanazon idegszálnak tevékenysége lenne érzéklet és érzés, figyelmen kívül hagyni soha sem szabad, hogy akkor mindketten objectiv folyamatok volnának; s ha az érzés csak az érzéklet színezete (tonus) azaz valami tulajdonsága volna, soha nem szabad arról megfeledezni, hogy ezen tulajdonságokat valakinek fel kell fognia, hogy különbözőkül állíthatók legyenek. Akkor is az ént kell oda gondolnunk az egész folyamathoz, mely a kettőt egymástól elszakítja, s ha az érzés a képnek tulajdonsága volna, épen ezen tulajdonság voltánál fogva megszűnnék alanyinak s így érzésnek lenni. Mert a mit az én szegez, az rá nézve más; az érzésben pedig az én leginkább van magánál.

A kép azonban ezen különváltak közül mégis az alap, a járuléka az érzés; mert soha az érzés magában nem lép fel, mindig valami képhez csatlakozik, ellenben az érzéklet (pl. az ólommérgezésnél) megállhat magában is teljes analgia mellett. Ennek oka nyilván abban rejlik, hogy az érzés a kép után azaz általa okozva lép fel, a mire később rátérünk; mert akár tulajdonsága (tonus), akár kísérője, mindig a kép a principale, a mi értékük felett semmi itéletet s becslést nem tartalmaz. Ezen kölcsönös függés, de egyuttal különváltság is, Scripture kísérleteiből is nyeri támasztát.⁴ Ezen kísérletek arra fordultak: vajjon érzés és kép külön fordulhatnak-e elő? Az eredmény pedig az volt, hogy 1. egy szín látása után rendszeren érzés állott elő (pl. ibolya . . . titokzatos, piros . . . kellemes); 2. egy szín valami képet is hozhatott elő (pl. sárga. . . alma);

¹ *Osthoff* tapasztalatai; továbbá *Funke* (Hermann. Handbuch der Physiol. III. 2. p. 297). — *Ladd*, Phys. Psych. 511. I.

² *Ladd*, Phys. Psych. 511. I.

³ *Lotze*, Medic. Psychol. 245. sk. I.

⁴ *E. W. Scripture*, Vorstellung und Gefühl. *Philos. Studien*, VI. k. 536—542. I.

3. egy szín érzést, emez pedig képet hozott elő (pl. zöld . . . félelem . . . rémlátások). Ezen váltakozás érzéklet és érzés között tetszés szerint tovább is halad: kép, érzés, kép, érzés stb. sorában.

Mindezen adatok tehát a mellett szólnak, hogy kép és érzés egymástól különböző folyamatok, melyek ugyan többnyire karöltve járnak, de a melyek (nevezetesen a kép az érzéstől) függetlenül is látszanak felléphetni. Ezen tények azonban semmit sem mondanak még az érzés eredetét illetőleg; sőt, mint Ladd helyesen látta, tényleg ellenkezésben állanak azon tapasztalattal, hogy az érzéklet, mely eleinte érzés nélkül tűnt fel, az inger fokozásával fájdalmakba mehet át, melyeknek hatása alatt az érzéklet egészen elveszhet s csak a fájdalom tódul előtérbe. Ezen tény pedig ép oly kevésbé tagadható, mint nem tagadható a kép és érzés különbsége; sőt ebben a tényben benne van már a kép és érzés különbsége is. Mert ha közönyös kép fokozott inger mellett fájdalomba mehet át (a mi az élv irányában kétes), akkor ez csak a kép és érzés különbségét bizonyítja; arról, hogy e kettő *egy* folyamat vagy éppen *egy* centralis tünetmennyiség volnának (mint Wundt véli), ezen tényekben semmi sincs. Az érzés megfejtése tehát csak akkor teljes, ha egyfelől a kép és érzés különbségét elismeri, másfelől az érzés átmenetét a 0 foktól kezdve a fájdalom vagy élv irányában magyarázhatja. Ezt kívánjuk a következő pontokban kifejteni.

52. §. Az érzés, mint az én önállóságának módosulata.

A kérdés, melyre ezennel felelni kívánunk, az érzés lényegének legfőbb kérdése s azon harmadik pont, melyre jelen általános fejtegetésünkben rá kell térnünk. Határozottan felállítva így hangzik: *minek a funkciója az érzés?*

Az érzés történelmi felfogásainak utvesztőjéből kivergődni, valóban bajos lenne s egy külön monographia tárgyát képezhetné. Ezen kritikai munkát most mellőzve, teljesen elegendő a mi felfogásunk kifejtésére annak megvitatása, vajjon az általunk felismert és rendszeresen kifejtett lelki tényezők melyikéből lehet az érzést megérteni? Tudjuk pedig, hogy az emberi öntét tényleg két félből áll, melyeknek egyike az én, másika a nemén. E nemént az öntét céljaihoz képest tagoltak találtuk, úgy hogy van éltető, mozgató, érzéki, jelentő ösztön, melyeknek állandó vonatkozásait egymásra és az énrre a megelőző szakaszokban kifejtettük. Ezen tényezők egyikéből sem lehet az érzést levezetni; az egyes ösztönök, és az érzés között tartalmi azaz minőségi s így lényeges különbség áll fen, melyet nem szükség részletezni. Az emésztés és lélekzés, a mozgás és látás, a szó és gondolat teljesen más, mint az érzés s ezt a különbséget közvetlenül tudjuk. Amazok mindenkor az én tárgyai s e nélkül értelemmel, sőt léttel sem bírnak; csak a mit az én állít, az van. S éppen az érzésnek azon absolut subiectivitása, melynél fogva magánkívül semmit sem jelent, minden egyéb tevékenységtől választja el; az *én úgy van, a hogy magát érzi*.¹ Ezen tényállás magyarázza azon sikertelenséget, mely minden levezetésnek jutott eddig osztályrészül, valahányszor a tényezők egyikéből az érzést mint accidentst megérteni próbálták.

Mert miről van itt voltaképen szó? Arról-e, hogy mit jelent pl. a mozgás általában? Erre a jelentő ösztön felel; itt arról van szó, hogy mit *ér számomra* a mozgás? Vagy: a könyv képe miként lehetne érzés? Nyilván nem azáltal, hogy betűit, papirosát vagy a benne foglalt gondolatokat vesszük szemügyre; mindezek ugyan csak rám nézve vannak, de ezek tőlem különbözők, külsők, idegenek. Csak az az érzés, hogy én miképen vagyok magamban, mikor ezen könyvet magammal szembesítem. És a könyvnek bármilyen viszonya más könyvekkel vagy más tárgyakkal, azaz a képnek bármely viszonya más képekkel az énrre nézve soha sem lesz egyéb, mint viszony azaz obiectív állapot, melyben, az ösztönök egymás között vagy egyes ösztön képei maguk között állanak. Mindezek azonban magokban véve csak obiectumok, az énrre nézve külsők, idegenek; a könyv rongyai csak rongyok, az én fájdalommal a könyvtől és rongyaitól teljesen különbözik. Nincsen semmi mód, hogy ezen obiectumból, a nemémből valaki ugrás nélkül az érzést kihozza.

Ezen kizárólag alanyi vonás kivált abban nyilvánul, hogy az érzésben mindig az én lételem, de bizonyos határozottsággal állittatik. Ha pl. valamely képet nézek (teszem a régi egyiptomi görög arcsképeket), akkor ezen szövevényes lelki állapotot a következő elemekre lehet felbontani: 1. maga a festett kép, mint érzéki kép; 2. azon személy lelki characterere, melyet ábrázol (mint pl. az öreg férfi derűltége, okossága, figyelmes tekintete stb.); 3. az akkori társadalmi viszonyok, melyekre e képek emlékeztetnek; 4. az érzés, melyet e képek bennem felidéznek, s mely tetszés alakjában lép fel; 5. azon

¹ Ezen egyszerű dolognak félreismerése még az erkölcsi megítélésbe is zavart hoz. *Höfding* pl. (Ethik. p. 145. 1888) azt mondja, hogy az öngyilkosság azon okkal sem igazolható, hogy az élet x-re elviselhetlenné vált; mert „miként tudhatja az egyén, hogy ereje határait elérte, s minden eszközt elhasznált?” Azt hiszem, erre a felelet éppen az öngyilkosság; ránk nézve, igaz, illusio x-nek állapota; x-re azonban nem illusio hanem, egyedüli valóság.

tudat, hogy ezen érzés az enyém, én vagyok az, kinek a kép tetszik s ki ezen tetszését a tárgyi képre vonatkoztatja. Nyilvánvaló, hogy a három első képcsoport nem vagyok én; azok az én képeim, enyéim ugyan, de én más vagyok, mint ők, — ha nem akarok figyelni szépségükre, hanem pl. a temperafestést óhajtom tanulmányozni, akkor a 4. alatti érzés nem fog bennem támadni. Azonban ezen érzés sem vagyok én; ez az én érzésem, az én állapotom, birtokom, sajátom, de én más vagyok mint ő; én magamra vonatkoztatom az érzést, de tőle szabadon is megállhatok; ha elejtem, megszűnt lenni, én azonban megmaradok tovább is. Ebből látható, hogy az érzés nem vagyok én, de nélkülem sem lehet az érzés; azaz az érzésben az én befoglaltatik valami módon, de ezen módot, ezen módosult ént az én magával szembesítheti; keletkezését ugyan meg nem akadályozhatja, hanem fenmaradását igenis elnyomhatja: elejtheti az érzést.

Az érzés tehát nem az ösztönöknek, a neménnek állapota, — mert azok mindig idegenek, tárgyiak s az én tőlük teljesen felszabadulhat (a mit Schopenhauer tévesen az intellectusnak tulajdonít, mely pedig nagyrészt nem egyéb, mint épen ezen ösztönök képeinek sajátos csoportosítása). Ellenben az érzéstől, a meddig fennáll, az én meg nem szabadulhat; az érzésben az én van érdekelve s ha magával szembesíti is, akkor is magát állítja szembe magával, de nem mint azonos, hanem mint módosult ént. Ezen módosulásban az én mégis magát fogja fel. Nehogy pedig valaki azt mondhasa, hogy itt két különböző actust összezavartunk, egész határozottan kijelentjük, hogy az érzést és az érzés tudatát egész világosan megkülönböztetjük; még pedig az érzést, mint azon actust, a melyben az én a maga módosultságát érzi azaz melyben az én magát módosultnak tudja, — ellenben az érzés tudatát, mint azon actust értjük, melyben az azonosságát visszanyert én magát a módosulatára vonatkoztatja. Csakhogy ebben nem két önálló funkciót, hanem ugyanazon funkciónak két phasisát ismerjük fel.

Ezen, végső elemeiben oly nehezen átérthető, processust tehát kizárólag csakis az én módosulásából lehet megérteni. S ha az énnek önállósága mellett (a többi ösztönökkel szemben) döntő bizonyíték kívántatnék, akkor épen az érzés ezen önös természetében találhatnók. Az érzésben magát érzi az én, s ezen önállóság, a mely minden képviszonytól különbözik, egyenesen priusa minden további képviszonynak; ha az én nincsen, akkor csak képek vannak, melyek egymással mérkőzhetnek, küzdhetnek, egymást ki- és leszoríthatják, de minderről semmit sem tudnak. A társadalmi erők között ádáz tusák folyhatnak; arra nézve, ki procul negotiis él, ezen tragikomoedia nem létezik, így az érzés is csak arra nézve áll fen, a ki magáról tud s a kit gondolatai ilyen vagy olyan helyzetbe sodornak, — az én.

Ezen szükséges óvások után forduljunk már most annak megértéséhez: *miként ered az érzés az énből?* és azután: *mit jelent az énre nézve?*

Az érzés eredetére nézve osztják azon írók nézetét, kik azt kedélyállapotaink „egyszerű, tovább fel nem bontható” elemének tekintik. Így mondja Wundt: „es ist das einfache, nicht weiter aufzulösende, ebendarum aber auch nicht zu definierende Element aller Gemüthszustände”¹; épugy Ladd: „the nature of feeling is not capable of being defined; it must be felt.”² Ezzel azonban semmi, az érzésre kizárólagosan vonatkozó dolgot nem mondtunk; ezen definiálhatlanság minden ösztön jellemzője; látni, hallani, szagolni stb. kell, ha ezen ösztönöket érteni akarjuk. Csak annyit vallunk be tehát ezen állításban, hogy az érzés sui generis állapot, melyet másból lehozni nem lehet s egyelőre ezzel is beérjük. Ha azonban ezen látszólagos határozhatatlanság fen is állana (a mint tényleg nem áll fen, mert lehet meghatározni), ez még nem mentene fel azon kötelezettségünk alól, hogy az érzésnek viszonyát azon tényezővel vizsgáljuk, a melyből jelleme egyedül megérthető. Ezen tényező pedig a való én, lelkünk oly realis tevékenysége, mint a milyen bármely más ösztöni tényezője. Elismerve tehát, hogy az érzés közvetlenül ismeretes s másképp nem érthető, — s bebizonyítottunk téve fel, hogy az érzés lényegileg más, mint a képek bármelyike, — feltéve ezeknél fogva, hogy az érzés az ennek funkciója, azon kérdés áll előttünk: *minő funkciója az ennek az érzés?*

Ezen kérdésre érdemileg csak ismereteink határai között adhatunk feleletet. A mennyiben az én funkcióját csak az énalany és éntárgy megválásában, vagy tüzetesebben az én-tárgy állításában találtuk, annyiban az érzés is csak ezek egyikében lelheti alapját. Minthogy pedig az érzés az élv és kin szélsőség közt ide-oda lebeg, azért az *ézés az én tiszta önállóságától különbözni* fog. Ezen különbözés nem vonatkozhatik az én nyugodt egységére, hanem csak önállító tevékenységére; az érzés ennél fogva az *én önállóságának módosulata*. Minthogy pedig ezen önállóság fogalmilag azzal ki van merítve, hogy az én = én egységéből szétvetődik és újra összecsukódik, annyiban és azért az érzés *ezen szétvetődés és összecsukódás módosulatában fog rejleni*. Az önállóság már most, a neménnel való összefüggés folytán, vagy sikerül vagy megakad. Első esetben az én magát nyeri meg s ez állapotban *egyszerű öntudat*; a

¹ Wundt. Philos. Studien 1890. VI. k. 359. l.

² Ladd. Phys. Psychol. 499. l.

mennyiben ezzel együtt az ösztön is kielégszik, annyiban az én önvisszanyerése az öntét kifejlésével jár együtt s ezen állapot az énnek *élve*; a mennyiben azonban az én a maga azonosságát vissza nem nyerte, annyiban s addig az én saját lételeben zavartatik s ha és a mennyiben ezzel karöltve az objectiv ösztönnek megakasztása is jár, az én ezen állapota *kinnak* nevezetik. Az én önállítása ennek folytán vagy egyszerű önösszefoglalás, melylyel semmit sem nyert, — az *öntudat*; vagy sikeres önkifejtést az egész öntétben, — az *élv*; vagy megakasztott önkifejlés az énben és az öntétben egyaránt, — a *kin*. Mind a háromnak forrása az én, oka az én önállítása, indokai pedig az énnel szervesen összefüggő nemén szerves mozzanatai.

53. §. Élv és kín jelentése az öntétre nézve.

Az érzés ezen természetete, ha helyesen sikerült megállapítanunk, mindazon kérdéseket elegendő megfejtteni, melyek az érzéshez fűződnek. A következő fejtegetéseknek célja, röviden e megoldás csapását jelezni.

1. Világos ezen meghatározásból mindenek előtt az *érzés viszonya az énnel, a képpel és az öntéttel*. Minthogy az érzés az én önállításának módosulata, azért az érzés mindig öntudatos és mindig önérzet. Minthogy továbbá az érzés a kép által okoztatik az énben, azért külön tevékenységekből kell a kettőnek erednie; amaz az én önállításából, emez valamely ösztön részszerű kötéséből. Az érzés tehát nem a képnek mikéntje? (Nahlovszky), sem nem tulajdonsága (Wundt), — hanem a képpel szemben teljesen önálló functio. És a mennyiben az ösztönök csak képek alakjában lépnek fel az öntudatban, annyiban az érzés az öntéttől is, mint annak egyik alkotó momentuma, különbözik.

2. Ezen viszonyból következik már most az *érzés szinezete* (hangulata, tonus), — a melynek megfejtését a megelőző §-ban jeleztük. Az én ugyanis önkényességénél fogva mindig állítja magát s visszakapja az állítást eredeti egységébe; ebben találtuk az öntudatnak lényeges vonását, mely az (én=én) egységében leli kifejezését. Az én mindig bírja magamagát, azt el nem veszitheti; ez egyszerű azonosságát sem élvnek, sem kinnak nevezni nem szabad, ez az egyszerű létnek tudata vagy önbirás. Nevezték ugyan ezt is érzésnek („a magam homályos érzetének” stb. néven), hanem ebből nyilván hiányzik az érzés determinatiója azaz szinezete, s azért ezen név reá nem illik. Az érzésben az én módosul, még pedig, mint fentebb jeleztük, az önállítása módosul, a mennyiben sikeresen, azaz közvetítés nélkül, vagy sikertelenül, akadályokkal közvetítve, végbemegy. Ezen pontot, mint az érzés természetére legfontosabbat, tüzetesen kell kifejtelnünk.

Tehát az én önkénytelenül állítja magát s ez az én tudata vagyis az öntudat. Az érzés azonban több, mint önállítás; az érzés módosított, határozott önállítás, mely vagy élv vagy kín alakjában lép fel a szemléző én előtt. Ennek okozója maga az én nem lehet; ezen módosítást az én tevékenységén csak más tényező végezheti. Mert az én csak én, semmi más. Más pedig az énen kívül az öntét másik fele, a nemén. Az én módosul tehát a nemén ráhatása alatt. Ámde a nemén csak két alakban léphet fel az én előtt: kötött vagy oldott állapotban, mint pusztá kép. A pusztá kép pedig az ösztön részszerű kötése. Azért az én módosítását az ösztön részszerű kötése hozza létre. Az ösztön ezen részszerű kötése az ént megköti, azaz önállítását megakasztja s legalább ideiglenesen feltartóztathatja. Az én ezen lekötése az önösszefoglalás lehetetlensége. Az *én önösszefoglalásának lehetetlensége pedig a fájdalom vagy a kín*, melynek a legcsekélyebb kedvetlenségtől a legfőbb foku gyötrelmig különböző erőfokai lehetnek.

Ebből világos, hogy az *érzés alapformája a fájdalom*¹, az én azonosságának megzavarása, önösszefoglalásának megakasztása. Minden pusztá kép az ösztön megkötése; minden énes reactio e megkötéssel szemben az én lekötése; minden ily lekötés az én megbontása, ha csak ideiglenesen is; minden ily megbontás pedig az én fájdalma. A tárgyak tudata tehát az énré nézve fájdalmas, habár oly csekély mérvű is, hogy fájdalomnak, mint magas foku megkötésnek, nem is szoktuk nevezni. A tapasztalat és a kísérlet azonban a mellett szólnak, hogy a kép (azaz az ösztön részszerű kötése) erejének emelkedésével az érzés, mint fájdalom, is növekszik². Erős fényinger, minél inkább fokozzuk, annál magasabb foku fájdalmakat idéz elő. Ennek magyarázatát mi abban véljük találhatni, hogy a csekély inger az

¹ Igy Kant Anthropol. 58. §. „Also muss vor jedem Vergnügen der Schmerz vorhergehen; der Schmerz ist immer das Erste.”

² Wundt. Phys. Psych. I. 467. I. „Schmerz ist ein Unlustgefühl, welches mit der Intensität der Empfindung bis zu einer Maximalgrenze zunimmt”.

ént is kevésbé akadályozza önösszefoglalásában; ellenben a nagy inger magára vonja az én figyelmét s ha sikerül is magát megragadnia, egy részével mindig a képnek le van kötelezve és attól meg nem szabadul. Ebből érthető a rögzített képek fájdalma, kelletlensége; ebből azon fáradtság, mely a figyelem megfeszítését kíséri, mert mindezen esetekben az én kivetített, de magába visszakapása megakasztott. S ha van valami közönyös pont (Indifferenzpunkt, Wundt), mely körül él és kin ingadoznak, akkor ez nem az érzés közönyössége, hanem az öntudat legcsekélyebb kötöttségének pontja, a melynél a kin kezdődik. Fokozatos átmenet élvől a kinba egy ily közönyös ponton keresztül tapasztalatilag nincs megfigyelve, hanem csak Wundt elméleti feltevése.¹

Mikor azonban azt állítjuk, hogy az érzésnek első, eredeti alakja a fájdalom, azaz a hiány, akkor nem azt kívántuk vele jelezni, hogy a fájdalom az állandó érzés. A fájdalom az én oldalán ugyanaz, a mi az ösztön oldalán a hiány vagy kötés. Az ösztönre nézve azonban más fejlődési mód nincs, mint a részszerű kötés elleni reakció; az öntétre nézve tehát a fájdalom nem a halálnak jelzője, hanem a fejlődésnek formája. Minthogy ugyanis az öntét csak a részszerű kötések alapján fejlődhetik, a fejlődés pedig azon cél felé halad, hogy az öntét nemtudatos bányája az öntudat elé, annak fényébe szállítsa tartalmát, — azért a fájdalom, mint az én kötöttsége, mindenkor mulékony és ideiglenes, legyőzése pedig azon állandó cél, melyre az öntét egész szervezete utal. A mikor ezen győzelem nem sikerül, akkor az öntét meghal; a meddig egészséges, fájdalom árán és utján fejt ki lényegét. Ámde a fájdalom megszüntetése nem az én kényétől függ; valamint végzettszerűen belesodortatik a fájdalomba, úgy végzettszerűen, azaz az öntét tagoltsága által, fel is szabadul belőle. E felszabadulást egyedül az ösztönök kapcsolódása képes meghozni; semmi realis fájdalomcsillapító nincsen, ha csak nem a realis pótlékban, melyet az ösztönök egymásnak kölcsönöznek.

Ezen levezetést a tapasztalat példái igazolják. Az éhség mindenestre kinos; de az öntudat e kint meg nem szüntetheti, a meddig az éltető ösztön kötöttsége tart; mindaddig végtelen rémülettel kopogtat az én kapujára s zavarja nyugalmát. A zavar csak akkor szűnik meg, mikor az érzéki és mozgató ösztön az éhséget realis pótlékkal eltünteti. Akkor a hiány megszűnik s az én önmagába térhet vissza; az éhség lecsillapulta után az én felszabadul, hogy más irányban leköttesse. Épen olyanok az én egyéb realis fájdalmai; az idealis kinok, miket képeink helytelen elrendezkedése okoznak, szintén megszűnnek, ha a helyesebb elrendezkedés beáll. De mindenkor magából az öntétből kell fakadnia a pótléknak; az én, épen kopasz szegénysége miatt, melynek birtoka csak ő maga, realis pótléket nem nyújt.

Ebből érthető már most az *élv vagy gyönyör természetete*. Magában az öntudatban az élv forrása nem lehet; mert az öntudat absolute szegény s ha sikerül is magát megkapnia s így magával összecsukódnia, — még sem nyert többet, mint magát. *Az öntudat közönyös állapot; csak kitérése, kibillenése lehet élv vagy kin.* A kin, mint láttuk, az öntudat direct megkötése; mert azonosságának megtámadása. De az öntudat tisztasága még nem gyönyör; az öntudat csak a létezésnek csupasz valósága; hogy köntöse legyen, máshová kell folyamodnunk. A gyönyör tehát az öntudatban csak indirecte foglalhat helyet. Ha a kint és a gyönyört összehasonlítjuk, akkor a kin egyenes állapot, a gyönyör azonban nem egyenes, másban birja igazi alapját.

Ezen más csak a nemén lehet. Még pedig két módon. Minthogy ugyanis a nemén csak részszerű kötés útján jut tudatunkba, ezen ösztönkötés pedig az én kötését, azaz a fájdalmat okozza, azért a gyönyörnek első forrása a fájdalom megszűnése. Ezt lehet *üres élvnek* (álgönyör, illusio) nevezni. Valaki pl. vízbe esik, kihúzzák; e feletti gyönyöre üres; semmit sem nyert, csak annyija van, mint ha a vízbe bele nem esett volna, sőt kevesebbje van, mert kifáradt izomzata, megázott a ruhája. Gyönyöreink nagyrésze ilyen üresség; a veszteségből csak énünket mentjük meg, az pedig mindenkor birja magát. Van azonban egy másik módja is: *tartalmas élv vagy a való gyönyör*. Ezen gyönyör az öntét fejlettségében birja alapját s teljességgel kárpótol azon fájdalmakért, melyeket szenvednünk kellett.

A való gyönyör forrása az ösztönök kifejlése és így megvalósulása. Mig a fájdalom ideiglenes, azaz átmeneti, addig ezen gyönyör állandó és végleges. Már azon esetekben is, a hol valamely ösztön kötését, a kellő pótlék megszünteti, az öntét kifejlik, tért szerez ott, a hol még nem uralgott, hat, a hova azelőtt nem terjedt volt. A mozgató ösztön ezen kifejlése az önérzet gyönyöre; ilyen a nemi ösztön önmegvalósítása gyermekekben, az értelmi tevékenységé örökké való művekben. E művek, e gyermekek az enyéim; bennök élek s ők én bennem, mint általam megvalósult képek. Ezekben tehát az öntét maga valóságát kivetítette s az énnek állapota ezen új valóságokkal szemben, melyekben az öntét saját maga lényeges kincseire ismer, a való öröm. Mert azonkívül, hogy magát birja, magát többül birja, mint azelőtt; azelőtt megvolt ugyan a lehetőség, most azonban van a valóság. Ezen complementum által az öntét magát fejtebb alakban birja

¹ Wundt. Phys. Psych. I. 465. I. „Lust u. Unlust sind Zustände, welche durch einen Indifferenzpunkt in einander übergehen”. Ezen tévedést már Ladd kiigazította Phys. Psych. Ch. 1. §. 11. I. Igy Lotze & James Sully (Outlines of psychol. p. 449.).

azaz az énré nézve tényleg gyarapodott; s e gyarapodás felismerése az én gyönyöre.

Nem nézzük jelenleg, vajjon az ösztönöknek minden ilyen kifejtése tényleg állandó és értékes nyereség-e? annyi azonban tény, hogy az énré nézve e kifejlés szegzése hatalmának gyarapodásával azonos. Oly viszonyokra sikerült neki fényt vetnie, miket azelőtt még az ő szeme számára is homály borított; az ő szabadsága az öntéttel szemben folyton erősödik, mindinkább sikerül az objektív szemléző álláspontjára helyezkednie s kénye szerint a maga világát megalkotnia. S azért az ilyen gyönyör nem csalódás, hanem az egész öntétre nézve valóságos nyereség jelzője. Mert ha az ösztönök egymás hiányait pótolják s e pótlás által az öntét teljes tartalmát megvalósítják, akkor az én, mint ez öntét fele, tényleg önmagának gyarapodását észleli. Az öregség ez ellen nem képez instantiát. Az öregségben az ösztönök hiányai mindinkább csökkennek, a mi máris nagy nyereség; az öregnek azonkívül, ha életét vakságban nem töltötte, sikerült énjét oly hatalomra emelnie, hogy az ösztönök azonos nyugalomból többé ki nem üthetik. Az öreg annál fogva, szép multja után, szép jelenre virradt: magát bírja zavartalanul azaz ideális valóságban, mint szellemi organismust, a nélkül, hogy az ösztönök fájdalmaitól többé zaklattatnék. Hanem szép öregnek kell lennie; nem kiaszott, kiégett lélek, hanem olyan, a ki életében azon volt, hogy magát tényleg kialakítsa, vagy, mint köznyelven mondjuk, kimivelje.

Vessünk már most ezen álláspontról egy pillantást azon meghatározások egyikére, melyben az érzés ezen két nyilvánulását rögzíteni igyekeztek. Igen régi azon meghatározás, mely szerint az öröm vagy gyönyör (Lust) az élet előmozdításának, a fájdalom akadályozásának érzete.¹ Ezen meghatározás, a mint látjuk, teljesen megfelel a levezetésünknek s a valóságnak is. Annál csodálatosabb, ha valaki (Wundt) azt veti ellenére, hogy a meghatározhatlant meghatározni akarja s hogy az „adott tényeket fictiókkal és magyarázatokkal összehavarják.”² Mert hiszen az érzés sajátosságát mi sem akarjuk levezetni; az érzést érezni kell, hogy felismerjük. De ezen meghatározás először nem is az érzésre, hanem annak színezetére szól; másodsor pedig, meghagyva az érzés különlegességét, ennek jelentését az öntétre nézve akarja szigorúan megállapítani. Az érzés tehát nem előmozdítás, azt jól tudjuk; de az érzés jelent előmozdítást, jelzi az öntét kifejlését s így az ilyen meghatározás épen nem megvetendő, hanem ellenkezőleg azon pusztá ténynek kiegészítője, melyet az érzés neve alatt mindenki ismer, de a melynek jelentőségét a legkevésbé értik. Csak azon félreértéstől kell óvakodnunk, mintha a gyönyör az én gyarapodását jelentené; az én nem gyarapodhatik, mert az (én = én) mindörökké; magában tehát nem lehet az énné, mint énné, gyönyörösége. A meddig magát bírja, addig semmi gyarapodást nem bír felmutatni; kinja azonban első sorban benne ered, mert már az, hogy ketté szakad s önkénye megakad, rá nézve önvésztes, azaz fájdalom. A fájdalom tehát az én erejének és tevékenységének megakasztása; ellenben a gyönyör plusa, mely azt az öntudat egyszerű állapota fölé emeli, az öntéttől ered. S így Kant és sok másnak fenti meghatározását azzal toldjuk meg, hogy a gyönyör az öntét fejlődésének érzete (a nyereség tehát az öntét egységére szól) (v.ö. a szeretet 59. §.); ellenben a fájdalom az én köttetése, melylyel párhuzamosan, mint indítója, az öntét valamely lezorítása, ösztöneinek valami kötése halad. Tüzetesebben szólunk erről az indulatoknál (v.ö. 56. §.).

54. §. Az indulatok természetének fővonásai.

Az eddigiekben kimutattuk, hogy az érzés az én önállításának módosulata, melynek indoka valamely ösztön állapota. A szerint, a mint az én magát önállítása által egyszerűen visszanyeri, vagy ezen önállítása megakad vagy pedig az önállítás végbementével az ösztön kielégedése is jár, az önállításhoz három alakot észlelünk: egyszerű önérzet (= öntudat), kin és élv (52. §.). Ezen három alak közül az alapérzés a kin, mennyiben az öntudat minden ingerlés folytán azonosságában zavartatik s így az öntét fejlődésének ez a szükségképeni előzménye; az élv első sorban ennek a kinnak megszűnése s csak a plus, mely az ösztön hozzájáruló kielégedéséből fakad, adja meg neki azon vonást, mely a gyönyört, mint pozitív gyarapodásnak kifejezését, különösen megilleti. Az ingerek természetével jár, hogy némelyek directe kellemesek, mások kellemetlenek; mert az inger közvetlenül nem az énré hat, hanem az egyes ösztönre, az ösztön természete

¹ Kant. Anthropol. 58. §. „Vergnügen ist das Gefühl der Beförderung, Schmerz das einer Hinderniss des Lebens.” így már Leibnitz és utána Wolff, „cognitio intuitiva perfectionis cuiuscunque sive verae sive apparentis” (Psych. empir. §. 511.) — így már Arist. de anima III. 7. állítás—tagadás. Igen szépen kifejezi a fájdalom gyengeség voltát a görög nyelv, mikor ἀρρωστίαν-nak nevezi a kedvetlenséget. Thukyd. III. 15. ἀρρωστίαν τοῦ στρατεύειν.

² Ezen kifogásokat az ugynevezett intellectualistikus elmélet ellen teszi Wundt (Philos. Studien. VI. k. 345. sk. és már Phys. Psych. I. 497. Wolff ellen).

pedig határoz a felett, vajjon valamely ingerlés neki megfelelő-e vagy nem? S épen ezen oknál fogva állítjuk Wundt ellenében, hogy az élv és kin az egyes ingerek minőségétől is, nemcsak erőfokától függ.¹

Minthogy az én önállításában ezen formai változáson kívül egyéb semmisen található, azért az érzés soha egyebet nem jelenthet, mint kint vagy élvet. Az érzelmek azonban ezen közös vonásokon kívül minőségileg határozott különbséget is látszanak mutatni; ennek magyarázatát azért az *énen kívül*, más tényezőkben kell keresnünk. Minthogy ugyanis az én tartalma csakis az (én = én) azonossága, azért az én összes tevékenysége nem terjedhet továbbra, mint vagy egyszerű önmegragadásra vagy megakadásra vagy az énen kívül terjedő kifejtésre. Minden megfigyelés és logikai következtetés ellenére való dolog volna, ha az én-ben ezen egyszerű önállításon kívül egyebet keresnénk, ha abban morális érzéket, lelkiismeretet, szeretet, gyűlölet s egyéb indulatok csiráit, mint az én organismusának tényezőit, állítanók. Ez által az én közvetlen egysége felbomlanék s annyiféle csirát kellene benne feltenni, hogy az öntudat egyszerű önállításának megértése lehetetlenné válnék. Ennélfogva az *affectusok* vagyis az érzelmek concret alakjai nem lehetnek egyszerű állapotok, hanem több tényező synthetikus összehatását kell bennök keresni. Egy pillantás az érzelmek ezen concret fajaira meggyőzhet állításunk valóságáról.

Ha a szokásos felosztás szerint, érzéki és értelmi érzelmeket különböztetünk meg s az utóbbiakat újra aesthetikai, ethikai és logikai érzelmekre felszakaszoljuk, akkor azt találjuk, hogy mindezen érzelmekben közös vonás az élv és kin disjunctiója. Amaz a szép, jó és igaz, emez a rút, rossz és téves eszmék irányában áll elő. Maga a minőségi különbség azonban nem az élv és kin oldalán van, hanem az inger, illetőleg indok (motivum) részén. Az érzéki érzelmeket egyes pusztá képek idézik elő, az értelmieket az ezen képekkel kapcsolatos jelentések; miként okoznak ezen képek érzelmeket? az majd alább lesz megvizsgálandó, annyi azonban biztos, hogy a minőségi különbség nem az énből, hanem az indokból ered.²

Azt hiszem, hogy a rendesen ugynevezett érzelmeknél a tényt vitatni vagy tagadni senki sem fogja; más tárgyak okoznak aesthetikai, más képek ethikai stb. érzelmeket. Hogy azonban némelyek nemcsak az indokokban, hanem az érzelmekben magokban keresik a minőségi különbséget, az igen könnyen érthető tévedés, melyet azonban csekély figyelmezőssel ki lehet kerülni. Emlékezzünk ugyanis arra, hogy a kép (akármilyen legyen) mindig az ösztönkötés és öntudat reakciójának egysége (v.ö. 18. §.). Az ösztön ugyanis saját magából és az én erejéből nyeri a pótlékot, melylyel a véletli kötést megszünteti. Első sorban tehát az öntudat azonosságából kibillen, a mi kellemetlenség; hanem már a következő pillanatban az ösztön maga restituálódik s az öntudat ezzel a saját zavarodásától megszabadul. Az öntudat tehát nemcsak magát vetíti ki, hanem a máris restituált ösztönt is s ez egységben, a mennyire első sorban magára ügyel, élv vagy kin állapotában leli magát, melyhez az okozó ösztönkötés elválaszthatlanul fűződik. Ezen elemi synthesisben, melyből az én, önkénye folytán, magát mindig visszavetheti, az érzés és indoka összefolynak s innen származik az érzelmek minőségi színezete.

Ezen synthesis az én és a nemén elemeiből mindenkor ismétlődik, bármilyen kép is lépjen fel az öntudat előtt, s azért az érzelmek mindig minőségileg határozottak, azaz determináltak; mert az érzés önigenlés s mint ilyent fel is fogjuk, hanem ez önigenlés a determinatio értelmében külön determinans hozzájárultával lesz concretebbé (ugy azonban, hogy e synthesisből kényünk szerint bármikor elvonatkoztatunk s magunkba szállhatunk, a szó eredeti értelmében). Még szorosabb lesz ezen synthesis ott, a hol az ösztönök heves megtámadtatásáról vagy izgalmaról értesülünk; itt az én (a kapcsolatoknál kifejtett tan szerint) a folyamatba együttsszenvedő tényező gyanánt lép be s annyiban kötöttségéből megszabadulni nem képes azaz az ösztön bizonyos fokig lekötöti az ént. Már pedig épen ezek azon tulajdonságuk, melyeket közmegegyezéssel az *indulatoknál* (*affectus*) tapasztalunk. Ennélfogva az indulatokban complexumot, az én és ösztön synthesisét kell látnunk s az analysisnek nincs egyéb teendője, mint ezen elemek határozott feltüntetése.

Nincs itt helye a különböző felfogások és magyarázatok bírálatának; hanem azt világosan meg kell határozoznunk, mely lelki állapotot kívánunk érzésnek, melyet viszont indulatnak elnevezni? S azért első sorban elutasítjuk C. Lange véleményét, mely szerint az indulatok egyszerű lelki állapotok volnának, milyen pl. az ijedtség, düh, öröm, míg az érzelmek complex kedélyállapotok, mint pl. irigység, szeretet, csodálat.³ Felfogásunk szerint egyszerű állapot csak a kin és élv abstractiója; a valóságban azonban minden kin és

¹ Wundt azon tételét, hogy „nincs érzéketlen minőség, mely abszolút kellemes vagy kellemetlen lenne, hanem mindeniknél az érzés az intensitas functiója” (Phys. Psych. I. 470. l.) Ladd alapos fejtegetései alapján (Elements of Phys. Psychol. Ch. IX.) elejthetőnek találtam.

² Ezen tényállás átértékeztése vitt engem arra, hogy „Tapsztalati Lélektan”-omban úgy az egyszerű érzelmeket, mint az indulatokat az okozó indokok szerint csoportosítottam, — a mi, legalább didaktikai szempontból, helyesnek bizonyult. V.ö. Tap. Lél. 27—32. §§-at.

³ C. Lange. Über Gemüthsbewegungen. Deutsch v. H. Kurella. Leipzig. 1887.

minden élv minőségi vonást tartalmaz, melyet az *okozó természetéből* merít. Épen azért az ijedség, öröm és düh sem lehetnek feltétlenül egyszerűek, — egyszerűségük csak viszonylagos (pl. a szeretetnek nagyon szövedékes alkatával szemben) s így kritériumul nem használható. Az érzelmi állapotok indulatokká válnak, véleményünk szerint, 1. egyéni jólétünkre való vonatkozásuk által, 2. erőfokuk által, melylyel a reactio az indok ellenében történik.

E szerint az indulat nevével az én önállításának módosulatát (azaz érzést) fogjuk érteni, melyet azonban az öntét jóllétére való szorosabb vonatkozás, épen azért hevesége s így az előmlése (diffusio) nagyobb mérvé különböztet meg a kin és élv egyszerű állapotaitól. Ezt szem előtt tartva vizsgálat alá vegyük az indulatnál: 1. az indulat okozóját 2. az indulat előmlését és 3. az indulat syntetikus alkotó részeit.

1. Az indulat okozója mindenestre valamely ösztön megkötése, mert más uton az énhez férni nem lehet. Kérdés: minden ösztön kivétel nélkül bir-e indulatot kelteni? Ugy látszik, igenis; csakhogy az indulatok kísérői az egyes ösztönök szerint különbözők lesznek. Az éltető ösztön specifikus indulatának látszik az *utálat*, mely a többi ösztönöknél csak indirect uton ered. Utálatos mindaz, a mi az éltető ösztön kerületi kialakulását oly módon köti, hogy csak a kilökés mozdulatában nyerheti pótlékát; tehát utálatos ételek, italok, melyek által különben a szag és iz érzékei is köttetnek. A mozgató ösztön specifikus indulatának látszik a harag, mint hirtelen reactio ezen ösztön megkötése ellen. Specifikus indulata a nemi ösztönnek a szerelem; az érzékek és a gondolkodás, sajátos kapcsolataiknál fogva, sajátos természetű indulatoknak is forrásai. És így, ha az indulatok okozóját az ösztönökben találjuk, bizvást mondhatjuk, hogy minden ösztön képes indulatot kelteni.

2. Azonban, ha azon alkotó részeket tekintjük, melyek minden indulatban találhatók, akkor azonnal észreveszszük, hogy valamennyi indulatban az, a mi a complexus jellemzőjét adja, az *én reactiójában* keresendő. Az én reactiója nélkül csak ösztönkötésekkel volna dolgunk, a melyek az öntudat előtt feltűnnek; de az öntudat indulatba nem jönne. Mi okozza tehát az öntudatnak ezen felindulását? Nem lehet más, mint azon nagy erő, melylyel valamely inger az ösztön épsége (integritása) ellen tör s mely az egész öntét épségét veszélyezteti. Az én ennél fogva azért indul fel, mert valamely ösztöne épségében meg van támadva s mert ezen megtámadás az énré s így az öntét mindkét tagjára kiterjed. A leghevesebb indulatokat azért akkor tapasztaljuk, mikor az ösztön *lételében* van fenyegetve. Az utálatos tárgy vagy az éltető ösztönbe vagy az izelő, szagló és tapintó érzékekbe létüket fenyegető elemként ékelődik be s az ösztön centralis reactiója, valamint az én együtszenvedése adják azon indulatot, melyet utálatnak nevezünk.

Az indulat ennél fogva a leghevesebb önfentartási nyilatkozat, melyet mind az képes előidézni, a mi az ösztön épségét veszélyezteti. S épen azért a direct kötés ép úgy mint a tultengésből eredő kötöttség okoz indulatokat s annál hevesebbeket, mennél inkább karöltve jár a két momentum. Azaz: ha valamely ösztönt tultengése (plethore) állapotában valami inger lételében veszélyeztet, akkor annak reactiója s így az indulat is igen erős fokban fog jelentkezni,

3. Az indulat ezen lényeges vonásain t.i. az én és az ösztön reactióján kívül még kísérő momentumokul ott találjuk az esetleges ösztönkötések, melyek, mint az indulat concret felidézői, azzal egységbe olvadnak és vele egy lelki actust alkotnak. Így pl. a haragot okozó tárgy képe, mindazzal együtt a mi vele a képkapcsolat törvényei szerint összefügg.

Ezek után állithatjuk, hogy az indulat nem egyszerű lelki actus, hanem áll 1. az én erős reactiójából 2. az ösztönnek a kötés elleni reactiójából és 3. az ösztön concret kötéséből, mely ellen az ösztön és az én épségüket fentartani igyekeznek. Az indulat erőfoka pedig azon veszély nagyságából ítélendő meg, mely az öntét az ösztönkötés folytán éri; ugyaninnen értendő a diffusio is, melynek egyfelől az én visszahatásában (és a mozdulatok könnyítő szerepében v.ö. 37. §.), másfelől az ösztöncentrumok reactiójában kell a forrását keresni.

55. §. Az alapindulatok természete a kín.

Ezeket szem előtt tartva, most már talán sikerülni fog az indulatok végtelennek látszó tömegében könnyebben tájékozódni, mint az eddigi, többnyire félszeg és felületes összeállításokban történhetett. Mert ha ezeket tekintetbe vesszük, azonnal látható a kellő átdolgozás hiánya. Bain Sándor¹ leiró módszeréhez hiven, a következő sorrendben tárgyalja az érzelmekkel összevegyített indulatokat: 1. a viszonylagosság

¹ Alex. Bain. The Emotions and the Will. 3-d ed. London 1875. Longmans and Co.

indulatai (emotions of relativity: ujság, bámulat, szabadság); 2. a félelem (emotions of terror); 3. gyengéd érzelmek (tender emotions: szeretet, hála, könyörület, szomorúság, tisztelet); 4. az ön érzelmei (emotions of self); 5. az erő indulatai (emotions of power: tekintély, megvetés, nagyravágyás, féltékenység); 6. a harag (irascible emotion): 7. a tevékenység indulatai (emotions of action-pursuit); 8. értelmi indulatok (logikai érzelmek); 9. a sympathia; 10. ideális indulatok (ideal emotions: remény); 11. esztétikai érzelmek. Ezen áttekintésben alig maradt ki az indulatok és érzelmek egyik faja is, a tények tömegében azonban hiába keresünk vezérfonalat; nem is volt szándéka Bainnek, ilyenül olvasóinak szolgálni. Csoportosításában érzelmek és indulatok vegyesen lépnek fel és sem az egyikben, sem a másikban összefoglaló szempont érvényre nem jutott. Descartes híres tanában¹ a következő „sz szenvedélyeket” találjuk: csodálat, szeretet, gyűlölet, kívánság, öröm, bánat, — szemmel tartva ezeknek alfajait is. Spinoza tana, melylyel „Ethikájában” találkozunk, egyike a leggondosabb és legbehatóbb tárgyalásoknak, hanem az affectusnak helytelen definitiójával („*corporis affectiones, quibus ipsius corporis agendi potentia augetur vel minuitur, iuvatur vel coercetur, et simul harum affectionum ideas*” Eth. III. def. 3.) maga lehetetlenné tette magának azok gyökereinek feltárását. Mindezen és egyéb csoportosításokat a szives olvasó maga fogja megítélhetni, ha ezen fejtegetésünket figyelmére végig méltatja, s azért művem pozitív, nem polemikus, természetét megőrzendő, egyuttal a rendelkezéseimre álló térrel gazdálkodva, bírálatba nem bocsátkozom.

Az indulatok táblázatának megszerkesztésénél először azzal kell tisztába jönni: vajjon az indulat természete kin-e-vagy élv? azután pedig azzal, vajjon vannak-e specifice különböző indulatok, melyek a reductiót egy közös csírára tiltják? vagy valamennyi indulat közös gyökből sarjadzik-e? s ha igen, akkor módunkban lesz, ezen gyökereket felmutatva, annak elágazásait a lélek talajában feltárni.

1. *Az indulatnak alapgyökere a kin vagy az élv irányában keresendő-e?* ez volna tehát az első kérdés. Az indulatok élvértékét két uton lehetne megállapítani: a) empirice átvizsgálva az egyes indulatok élvértékét és b) az indulat természetét feltárva s ebből lényeges alkatára következtetve.

a) Empirice átvizsgálva az indulatokat, a *fájdalom* oldalára tartozókul találjuk a következőket (Descartes tábláját tartván szem előtt): csodálkozás, imádás, alázatosság, gyűlölet, kíváncsiság, dicsvágy, boszuvágy, félelem és válfajai, szomorúság, szégyen, irigység, unalom, utálat, szánakozás, harag, a mit Spinoza táblázatából még jócskán ki lehetne egészíteni. Ellenben az *öröm* oldalára esik: a góg, szeretet (ragaszkodás stb.), remény, vigság, guny és lenézés; a kegyetlenséget már Spinozából teszem hozzá, ugyszintén Bainből a szabadság, hatalom és tevékenység indulatait, valamint az értelmi és esztétikai élvezeteket. Tekintve már most az öröm affectusainak csekély számát (mindössze a sokszor csalódó önszeretet, a szerelem és remény indulatai képezhetnek figyelembe vehető törzsöt), — s összevetve ezzel a fájdalom affectusait, melyek a csodálkozástól fel a rémületig, a türelmetlen haragtól a dühig, az önmagával elégedetlenségtől a kétségbeesésig, a szánakozástól a kaján irigységig annyiféle gyötrelmekkel árasztják el az emberi életet, — ezt a két tételt összevetve, nem fogunk habozni annak kijelentésével, hogy az *affectusok tulnyomó számmal a fájdalom irányába utalnak*. Azonban ezzel semmi döntés nem történik magának az affectusnak élvértéke iránt; lehet, hogy némely embernek egy csepp öröm vagy szeretet nagyobb hatásúnak látszik, mint tengernyi bánat s így a döntés az affectus lényege felett igen kétségesnek marad. Különbösen is lehet, hogy a csekélyebb számú élvindulat az emberi életben nagyobb öszszeget képvisel, mint a még oly sokágazatu kinindulatok rengetege.

b) Az affectusok ezen statistikája különben egyéb, itt nem fejtegethető okoknál fogva sem ad felvilágosítást azok két alapágazatának primatusa felől. A legfőbb ok abban rejlik, hogy az ilyen empirikus szemle csak az eredményre vonatkozhatik; az affectus pedig oly transformatíkon mehet végbe, hogy a végeredmény a kezdettől tökéletesen különböző élvértéket tüntet fel s így azon kérdésben: vajjon a kin- vagy az élv affectusokban kell-e az eredeti gyökereit látnunk, csak az affectus eredetének megvizsgálása dönthet.

Már pedig, ha az affectust érzésnek, az érzést pedig az önállítási módosulatának tekintjük, akkor nem sok nehézségbe kerül annak kimutatása, hogy az *affectusnak gyökere a kinban keresendő*. Az én egyszerű önállítási ugyanis a pusztán öntudat: érzéssé csak akkor válik, a mikor ez önállítási actus valami módosulást, azaz megakasztást szenved. A megakasztás azonban az én tevékenységének korlátolása, azaz kin; s épen azért az én minden nagymérvű megindulása, a melyet épen affectusnak nevezünk, első alakban nem lehet más, mint kellemetlen s így az őszindulat, színezete szerint, csakis a kinindulat lehet. Ha egy kis phantasiát veszünk igénybe, könnyen rájöhethetünk, hogy már a pete megtermékenyítésének is fájdalomnak kell lennie; mert ezen actus folytán az öntétben először lép fel a szakadás s így az én megzavarása, mely ezentul állandó sorsát képezi. Minden további ingerlés, a mely a fejlődés megelőzője, fájdalmas; és a mikor az ujszülött a hideg levegőre lép s kiáltással üdvözli új hazáját, akkor ezen kiáltást helyesen fogta fel már Kant, mikor indignatióból s haragból magyarázta eredetét. Ugyanilyen megítélés alá

¹ Descartes. „Traité des passions.”

kerül a gyermek ösztöneinek további fejlődése is, a mint azt kivált a tanulás általánosan ellenszenves volta bizonyítja. Az én nem szeret zavartatni; ez az ő tétlenségi törvénye; már pedig minden fejlődés csak zavartatás árán haladhat előre.

Hogy az őszindulat csakis kintermészetű lehet, azt annak concret esetekben való keletkezése még világosabban tanúsítja. Az indulatnak oka ugyanis az ösztön olynemű megkötése, mely annak természeti megállását veszélyezteti. Lehet ezen támadás többféle; lehet 1. *külső*, idegen elem, mely a test érzékeire bénítólag hat, mint tapadás, erős hang, erős fény, kellemetlen izek és szagok; lehet 2. *belső*, az ösztönnek hiánya, pl. éhségben, szerelemben stb. vagy a jelentés terén is pl. a lelkesedés. Bármilyen legyen azonban az ösztönkötés, mindannyiszor eredménye: az én visszazoritása, megzavarása s az ősaffectus ennél fogva sohasem lehet más, mint e visszazoritás kinja elleni reactio. A kin megszűnése átvezet azután az élv nyugalmába; hanem előbb a tenger hullámain kell hányattatnunk, hogy a nyugodt révbe bevezessünk. Ezen körülmény azonban arra figyelmeztet, hogy minden affectusnak, valamint már az érzésnek is, kettős képe van: egyikkel a hiány felé fordul s ez a kin, a másikkal a pótlás felé tekint s ez az élv vonása az affectusban. Világos ennél fogva, hogy az affectusnak két phasisa van mindenkor, melyek egymást felváltják (habár ezen váltakozás sokszor hosszú időközökre is van beosztva), s innen érthetővé lesz az affectusoknak azon eddig nem eléggé méltatott tulajdonsága, melynek értelmében bizonyos körülmények között egymásba átalakulnak. Az *affectusok ezen átalakulása* (transfiguratio), mely annak folyománya, hogy az affectusban rejlő két oldal felváltva lép előtérbe, igen nevezetes felvilágosításokra fog majd vezetni.

Ezek után kétségtelen, hogy az indulat, keletkezését tekintve, eredetileg csakis kintermészetű lehet s hogy az élvindulatok csak az énnel, előbbi határain túl való, kiterjeszkedéséből származhatnak. Azonban minden indulatban két phasis van, a megszorulás és kitágulás phasisa, s csak a megszorulás tartama dönt a felett, vajjon inkább a kin mint az élv elemei válnak-e benne uralkodókká? Az indulatok megértésénél tehát a *phasisk tartamának* figyelembe vétele elmellőzhetetlen tekintet. Maga az indulat az én önállitásának erős formája s így a forrását az én *systoléja* és *diastoléja* képezi, valamint a vérkeringésnél a sziv összehúzódása és kitágulása képezi azon okot, mely az organismus táplálkozását megindítja.

2. A második kérdést illetően; *vannak-e specifikus azaz egy ösztönkötéshez kizárólagosan kötött indulatok?* — rövid pillantás az indulatok táblázatára megadja a feleletet. A félelem és bátorság, a harag és utálat, a remény és vigság, a szeretet és gyűlölet, a könnyűlet, a irigység és káröröm, tehát az indulatok legtöbbje külön ösztönhöz kötöttnek nem látszik lenni. Igaz azonban, hogy mindezek a jelentő ösztön által előidézhetők, vagy legalább az emlékezet emlőin nagyra növesztetők s így az *indulatok nagy része a jelentő ösztönhöz kötöttnek* látszik. Azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a jelentés, bármily távolról is, az érzéki képeket kíséri s azokkal összefügg, akkor meg fogjuk engedni, hogy az indulatok legtöbbje oly módon eredt, hogy az ösztönök hirtelen és mély megrendítése az ént is együttrezgésbe hozta s így *eredetileg* a jelentő ösztönhöz kötve nem vala. Két indulatnál azonban ezen specifikus ösztönhöz való kötöttség akkor is megmarad, a mikor már a pusztá jelentés kapcsán is feltűnnek: az *utálat* és *szerелеm* indulatainál. Az. utálat ugyanis határozottan az éltető ösztön kötetéseire utal (a mint physiologiai hatása: az émelygés, gyomorreactiók és hányás tanúsítják) s így kétségtelenül specifikus indulatot képvisel. A szerelem indulata pedig specifikus voltát tapasztalatilag azzal látszik tanúsítani, hogy a gyermeki lélekben, az organikus alap fejletlensége miatt, nem észlelhető¹ s csak azon időben érezteti magát, mikor az ivarszervek relativ fejlettségre szert tettek. Azonban az utálat határozott kinézés, melynek csak kíséző hangja az éltető ösztön megtámadtatásából ered; s annyiban benne az, a mi az indulatot alkotja, nem specifikus, hanem csak kísézője (v.ö. 54. §. 3.). A szerelmet pedig, nemi vonatkozásában, tanácsosabbnak látszik az indulatok sorából kivenni s a kívánságok csoportjába sorolni. Egyébként itt is az indulat veleje, mint kin és élv, a többiekkel közös s csak a kíséző ösztön adja neki sajátos színezetét, mely a szeretet indulatától lényegesen megkülönbözteti. Mert a szeretet: tiszta élvindulat; a szerelem pedig az ösztön periodicitása miatt rendszeren közönybe, utálatba és gyűlöletbe megy át, a mint az ösztön önszabályozása természetesnek sejteti. A többi indulatban azonban az ösztöni határozottság, mely eredetileg hozzájuk tapadt, letörlődött s a jelentés általánosságának adott helyet.

Lényeges természete szerint tehát minden indulat kezdő phasisa a kin, melynek tartama az indulat élvértéke felett határoz. De a kin hamar átmegy élvbe s az indulatok ezen transfigurációja nevezetes figyelmeztetés azok megértésére. Ezen természetüknél fogva az indulatok mind a kinindulatokon alapulnak s a specifikus vonást az ösztön kíséző kötetéseiből merítik. Az utálat és szerelem az egyedüli formák, melyekben az egyes ösztön határozottsága az indulat sajátosságára befolyik, — ezek azonban inkább kívánságokul, mint indulatokul fogandók fel.

¹ *Maudsley* tapasztalatait I. e mű 37. §. a nemi ösztönről.

56. §. Az őszindulatok elágazása.

Most pedig hozzáfoghatunk az indulatok táblájának s vonatkozásaiknak összeállításához, minél vezetőkül a gyermeki lélekben feltalálható indulatok ajánlkoznak,¹ valamint felvilágosítást nyújtanak azon reakciók is, melyeket az előmlés neve alatt a többi testi szerveken észlelünk.

Saját gyermekeimen tett s pontosan jegyzett észleleteim, valamint Perez és Preyer jeles megfigyelései alapján a gyermeki lélekben az első indulatok a következők: a *megdöbbenés* (melyet Preyer már az első héten észlelt, magam is már a 3-ik napon), mely az összerendezés reflexmozdulatából következtethető, kivált nagyerejű hangoknál; a *félelem* (magam a 19-ik napon észleltem, Perez már az anyaméhben is sejti (i. mű 70. l.), Preyer a 9-ik hónapban); a *harag* (Perez 2 hónaposnál, a mi körülbelül megfelel, ámbár a *türelmetlenkedés*, mint a harag csirája, bizonyosan előbb jelentkezik, talán már a 3-ik hétben); a *csodálkozás* (magam a 4-ik hóban, Preyer a 22-ik hétben); az *irigység* (Perez a 3-ik hóban); a *hiúság* (Perez a 8-ik hóban); a *sympathia* állatok és emberek ránt (Perez a 10-ik hóban). Tapasztható még a *várakozás* (8-ik hó) s vele a *kíváncsiság*, mely inkább vágy.

Az említett affectusok fellépési idejének meghatározása, a mint ezekből látható, ingadozik; Preyer pl. azt mondja, hogy az elbámulás „kétségtelenül” megelőzi a félelmet (Die Seele des Kindes 128. l.), míg Perez már a születés előtti időszakban is vél reá következtethetni. Ezen eltérést azonban csak a terminusok különböző értelmezése okozta; ha félelem alatt a physiologiai megrezenéssel járó affectust értjük (s így teszi Perez és Mosso is), akkor bizonyosan az embryonalis időszakban is lép fel. Ellenben ha a félelem a jövő baj képzelete által előidézett indulat, akkor „kétségtelenül” Preyer-nek van igaza. Egyébiránt ezen chronologiai pontosság, a milyen kétséges az egyes idegrendszer különböző ingerlékenysége mellett, ép oly kevésbé szükséges a mi célunkra. Tény az, hogy a gyermeki lélek affectustörzsét a megdöbbenés képezi, mely az elbámulás, félelem, várakozás, türelmetlenség és harag alakzataival együtt az alaptörzsöt teszi, melyből az önzést sarjadni látjuk, az irigység, tetszelgés és szeretet alakjaiban. Vagyis az őszindulatok a félelem és a harag, a menyire a gyermeki lélekből tanulhatjuk; ellenben nincsen a gyermeki lélekben eredetileg sem a szeretet (v.ö. ennek közelebbi értelmét az 59. §-ban), sem a gyűlölet, sem hála, sem könyörület, sem dicsvágy — egyáltalában nincsenek azon felsőbb indulatok, melyek az ember társas életére a legnagyobb mérvben hatnak. Ezen eredmény annál meglepőbb, minél alaposabban állíthatjuk, hogy a gyermek szellemi valója csupa affectus; az átmenet élvből kinba, örömből fájdalomba sehol sem gyorsabb, mint gyermekeknél és gyenge idegzetűeknél; s minden, a mihez a gyermek fog, az indulatosság bélyegét viseli magán elannyira, hogy nyugalmas érzelmekről a gyermeknél beszélni is alig lehet. Az egész lelki élet szélsőségekben mozog, a mi épen az indulat egyik nevezetes vonása.

Ennek alapján elméletünknek egyelőre nincsen más teendője, mint ezen őszindulatoknak keletkezését az én természetéből megmagyarázni. Az én természete az önállóság, ennek módosulása az érzés. Valamely ösztön hirtelen megkötése ennél fogva oly hatással van magára az ösztönre és az öntudatra is, hogy önmegtartása céljából, hirtelen visszahatni kénytelen. Azonban ezen visszahatásnál a hirtelen bekövetkezett megrendítés még tart, úgy hogy a visszahatás dacára az én zavartalan önállósága nincs elérve, hanem az én leszorítás és kitágulás rendetlen változásának van kitéve. Ezen hintázás (oscillatio) a *megdöbbenésnek* jellemzője, mely tapasztalatilag kivált erős fény- és hangingerekkel nyilvánul s reflexmozdulatokban (hirtelen összerendezés) nyer kifejezést. A megdöbbenésben tehát a visszazorítás tulsúlyban van, hanem a kitágulás az ingerelt ösztön és az öntudat részéről megindul; s azért a megdöbbenés a kinaffectusok közé tartozik s bármely inger által (eltekintve jelentésétől) okozható. Ily értelemben a megdöbbenésben lehet keresni azon rugdalózás okát is némely esetekben, melyet embrióknál a 4-ik hónaptól kezdve észlelünk.

A megdöbbenésnek indifferens hintázásából fejlődik, a kihatás tulsúlyával, a *türelmetlenkedés* reactionalis indulata. Az én a hirtelen kötés ellen visszahatásával védekezik; ha ezen kötés tovább is tart, akkor az én folytatólagos visszahatásával önerejét kimerülni, önállóságát minduntalan meghiusulni érzi s ezen érzés fokozódása, mely párhuzamos az ingerlés tartósságával, a türelmetlenség. Így türelmetlenkedünk az erős fényben, a hallást nyugtalanító hosszantartó hangoknál; türelmetlenkedik a gyermek, ha hosszabb ideig nedvesen hagyjuk vagy éhesen; türelmetlenkednek a felnőttek, ha állandó nagy melegnek vannak kitéve (a nyári forróságok hatása ez oldalról a forradalmaknál, valamint az elmebeteg nyugtalanságában tapasztalható) vagy nagy hidegnek (mielőtt a zsibbadtság és dermedés fokára emelkednénk) s ugyanezen hatása van a szél folytonos fuvásának, valamint erős terhek nyomásának is. A

¹ *Perez Bernh.* Les trois premières années de l'enfant 4-éme ed. 1888. — *W. Preyer.* Die Seele des Kindes. Leipzig 1884. 2-te Aufl.

türelmetlenkedés ezen reactionalis és kitágító hatása felsőbb fokon abban észlelhető, hogy az elgyötört elme bármihez kap, ha csak szabadulással kecsegteti, a miből a meggondolatlan, bűnös, sokszor véres cselekedetek legiója nyeri magyarázatát. (V.ö. az álpótlékok tanát 37. §.)

A megdöbbenés viszonylagos indifferentiájából¹ származik a leszorulás tulsulyra vergődésével, az *elbámulás*. Maga a megdöbbenés nem egyéb, mint az én meghatottsága, s annyiban még nem indulat, hanem annak csak kiindulási pontja. Hanem valamint az én reakciója türelmetlenkedésben tör ki, ép úgy a leszorulása, ha határozottan megállapodik, az *elbámulás* affectusává fejlődik. Türelmetlenkedés és elbámulás ennél fogva egyformán kinos állapotok. Hanem az én ereje mindkettőben még jórészt szabad; az én e szabad erőszellettől kinjából visszaveszi magát s figyelmesen fordul az indulat okozója felé, mely állapotot *várakozásnak* nevezünk (mely ennél fogva nem affectus, hanem a figyelem tevékenysége).

Az elbámulásból keletkezik a *megszeppenés*, a türelmetlenkedésből a *harag*. Amabban az én depressiója világosabban lép fel, mint a még mindig indifferentens (barátságos vagy ellenséges tárgy által egyformán okozható) elbámulásban; a harag pedig: a türelmetlenkedésnek azzal vet véget, hogy egyik izomcsoportba veti magát s reakcióját külsőleg is kifejti.

A megszeppenésből kifejlük a *csüggedés*, a haragból a *bátorság*. Amaz az én türelmes depressiója, emez az én határozott önállítása haragos és heves mozdulatokban. Habitusnak egyiknek sem kell lennie; amaz egyszerűen a szomorúság jeleit mutatja, emezen a vig reakciónak symptomái észlelhetők. Férfiaknál ezek a félelenség és vitézség jelentőséges formáit öltik; gyermekeknél azonban sokszor indokolatlan szomorúság és sugárzó vigság képében egész tisztán észlelhetők, a nélkül, hogy az egyik a félelemmel, a másik a vitézséggel volna összetéveszthető. Ez utóbbiak az előbbiekből csak fejlődnek, valamint viszont ezek az egyéniség centruma kisebb-nagyobb merevségének akaratlan jelzői. A csüggedés azon virághoz hasonlít, melynek gyökerén féreg rágódik s melynek kelyhe lekonyul, szirmai lecsüngnek; a bátorság az erőteljes virág bimbója, mely a nap sugarait szomjazza s fejlődéséhez a talaj nedveit felszívja. Amaz az erőtlenségnek, emez a törhetetlen erőnek a tudata. Mint ilyenek azért nem az indulatok, hanem az állapotok közé tartoznak, melyeket állítmányokul az énhez csatolunk, a szerint, a mint inkább a depressio vagy az explosio irányai jutnak érvényre életében.

A megszorulás és kitörés irányjaival, azt hisszük, semmi képlegességet nem mondottunk s ha valaki eddig úgy értette, akkor helyén van, őt eme tévedéséből felráznunk. Mi az érzés meghatározását is, mely szerint az élv a gyarapodás, a kin pedig a csökkenés kifejezője (53 §.), egészen helyesnek találtuk s az indulatok eddigi formái ottani állításunknak az utolsó alapot adják meg. A megszorítás tényleg és valóban megszorítás, térbeli veszteség; valamint a kitörés tényleg kitágulás, térbeli nyereség is. Bizonyítja ezt az indulatoknak tulajdonított hatás a testi szervezetre, mely tapasztalat szerint a megszorításnál sorvasztó, a kitörésnél edző és erősítő. Mi ugyan megfordítva állítjuk fel az okviszonyt, s azt hisszük, hogy az ösztönök sorvadása és erősödése oka a megfelelő indulatoknak is, a mint az tanunkból, mely az indulatok okozóját az ösztön köttetésében keresi, önkényt következik. Akármint állítsuk azonban az okviszony serpenyőit, minden esetben tény, hogy a megszorítás indulatainak a sorvadás, a kitörésnek erősödés (ha csak ideig is) felel meg. Ennek a végső oka pedig az öntét céljában rejlik. Az öntét, mely realiter semmit sem vehet át mástól és mindent csak maga erejéből meríteni kénytelen, — egész életcélját azzal valósítja meg, hogy belső tagoltságát kifejti s nemtudatos tartalmát öntudatos birtokává magasztosítja. Ilyen valóságnak indulatai pedig természetesen nem jelenthetnek egyebet, mint fejlődést (kitörést) vagy gátlást (megszorítást). E szerint az indulatok nem is lehetnek többfélék, mint csak e két iránybeliek. Erednek pedig első sorban az én hirtelen, azaz nagyfokú kizökkentéséből, mely ha soká tart, kinná, ha visszahatással segít magán, fokozatosan élvé jellemződik. Az első lökés (choc) az első indulat s ez a megszorítás tudata: a megdöbbenés, mely bámulásá, megszeppenésé s *csüggedtséggé* változik; az első visszalökés a türelmetlenkedés, mely egy ideig a várakozásban megállapodik, aztán fékevesztett haraggá érlelődik s a *bátorság* bélyegét nyomja az énré s karakterére.

¹ Ha jól értjük, ezt tekinti *Wundt* ősaffectusnak „Überraschung” címén (*Philos. Studien*. VI. k. 360.). Tudtommal határozottan már *Aristoteles* beszél így a *θαυμάζω*-ról és *Descartes* az „admiratio”-ról. A többi tanok mind összetettebb kiindulási formákat vesznek fel.

57. §. Az indulatok átalakulása (transfiguratio-commutatio).

Hogy ezen indulatok ugyanazon gyökérből származnak, azt három körülmény tapasztalatilag is bizonyítja. Nevezetesen: 1. az ugyanazon csirából fakadók ugyanazon külső nyilvánulással bírnak, 2. egymásba átalakulnak és 3. egymáshoz hasonulnak. Ezen tünetnyek közül az elsőt már experimentális uton is kezdik megfigyelni; a másik kettőnél azonban még mindig a tapogatózás stadiumában vagyunk és így szükségesnek látszik, legalább a megfigyelésünkkel szemmel tartandó irányelveket, világosan megállapítani.

1. Az affectusoknak ugynevezett *physiologiai hatását* illetőleg igen sokat irtak (Bain, Lange, Wundt, Mosso, Darwin, Spencer s mások), de módszeresen nyert eredményekkel igen kevéssel dicsekedhetünk. Az általunk taglalt indulatokra vonatkozólag legbiztosabb megfigyelőül Darwin tekintendő s annak észleletei az adott levezetést nemcsak biztosítják, hanem úgy találjuk, hogy Darwin a depressio indulatainál ugyanazon sorozatot is tapasztalta, melyet ekkép fejez ki:¹ „Ha a figyelem hirtelen felkeltetik, és ha erős, akkor lassan meglepetésbe megy át, ebből pedig elbámulás s ebből végre fejesztett rémület ered. Ez utóbbi lelki állapot az ijedtséggel nagyon közelről rokon.” E szerint a meglepetésnek jellemző kísérői a szemöldök felhúzása, a szem és száj kinyílása, a szem kifejezéstelensége; ezen vonások észlelhetők az elbámulásnál is.² A félelem kifejezése ezen alapokon nyugszik, csak hogy több kísérő reflexmozdulattal; Darwin jól látta, hogy „a félelmet sokszor elbámulás előzi meg.”³ A szomorúságnak s összes változatainak kifejezése egyező. Ellenben a türelmetlenkedés, várakozás és harag kifejezései a tevékenység emelkedését mutatják. „A szív tevékenysége emelkedett, a szín pirosodik, a szem fényes; a respiratio gyorsabb, ... az orr szárnyai kissé felhúzódnak ... a száj összeszorul, a homlokot ránczok borítják. A fej felegyenesedik, a mell emelkedik, a láb erősen tapossa a földet. Néha az ököl összeszorul.” A rokon indulatok pl. boszankodás, dac és guny kifejezésénél érdekes jellemző a tépő fogak egyikének felfedése.⁴ A türelmetlenkedés, várakozás és harag csak fokban, nem lényegben, eltérő mozdulatokban nyernek kifejezést.

Lange, ki az indulatban csak beidegzési zavarodásokat lát (Innervationsstörungen), melyek az önkényes izmokban, a véredények és belek izomkészülékében nyilvánulnak, nem oly képtelenséget mondott, milyenek Wundt fel akarja tüntetni, midőn az öröm és harag affectusait azonosítja; mert egyfelől mindkettőben az önkényes beidegzés erősödik s a véredények kitágulnak, másfelől mindkettő explosiv természetű is. A harag és öröm csakugyan ugyanazon gyökér sarjai, az explosionalis phasisban.⁵ Ugyancsak Lange szerint a csalódás, bánat és ijedtség rokonsága abból világos, hogy valamennyiben az önkényes innervatio gyengül; csak hogy a csalódásnál pusztán ez a jellemző, míg a bánatnál még az edények összehúzódása, az ijedtségben az organikus izmok feszülése is hozzájárul. Ugyanoda számítja a zavarodást (Verlegenheit), csak hogy a véredények összeszorulása és a spasmus hiányoznak, ellenben az önkényes mozdulatok gyengülnek. Ezen alapon Lange hét affectust különböztet meg: csalódás, bánat, ijedtség, zavarodás, várakozás (Spannung), öröm és harag.

Messzire elvezetne egyenes utunktól azon reakciók jelzése, melyek az egyes indulatokból a test egyéb részeire átterjednek, kivált a szívre s így a vérkeringésre. Mindezeket igen elmésen és alaposan eszközölte a félelmet illetőleg Mosso.⁶ Elégséges annak egyszerű feljegyzése, hogy a depressio őszindulatai egyező, zsibbasztó hatással bírnak, míg az explosionalis formák az erő kifejlést előmozdítják. Onnan ered már az indulatoknak Kantféle felosztása is: sthenikus és asthenikus indulatokra. Ha tehát a kifejezés valamit jelent, akkor az egyező kifejezésből egyező okokra szabad következtetni.

2. Az indulatok physiologiai hatása, mint Wundt helyesen megjegyezte Lange ellen,⁷ a lényegileg psychikus tünetnyeknek csak egyik oldala s azért ennek vizsgálásánál hathatósabb azon módszer, amely az indulatok belső elváltozásait észlelve, azok közti lényeges egyezésre következtet. Hogy az őszindulatok mind egy közös forrásból erednek, azt két körülmény bizonyítja: a) az egyik indulat az ellenkező phasis indulatába

¹ Ch. Darwin. Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen bei dem Menschen und den Thieren. Ném. Carus. 1872. p. 285.

² Preyer. Die Seele des Kindes. 126 I. „mit offenem Munde (herabgesunkenem Unterkiefer), mit weit offenen, unbewegten Augen . . . das typische Bild des Erstaunens.”

³ Darwin i.m. 297. I.

⁴ Ugyanaz 251. sk. I.

⁵ Lange. Über Gemüthsbewegungen. 39. sk. I.

⁶ Mosso A. La peur. Francziára Félix Hément Paris 1886. Félix Alcan.

⁷ Philos. Studien VI. 356. I.

mehet át (átalakulás, transfiguratio, metamorphosis) és *b*) az egyik indulatból ugyanazon phasis bármelyik más indulata állítható elő (rokonulás, configuratio, symmorphosis). Ezen tétel, melyre már az 55. §-ban utaltunk, nem egyéb, mint az indulat Janusfejének váltakozó leleplezése s kivált a felsőbb fokú indulatoknál érvényesül teljes fontosságában, azonban tisztán észlelhető már az őszindulatoknál is.

a) Az indulatok *átalakulása* (transfiguratiója) abban jelentkezik, hogy az egyik phasis a másikba vagy hirtelen vagy lassanként átcsap. Ennek magyarázatát csak az öntudat önálló erővoltában kereshetni. A megszorítással szemben az ennek többször említett merevsége más segítséget nem talál, mint merev centrumából fokozott erővel az önállítást megkísérteni. Azért a megdöbbenés pillanatnyi állapota türelmetlenséggé alakul át, a csudálkozás és elbámulás a megszeppenésbe, emez pedig, ha nagyobb fokú megszorítás, haragba csap át. Ezen átcsapás bizonyos határnál áll be, melyet a depressio lassanként vagy hirtelen érhet el; azért a megdöbbenést rögtön felváltja a türelmetlenkedés, mint explosio, az elbámulás türelmetlenséget szül hosszabb ránehezedés folytán, míg a megszeppenés és a haragos visszapattanás közé alig észlelhető mesgye szorul közbe.

b) Az őszindulatok *rokonulása* (configuratiója) is megjegyzésre méltó tulajdonság. A rokon-indulatok egymásba mehetnek át; nem állanak meg ugyan egyszerre az öntudatban, mert ha valahol, akkor az indulatoknál határoz az öntudat szűk volta (Enge des Bewusstseins), hanem enyhe hintázással egyik állapotból a másikba kerül az én, a mint azt világosabban pl. a szeretet, alázat, könyörülés, háladatosság állapotai mutatják. Így rokonulnak a megdöbbenés, elbámulás, megszeppenés indulatai, valamint másfelől szó lehet türelmetlen, sőt haragos várakozásról és haragos türelmetlenségről is.

Ezen viszonyokat, melyek az indulat visszaszorításából, *visszavetéséből* (rejectio) erednek, tüzetesen ki fogjuk mutatni az összetett indulatoknál, melyeknek rajzolására ezennel áttérünk.

58. §. Az őszindulatok specificatiója.

Az őszindulatokban az öntudat önkénytelen reakcióit ismertük fel, melyekbe az illető ingerek erőszakosan sodorják. Annyiban *reflexszerű természetük* kétségtelen s ezen önkénytelenség és kényszerültség az indulatok további bonyolultabb alakjaiban is uralkodik. Csakhogy ezeknél a hirtelenséget egy természetes momentum enyhíti, t.i. azon megakasztás, melyet az ingerelt ösztön ereje az által szenved, hogy előbb a *jelentés* ösztönébe kényszerül áttérjedni. Az indulatok további alakjai ugyanis az által keletkeznek, hogy az eredeti ösztönkötéshez a jelentő ösztön változásai is hozzájárulnak. Ezen megkötések pedig az ennek az öntét fenállásának veszélyeztetését vagy elősegítését jelzik s e jövődöbéli kin vagy élv az, a mi az öntudatot megrendíti s vagy a depressio vagy az explosio állapotába helyezi.

Ezen reakcióknak első formáját az *aggódás* és a *remény* szolgáltatja; amaz az elbámulásból és megszeppenésből, emez a türelmetlenkedésből és sokszor haragból fakad a jelentés hozzájárultával. Mindkettőt a jövőre vonatkozás jellemzi, a minek lélektani jelentését a vágnál kifejtjük (v.ö. 62. §.). Az egyiket a csüggedtség, a másikat a bátorság tulajdonsága előzi meg, melyekben az én a felől győződik meg, hogy természete s ösztönei állapota vagy az elbámulás, vagy a türelmetlenkedés irányára hajlandóbb. Az aggódásnak tehát termő talaja a csüggedtség, a reményé a bátorság; az aggódás a csüggedtség kivillanása, valamint a bátorságé a remény. Mindkettő azonban az ösztönkötés jelentéséből azaz *magyarázásából* ered; melynek beálltával a félelem ép úgy megszűnhetik, mint a remény, az ennek mely rögtöni kiüresedését a kellemes és kellemetlen *meglepetés* érzelmei jelzik. Azért én sem Pereznek, sem Mossonak nem helyeselhetem analysisét, mikor amaz az anyaméhbeli meghökkenést, emez pedig bármely inger folytán eredő megdöbbenést már is félelemnek bélyegzik. A félelem *hirtelen* ingerlés folytán eredő formája, az ijedség, még mindig a megdöbbenés közelében tartja magát; a félelem a mint rendesen értjük, csak a tárgy jelentésének megállapításával állhat elő s így bizonyos mérvű tapasztalatot tesz fel. Azért a gyermek hirtelen megijedhet (pl. nagy hang, fény, szokatlan azaz egész képcsarnokát megzavaró tárgyak hatására), de félelmet a gyermekben a 4-ik hónap előtt senki sem tapasztalt.

A hirtelen fellépő tárgy az öntudatot megdöbbeníti; ez elbámul rajta s azután lép fel az eszmélés (azaz bizonyos ideig tartó remissio, mely a várakozással azonos); az eszmélés eredménye az, hogy a tárgy jelentése az öntudat előtt kidomborodik. Ezen jelentés pedig nem az okjelentés, hanem a tárgy céljelentése. Tudnia kell az ennek a mult tapasztalataiból, hogy a feltűnt tárgy vagy érzéki, vagy éltető vagy mozgató vagy gondolkodó ösztönünket vagy ez utóbbinak valami helyes irányulását megszorítani képes; ezen ideális megszorítás előre deprimálja az ént s e depressio érzete épen az indulat, melyet *aggódásnak* nevezünk. Az aggódás ennél fogva ránehezedik az éntre, odatapad lábunkhoz, karunkhoz, s lehuz, lenyom egész a földig. Az aggódás az elbámulás magvának megnyilvánulása, valamint emez a megdöbbenésé; ha az alany a tárgy

természetéről ellenkezőleg van értesülve, akkor a nyomás ellen türelmetlenkedni, haragudni kezd s a harag a félelem gyilkosa.

Az aggodás explosiv ellenképe a *remény*. Mig amaz az elbámulás után azért származik, mivel a kötés természete ismeretlen, addig emez a türelmetlenkedésből fakad s a hiányképre való várakozást jelenti. Az aggodás várja a bekövetkezendő kötést, a remény várja a bekövetkezendő felszabadulást és pótlékot; hanem sem egyik, sem másik nem látja világosan a kötő vagy pótló képet, mely még csak homályos körvonalakban jelentkezik a jövőben. A jövőre való ezen határozatlan utalás épen az, a mi a várakozásból átmegy az aggodásba és reménybe. Ennélfogva a remény transfiguratiója az aggodás, valamint emezé viszont a remény; az aggodásban felcsillan a remény sugara, a remény fényét pedig sokszor elborítja az aggodás felhője. Az én aggodás és remény között hintázik. Ott, a hol a fejlődés igen gyors, pl. a gyermekeknél, a remény tulnyomó affectus; a hol pedig a fejlődés lassu vagy megállott, pl. öregeknél, ott az aggodás óvatossága lassító suly gyanánt ragad az én akaratahoz. A remény és aggodás symmorphosisai is bizonyítják ezen eredetet. A reményben rejlik a várakozás suspensiója, ezzel a türelmetlenség és fokozottan a harag; az aggodásban a jellemvonás a csüggedtség, alapját láthatni az elbámulásban, mely az én reactióját lassítja s innen a megdöbbenés csirájára vettünk vissza.

A most elért fokozaton a tárgyalt affectusok rejectiója ekképen megy végbe. A remény csökkenésével előáll a boszankodás (mint *csalódás*), azután a türelmetlenkedés, melynek visszaszorultával az öntudat megdöbben s a depressio phasisában lassanként az elbámulás s végre az aggodás áll elő. Viszont az aggodás csökkenésével az elbámulás, azután az egyszerű megdöbbenés (azaz tárgyaltalan felrúztatás) áll elő, mire a kitágulás iránya kezd érvényre jutni: a türelmetlenség, várakozás és remény fokozatáig. A rejectió oly gyorsan mehet végbe, hogy az öntudat észre sem veszi s akkor az aggodásról azt mondjuk, hogy a reménnyel váltakozik. Az én continuitása azonban ily rögtöni ugrást feltenni nem enged s a lassan haladó elváltozásokban lépésről-lépésre feltáru előttünk a fokozatos átmenet.

Az aggodás valósága a *félelem*, a reményé a *vitézség* (emotion of power, férfiasság, virtus, ἀνδρεία).

A félelem a depressionalis indulatok valósága. A félelem a megdöbbenésből származik, melyet az elbámulás, az aggodás rövid stadiuma felváltanak, míg a veszély nyilvánvalósága a félelmet megvalósítja. Az aggodástól, mely egész ködös kapkodás, váltakozó jövő bajok azaz kötések képei által okozott depressio, — a félelmet a veszély *valósága* különbözteti meg. Én aggodom a jövőmért, ha bizonytalan; de félek tőle, ha szerencsétlensége kétségtelen. A félelemben ennélfogva concret alakot nyer a veszélyes tárgy s még csak *egy* lépés kell neki a teljes valósághoz, az érzéki kivetítés. Ennélfogva a félelem tárgya vagy okozója egészen concret jelentésű; tudom, hogy ezen tárgynak, ha actióba lép, hatása én reám csakis káros és romboló lehet. Ezen rombolást fájdalom követi s így a félelmet voltaképpen a képzelte vagyis érzékileg még nem kivetített fájdalom okozza. A félelem tehát magában már fájdalomból ered s e fájdalomnak depressiv hatása az öntudat jelen állapotára a félelem oka. Pl. az esést rendszeren fájdalom, az ösztönök sérülése követi. Az esés képe magában nem okoz félelmet (pl. szabad esés); de ha az eséssel az ösztönök emlékezeti sérülése s ezzel az öntudat idealis fájdalma fellép, akkor az öntudatnak ezen idealis fájdalom elleni védekezése: ez a *félelem*. A félelem tehát, nem egyszerű megdöbbenés, a mely reflexiv természetű; más mint az elbámulás, a mely a tárgynak jelentését nem ismeri; más, mint az aggodás, mely a tárgy jelentését még csak homályosan sejtí. A félelem a megdöbbenésnek érzékileg és jelentésileg teljesen indokolt betetőzése. A tárgy, melytől félek, öntudatomban céljelentésével és érzéki általános vonásaival lép fel; ezen kép kint okoz a tudatnak, a mult tapasztalatok alapján, s e kin megvalósulásától való aggodásból válik a félelem. Configuratiói azért: az aggodás, elbámulás és megdöbbenés; sajátosága az ösztön jelentésszerű köttetése s azon igyekezet, hogy ezen kötés meg ne valósuljon. A félelem azért mozdulatokra és tettekre ösztönöz, melyek a bekövetkezendő bajt elháríthatnák. A félelem tehát még mindig a várakozás természetét mutatja: mert a suspensio megszűnése a félelemből vagy direct élvezetet varázsol vagy az ennek teljes megtörését eredményezi. *A vágy csirája a félelemben mind világosabban lép fel*. Mert az én a félelmet szegezheti azaz a félelemből is visszaveheti magát; ezen önvisszafoglalás a félelem gyöngítése s az öntét szervezete folytán abban végződik, hogy a le nem kötött énerő más irányba menekül s az ösztönök további köttetési által az idealis kin megelőzését eszközli. Azért a félelemben mindig van egy csepp reménység is.

A félelem ellenképe a *vitézség*. Mig amaz a concret veszély előtti megrendülés, visszahuzódás és így gyengeség, addig ez utóbbi a concret akadályllyal szemben való megállás, azaz önmegtartás. Ezen vitézség nem a férfiasság vagy állhatatosság erénye, hanem az ennek csak egyszerű visszapattanása, olyan, melyet Nausikaa tanusított, mikor a mezitlen Odysseust meglátta (Hom. Od. VI.). Az ember erkölcsi értékét azért a félelem nem csökkenti, a vitézség nem emeli, amaz a legvitézebb embernél is előfordulhat, emez félnék természeteknél is nyilvánulhat s a szenvedések türelmes elbirására képesíti (a nők között ép

annyi vitéz van, mint a férfiak között). Valamint az aggodás mindig csak partialis, míg a meg nem kötött énerő a reménységnek, ha csekély fokában is kitör, ép úgy a félelem is csak partialis, a félelemtől meg nem bénított én plusa a vitézségnek csiráját tartalmazza. Épen azért a vitézség a türelmetlenséggel közösen bírja azon vonást, hogy a támadás ellen védekezik, kitörései a haraghoz hasonlóak, bár nyugodtabbak s a vitézség védekezésén a reménység sugara villan át. A míg a félelem okozója egy jövő fájdalom (voltaképpen a megsemmisülés anticipált fájdalma, miért is minden félelem a haláltól való félelemnek nyilvánulása, és ennek helytelenségében való belátásával együtt meg is szűnik), addig a vitézségre ugyanezen fájdalom képe készlet, hanem azon reménységben, hogy elhárítása nem lesz sikertelen.

A két indulat ezen megfelelőségük folytán, a rejectio útján egymásba átalakul. A félelem nagy fokán nem ritka a vitéz cselekedet végrehajtása. Mert a félelem folytán megdöbben az én s a mennyiben a félelem csak partialis, az én plusa türelmetlenségbe, haragba, reménybe és vitézségbe változik át. Hogy a vitézség pedig az explosio affectusok sorozatában előbbre haladt, mint a többiek, azt bizonyítja azon körülmény, hogy a vitézség a többieket magába zárja s hogy az előzők bizonyos erősödés alapján az énből bármikor előállhatnak. Csak az *én merevsége fokától függ*, vajjon ezen rejectio folytán bir-e új actióra felvergődni vagy pedig tompa megadásban magára engedi nehezedni az ösztönök fájdalmát.

Ez utóbbi esetben előállanak a félelem és vitézség betetőzői, egyfelől: a rémület és kétségbeesés, másfelől a dac, merészség és vakmerőség. A *rémület* a félelem azon foka, melyen az én mindenfelől le van kötve s a reactio az elkerülhetetlen irtózatosságnak képével összeforr; a remény olajcseppe elfogyott s az ösztönök irtóztató kötöttsége az egész öntétet megdermeszti;¹ az *utálat* affectusa és a delirium tremens szörnyű látományai, valamint a szivaggály is ide esnek. A teljes *kétségbeesés* az én abszolút megkötése, melyből menekülése nincsen; s minthogy menekülést nem lát, öngyilkos kézzel létezését szünteti meg. Az öngyilkosságban az én egész fejlettségi körét áldozza fel, minden ösztönével együtt, hogy magát megmentse. Igaz, hogy ez az énre nézve voltaképpen tévedés, mert maga ösztöneitől ezzel nem szabadul; de valóságban mégis önmentés és önsegély, mert ösztönei kötöttségétől tényleg megszabadul épen azzal, hogy fejlettségüket tagadja — s annyiban az öngyilkosság az *énnek önvisszavétele*.

Másfelől a vitézségből ered az ének önérzete, erejének tudata. E tudat az ént a veszélylyel s fenyegetéssel szemben hajthatatlanná, rendíthetetlenné teszi, — mely rendíthetetlenség az erős lélek *dacos elszántsága* s az önerő tultengéséből eredő *vakmerőség*, mely a veszélyt nemcsak nem kerüli, hanem a reménytől hízalva, fel is keresi.

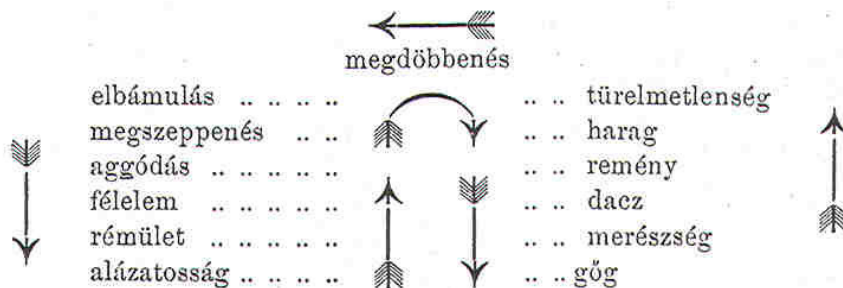
Nagyon tanulságosak ezen indulatok elváltozásai. A commutatio alapján a türelmetlenséget reménybe, haragba, vitézségbe, dacba, merészségbe és vakmerőségbe látjuk átmenni; a rejectio alapján a vakmerőség, erős támadás alapján, mely ezen tultengéstől lassanként a symmorph indulatokat elszedi, megdöbbenéssé válik s ebből elbámulás, aggodás, félelem s végre rémület keletkezhetik. Ezen transfiguratio egy csapással is mehet régbe, mikor a kalandor karakter hirtelen rémület actusaiba tör ki (a Bramarbas a megfordított képe); vagy pedig *lassu* s folytonos nyesegetés útján szelidül meg az egykori enfant terrible. Az éhhalál s általában a csuf halál a legnagyobb emberfalókból is csinálhat szánalomra méltó hitvány figurákat. S ép úgy a kétségbeesés vakmerőségbe csaphat át vagy *lassu* nyesegetés vagy hirtelen megdöbbenés útján. Amaz irány, a δεύτερος πλοῦς, a kétségbeesett existenciákból Catilinákat képes alakítani s tudvalevő dolog, hogy épen a gyávaság képes a legkegyetlenebb cselekedetekre (pl. a gyáva habitussal bíró asszonyok és gyermekek). A félelem hirtelen rejectiója a megdöbbenés neutralis határán az én tartatékerejét költheti fel, mely azután türelmetlen hévvel a reménytől biztatva, hirtelen vagy fokonként a dac és vakmerőség formáiba változik át. Mindezen transfiguratióknál csak az *én merevségi foka* határoz s azért ha valahol, épen ennek egyéni gradatiójában kell az egyéniség legbensőbb sajátosságát találnunk.

A *szégyen* és *alázat* formái, melyeknek az explosio oldalán az orozatlan *gőg* és dölyfös *megvetés* felelnek meg, egyfelől a félelem, másfelől a vitézség formái. A szégyen és szemérem indulata a félelem bénító hatásait közösen bírja vele; az alázatosság a félelem praeventiv álcája, azért alázatos, mert fél s azért alázatos, hogy félnie ne kelljen. Az alázatosság azért mindig a reménységgel karöltve jár, míg a szégyen, ha jövőre irányul, aggodóvá, bizalmatlanná és gyanakodóvá teszi az embert. A *gőg* az önérzet brutális ki terjeszkedése s vakmerő erőszaktól vissza nem riad; a megvetés egyfelől innen, ha indokolatlan, másfelől, ha indokolt, a haragból és vitézségből fakad. A fokozatok megfelelősége mellett tanuskodik ezeknek az indulatoknak rejectiója. A *gőg* rejectiója folytán keletkezik a megdöbbenés s a patkón végig futva az alázatosságnál állapodik meg; semmi sem gyakoribb, mint a *gőgös* embert a hatalom előtt térden csuszva látni, s az alázatosságnak ikertestvére a lakájok erénye: a dölyfös lenézés. A *gőg* mindazon commutatiókat mutatja, melyek megelőzik; türelmetlen, haragos, reménykedő, szivtelen, vakmerő. Az alázatosság az

¹ Lásd a rémület megrendítő photographiáját *Darwin* említett művében.

ellenkező sornak befejezője. Az alázatosság fél és kétségbeesik ura szájszegletének elgörbülésétől, aggódik folytonosan a popularis aurae arbitriumán, bámulatra hajlandó a kényur köhögési méltósága felett s ha orra ütik, türelmetlen haragból vakmerő gonoszságra vetemedve, megöli urát, megrabolja gyermekeit s kegydíjat képes kitűzni egykori életadója utódainak. A parvenuk életviseletében egész multjuk aljassága szokott felsőbb egységbe összefoglalódni. Méltó tárgya a kutatásnak volna azon kérdés: vajon hány gramm ész jár egyik vagy másik indulat primatusával; hanem ugys kiáradó fejtegetésünket illő medrében kell megtartanunk.

Az indulatok patkója:

Az őszindulatok ezen felsorolt alakzatokkal ki vannak merítve; lesznek még alfajok és változatok találhatóak, hanem őszformatiókul azokat nem lehet tekinteni. Oka ennek s egyuttal tételünk bizonyossága a következőkben lelhető.

1. Az affectus, okozóit tekintve, elérte a teljességét. Mert teljes realitásban az affectus csak úgy valósulhat meg, ha okozója érzéki alakot öltött, a mennyiben az indítást épen egy ösztön realis kötésében találtuk. Ezen feltételt úgy a félelem, mint a vitézség fajtáiban megvalósulva találjuk; való tárgy, azaz a való világ connexusa okozza a félelmet és a vitézséget egyaránt. Azonban a teljes szellemi valóságban az érzékin kívül a jelentés is foglal helyet; szellemi birtokká csak az válhatik, a mihez az öntébből a jelentés csatlakozott. Ezen tekintetben is a jelzett indulatok megfelelnek. A félelem és vitézség nem oktalan megdöbbenés vagy céltalan vergődés, mint pl. az elbámulás és a türelmetlenkedés; hanem a tárgy céljelentése által okozott felindulás. Annak a tárgynak megértjük egyéni káros vagy hasznos voltát s ennek megértése okozza az indulatot, nem mint a puszta elbámulásnál érzéki ereje vagy homályossága. Minthogy tehát a félelem és vitézség érzéki alakban fellépő jelentés által idéztetnek elő, azért bennök az őszindulatok concret igazságát és valóságát látjuk; mely alakban az őszindulat formalis megszorulása és kitágulása tartalmi teljességet nyert.

2. A másik ok-, mely miatt a félelem és vitézség formáit az őszindulat végső fokául tekintjük, abban van, hogy a nevezett indulatokban az önállitás két szélsősége el van érve. A kétségbeesés tehetetlenségében az önállitás végső gyengesége vagyis a depressio végső foka van elérve; ellenben a vakmerőségben az önállitás legfőbb ereje tör ki vagyis az explosio szélső határáig jut el. Amabban, a latin szó szerint, teljesen legörnyed (succumbit), emebben határtalanul kitágul s így féktelenül állítja magát az én. Tovább nem mehet az én önállitása; marad ugyan a kétségbeesésben is bizonyos minimalis igyekezet az önállításra, a kibontakozásra, valamint a szélső vakmerőség sem ment a gyengeség minimalis fokától. Ezen minimumok különösen ott észlelhetők, a mikor a kétségbeesés és a vakmerőség önmaguk tudatára ébrednek s tervezgetésbe bocsátkoznak; ekkor az indulat serpenyőjéhez tapadó sulyocskaként leszoritani igyekeznek az óvatos körültekintés formájában. Hanem azon pillanatban, mikor tetőpontjukon állanak, a minimumok befolyása psychophysikai törvény szerint nem érvényesülhet.

Ezen minimum meglételét elméletileg is kell követelnünk azért, mert az indulatok az én önállitásának kifejezői. Az én teljes leszoritása az én halálát jelentené; a halál azonban az énrre a nemléttel azonos s mint ilyen a lét fogalmával, illetőleg az oktörvénynyel, egyenesen ellenkezik. A legnagyobb megszorítás tehát szintén tul nem mehet ezen maximalis fokon az én merevsége miatt, mely, valamint a gázok compressiója, csak bizonyos határig terjedhető repressiót enged meg. Ezen szabad erőrézletben rejlik a restitúciónak lehetősége, amelyet az affectusok transfiguratiójánál oly kivétel nélküli rendességgel észlelünk; s a melyben maga helyén a *vágy csiráját fogjuk feltalálni* (62. §). Ennek alapját a rejectióban kell keresni, okát pedig az én merevségében. Az indulat ugyanis, mely az öntudatot eltölti, a visszavetés folytán a patkó ellenkező sarkáig haladhat visszafelé, *végleges vagy teljes rejectio*; vagy pedig a visszavetés a patkó egyik fokán állapodik meg, a rendes részleges rejectio. Mindakettő pedig hirtelen támadás vagy lassu, mintegy,

nyesegetés által idézhető elő. Így cseppegteti Jago az őszinte és vitéz Othello lelkébe a gyanu méregcseppjét, mely a szeretetet gyűlöletbe változtatja (bár nem oly rohamosan, mint a milyen módon Shakespeare-nél találjuk); s így lesz a legelbizakodottabból hirtelen veszteség által csüggedt világyűlölő, akár kedveseinek halála, akár vagyonának romjai csaptak össze elbizakodottságának fellegvárai fellett.

Ezen processus csak abból érthető, hogy az én ereje véglegesen soha le nem köthető; valamint az alvóban mindig van képesség a felébredésre, úgy az ében mindig van a restitúciónak lehetősége. Ezért a kitörő indulat leszorulása sohasem végleges, a depressio stadiumaiban mindig van csekély erőérzés, mely kellő körülmények között újra kipattan: valamint a nagyfoku kitörésben mindig van egy, bármi csekély inger által is okozott depressio, mely a kitörés csillapultával tulsulyra vergődik s az öntudat előtt érezhető erővel fellép. Ki ne ismerné a tomboló öröm Katzenjammerjét? Vagy ki ne észlelte volna a harag kitörése után beállott nagyfoku remissiót, mely a haragos embert lágygyá és engedékenynyé szokta tenni a bocsánatkérő szózat iránt? A le nem szorított vagy ki nem tört énére részlete az, mely a csucson (ἀκμῆ-*n*) érvényesül.

Ezen visszavetésből érthetők az őszindulatok transfiguratiói és commutatiói is, úgy hogy az uralkodó indulat ellencsirájában a vágy fészket és szülő méhét kell felismerni. A vakmerőség, ha orrára ütnek, megmarad ugyan, hanem mellette tudatba lép az elbámulás; a szemtelen tolakodó arcán a visszautasítás után ezen elszégyenkezés a vakmerőség kifejezésével együtt igen mulatságos vegyületet okoz. Az erős ellenhatás tehát bármely fokozatról a patkó tulsó sarkáig vetheti vissza az indulatot; hanem mindig a megdöbbenésen át kell mennie, ha az ellensarkig eljutni kíván. Gyakoribb eset, az ellenhatás csekélyebb ereje miatt, az, hogy a rejectio nem futja meg az egész patkót. Ekkor állanak elő a visszaszoruló indulat csekélyebb fokai és az ellencsira fejledezéséből vegyes formái, melyeknél az uralkodó erejű indulat adja meg a jellemző vonást. A megcsappant vakmerőségből lassanként lesz dac, ellenállási viszketeg, remény (a határpont, melynél a tulsó sark kezd érvényesülni), harag, türelmetlenség; hanem párhuzamosan fejlődik a megdöbbenésen túl az elbámulás, az aggodás, a félelem s így a vakmerőség fogyása tulsulyra emeli természetes fokozódással a félelmet. Az egyfoku indulatok kivált a kezdő stadiumban együttesen lépnek fel; a türelmetlenkedés elbámul az ellenállás szívósságán, a harag utálja az okozóját, a reménybe belevegyl az aggodás tervünk megghiusulta felett, az ellenállásban rejlik a félelem csirája, míg a dac és rémület, a vakmerőség és kétségbeesés egymást szélsőségük miatt kizárják, csak minimalis fokon vegyülve egymásba. A rejectiónál tehát törvényül állitható, hogy az indulat fokozatos gyengülésével az ellencsira fejlődése jár, azaz a két phasis fordított arányban érvényesül.

59. §. A szeretet és hajtásai.

A szellemi élet egyik legbonyolultabb öntudatos nyilvánulása az, a melyet *szeretet* neve alatt mindenki ismerni vél. Ezen szó hallatára ugyanis mindenki bizonyos összetett kedélyállapotot képzel, melyet szeretetnek nyilvánít; hanem a mikor ezen állapotnak analysisét kérjük, nemcsak a közember, hanem maga a lélektan is zavarba jöhet. Annyi mindenfélét szeretünk, hogy ezen nevezetes lelki állapot mindenkiben más színezettel, ha szabad mondanom: mellékkizzel lép fel; s azért, mielőtt taglalásába bocsátkoznánk, a szeretet körét egész határozottan meg kell vonni, nehogy oda nem tartozó részleteket is belekeverjünk.

A szeretet köréből mindenekelőtt a *nemi szerelem* sajátos complexusát ki kell zárni. Mint külön végkészléssel és idegpályával bíró hatalom a nemi ösztön az emberi szervezet fundamentalis alkotó tényezői között foglal helyet s a mit nemi szerelemnek nevezünk, nem egyéb, mint ezen ösztön hiánya és kielégítése közt hintázó állapot, melyet a vágyak és szenvedélyek csoportjába kell beosztani. A mennyiben pedig szeretet, annyiban csak specialis esete egy sokkal tágabb körű tüneménynek, melyben az étel-ital, mozgás, látás stb. szeretete egyenrangú állapotokként szerepelnek.

Hasonlóképpen óvakodni kell attól, hogy a szeretetet a *vágyással* és *epedéssel* összezavarjuk, a mint a közönséges életben igen gyakran történik. Az állat szereti az ételt, a mozgást, a gyermek szereti pl. a tejet, az ifju az ábrándozást; szeretünk inni, enni, sétálni, olvasni. Mindezekben az van implicite mondva, hogy ezekre vágyunk, a gyermek a tej, az ifju az ideál, a férfi a pénz, az öreg a hatatom és nyugalom után. Mindaz azonban, a mi a vágy körébe tartozik, a szeretettől gondosan elkülönítendő; a szeretet nem tartozik a vágy és akarat körébe, bár vágyra és akaratra készettni képes, ha t.i. a szeretett *tárgy hiánya* lép öntudatunkba. Még keskenyebb azon mesgye, mely az indulatokat és a szeretetet egymástól elválasztja. Rendesen¹ az indulatok közé számítják, s a kielégítetlen szerelem hevessége ezen osztályozást bizonyos fokig indokoltnak

¹ Magam is teszem (*Lélektan* 32. §.), hanem pusztán didaktikai szükségből.

látatja, habár a heves lázasságban már nem a szeretet, hanem a vágy éhessége játszsza a főszerepet. S mégis ezen tünetmények lényeges vonásokban különböznek. Az indulatban ugyanis mindig vagy a depressio vagy az explosio phasisa észlelhető; a szeretetben azonban sem depressio, sem explosio nincsen; a szeretet a juste milieu, az egyensúly kifejezése,¹ mely átvezethet ugyan félelembe és vitézségbe is, hanem maga sem az egyikké, sem a másikká át nem alakulhat. Épen ezen önelégedettség, a mely a szeretetnek boldogságát alkotja, képezi azon válaszfalat, mely a szeretet és vágy között is emelkedik; mert míg a vágnak jellemzője a magától elkiváncozás, addig a szeretet jellemzője a pozitív önelégedettség, a megnyugvás, a békesség aranyfénye — elannyira, hogy a békeszeretet merő pleonasmus, lévén *a szeretet mindig a békének szeretete, a béke igénylése és boldogsága*.

A szeretet ennél fogva nem ösztön, nem indulat, nem vágy, nem akarat, hanem *érzés*. A mennyiben pedig az érzés az önállítás módosulása (v.ö. 52. §.), annyiban a szeretet vagy a kinok vagy az élvek, vagy az öntudat közönyös tünetményei közé tartozhatnék. Ámde a szeretet sem a kinokhoz, sem a közönyös állapotokhoz nem tartozik; a leghatározottabban ki van benne fejlődve az élv vonása, annyira, hogy „boldogtalan szerelemről” szólhatunk ugyan (mert ezen „szerelem” az ösztön kinszenvedésével ki van merítve), de „boldogtalan szeretetről” szólani ellenmondás, lévén a szeretet a boldogság permanentiája. Épen azért a szeretet az élv *κατ' ἐξοχήν* és direct élv a szereteten kívül nem is létezik. Mert az élv nemcsak az én egyszerű önvisszaszerzése — a mi az egyszerű öntudat lényege, — hanem az öntét tényleges gyarapodása is (53. §.); s épen ezen tényleges gyarapodásra és szaporulatra utaltatunk, mikor a szeretet csiráját keressük.

A lélektani elemzés ennél fogva egészen más irányba mutat, mint a melyben a közember a szeretetet keresi. A szeretet nem tartozik az ösztönök és indulatok köréhez; ott csak a kinos hiánynak és az önmegfelelő élvnek van helye. Minthogy azonban a szeretet élvérzet, az élv pedig az én és az öntét gyarapodásának tudata, — azért a szeretet magyarázatát is ezen előzményekből kell meríteni. Már pedig az élvnek első forrása a kielégedés, mely az ösztön hiányának megszüntével áll elő s az ösztön tényleges gyarapodását jelenti. *A szeretet csiráját azért a kielégedésben kell keresnünk*.

A kielégedésnek azonban (mint a 17. §-ban fejtegettük) két oldala van; az objectiv, ösztöni, és a subjectiv, öntudatos, kielégedés. A szeretetben is mindkettőnek kell előfordulnia: az ösztönnek úgy, mint az öntudatnak, ki kell elégednie s egymásba összeolvadnia, hogy a szeretet egyensúlya előállhasson. Mert a hiány az én megszorítását s annyiban a szeretet nyugalmának fogyását okozza. Az ösztön kielégése tehát a szeretet előfeltétele; ha amaz nincs meg, a szeretet vágygyá vagy indulattá fajul, de szeretetül többé nem marad.

Ezt tartván szem előtt, könnyen belátható, hogy a szeretet nem kész affectus, sem pedig külön természeti adomány, hanem fokról-fokra növekedő, tökéletesedő, erősödő s bel- és külterjedelmileg terjeszkedő lelki állapot. A szeretet ezen természetét semmi sem képes teljesebb világításba helyezni, mint a szeretet genesisének ismerete s fejlődésének fokokénti követése. Művünk terjedelme és iránya nem engedí, hogy itt oly munkát végezzünk, a mely alapos monographiának nehéz teendője. Azonban a fővonásokban csekély terünkre is összeszorítható ezen, mindenki előtt különben is ismeretes, fejlődés veleje.

A gyermeki lélek egyik fogyatékoságát abban jeleztük (56. §.), hogy szeretet benne nincsen. Perez ezen általa is észlelt hiányt azzal magyarázza, hogy a gyermeknek nincsenek szenvedélyei,² miből világos, hogy ő a szeretetet szenvedélynek (passion) veszi, nézetet szerint, csak a felnőttekben észlelhető. Ha azonban már a 10 hónaposban is el kell ismernie a „sympathie humaine” jeleit, akkor világos, hogy a szeretet fogalmát másként érti, mint mi s azért azt ezen korban nem is lelheti. A gyermekben csakugyan a szeretetnek azon foka nem észlelhető, melyet mint öntudatos ragaszkodást, szabad csatlakozást és a jótétemények hálás viszonzását ismerjük; hanem a sympathia tényei, melyek kivált reflexmozdulatokban (a nevető szem kifejezésteljes pillantása, a kezecke felénk nyújtása, vig kapálózás stb.) nyernek kifejezést, valamint egyéb észleletek kétségtelenné teszik, hogy törmelékes és kezdetleges alakban a szeretet már a kisdedekben is előfordul. A gyermek ugyanis bizonyos tevékenységgel kívánságait kielégítheti, azaz magát érvényesítheti, állíthatja; s a mennyi irányban érvényesül, annyiban sugárzik szét szeretete, mint az önállítás öntudatos élve. E szerint a gyermek szereti a puha, száraz, meleg fekvőhelyet, melyben bőrérzése kielégszik; szereti a tejet, mely éhségét csillapítja; a szelid hangokat, melyek hallását kellemesen foglalkoztatják; a mérsékelt fényt és élénk színeket; szereti játékszereit, melyekkel kivált mozgató ösztöne

¹ *Aequa mens, Hor. Spinoza. Eth. V. prop. 36. schol. így nyilatkozik : ex his clare intelligimus, qua in re salus nostra seu beatitudo seu libertas consistit, nempe in constanti et aeterno erga Deum amore, sive in amore Dei erga homines (mert nála «amor Dei erga homines et mentis erga Deum amor intellectualis unum et idem sunt» u.o. prop. 36.coroll.)*

² *Perez P. Les trois premières années de l'enfant. 90. l.*

kielégszik; szereti az állatokat (Perez), melyek jelentő ösztönét s kíváncsiságát felköltik; szereti az embereket, kiknek puha, meleg tapintása, mosolya, lágyan enyelgő hangja érzelmeit kielégítő munkásságra készítetik. Szóval a gyermek sokfélélt szeret, a miben vágyai kielégedést találnak; hanem szeretetének egy nagy hiánya van: szeszélyes, megfontolatlan, az ösztönöktől függő; nem annyira az ének nyugalma ez, mint inkább az ösztönök élvezete. És mégis, minden fogatkozásai mellett, a szeretet ezen primitív formáiban kell azon csirát látnunk, melyből idővel a szeretet tekintélyes koronája kifejlődik. Ugyanis mit jelent a gyermek lelkében ezen szeretet? A gyermek ösztöneinek gyors fejlődése és éppen oly gyors restitúciója miatt szeretete mindig a vágnak jellegével bír, nyugtalan és szeszélyes, hirtelen változó s tárgyait folyton cseréli. De azért valamennyi változásaiban egy vonás állandóan megmarad: az *ének nyugalma, melylyel alkotásaiba elmélyed*, azaz az én terjeszkedése az ösztönök rendszerébe. Ezen akadálytalan beleterjeszkedésének élve az, a mi a gyermekeknél szeretetnek nevezhető. Az ösztönök objectív kielégedésébe való ezen gyanutlan belemerülés, még akkor is, a mikor ezen elmélyedés folytán határozott szenvedések érik, ez teszi a gyermeki szeretetet oly megindítóvá és gyanutlanságra miatt *őszintévé*. Az őszinte, önmegfelekedező és gyanutlan nyugalom, melylyel élvezeteinek él, — ezen önelégedettség a gyermek szeretete, melyet még semmi utógondolat, fenytés vagy dicséret legyen bár, nem zavar. A gyermek tehát ott és akkor szeret, a mikor fennakadás nélkül élvezettel, azaz ösztöni gyarapodással, érvényesítheti magát, önállítása erejét.

A gyermek fejlődésével szeretetének terjedelme is változáson megy át. Igaz, hogy még mindig az éltető és mozgató ösztönökre esik a főszű: evés és mozgás legkedvesebb foglalkozásai. De e mellett az érzéki ösztönök működése is tökéletesedik s ezek indítása folytán a jelentő ösztön is kezdi adalékait szolgáltatni öntudatos életéhez. A gyermek, négy éves korától fogva, a tárgyak jelentéseit kezdi kapcsolni; bár fogalmi körének korlátoltsága miatt gondolatai világában is kivált a mozgás (az utazás fajai, vasutak, hajók, továbbá vadászat, katonásdi s több ilyen) és az étkezés köréhez tartozó gondolatok állanak előtérben. Hanem ezen körön belől a legönkényesebb kapcsolatokat is létesíti, a minek tanubizonyosága azon áhitat, melylyel phantasiája a mesék hónában szeretet vándorolgtatni; miért is a gyermeki lélek teljes félreértésére vall némely „modernekt” azon követelése, hogy a gyermeket a realis világba minél előbb kellene bevezetni. Hagyjátok a gyermekeknek képzelt egük boldogságát! semmi földi öröm ezzel fel nem ér s kegyetlenség volna apró embertársaink iránt, ha a földi élet nyomoruságának valóságába ideje előtt ridegen betaszítanók. A szeretet nélkül felnőtt árvák igen korán tudják meg, mit jelent voltaképen az emberi élet állítólagos boldogsága!

A szeretet további fejlődése ezentul két ösztön folytonos erősbödésétől függ. Az egyik a serdülés korában, meg nem értett nyugtalanságával, homályos vágyakozásra ragadja, s rajongó epedéssel töltve el a fiatal lélek öntudatát, alter ego keresésére készíti. Innen erednek a fiuk közötti barátságok, melyek ép oly hamar köttetnek, mint felbomlanak, valamint a tavaszi eső hirtelen felszárad; innen azon szerelmes kábultságok is, melyek a serdülő fiukban és leányokban, a jelentőség tudata nélkül, támadnak, s egyiket is, másikat is naiv ügyetlenségekre készítetik. Hanem ezen homályos epedés mellett, mely lehetetlen ideálok megalkotására ösztönöz, párhuzamosan halad (kivált a fiuknál) a jelentő ösztönnek fejlődése vagy az értelemnek megerősödése. A személyi ideálok mellett a dolgok örök önjelentése is kezd kidomborodni, s habár tagadhatatlan, hogy a fent jelzett nyugtalan epedés az ifjakban mélyre ható változásokat idéz elő, ép oly tagadhatatlan, hogy normális fejlődés és kivált észszerű nevelés mellett amaz éretlen sexualis sovárgás háttérbe szorul s (a fiuknál) előtérbe lép a művészet és tudomány boldogító szeretete. A nagykoruak társasága által idő előtt meg nem érlelt ifjakban ily módon a szeretetnek egy nemesebb alakja foglal helyet, mely a köznapis hajsza utálatos alacsonyosságából kiemel s neki minden körülmények között refugiumul szolgálni alkalmas, — a művészet és tudomány magasztos ideáljai iránti lelkesedés, a melynek élni öröme, melyekért fáradni dicsőségnek, melyekért szenvedni martyrszerű kéjnek tekinti a romlatlan lelkületű ifju. Ebben találja örömét, megnyugvását, — ezt *szereti* igazán, míg a többi után csak epedés és vágyik, a többiért szenved és, sokszor irigykedve az általa boldogabbaknak véltre, gyöttri magát. Jaj annak az ifjunak, kinek ezen soha el nem hervadó, örök ifju, teljesen soha át nem érhető, titokteljes szeretője nincsen! élte viharos napjaiban nem lesz neki azon kikötője, hol megnyugodhatnék s vágyai rabjaként lép a férfikorba, hol szerencsétlen sovárgása folytonos csalódások és kinok martalékává teszi.

A férfiunál a szeretet jellege újra változik. Összes ösztönei teljes fejlettségének alapján megalkotja a világát s gondolkodásával felismerte azon jelentést, melylyel személyére nézve a világ tárgyai birnak. Élete most két irányban fejlik tovább: egyfelől a világi tárgyak közti összefüggést kutatja, másfelől az összefüggő lánczolatot maga céljaira felhasználni vagyis e lánczolatba a maga akaratát okozó tagul beilleszteni iparkodik. Az ifju feltalálhat ugyan új jelentéseket elméjének élénksége alapján, hanem csak a férfi higgadt megfontolása dönt a felett, e jelentések közül melyiket illeti meg a főszerep? A kik mint vágyak és szenvedélyek martalékai léptek át a férfikor küszöbén, azok az ösztönkielégítés eszközei után kapnak: asszony, pénz, dicsőség, hatalom után, melyek mind csak folyton megújuló vágyak és szenvedélyek lecsillapítására szolgálnak. Hány ilyen szerencsétlennel találkozunk a mi korunk családi ziláltságában, midőn

sokszor oly emberek nevelnek fel gyermekeiket, kiknek sem physikai, sem moralis önmegtartóztatásuk nincsen, hogy a jövő reményét az élet ádáz küzdelmeire kellően felszerelhessék! Korunk e szeretet nélküli vakokat, kik szerencsétlenségre, mert folytonos elégedetlenségre s kapaszkodásra, vannak praedestinálva, (az idegen „Streber” név alatt), sajnos, bőségesen ismerheti.¹ Céljok nincsen, s mégis és épen azért mindent eszköznek tekintenek; nem önzők ők, a szó nemes értelmében, hanem aljas önzők, kiknek a pillanatnyi hiány arra szolgál ingerül, hogy jellemtelen reflexmozdulatokkal nemcsak a maguk, hanem még a jövő nemzedék nyugalmát és boldogságát is megrontsák. Mert van nemes önzés is; azon önzés, mely az egyén lényegét és célját eszmei tartalmában keresi s ennek állításában magát mint öntudatos öntétet állítja. Hanem az utóbbit átlengi a *szeretet*; az előbbit át a vágy és a gyűlölet szenvedélyes láza.

A megelégedettségben rejlik a jellemnek súlypontja. Az önmagában megállapodottság pedig a szeretet jellemzője; s ha az erkölcsi jellemben ilyen állandó magot feltételezünk és követelünk, akkor az másban nem kereshető, mint épen azon complexusban, melybe az öntét, mint természetes pótlékába, belemerül, s melynek állításában ennél fogva teljes elégedettségét nyeri. Az egyénnek állandó pótlékaiba való ezen elmélyedését, a nyugalmat, mely ezzel karöltve jár, ezt nevezzük a férfiu szeretetének. Távol van az a pillanatnyi szeszély sugalmazásától, távol az ösztön vadságától is; mint a felhőtlen égről a nap sugarai, ugy terjed el a szeretet nyugodt fényáradata a férfiu összes gondolatain és tettein.

Az öreg kor, mely alkotásokra tekinthet vissza, a szeretet természetes örököse. Az okos öreg, tevékenysége határán elérkezve, keveset kíván, mert keveset remélhet s jelentő ösztönének fejlettsége alapján legjobban és legbiztosabban képes megítélni, hogy a jelenségek rá és másokra miféle eredményekkel lehetnek. Azért tevékenysége, ámbár súlypontja kizárólag egyéniségébe esik, — minthogy a jelentő ösztön objectiv természete praedominál, önzetlenségé magasztosul. Hanem *alkotásokra* kell visszatekinthetnie, nem *rombolásokra*. Tiberius császár, kinek egész férfikora elmúlt, a nélkül, hogy valamit alkotott volna, vén korában lett kegyetlen zsarnokká, mert a depressio tovább tartott, semhogy explosiója lassu lehetett volna. Ép oly szerencsétlen öregek lettek volna Nero és Caligula, valamint a Claudiusok családjának egyéb megháborodott tagjai, ha a kegyelmes sors őket s embertársaikat szörnyű éltük folytatásától meg nem kímélte volna. Mily ellentétben áll ezzel az öreg Sokrates, Platon, Aristoteles derűltsege, Kant, Spinoza, Goethe, Darwin olymposi nyugalma, melylyel, sine ira et studio, az élet összekuszált szárait türelmesen szétszedni s harmonikus bogba összefogni igyekeztek!

Ha tehát a szeretetnek, az emberi korok szerint különböző alakjain végig tekintünk, akkor az észlelhető nagy különbözőségben² még sem kerüli el figyelmünket a megegyezés közös vonása. Világos ugyanis, hogy a szeretet jelleme az egyéniség fejlődésével együtt változik; az érzéki egyes képtől kezdve azon legfenségesebb gondolatig, mely a világ széthulló részleteibe egységet s egyensúlyt hozni képes, — végtelen sok tárgya lehet a szeretetnek. Hanem minden fokozaton a szeretet jellemzője azon nyugodt megelégedés, melylyel az én tárgyaiba elmélyed s azok vonatkozásait kutatva és megállapítva magát megéli. S minél tökéletesebb és biztosabb azon egyensúly, mely az én világa közti viszonyban nyilvánul, annál magasabb a szeretet tökéletességének a foka. Mohammed, a kit ösztönei hevessége még öreg korában is kegyetlen indulatosságra ragad, sokkal mélyebb fokán áll a szeretetnek, mint Mózes, kiben a zsidó nép consolidatiója, mint főleg az ő műve, a megelégedettség nagy fokát okozhatta. A szelid lelkű Buddha még mindig a fájdalom sulya alatt görnyed, melyet érző szívében az élő lények szerencsétlensége ébresztett s más menekülést az egyén számára nem ismer, mint az öngyilkossággal egyértelmű lemondást és a Nirvanát. Utólérhetetlen magasságban áll mindnyájok felett Jézus, kinek egész lelke szeretet, nyugalom, boldogság és megelégedés volt, mely a legnehezebb megpróbáltatások perceiben sem homályosult el. Az ő lelke annál fogva teljes joggal követelhetette mindenkitől, ki tanítványa lenni óhajtott, a szeretetet, s az apostol méltán „a legfőbb parancsnak” (ἡ πρώτη καὶ μεγάλη ἐντολή) Máté. 22, 28.) nevezi a szeretetet (ἀγαπή).

Hanem épen azon körülmény, hogy a szeretet „parancs”, helyes utalást tartalmaz a szeretet természetét illetőleg. Az evést és ivást, a mozgást és gondolkodást, a félelmet és haragot, — nem lehet sem parancsolni, sem tiltani. Megteremnek azok önkényt s minden korlátokon át is törnek. Hogy a szeretetet *parancsolhatjuk*, az azt jelenti, hogy a szeretet: *feladat*, megközelítendő s megvalósítandó *ideál*, vagyis

¹ Ezekre vonatkozik a Pátaliputtrai zsinat ezen mondása „Semmi tűz nem hasonlít a kívánsághoz, semmi fogság nem egyenlő a gyűlölettel, semmi tör a szenvedélylyel, semmi folyam a vággyal. A tompa egykedvűséggel élők érzéki kéje ugy nő, mint a mályva; és ide-oda szaladnak, gyümölcsöt keresve, mint a majom az erdőben. Ellenben a ki a világon a mérges kívánságot legyőzi, annak fájdalmai elhullanak, mint az esőcseppek a lotosvirágról” (*Köppen Fr. Die Religion des Buddha*).

² Már *Horatius* szépen fejtette ki *De arte poetica* 158—178. v.

legfőbb alakjában nem természeti adomány, hanem harcban kivivandó *állapot* (ἔξις) s mint ilyen, *erény*.

És épen azért, mert parancs, létesítése a mi önkényünk közreműködésétől is függ. Kezdetleges formái már a gyermekben találhatók; minél bőségesebb tapasztalatokra teszünk szert, annál biztosabban tudjuk, hogy bizonyos cselekedetek szellemi szervezetünk egyensúlyát felbomlasztják s az én önkényessége arra fog igyekezni, hogy ezen bomlasztó tényezőket elejtse, keretéből kizárja, vagyis, hogy a megállapodottság benne minél magasabb fokú legyen. Ekképen a szeretet felé, mint ideálja felé, az emberi szellemet már természete is hajtja; benne látja ugyanis azon állapotot kifejezve, melyben az öntét összes tartalma harmonikus egységgé kialakult s ezen fejlett egységet öntudatossággal élvezi. Nyilván való, hogy az öntudat, ezen legfőbb jót felismerve, azt önkényes tevékenysége számára célul tűzi ki, ideálul, melyet legalább megközelíteni iparkodik. Ily értelemben a szeretet parancs ugyan, de *nem idegen parancs*, hanem saját szervezetünk ösztönzése tökéletességünk anticipált képe felé, melyet akaratunk szabad elhatározással tartalmává s így életcéljá teszi. A szeretet tehát mint ideál az akarat szabadságát követeli s mondhatni, hogy *az akarat csakis a szeretet által lesz igazán szabad*.

Azonban a szeretet fejlődésében nem szabad elnéznünk a második tényezőt sem, mely alakulását létesíti, az ösztönök kielégítését; mert az öntudat állapota az ösztön állapotától függ s a meddig a hiány uralkodik, a megelégedés hiányzik. Minthogy azonban ösztöneink kielégedése többnyire körfolyamatos, azaz a vesztés ösztön saját erejéből nem eszközölhető, azért a szeretet előállításához a hiányok pótlékainak szolgáltatása is kívántatik. Hogy azonban e pótlékokat elnyerhessük, szükséges, hogy az akadályok legyőzhetetlenek ne legyenek; ily legyőzhetetlen akadályok azonban jelenleg a társadalom gazdasági viszonyaiban állanak az egyessel szemben. Kell tehát, hogy a gazdasági viszonyok úgy alakuljanak, hogy az egyes ember az ösztönök szükséges pótlékát, munkával ugyan, de biztosan megszerezhesse. Az alamiznaosztogatás azért erkölcstelen palliatívum; szeretetre nem vezet. A szeretet csak azon emberben verhet gyökeret, kinek lehetségessé vált, ösztönei számára biztos pótlékokra szert tenni; a meddig az éhség dühöng, a szeretet szunnyad, mert inter arma silent musae. A keresztyénség legfőbb parancsa tehát csak okszerűen megalkotott és szabályozott gazdasági viszonyok között teljesíthető; a meddig milliók a baromi szükségleteket sem bírják kielégíteni, addig szívtelen szemfényvesztés, a szeretet parancsát csak a szegények és nyomorultak részéről, kik rá képtelenek, sürgetni. Nem lehet szeretni, ha az ember vadállat módjára hajszoltatik. A szeretetet tehát nem kell csengő szavakkal ajánlani, hanem megváltó tettekben gyakorolni; szeretet tettek nélkül üres szó s ha a gazdagok a szegényekben a szeretetet csak ilyen szavakkal kívánják felköltöni, akkor még nagyon távol van tőlünk az „isten országa”.

60. §. A szeretet ingadozásai.

A szeretetnek, mint az öntét tökéletes önbirtoklásának, megvalósulásában az ösztönök közül a legfontosabb szerepet a jelentő ösztön játsza. A tárgyak jelentésének megértésétől függ azok értékének megbecsülése s így az öntudat megnyugvása és boldogsága. A meddig a gondolkodás a tárgyi képek jelentését, ok és cél tekintetében, meg nem állapította, addig az ösztönök pillanatnyi változásai és fájdalmai magukkal ragadják az öntudatot s az én sokszor oly tettekben keres kinjától szabadulást, melyek még nagyobb kinokra vezetnek. Csak a mikor a gondolkodás a jelentések közti összefüggést megtalálta, akkor áll az én hatalmában, a kielégedés felett határozni s akkor függ önkényétől az irány megválasztása, mely az öntét teljességének kielégedésére vezet. A tökéletes szeretetet a vallás azért a tökéletes ismerethez köti s valamint az istenben a tiszta szeretetet tanítja, úgy tanítja benne a mindentudást és mindenhatóságot is, mely minden hiányt és fogyatkozást magából kizár.

A görögök ethikája azért nem hiába oly nagy súlyt fektet a bölcsességre (σοφία); mert a bölcs, azaz a dolgok lényeges összefüggését ismerő, egyttal szabad is, felette áll az ösztön tévedéseinek s belátása szerint választ az ösztönök pótlékai között, azon becslés alapján, mely az öntét szervezetében megilleti. A szeretet tehát a bölcsességben bírja alapját s viszont az igazi szabadságnak szülője; a bölcsesség a szeretet objektív megfelelője. Betetőzését azonban a bölcsesség csak a szeretetben nyerheti; a míg a szeretet, mint e bölcsesség öntudata, szíves melegével hozzá nem járul, a bölcsesség csak a gondolatnak ellenmondás nélküli kifejelettségét jelenti, de magára az öntudatra nézve értéktelen objektivitás.¹

¹ Ezen fogalmak fejtegetése az erkölcstanba tartozik. Nem mulaszthatom el azonban *Schopenhauer*-nek mély betekintésről tanuskodó egyik mondását előzetesen is ide tenni. „Weisheit scheint mir nicht bloß theoretische, sondern auch praktische Vollkommenheit zu bezeichnen. Ich würde sie definieren als die vollendete, richtige Erkenntniss der Dinge, im Ganzen und Allgemeinen, die den Menschen so völlig durchdrungen hat, dass sie nun auch in seinem

A szeretet, ily értelemben felfogva, soha sem nyert oly mélyreható kifejezést, mint azon vallásban, mely a szeretetet az isten trónjára emelte s imádat tárgyává tette. Jézus erkölcstana a szeretet explicatiója; élete (egyes, talán csak tanítványai által félremagyarázott, eseteket kivéve) örökké való tanúság a mellett, hogy az igaz és tökéletes szeretettől átlengett szellem mily csodálatos áldozatokra képes. Az apostol azért el nem mulaszt egy alkalmat sem, hogy pogány hivei előtt a keresztyénség ezen egészen új tanát, mint erkölcstana sarkkövét, összes tulajdonságaiban világossá tegye. Az ἀγάπη, a mint ő a görög ἔρωσ szervedélyességével szemben (v.ö. Platon „Symposion”) nevezte, a teljes megelégedettség fogalmával összeesik s azért mindazon jelzőkkel ruházza fel, melyeket csak a megelégedettség állapota mutathat. A Korinthosiakhoz írott I. levelében (13. fej.) adott analysis szerint a szeretet 1. nem indulatos; nem irigykedik (οὐ ζηλοῖ), nem dölyfös (οὐ φυσιοῦται), nem cselekszik álnokul (οὐ περπερεύεται); 2. mindeneket elfedez (πάντα στέγει), mert a régi sérelmek felelevenítése új sérelmeket s fájdalmakat szül; s azért hosszutűrő (μακροθυμεῖ); 3. „soha el nem fogy” (οὐδέποτε ἐκπίπτει), mert a mire *valóban* szert tettünk, a mit magunk alkatába felvettünk, az. elidegeníthetlen. A szeretet 4. nem keresi a magát, mert önelég és boldog s így maga részéről semmire sem szorul; 5. őszinte és gyanutlan (οὐ λογίζεται τὸ κακὸν), szereti az igazságot, melyben gyökeredzik (συγχαίρει τῇ ἀληθείᾳ); nem örül az igazságtalanságnak (οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ); s épen azért kegyes és nemes (χρηστεύεται). Röviden: az ideális szeretet minden indulaton felül áll; visszariad a fájdalomtól s azért másokat nyomoruságukban tetteikkel támogat; nem fogy el soha, mert önmagát örökké bírja, mint örök öntétet, — ő az öntét örökké való harmóniájának élvezete. A mit a szenvedélytől megittasodott szem idegennek tekint, azt a szeretet saját maga momentumául tudja, s azért minden ellenkezést saját magának nyugalmaiban megbékíteni iparkodik, félelem, harag és gyűlölet nélkül. A szeretet ezen idealismusa egyszóval az öntét fejlődésének befejező eredménye (σοφία) az élet „abszolút nyeresége.”¹

Ilyen ideális tökéletességben a szeretet fájdalom! a valóságban nem fordul elő; hogy is lehetne a fejlődés küzdelmében a lelki egyensúly azon magasztosságát találni, mely csak a küzdelem végén ékesíti méltó díj gyanánt a kitaró vitéz homlokát? A valóságban nyugalmonkat a hiányok és szenvedélyek lázas kitörése hasítja át, valamint az egymásra tornyosuló felhők között vésztes villámok cikáznak; hanem öntudatunkban él a hatalom, melylyel a szenvedélyeket megtörhetjük s keblünkbelől nyulik ki a kéz, mely a villámokat elhárítja. A szeretet ideális nyugalmaival szemben tehát a valóság az indulatok folytonos tombolását mutatja s a kérdés, melyre ezen körülmények közt felelnünk kell, az: milyen viszony van a szeretet és az indulatok között? Erkölcstani fontossága miatt e kérdés tisztázása elkerülhetetlen.

A lélektan ezen kérdést, tudtommal legalább, tüzetes taglalás tárgyává még nem tette; hanem in abstracto a megfejtés a következő irányokban haladhat. Lehet 1. a szeretetet is az indulatok köze sorolni vagy 2. a szeretetben a törzsöt látni, melynek hajtásai az egyes indulatok vagy 3. a szeretetet lehet eredményül, resultánsul, felfogni s az indulatokban ennek kibillenéseit látni. Nézetem szerint az első feltevés tarthatatlan. Ha ugyanis a szeretetet indulatnak vennék más indulatok mellett, akkor az öntétben, az indulatok különbözősége szerint, külön csirát kellene az egyes affectus-alakok számára feltenni vagy pedig a szeretetnek oly transfiguratióját kellene tanítanunk, melynek alapján minden egyéb indulat belőle keletkezhetnék. Ámde az indulatok öntudatosága miatt a külön csirákat az énben kellene elhelyezni, amit az én egyszerűsége miatt már az 54. §-ban visszautasítottunk. Az indulatok számára külön csirákat feltételezni annyi volna, mint az énben különféle „érzékeket” statuálni, a mit tettek is pl. a „morál sense”-szel (Shaftesbury és utána Hutcheson), hanem az öntudat közvetlen ténye ezzel a leghatározottabban ellenkezik. Közös forrásból sem lehet a szeretetet és a többi indulatokat levezetni; mert akkor a szeretetből rejectio útján minden indulatot kellene kihozhatni, származnék tehát *belőle* a vakmerőség, harag, remény, aggodás, félelem, rémület és gyűlölet, miként ezek rejectio útján csakugyan keletkezhetnek is. Azonban a szeretet mindezen indulatok mellett megtartja magát s zavartalanul megőrzi önállóságát. A szerető szerethet félve, vakmerően, haragosan, de azért szeretőnek marad; boldogságának nyugalma ezek mellett megmarad s „a kit én szeretek, meg van az szeretve”, mondja a népdal mély bölcseséggel. Ha pedig a szeretetet, mint önszeretetet, minden indulat alapjának állítanók, akkor ezen felfogás ellen újra a transfiguratio lehetetlensége tiltakoznék; a szeretet csakis egy változatba mehet át: a gyűlöletbe, a szeretet az egészség, a gyűlölet a betegség. Különben is az önszeretet addig, a mig öntudatos formát nem ölt, pusztán az

Handeln hervortritt, indem sie sein Thun Überall leitet.” Parerga u. Paralipomena. Ö.m. V. 635, ed. Grisebach. — Ugyanazon gondolat képezi Spinoza „amor dei intellectualis”-ának is a magvát (Eth. V. prop. 32).

¹ *Hegel Thukydides* művét nevezte el a peloponnesusi háború „abszolút nyereségének”.

önfentartás ténye s mint ilyen még nem érdemli a szeretet nevét.¹

Nem marad tehát, véleményünk szerint, más megértési mód hátra, mint az, hogy a szeretet állapotában a consolidáltság különböző fokait elfogadva, az egyes indulatokat mint e consolidatio zavartatásának tudatát és érzelmeit vagyis a szeretet ingadozásait felfogjuk.

Minthogy ugyanis a szeretet nem *kész* állapot, hanem folytonosan haladó fejlődés, melynek legfőbb foka az én önkényes, szabad megnyugvása kifejlett alakjában, azért természetes, 1. hogy a meddig a szeretet kezdetleges és a consolidatio csekély, az indulatok annál sűrűbben és hevesebben fognak jelentkezni, mint az én egyensúlyának megzavarodásai; 2. mikor a szeretet állapota terjedelmessé s tartalmilag gazdaggá lett, akkor annál kevesebb alkalom nyílik az öntudat megzavarására s így indulatokra, hanem annál állandóbb és derültebb lesz a szeretet boldogsága s határozottabb az ellentállás, melyet a zavaró tényezőkkel szemben kifejt. Ennek folytán a gyermek szeretete sokkal inkább át van szöve az indulatok szálaival, mint a férfiué, valamint tartalmilag szegényebb is, minthogy értelmisége fejletlenebb. A gyermeknél az ösztönök hiányai sokkal nagyobbak s azért öntudata inkább a vágyak és indulatok, mint a szeretet jellemét mutatja; ellenben a férfiu, ösztönei fejlettsége miatt, inkább a status quo megőrzésére, mint új szerzésre fog törekedni s azért szeretete is kevésbé indulatos, vágyai is, normalis körülmények között, határozottabbak és lefolyásukban enyhébbek.

Minthogy pedig az ösztönök fejlődésével párhuzamosan az értelem fejlődése halad, azért bátran azt állíthatjuk, hogy a szeretet az értelmi erő fejlődésével együtt fejlődik² s míg egyfelől az öntudat önkényessége erősödik, másfelől a szeretet tartalma is kibővül és magasztosul. A legelső fokon a szeretet a pillanatnyi hiány pótlásából ered s épen ezen pótlékkal való élvviszonyban áll; a legfőbb fokon a szeretet mindenben lát pótlékot az öntét számára s nyugodtsága az összes világi tényezőkre terjed ki, mint a melyek mind az öntét consolidált fejlettségét fentartani alkalmasak.

Ezen tételek igazságát a szeretet genesisére vetett pillantással lehet átlátni. A gyermek szeretete felületes és tűnő, szegény és hervatag; két hét lefolytával még három éves gyermekek is elfelejtik anyjokat, ki szive összes szálaival rajtok csüngött. Ösztönei fejletlensége miatt szeretete tartalmilag szegény, fejlődésük gyorsasága miatt pedig változó és ingatag; neki még minden tárgy alkalmas ösztönző s onnan az egyiknek elvételét hamar pótolja egy másiknak szerzése, melyhez ép oly könnyen ragaszkodik, mint az elsőhöz, ha ösztöni vágyainak kielegedésére alkalmas. Ezen első stadiumban tehát a tárgyak azért szeretetnek, mert a gyermek egyes ösztöneinek kielégítésére alkalmasak; neki még nincs tudomása arról, hogy a szeretett tárgynak önélete is van, rá nézve minden csak annyiban bír értékkel, mennyiben hiányainak pótléka lehet. Ezen stadiumban a tárgy képeinek pusztán *czéljelentése* lép fel, ez is csak a pillanatnyi hiány pótlása szempontjából; ilyen fokon áll az állatok szeretete is idegen tárgyak iránt (a fiak szeretetében már magasabb motívumok is észlelhetők, a mint azt a majmokról Duvaucel tapasztalatai kétségtelenné lettek).³ Épen azért ezen a fokon a folytonos hiány folytonos vágyakat kelt s a pótlék elvétele vagy hiánya az őszindulatok egész sorozatát hozza játékba minduntalan.

Magasabbra száll a szeretet akkor, a mikor a tárgyak *önjelentése* is kezd derengni. A gyermeket érdekelni kezd az ásványok, növények és állatok alakja és kivált ez utóbbiak mozdulatai; azaz ezen tárgyak képei a jelentő ösztönt kezdik foglalkoztatni s mint idegen tárgyakat szereti, de értéküket még mindig az egyéni kíváncsiság és szeszélyes vágy szerint határozza meg. Ez utóbbi nyilvánvaló abból, hogy a gyermek a tárgyat meg nem becsüli, hanem szétszedi, átalakítja, szétrombolja; de felsőbb jelentősége abban rejlik, hogy többé nem az éltető és pusztán érzéki ösztön hiányainak pótlására fordul, hanem a jelentés is köti magához szálaival a tárgyakat.

A szeretet legmagasabb fokon a tárgyat teljes jelentőségében fogjuk fel s annak változásait egy benne rejlő középpontra vonatkoztatjuk. Ezen centralis pont kihelyezése folytán az öntét a maga lényegét megkettőzve találja; a tárgyak többé nemcsak céljelentésükben állanak előtte, hanem maguk is oly öntétekül tűnnek fel, melyek valamit tesznek, ezt megérik s ennek alapján környezetükre öntudatosan is

¹ Az indulatok (passions) fejtegetésénél a szeretetet alapindulatul vette *Malebranche* (Recherche de la vérité. V. cap. 7.). A kiindulási pontot nála is (ugy mint Cartesiusnál) a megdöbbenés képezi, mint „tökéletlen szenvedély”; az anyaindulatok pedig: a szeretet és ellenszenv, melyekből három indulat: vágy, öröm és szomorúság, származik. A szeretet Malebranche szerint transcendent természetű, a mennyiben Isten plántálta belénk s három ága nagyon élénken emlékeztet a scholastikára, ugymint *a)* szeretet isten iránt, melyből a *kíváncsiság* ered, *b)* szeretet magunk iránt (élv-vágy) és *c)* szeretet embertársaink iránt. A szeretetnek általam vázolt genesisét ezen theologiai fejtegetéssel senki sem fogja összezavarni. V.ö. különben *Waddington Die Seele des Menschen 349-370. II. Ném. Moesch. Leipzig. 1880.*

² Ezen viszonyon épül azon, Platonnál igen sok helyen (Menon) fejtegetett kérdés: tanítható-e az erény?

³ V.ö. Mosso. La peur. 43. sk. I.

kihatnak. Ezen önálló lények, mennyiben érzéssel is felruházzuk, az embernek a saját képét sugározzák vissza s annyiban az öntét szála mind sűrűbben huzódnak feléjük s mind szorosabban kapcsolják magukhoz. Az értelmileg fejlett emberek ennél fogva gazdagabb képpel bírnak a külsőről, mert saját centrumuk sugárzik onnan vissza reájok s ezen esetben támadnak azon érzelmek, melyek az élő lényeket egymáshoz fűzik: a *sympathetikus érzelmek*. Hanem épen azon körülmény, hogy a tárgyakat önjelentésükben s mint önczél fogjuk fel, magasztosabbá teszi öntudatunk viszonyát is irántuk; most nemcsak a saját ösztöni hiányaink pótlásáról van szó, hanem kívülünk levő tárgyaknak hiányait is saját magunk hiányai gyanánt érezzük s szeretetünk, mely eredetileg önző, csak saját ösztöneink kielégedésében nyugalmat kereső vala, most látszólag önzetlenné változik, a mennyiben másnak hiányait és örömeit magunkéi gyanánt fogjuk fel. Ez utóbbi azonban csak csalódás. Idegen bajokat és örömeiket mi csak a saját bajaink és örömeink gyanánt ismerhetjük; a külső tárgy csak a mi képünk, annak összes változásai csak ezen mi képünknek változásai s csakis mint ilyen, valónkhoz tartozó, képnek változásai hathatnak öntudatunkra. A legfőbb szeretet azért csak ott állhat elő, a hol mindent a mi alkotásunknak tekintünk, melynek megakadása a mi megakadásunk, fejlődése a mi fejlődésünk. Idegen bajok és örömek tehát csak azért indítanak bennünket, mert nem idegenek, hanem saját magunknak bajai.

A szeretet megértéséhez ezen oknál fogva régóta az egyéniségek kölcsönös egymásba mélyedését követelték. Ezen elmélyedés azonban realis öntétek között teljes lehetetlenség; az öntétek merevsége nem enged ilyen összeolvadást s azért az idegenség a legbensőbb viszonyokban is, legyen bár csak egy pillanatra is, mégis előállhat (mint pl. fiatal házastársaknál igen sokszor nagy gyorsan bekövetkezik a kiábrándulás és kijózanodás). Az elmélyedés csak annyiban bír értelemmel, hogy az egyik öntét magában a másik öntétnek teljes képét kialakította s így a kettő között bizonyos hatásfonatok állottak elő, melyek gyengéd szálakként ide-oda huzódnak s az egyik öntét gyökerét a másikhoz kötik. Ezen viszonyok tüzetesebb kifejtése az erkölcstannak feladata; akármiként fogalmazzuk azonban, azon tényt tagadni nem lehet, hogy a szerető lények egymásba fonódása válóság, nem tropus; s azért a szeretett tárgy elvesztése nem képleges, hanem valóságos *kitépése* szivünkéből. A szeretett tárgy a mi szellemünknek kiegészítő részévé lett; ezer szálak kötik minden ösztönünkhöz, a mennyiben a tárgyat jelentése ilyen vonatkozásokra alkalmassá teszi (pl. hitvestársak, gyermekek jelentő képei) s azért elvesztése annyi hiányt hagy kielégítetlenül, a mennyit életében pótolni volt képes. E hiányok helyein vérzik a szív és sebeit sokszor teljes lehetetlenség behegeszteni; folyik a fájdalom patakja, mint az elbűvölt fáknak vére a jeruzsálemi erdőben.¹

A szeretet ingadozásainak természete tehát a szeretet állapotának fejlettségétől függ, emez pedig viszont az öntét fejlettségi fokára utal minket. Az öntét fejletlenségével a szeretetnek, vagyis a consolidatio tudatának gyengesége, s így az indulatok és vágyak túralma jár; ellenben a fejlett öntétet összes ösztöneinek fejlettsége, az ennek elmélyedése kialakult világába s az én önkényének uralma világa felett jellemzik. A szeretet kibillenése ennél fogva természetszerűen az indulat és a vágy irányába vezet s minél gyengébb az öntudat és hiányosabb az öntét fejlettsége, annál erősebbek a kibillenések vagyis egyfelől az indulatok, másfelől a vágyak, a mint a gyermekek és vagy értelmileg vagy énileg fejletlen (féktelen) emberek viselkedése bizonyítja. A processus lélektani szála pedig a következők. Az én a kifejlett ösztönöket (minden irányban) birtokába vette, ebben nyugalma talála s annyiban, beléjük elmélyedve, magát mint öntétet élvezi. Ezen állapot a szeretet. A mint már most ezen harmonia én és nemén között lazul, vagy változik vagy megszűnik, az én állapota is változik; még pedig a pótlék elvesztése első sorban a depressio irányában hat s keletkeznek az indulatok patkójában észlelhető őszindulati fokozatok, melyekben egyfelől az indulat, másfelől a vágy formái tűnnek szemünkbe. Ezen őszindulatok azonban a *kísérő okokkal együtt* lépven az öntudat elé, az őszindulatok sajátos színezetű, complex indulatok képét mutatják, a melyeket mint socialis és sympathetikus indulatokat ismerünk. A szeretet ingadozásait azért formai és tartalmi tekintetben kell levezetnünk, hogy eddigi tanunk igazsága részletekben is megbizonyosuljon.

Ennek eszközlése czéljából először is meg kell különböztetnünk azon ingadozásokat, melyeket a *szeretett tárgy maga* okoz, azoktól, melyek a szeretett *tárgy változásait okozó más tárgy képével* szemben énünkben keletkeznek. Másodsor pedig az indulatok tartalmi színezetén kívül azok formai lefolyását is kell szemügyre vennünk fejtegetésünkben. Ha például gyermekünkben változásokat veszünk észre, akkor ezen változások minket már magukban is örömmel vagy bánattal tölthetnek el, még pedig bizonyos fokozatossággal, melyet az őszindulatok patkóján megjelöltünk. Ámde a mi öntudatunk tovább is kiterjesztheti figyelmét s keresheti azon embert, a ki gyermekünkben ilyen elváltozást létesített; ez esetben öntudatunk új állapotba kerül, mely alaposan különbözik azon érzelmektől, mikkel elváltozott gyermekünk iránt viselkedünk, habár formailag ugyanazon patkó fokain haladhat is el, melyet az indulatoknál általában tapasztalunk. Ezen viszonyok fejtegetéséből világossá válik a szeretet ingadozásainak értelme.

¹ *Torquato Tasso*. Jeruzsálem felszabadítása. XIII. 40.

1. A szeretett tárgy öntétünk alkotó részévé lett s épen öntétünkre való ezen vonatkozása okozza az én belemélyedését vagyis szeretetét iránta. Minden változása ennél fogva a mi valóságunk harmoniájának változása s a mennyiben ez vagy gyarapodást vagy birtokunk veszélyeztetését jelenti, annyiban vagy élv vagy kin alakjában lép fel. A szeretett tárgy ezen változása pedig lehet vagy a) viszonyának lazulása irányunkban vagy b) gyarapodása vagy c) romlása. Mindezen esetekben a szeretet ingadozása a változás észrevételét követi; ez észrevét az én megdöbbenése, vagy „a sziv megdobbanása” s a kísérő indulat a változás jelentésétől nyeri azután kin- vagy élvszínezetét. A folyamat teljes átértése a formai és tartalmi oldal elkülönítését tanácsolja.

a) *Formailag* tehát, azaz azon módot tekintve, melylyel az én a szeretett tárgy változását fogadja, az én először megdöbben. A változás maga lehet lassu vagy hirtelen, részleges vagy teljes, s a szeretett tárgy vagy tud ezen saját elváltozásáról és akarja, vagy nem tud és nem szándékolja, mindezen esetekben a változás észrevétele megdöbentő, s jelentésének teljes kivilágolásával állanak elő az indulat tartalmi jellemzői. Ezen elváltozások kivált élő lényeknél okoznak határozott kísérő kibillenéseket; a szerető sejtí, mit jelent szerelme tárgyának elhidegülése vagy ellenszenve vagy elégedetlensége, azt t.i. hogy nyugalmas életét vész fenyegeti, mert a pótlék, melyet szerzett s melybe kialakult, megszűnni készül s az öntét teljes alakja megrongálódik. Ezen processust legvilágosabban a szerelem mutatja s a haladást itt a *kiábrándulás patkójának* nevezhetjük, melyet éppen praegnans formája miatt az egész lefolyás példányképeül fogunk kifejteti.

A szerető én tehát észreveszi a szeretett tárgy változását. A sziv megdobban és a változás ujdonságán *elbámul*; — ezzel az elbámulással a kapocs én és tárgya között lazul, habár a tárgy gondolata még mindig kellemes s élvezetes a birtoka. A szerelmeseknél ezen első lépés abban áll, hogy egymás hibáira figyelmesekké lesznek. Az elbámulás visszacsapása a *türelmetlenség*; hány szerelmi kapocs pattant szét ezen szerencsétlen indulat miatt, melyet ha az én szabad erőrszlete megfékezett volna, kimondhatatlan szenvedésektől megkímélték volna egymást a szerelmesek! Azonban nem csak hogy a tényben meg nem nyugosznak, hanem, most már ott is követelnek egyezést és összeolvadást, a hol előbb sem volt, a minek észrevétele vágyat idéz elő az után, a minek nemléte eddig nem zavarta. Ha ezen elváltozás tovább halad, akkor az én *megszeppen*, s a régi viszony visszaállítását kezdi követelni *haraggal*. A megszeppenésből lesz *aggódás* és *félelem*; de váltakozik vele abbéli reménye, hogy mindent még jóvá lehet tenni. Ekkép ingadozik a szeretet az elszakadás véglegességétől való félelem és a helyreállásra való remény között. Végre a tárgy elváltozása véglegesnek derül ki s a szerető sziv megrémül; de ezen rémületében mint forró vágy felébred a régi viszony helyreállításának reményéből a vitézség, mely az ellenálló akadályokat legyőzni óhajtja. Ha ezen igyekezet csalódik, akkor beáll a kétségbeesés és lemondás vagy pedig a vakmerő rombolás, mint a szeretett tárgynak *meggyilkolása*.

Az emberiség legnagyobb részének élete végig futja ezen patkót, habár a családi viszonyok szent elzárkózottsága miatt a tényekbe ritkán nyílik bepillantás. Többnyire hirtelen szenvedély szokta a szerelmeseket összehozni, minek folytán a tényleges dissonantiák eleinte elfedtetnek. Hanem a szenvedély lelohadaása természeti szükségességgel rávezet a fent elsorolt lépésekre. A végső phasis természete felett azután az egyéniség merevségi foka határoz; az egyik (a gyengébb) megtörik és lemond, — a másik visszapattan, tombol és gyilkol. Ezen végső fokon az egykor szeretett tárgy idegen öntétként áll a kiábrándult szerető előtt s kezdődik képeének kiszorítása vagy csak a jelentő ösztön kapcsolatai közül vagy pedig az érzéki síkból, az az a valóságból is, a más élet kioltásával. Ezen teljesen ellentétes képpel szemben a szerető sziv viszonya a gyűlölet színezetét öltheti, — ámbár ilyené csak azon esetre szokott válni, ha a változás folytán a szeretett tárgyban gonosz, létünk ellen forduló szándékos roszakaratot találunk.

Az indulatoknak most jelzett váltakozása azonban nem csak a szeretett *személyiség*, hanem bármely más tárgy változása folytán is állhat elő. Vagyonunk részszerű vagy teljes elveszése, céljaink teljes vagy ideiglenes megghiusulása egyformán okozhatja az öntudat ezen visszavetését s így a szeretet kibillenését. Általában, az ember életében addig, míg az észszerű megfontolás uralomra nem vergődött, az indulatok a vezérlők, bennök nyilvánul az öntét önfentartása; mert az én csak vagy ily hirtelen reakciókkal vagy pedig megfontolt cselekedetekkel segíthet magán. A míg a bölcseségből fakadó szeretet nem foglalt helyet a szellemben, addig annál fogva mindig ezen indulatok fognak jelentkezni. Mert a szeretet a teljes consolidatio, a gyűlölet a teljes dissipatio; e kettő közé kerülnek a többi indulatok, mint a szeretet és gyűlölet, a consolidatio és dissipatio küzdelme egymással.

A szeretett tárgy *hirtelen* elváltozása a haladást a kiábrándulás patkóján gyorsítja. A szeretett tárgy érdemetlenségébe való hirtelen bepillantás egy nyomással vethet vissza a kétségbeesés fokára s onnan az explosio irányában a féktelen pusztításra. Ily hirtelen elváltozást a szeretett tárgy pl. a halál folytán szenved. Ekkor a szerető sziv megdermed, stuporba esik, — mely évekig, sőt csekélyebb merevségű egyéniségeknél életfogytiglan is eltarthat, mint mikor erős nyomás alatt az aczél elvesziti rugalmasságát. Ekkor bekövetkezik a megadás fájdalmas állapota s az én más irányban kereshet pótlékot. Hanem a merev egyéniségeknél ilyen

esetekben igen gyakran megadás helyett a vakmerő dacz és elkeseredés eseteivel találkozunk (pl. a haldokló Julianus Apostatánál) s az istenkáromlás épen a sirok tátongó szélén nem ritka tünemény. Ezen szélsőségektől csak azon philosophiai meggyőződés ment meg, hogy „minden mulandó”, vagy a hit, mely a vesztességet végrelesznek nem képzelhetve, a remény nefelejtsvirágát fakasztja a kebelben. Mind a kettő azonban csak a megadás egy formája, mely annál fogva minden egyénre nézve egyformán kötelező erkölcsi panaszul nem szolgálhat.

b) A szeretet összes ingadozásai ezen formaiságban lépnek fel, legyen a szeretet tárgya bármilyen s így tartalma is akármilyen fejlettségű; hiszen az emberek kedveseik pusztulása miatt ép úgy megtörnek, mint vagyonuk romlása miatt. Hanem a szeretet ingadozásának különös jellemet ad a tárgy jelentése, melyre irányult s ennek vizsgálása a további teendő.

Ugyanis egészen más módon inog meg szeretetünk, ha a tárgy csak eszköze volt kielégedésünknek s másképp, ha a tárgy öntudatos, kin- és élvérzetekre képes egyéniség. Ez utóbbi esetben a tárgy öröme a mi öntétünkben is örömet okoz, fájdalom pedig fájdalmat; mert hiszen a szeretett tárgy a mi lényegünk alkotó részévé lett s úgy vele együtt mi magunk is elváltozunk.

α) Ha a szeretett tárgy fájdalmat szenved, akkor a mi énünk is a fájdalomtól ért ösztönben kötést szenved s míg a szeretett tárgynak fájdalmát érezve, rajta *könyörületre* gerjedünk és *szánalomra*, saját magunk nyugalma kedvéért oly reakciókat végzünk, a melyekkel a fájdalmat megszüntetni szokás. A könyörület azért igen hatalmas ösztönzés a segélyezésre és Schopenhauer csak annyiban tévedt, hogy a könyörületességet az erkölcsstan *élére* állította, holott a szánalom csak a szeretet kibillenése s így erkölcsi törvény nem a szánalom, hanem csak a szeretet lehet.

β) Ha a szeretett tárgy élvez, akkor magunk beleterjeszkedünk élvezeteibe s annyiban *együttörvendezés*, támogató előzékenység, gyengédség és kedvezés (kegyelés) azon reactio, melylyel élvezeteivel szemben viseltetünk. Gyermekjeink minden öröme, a mennyiben való lényegüket elősegíti, boldog visszhangot kelt saját keblünkben.

Ellenben minden fájdalom, mely a szeretett tárgyat úgy éri, hogy lényegének önálló kifejtését maga után vonja, az okos szeretetet meg nem ingathatja (azért fenytjük gyermekeinket); valamint minden élv, mely a szeretett tárgyat úgy megváltoztatja, hogy saját boldogságát s a mi szeretetünket veszélyezteti (pl. multságok, melyek kötelességeinktől elvonnak — társaságok, melyek gyermekeinket tőlünk elidegenítik s elveinkkel ellenkező viseletre terelik), — az okos szeretetnek fájdalmat okoznak s providentiája egyszerű syllogismus útján a kárt megelőzni vagy legalább gyengíteni *köteles*.

2. Ha a szeretett tárgy elváltozásainak *okát* is tekintetbe vesszük, akkor a szeretet átvitele (metaphora) áll be a szeretett tárgyról változásainak okozójára. Itt is a kiindulási pontot azon gondolat képezi, hogy a szeretet = az én és más egységének nyugodt élvezete, azaz a kettő egysége felett lebegő élvérzet. Ennek alapján.

α) a szeretett tárgy minden elősegítőjét is szeretni fogjuk. Gyermekjeink barátai, nevelői, még játéktárgyai is (oh! a meghalt gyermekek játékszerei igen fájdalmas ékesenszólással hozzák ezt tudatunkba!) — mind, ezen kegyelésben részesülnek.

β) Ellenben a szeretett tárgy minden megrontója az 1. alatt felhozott indulatokat gerjeszti fel bennünk. Alkalmatlan embereket visszautasítunk, türelmetlenül, haragosan, daczosan, vakmerően, ha kell: törrel is kezünkben; mert a szeretett tárgy a mi alkatunknak kiegészítő része s a meddig önkényt tőlünk el nem szakad, addig vele közösen visszaverjük az ellenség támadásait. A mi szeretetünk és az ellenség képe két serpenyőbe van elhelyezve; minél magasabbra száll az ellenség, annál nyugodtabb lehet szeretetünk. Épen azért mindaz, a mi az ellenség erejét gyengíti, énünket felszabadítja, s megfordítva, a mi az ellenséget erősíti, mint hozzáadott súly, ránehezedik szeretetünkre s serpenyőjét mind magasabbra huzza, míg az ellenfél sulya, lelkünkön lidércnyomásként nehezedik. Ezen viszonyok tarka változatosságából a főbbeket kiemeljük, hogy felfogásunk helyessége mellett tanuságot tegyenek.

Ellenségünket gyűlöljük, — ez a természet törvénye. Mert az öntét célja magát megvalósítani, — ez fogalmi követelmény, mely nélkül az öntétnek értelme nincsen. A gyűlölt tárgy ezen megvalósítás akadályá; ereje a mi gyengeségünk, gyengesége a mi erőnk, — s azért fájdalma a mi örömünk, öröme a mi fájdalmunk. Ezek természetes reakciók, melyeken semmi szenteskedés változtatni nem fog. Természetes tehát, hogy az ellenség öröme a mi fájdalmunk lévén, az ő öröme bennünk *irigységet* fog okozni, mely a gyűlöletnek egy formája (félelem és harag vegyülete) s a szeretetből absolute ki van zárva.¹ Viszont, az ő

¹ A közönyös emberek jólléte folytán támadt irigység az öntétek természetes idegenségének s így kölcsönös bizalmatlanságnak nyilvánulása. A káröröm ugyanezen viszonyok között érzelmi vastagbőrűségnek s butaságnak

fájdalma a mi felszabadulásunk lévén, fájdalma felett örömet fogunk érezni, a mit *kárörömnnek* nevezünk. Ha már most a szeretett tárgyban az ellenféltől elhintett magvak gyökeret vernek, akkor a szeretett tárgyért való aggódásunk az ellenség iránti irigységgel párosul s származik a *féltékenység* (jalousie) indulata, melyet már a gyermeki lélekben is látunk önkénytelenül keletkezni (Perez szerint már az 5-ik hónapban). Ellenben, ha az ellenség ármányai kudarcot vallanak, akkor a szeretet önbizalma visszatér s előáll a kárörömből és haragból egybekevert vegyes érzélem, a mely a féltékenységnek párhuzamosa, s habár a nyelv külön szót számára nem alkotott, mégis igen jól ismerjük a kosárban fekvő Falstaff s a kelepczébe került Don Juan consternatiója feletti vigságként; mintha rókát látnánk, lábával a fogóba beszoritva.

61. §. A vágy.

Ha az eddigi fejtegetéseket összefoglaljuk, akkor a szellem következő képét nyerjük. A neménél és ösztöneivel, melyeknek természete a kifelé való törekvés és így fejlődés, szemben áll az öntudat, mint az öntét másik egyenrangú fele. Az én jellemzőjéül már most az önkénytelenséget találtuk, melynél fogva magát állítani s magába visszafoglalni képes (44. 45. §§-ok). Az érzés ez önállítási módosulásának a tudata (52. §.). Ha az önállítási megakad, akkor a kin keletkezik mint az önállítási megakadásának tudata; — ha sikerül, akkor vagy az egyszerű öntudat közönyös állapota, vagy, ha az ösztön fejlődésével együtt jár, az élv áll elő (53. §.). Az ennek módjában áll magát ezen módosulásaiból visszafoglalni s e visszafoglalt azonossággal szemben megakadásának vagy haladásának közvetlen tudata: a kin — vagy elvérzet. Az én ezen megrendülése hirtelen vagy lassu folytonosságban mehet végbe. Hirtelen megrendülései az indulatok, melyeknek lényege a kinérzet (55. §.) s formailag első alakja a megdöbbenés, melyben az én magára visszavetetik (56. §.). A megdöbbenés után az én depressiója vagy exploziója állhat elő s annyiban az indulatok mindegyikében ezen két különböző phasist kell találnunk. Még pedig, minthogy az én soha egészen le nem köthető, a két phasis fordított arányban nyer erőt és kifejezést az énben (58. §.). Az én ezen állapotát az indulatok visszavetésében, megtörésében vagyis rejectiójában egész világosan észleltük.

Az indulatok tehát az én önállítási azaz önfentartásának hirtelen, reflexszerű nyilvánulásai. A célt ért öntétből azért az indulatok mind jobban kiszorulnak s beáll a szeretetnek nyugodt állandósága, melyben az én teljesen magát bírja; ellentétében, a gyűlöletben az én teljes erővel visszavonul a tárgytól s tőle minden áron szabadulni, magától azt ellökni iparkodik. Amaz a nyugalom, emez a küzdelem; amaz a boldogság, emez a boldogtalanság állapota. A kettő közé kerül az indulatok egész sorozata, melyeket annál fogva bizonyos tekintetben az önszeretet módosulatainak mondhatjunk, ha t. i. az én önállítási az önszeretetet mintegy csirájában szabad keresnünk.

Az indulatok ezen reflexiv kihatásában oly elemre akadunk, mely az ennek egyik új jelenségének magját képezi, t. i. a *vágyat*. Az indulat maga nem vágy; mert az indulat csak reactio. Az érzés sem az, mert az csak a tudatosságnak egyik formája. S mégis, ha valahol, akkor ezen indulati csoportban kell a vágnak forrását és jellemét találnunk. Szükséges ennél fogva először a vágy viszonyát egyéb lelki tevékenységeinkkel felderítenünk, s azután a szellem azon pontjára rámutatnunk, melyből a vágy s annak tökéletessége, az akarat, fakadnak.

Az érzést a vágygyal összetéveszteni alig lehet. Az érzés ugyanis pusztán az önállítási mikénti lefolyásának tudata; s ha a kin reactióra készlet is s az élv permanentiában maradni törekszik, természetéhez hiven, — még sincs a kinban vagy az élvben semmi nyoma a vágnak. A kin egy nyilatkozat az élv a másik; sem az egyik, sem a másik többet nem tartalmaz, mint az önállítási sikerét vagy sikertelenségét.

Fogalmilag tekintve, az indulatok is a vágytól különböznek (v.ö. 59. §.). Minden indulat egy-egy önfentartási actus, melyet az én minden megfontolás nélkül végez. A türelmetlen harag és az aggódó félelem, — csak az én mindenkori állapotának kifejezései. A szeretet nyugalma a vágyat kizárja; a gyűlölet lázassága pedig nem egyéb, mint a haragvó öntétnek erőszakos reactiója, melyben a megfontolásnak, úgy látszik, nincsen helye.

És mégis az érzésben úgy, mint az indulatban, van egy elem, mely a vágyat kikölti. Az öröm és élv ugyan nem mutatja, mert ennek nyugodalma épen az én elmerülésében bírja alapját; hanem annál erősebben mutatja a kin és az indulatok mindenike. Az én ugyanis, mint az 58. §-ban láttuk, véglegesen soha le nem köthető, mert ez megsemmisülését jelentené, ez pedig a létre nézve értelmetlen gondolat. És

kifolyása.

azért az indulat bármely alakjában az ellenkező indulat csirája is rejlik, csak hogy megfordított erőviszonyban; ha ezen ellencsira kifejlül, akkor az uralkodó indulat megsemmisül vagy leszorul, a mennyiben ellentétes indulatpárok egymást teljesen paralizálják, mint a mellékelt áttekintésből láthatni:

elbámulás + türelmetlenség	= 0
megszeppenés + harag	= 0
aggódás + remény	= 0
félelem + vitézség	= 0
szégyenkezés + gőg	= 0
kétségbeesés + vakmerőség	= 0
lemondás + ölés	= 0
gyűlölet + szeretet	= 0

A mikor ennél fogva az indulat az egyik phasisban áll, akkor a megfelelő ellentétes phasis minimalis fokai még mindig fennállnak. A türelmetlenségben van kis fogékonyság az elbámulásra, a haragban a megszeppenésre, a gőgben a szégyenkezésre, az ölési szándékban a lemondásra. Sokszor érthetetlen következetlenségnek véljük, ha az indulat egy ilyen ἀκμῆ-n helyt ad ellenkezőjének; pedig ha az egyéniség centralis merevségi fokát közvetlenül ismernők, semmi feltűnőt az ilyen átcsapásokban nem látnánk. Különösen a depressio állapotában levő részlet küzd ezen természetellenes szorultsága ellen, míg az explosiv formák már fogalmilag és tényleg magukban bírják a kifelé törekvést.

Mit jelent már most az énerő ezen le nem szorított részlete a szellem életében? Sokkal többet, mint a mennyit igénytelenségétől elvárnánk: — ezen csekély részlet az öntudatos restitúciónak archimedesi pontja, melyről nem egy hajótörött élet új célt és hivatást s benne boldogságot lelt. *Ezen szabad énerő a vágynak s ezzel az akarattal a csirája.*

Mert nézzük csak közelebbről ezen csekély erőrezsletet, még pedig világosság kedvéért concret esetben. A félelemben az én önállítása a depressio állapotában van; a szeretett tárgy elvesztése leszorította az ént arról a nyugodt magaslatról, melyre a szeretet boldogsága emelte. Azonban az én ezen leszorulása csak részszerű; egyik része szabad s miután az én minden részében homogen, ezen szabad részszel az én magát összefoglalhatja s kötöttségében részszerűen szabadnak érezheti. E szabad részből indul ki a reactio; beleveti magát azon irányba, melyben a pótlékot, félelme ellensúlyozását, találhatja s az én ezen kitódulása, kiterjeszkedése, hasonlóan az infusorium nyulványaihoz, a conatus perseverandi in se, *melynek tudata épen a vágy.* Az én annál fogva fájdalmában is örülhet valaminek, a mennyiben ereje teljesen nincs lekötve, és öröme keresztül rezeghet a fájdalom nyilallása, ha az öröm a kábulatig nincs fokozva. A fájdalomban vágyik az öröme, örömeiben vágyik a fájdalom kikerülésére, azaz: a fájdalmat kerülni, az örömet megtartani törekszik. Hasonlóképpen az elbámulást lerázni türelmetlenkedik, az aggódás antidotonját a reményben leli, a bátorságban fél a változástól.¹ Ekképen az én, indulatainak bármely phasisában is, megőrzi lényeges tehetségét az önvisszafoglalásra s a mennyiben erre képessége is van, oda fordul, a honnan pótlékait meríteni szokta, — s ezen fájdalmas figyelés a pótlék irányában az, a mit vágyanak (a szeretetnél „epedésnek”) nevezünk.

A vágy ezen eredete mellett első sorban azon viszony tanuskodik, a mely az érzés-indulat és a vágy erőfoka között fennáll. Rendesen ugyanis azt vélik, hogy a vágy annál erősebb, minél erősebb az érzés vagy az indulat. Ezen hiedelem azonban nyilvános illusio; *tényleg a vágy annál gyöngébb, minél erősebb az indulat.* Így pl. a remény annál csekélyebb, minél erősebb az aggodalom. Már pedig a remény az aggodással szemben a vágy sarjadéka, mert abból az erőforrásból táplálkozik, melyet az aggodalom nem birt felemészteni; ép úgy vagyunk a félelemmel, ha a vitézségre tekintünk, a lemondással, ha szembe állítjuk a haragot, reményt s a többieket. Minél inkább köt le az indulat, annál kevesebb tere marad *ugyanazon pillanatban* a vágynak. A vágy tehát mindig az indulat elleni önfentartás jele azaz az én reakciója. Ezen felfogás ellen nem szól azon tapasztalat, hogy a szeretetben vágy a reményben vagy a haragban a vágy is ennek erejéhez idomul. Mert a szeretetben nincs is vágy, hanem csak az ének ismételt és folyton sikerülő önállítása; a haragban pedig a vágy épen a harag erősítése azaz összeesik vele, vagyis az én a szabad részszel is hozzásegődik önkényt a haragban nyilatkozó, lekötött énerőhöz.

¹ Horatius Od. II. 10. Sperat infestis, metuit secundis Alteram sortem bene praeparatum Pectus.

Tanusodik továbbá a vágy ezen levezetése mellett mindaz, a mi a vágy tulajdonságai közül ismeretes. A vágy ugyanis első sorban arra irányul, a *mi nincs*, azaz a jelenből a *jövőre vágyunk*. Ezen vágyakozás kétféle alakot ölthet. A mennyiben ugyanis a vágy a szabad énerő önállítási törekvése, annyiban egyfelől az önállítást igemli s így erősíti, másfelől az önszorulást tagadja s így gyengíti. Amaz a conatus perseverandi öntudatos állítása, emez a conatus perseverandi érvényesítése a kötéssel szemben. Az első esetben *akarjuk* (azaz igenljük, Spinoza, Herbart) a jelent a jövőre is kiterjeszteni, a mi egyszerű folytatása a jelennek; a másodikban vágyunk az ellenségtől szabadulni, a mi a jelennek egy képzelt jövővé való átalakítása. Bármilyen legyen azonban az irány, a vágy mindig a jövőre irányul.

Ennek azonban a „jövő” fogalma szerint egészen határozott jelentése van. Ha csak a szorosán vett vágyat tekintjük, akkor a következő lelki bonyodalom előtt állunk. A vágy valami hiányból eredt; ennél fogva reactio a fennálló hiány ellen s ezt megváltoztatni s pótolni törekszik. A szabad énerő azért a pótlékot ragadja meg, mely a hiányt megszünteti. A megszüntetés azonban csak úgy sikerül, ha a pótlék a vesztes ösztönbe áthelyeztetik. A vágy tehát ez áthelyezésre fordul. Ámde ezen áthelyezés nem egyéb, mint *sikváltás*. A vágy tehát, a mikor a jövőre irányul, a sikáthelyezést célozza s e sikáthelyezéssel célját éri. Ha annál fogva a vágy a nemlevőre, tehát a jövőre irányul, akkor kielégedés a célja; ez pedig annyit jelent, hogy a vágy a pótlék sikváltására igyekszik. A vágy tehát a jelentést az érzéki síkba, emezt a jelentőbe, az ételt az érzéki síkból az éltetőbe, a jelentést a beszéd síkjába helyezni iparkodik. Minthogy pedig ezekben az öntét megvalósulását tanultuk megismerni, azért a vágy végső instantiában az öntét megvalósulására igyekszik.

Minden sikáthelyezés pedig mozdulat. Mozdulatban nyilvánul tehát már az első hiány is, mely az öntétet éri (v.ö. 26. §.), mozdulatokban tör ki a vágy s céltudatos mozdulatokban valósul meg az akarat. Ezen mozdulatok eleinte csak az én felszabadulását célozzák s így egészen reflexív természetűek (v.ö. az álpótlékok tanát 37. §.); később azonban az én indulatain felülemelkedik, (épen a vágyó, azaz le nem szorított részletben, mely azért az én csonkítatlan önkényességét megőrzi) s felette állva a pótlék és a közbeeső eszközök képei felett (a következtetésben) a hiány érzetét és a pótléknak ezt megszüntető erejét összemérve (vagyis az esetleges élvét anticipálva) szabad önelhatározással beleveti magát azon körfolyamatba, mely a hiányt pótolni legalkalmasabb. Ezen önkényes beleszállást a pótlás körfolyamatába *akaratnak* nevezzük.

62. §. Az akarat.

Az akarat nevével annyi visszaélés történt már (különösen Böhme után Schelling és Schelling után Schopenhauer-Hartmann tanaiban), hogy e szót legtanácsosabb volna a philosophiai terminusok közül egy ideig kiküszöbölni, míg a köztudat megint tiszta képet nem nyer ezen processusról s a philosophia ki nem ábrándul eme szégyenletes phantasirozásából. Minthogy azonban, kivált erkölcsi és életkérdésekben, az „akarat” létjogot nyert, azért legalább világosan kell meghatározni az értelmet, melyben ezen szerencsétlen szót használni akarjuk, nehogy a féktelen képzelgés e fogalomnak való magvát is hitelétől megfoszssa.

Mindenek előtt tehát le kell mondani azon babonáról, hogy az akarat külön lelki erő a többiek mellett. A régi lélektan az abstract tulajdonságokat állandó lényegekké változtatta, lényegesítette (hypostasis) s entitasokat nyert a való erők helyett. Így kaptuk elődeinktől az érzékiség, értelem, itélő tehetség, érző tehetség s akaró képesség elnevezéseit, melyek voltaképen jelzői azon folyamatoknak, melyek a szellemben valóban végbemennek, — a nélkül, hogy maguk e tüneményektől különálló létet igényelhetnének. Mert az érzékiség, közelebbről megtekintve, eloszlik az egyes érzékekre és a beléjük szolgáló érző idegek specifikus tevékenységeire; az értelem az általános képeknek jelentéséül nyilvánul, az ítélet bonyolódott önfentartási nyilatkozattá válik, mely legfőbb formáját a következtetésben bírja. Az érzés abstractumból kibontakozik a kin és élv valósága, ezekből az indulatok tarka serege s a vágy, és az akarat szintén ki nem kerülheti ezen sorsát, mihelyest csak kissé figyelmesebben kezdjük boncolni.

Mert ha az akarat valóban önálló erő volna, ösztön az ösztönök mellett, akkor önálló tartalommal kellene birnia. A látásnak tartalma a fény és szín, a hallásé a hang, az értelemé az általános jelentés, az érzésé az én önállítása, — az akaratnak azonban tartalma nincsen. „In der That gehört Abwesenheit alles Zieles, aller Grenzen, zum Wesen des Willens an sich, der ein endloses Streben ist,” mondja Schopenhauer.¹ És Hartmann : „Als leere Form kann das Wollen erst wirklich existentiell werden, wenn es

¹ Schopenhauer. Welt als Wille und Vorst. I. 195. I.

seine *Erfüllung* erlangt hat; diese Erfüllung kann es aber an sich selbst nicht finden, weil *es eben nur Form und weiter nichts ist*".¹ Ám ha az akarat üres forma, vagy céltalan és „végtelen törekvés”, akkor *valaminek* a formája és törekvése, azaz nem az akarat az önálló, hanem az, *a mi akar*. Minthogy ilyen tartalom nélküli valóság nem gondolható, azért az akarat oda fog kerülni, a hova az emlékezetet soroztuk (40. §.), a praedicabiliák vagyis a viszonylagos állítmányok közé.

Ezen dolog oly világos, hogy meg sem állunk tüzetesebb fejtegetésénél, legfeljebb csodálkozásunknak adunk kifejezést a felett, hogy ezen abstract természetű mellett oly soká hihettek valóság voltában. Azonban, ha az akaratot tulajdonságnak nevezzük, akkor azon kötelesség járul reánk, hogy 1. azon valóságot jelezzük, melynek tulajdonsága és 2. a tulajdonságnak értelmét, összes bonyodalmaiban, megállapítsuk.

1. *Mely valóságnak tulajdonsága tehát az akarat?* E kérdésre igen könnyű a felelet; már Schopenhauer adta meg. Az akarat a létnek általában tulajdonsága s azért, in abstracto, bátran elnevezhette az egész létet akaratnak; semmi tartalmasat azaz jelentőt ezzel nem mondott. Mi is ekkép fogtuk fel a valóságot, melyet ösztöninek neveztünk, mondván: „az ösztön tehát egy létező, mely sajátos tartalommal (azaz jelentéssel bír) s mely kifejlésre törekszik”.² A conatus annál fogva a létnek általános tulajdonsága; szorítva van a többi létező által, de ha ezen létezők ingerlik, akkor erejéhez képest, merevségi fokának megfelelőleg, állítja magát, még pedig azért, mert a lét természete a kifejlés és hatás (vagyis cselekvés, a mint az I. rész kimutatta). Az ember, mint öntét, ennél fogva csupa akarat; látni, hallani, itélni, érezni sőt vágyani is akar, mert természeténél fogva minden lét azért lét, hogy hat, hatni pedig csak úgy tud, ha kifelé törekszik. Ezen kifelé törekvés a lét önállítása s azért minden lelki tünemény akarat tünemény, ha az akarat alatt ezen *kihatást* érteni kívánjuk.

2. Azonban, ha már most azt kérjük: *mit jelent ezen tulajdonság?* akkor nyilván feleletünkben nagyon óvatosaknak kell lennünk. A kő esni akar, a növény táplálkozni s nőni, az állat érezni s mozogni, az ember mindezeket és gondolkodni is. Nyilvánvaló, hogy itt az akarat különböző célokra irányul, hogy annál fogva az akaratban különböző fokokat is meg kell különböztetni, a mint azt Schopenhauer egyik szép művében³ részletesen kifejtette. Ha pedig ezeket egybevetjük, akkor azt találjuk, hogy a kőnek vak esése és az ember céltudatos akarata között lényeges különbség van, pusztán a nyilvánulás térbeli formája, a létnek állítása, az egyező; ez pedig csak elvont jelző, melyet a létezőknek a gondolkodás tulajdonit, tartalmi jelentésüktől külön tekintve ezen formai oldalukat. Sőt azt is láthatja mindenki, hogy az elnevezésnek csakis az embernél van teljes értelme, még az állatnál is leszállított értéke lévén a törekvésnek, mely az embernél a vágyból az akarat fokáig felmagasztosul. Ekkép voltaképpen az akarat csak az emberre vonatkozik s metaphora (a potiori fit denominatio) alapján átvitetett a szellem alkotásaira is, milyenek a kövek és a növények. Mi ugyanis csak azt értjük s csak annyira értjük, a mit és a mennyire arra valóságainkkal utánképezhetjük. A mennyiben már most a követ önállósítjuk, benne is a cselekvés magvát helyezzük el s mivel magunkban a cselekvést törekvésnek tapasztaljuk, azért a kőben is (nem épen átvitt, hanem bizonyos fokig való értelemben) az akarást is állíthatjuk. Csakhogy ezen törekvés bennünk egészen más, olyan formában nyilvánul, milyent a kőbe soha sem sikerül átvarázsolnunk. Épen azért mindig zavaró, ha ilyen létezőkben akaratról beszélünk; mert az akarat alatt az emberben az öntétnek legfőbb nyilvánulását értjük s ennek gazdagsága a kő hitvány szegénységében soha sem férhet el.

Az emberben ugyanis *mind akar*, csupa ösztön lévén az ember, csupa akaratról szólhatnánk. A nyelv azonban ezen sokféle akaratok közül csak egy formát szeret akaratnak nevezni: az *öntudatos akarást*. A meddig ezen fokra nem emelkedünk, addig vágyról, ösztönről, impulsusról beszélünk, de akarás nincsen benne. Az akarás végre is egy oly fogalomra ideálizálódik, a mely a közönséges nyitvánulásokban csak töredékesen észlelhető: a *szabad akarattá*, mely az öntétre nézve ugyanaz, a mi a szeretet, azaz cél, mely felé összes törekvéseit irányozza. Kutatásaink végét érzük el, ha ezen öntudatos állapotokat összefüggésükben a szellem többi nyilvánulásaival felmutatnunk sikerül.

Az öntétnek szervezetét tehát abban állapítottuk meg, hogy ösztönök csoportozata vagyis rendszere, melyben az egyik oldalra az én, a másik oldalra a nemén változatossága kerül. Ezeknek természetes tulajdonsága a fejlődés vagyis a rejlő tartalomnak különödése s kibontakozása a homályos egység folytonosságából. Ezen fejlődés az öntét természetes törekvése, melyet benne az inger kelt életre. A mennyiben ugyanis az inger az ösztönt visszazorítja, annyiban az ösztön potentialis léte actussá, lehetősége és indifferenciája valósággá válik s az ösztön az inger okozta hiányt vagy a saját vagy más

¹ Hartmann. Philos. des Unbew. 697. I. (2. kiadás.)

² Böhm K. „Az ember és világa” I. Rész. 225. I. (Az elektronikus kiadásban a 105. I. [Mikes International Szerk.]

³ Schopenhauer. „Über den Willen in der Natur”.

ösztönök erejével pótolni, megszüntetni iparkodik. Ez iparkodás pusztán reactio, a belsőnek kifelé való törekvése, melyet akarathoz csak átvitt értelemben nevezhetünk; s annyiban a kapcsolódás, mint a hiány pótlékának fellépése máris az öntét törekvése, azonban mechanikus kényszerűsége kívül benne egyebet nem találhatunk.

Más színezete van ezen processusnak, ha az ösztönök köttetése az énről is átterjed s abban is tért foglal. Az én ez által természetében szintén korlátoztatik s minthogy az ő lényege csak az önállóság, az én az ösztönök kötöttsége által szintén lekötöttetik. Ezen kötöttség az én érzelmeinek indoka; az én saját változásai főleg emelkedik s ezen felülemelkedésben tudomása lesz saját érzelmeiről, melyeknek egyike a kin, másika az élv irányában halad. Oly kötés, mely akár folytonossága, akár hirtelensége által az én önállóságát a merevségi határon túl hajtja, indulatnak nevezetetik. Az ösztönök megkötése ennél fogva akár tartóssága, akár hirtelensége által az én reakcióit kelti, melyekkel a kötéssel szemben magát megtartani törekszik. Az egyik irányban az én visszaállítása bizonyos fokig sikerül, habár a kötöttség meg nem szűnik; a másikban az én önállósága leszorul s a kötöttség szintén tovább tart. Amaz az explosiv, emez a depressiv indulatok iránya.

Azonban az én csak az aléltság stadiumában (s akkor is kétséges!) szorul le teljesen; mindaddig a leszorulással párhuzamosan halad az én erejének bizonyos fokú kötetlensége, szabadsága, melylyel az én magát a lekötő ingerekkel szemben is állítani s megtartani iparkodik. A haragban marad egy lekötött önrészlet, melyben a visszahatás lehetősége van s maga a harag az énről egy önálló visszahatása; a félelemben, minden depressio mellett is, van az énről egy szabad erőrszlete, melylyel az én a félelemtől értesül s annak megszüntetését éppen a harag irányában próbálja elérni. Ezen erőrszletben az én magáról tud, mert benne magát állíthatja; de tud szorultságáról is, mely az ő hiánya s az e hiányt megszüntető pótlékot keresi s szerezni iparkodik. Az én ezen reakciója, melylyel a hiányt önállóságával s a pótlékkal megszüntetni iparkodik, a vágy. A vágyban ennél fogva van 1. az én önállósága, mint szabad önösszefoglalás; van 2. az én kötöttségének közvetlen tudata is, mint fájdalom és van 3. a kötőképek tudata, melylyel szemben a szabad énrészlet a pótlékot alkotja (30. §.). A vágy felette áll a kötés fájdalma és a kötő megpótló kép felett. Az én tudja a hiányt, melyből részszerű kötöttsége eredt, látja a pótló képet is, mely azt megszünteti. Ezen lebegő állapot, melyben a szabad én a hiány és pótlék felett áll, a vágy. A vágyban összemérem a hiányt a pótlékkal s anticipálva az örömet, mely a pótléknak a vesztes ösztönbe való áthelyezéséből származik, ingadozom a felett, vajjon a pótlékot a veszteség helyébe tegyem-e s miként tehetem? hogy nyugalmamat visszanyerjem. A vágy ennél fogva a várakozás öntudatos és szándékos meghosszabbítása. Ha a pótlék a hiányt teljesen lepi, akkor az én önkénytelen beleveti magát a pótlék irányába s azon mozdulatokat indítja meg, melyekkel a síkát helyezés végbemeget. Ebben az esetben a vágyból akarás lesz; kihelyezem magamat a pótlék irányába, állítom a végrehajtó mozdulatokat azaz megeresztem a mozgató ösztönt s irányítom, a merre legbiztosabban célt érhetek vagyis a pusztá vágyból való akarás keletkezik. Az akarás tehát a vágy beteljesülése, a mennyiben az akarásban magamat állítom, állítom a pótlékot, mint hiányom megszüntetőjét s állítom azaz valósulni engedem a mozdulatokat, melyekkel a pótlékot a vesztes ösztönbe a hiány helyébe áthelyezhetem. Az akarathoz tehát az én le nem kötött erőrszletéből ered s nemcsak ennek önkénytelen önállósága, hanem a pótléknak és az áthelyező mozdulatoknak is állítása, vagyis megvalósítása. Az akarathoz ezek után öntudatos és szándékos állítás, tehát affirmatio ugyan, hanem más értelmű, mint a milyenben azt Spinoza tanította.¹

A vágy tehát kiáltás az öntét mélyeiből; a teremtés nyomorúságának jajszava, epedése a szabadulás után; sorvadás. mely ha kielegedésre, segélyre nem talál, az öntétet elsorvasztja térbeli kifejltségében. Az akarathoz a nyomorult teremtés önmegegyezésének, melylyel szorultságából kibontakozik. Az akarathoz az én önállóságának elhatározása; a többi mind eszköz, melylyel az én ez elhatározását megvalósítja. Eszköz neki tehát az explosiv indulat, mely az ellenfelet visszariasztja; eszköz a pótlék, melyet a veszteség megszüntetésére alkalmasnak talál: eszköz a mozdulat, melylyel a pótló képet a vesztes ösztön síkjába áthelyezi. Az akarathoz azonban csakis ama szabad énrészlet önhatározása, mely a tétovázó vágyból szilárd irányba merül, melyben a hiányt pótolni bírja. Az akarathoz forrása azért a vágy, indító oka a hiány, célja a hiány és vágy megszüntetése, azzal maga fejlettségének újra visszafoglalása vagy tovaterjeszkedése s ennek tudata: a szeretet. Az akarathoz annál fogva maga helyén mindent akarhat, mert minden lehet eszköz, azaz pótlék valami hiány számára; akarunk tehát táplálkozni, mennyiben ez eszköz az öntét kifejtésére; mozogni, látni, gondolkodni stb. akarunk, mert mind ez az öntét kifejtéséhez szükséges.

Az akarathoz az öntét maga nyugalmát teljes kifejltségében állítja célul; nyugtalansága (azaz hiányai) ösztönzi fájdalmával ezen cél felé. A mikor az én ösztönei felett úgy uralkodik, hogy az ő akarata, azaz elhatározása dönt az ösztönök kielégedése vagy ki nem elégedése, s e kielégedés határai és módjai

¹ Spinoza. Eth. II, prop. 48. me per voluntatem affirmandi et negandi facultatem, non autem cupiditatem intelligere. Ezt érthetőbbé teszi Eth. II. 49. coroll. „voluntas et intellectus unum et idem sunt”.

felett, akkor az öntét maga felett öntudatosan uralkodik, magával rendelkezik s így öntudatos birtokává lesz mindaz, a mi benne nemtudatosan rejtett. A mikor az öntét ezen magaslatra emelkedett, akkor zavartalan nyugalomban trónol ösztönei felett; nem haragszik, nem türelmetlenkedik, nem aggódik s nem fél; nem remél és nem esik kétségbe, hanem boldog nyugalomban élvezi önmagát teljes isteni tartalmával.

Az öntét ezen állapotát azonban szeretetnek nevezzük. Nem az amor dei intellectualis az, melyre törekszik, hanem azon szerény szeretet, mely a maga alkotta világának élvezetében találja boldogságát. Minthogy tehát a szeretet az öntét teljes megelégedése, az akarat pedig az öntét teljes megelégedésének állítása s igenlése; azért az akarat főcélja nem lehet egyéb, mint a szeretet s a szeretet eszközlője a szabad akarat. Ekkép az öntét minden törekvése két irányban fejlik ki: önmagát tudatosan megélni és boldogságot élvezni. Amaz az öntét önelhatározása, emez az öntét teljes kifejtése. Az öntét előtt tehát, fejlődési menetéből következően, két cél lebeg: szabadság és szeretet. A szabadság célja és tartalma a szeretet; a szeretet tökéletes formája a szabad akarat.

Ezen két ideálra irányul az öntét egész szervezete s általuk nyer jelentést és értelmet. Azért az emberiség egész eddigi fejlődésének a célja: a béke, azaz szeretet, eszköze pedig a szabad önelhatározás volt. Amazt a vallásos lelkesedés két legtökéletesebb formája, a buddhizmus és a keresztyénség, mindig törvényül állította követői elé („a szeretet a legfőbb”); emezt elnyerjük, ha amazt megvalósítottuk, ha a szeretet tény, nemcsak szó és óhaj lesz az emberek közösségében.
